

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1

1994

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institute de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Smiljana Đurović

UREĐIVAČKI ODBOR

Smiljana Đurović, Venceslav Glišić, Đuro Kovačević, Momčilo Pavlović,
| Branko Petranović |, Mira Radojević (sekretar), Đorđe Stanković, Milan Vesović

LEKTOR
Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA
Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK
Svetko Reljić

KOREKTOR
Božidar Mladenović

KORICE
Milan Ristović

Izlazi dva puta godišnje

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XII

1994. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

ČLANCI I RASPRAVE

Mira Radojević, Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918—1941. godine	7
Stojan Kesić, Higijenska izložba u Petrogradu 1913. godine i pogledi Filipa Filipovića na modernizaciju radničkog zakonodavstva Srbije	43
Milan Vesović, Komunistička štampa o stvaranju Jugoslavije	55
Kosta Nikolić, Centralni organi državne uprave Kraljevine SHS o Komunističkoj partiji Jugoslavije (1919—1929)	65
Dragan Tešić, Organizovanje omladine Jugoslovenske radikalne zajednice u Srbiji 1935—1939. godine	81
Žarko Jovanović, Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941 godine	97
Doko Tripković, Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine	111
Dragan Bogetic, Odnosi Jugoslavije sa Zapadom i Tršćansko pitanje (1948—1954)	123

PRILOZI

Toma Milenković, Studentski svetosavski temati Živka Jovanovića (prilog briografiji)	139
Enes Milak, Doktrina spoljne politike Italije u javnim istupima Benita Mussolinija	151
Nadežda Jovanović, Dragoljub Jovanović o Vlatku Mačeku (prilog istoriji ličnosti)	159
Vanče Stojčev, Bugarska u pripremama za okupaciju Jugoslavije (prilog izučavanju »velikobugarske ideje« 1939—1941)	177
Nikola Živković, Povraćaj jugoslovenskog zlata iz SAD posle Drugog svetskog rata	195

KRITIKE I POLEMIKE

Toma Milenković, Nedoslednosti u primeni istorijske metodologije Kosta Nikolić »Boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije 1919—1929«	201
Branko Petranović, Između površnosti i nerazumevanja (povodom osvrta dr Dragoljuba Petrovića na studiju Branka Petranovića »Srbija u Drugom svetskom ratu 1939—1945«)	223

PRIKAZI

Vasilije Krestić, Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848—1914. (Sofija Božić)	241
Gligor Popi, Romanii din Banatul sirbesc în secolele XVIII—XX — pagini de istorie și cultură (Milan Vanku)	242
Ljubinka Trgovčević, Istorija Srpske književne zadruge (Smiljana Đurović)	243
Srpska avijatika 1912—1918. (Aleksandar Spasojević)	245
Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1917—1941. (Smiljana Đurović)	246
Mile Bjelajac, Vojska Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca — Jugoslavije 1922—1935. (Kosta Nikolić)	248
Branko Lazić (Branislav J. Stranjaković), Milorad M. Drašković, Biografski rečnik Kominterne (Dubravka Stajić)	249
13-to julske ustanački predmet nauke i umjetnosti (Zoran Lakić)	251
Zločini u NDH 1941, zbornik dokumenata (Venceslav Glišić)	253
Milan B. Matić, Partizanska štampa u Srbiji 1941—1944 (Milan Koljanin)	254
Miroslav Jevtić, Od Islamske deklaracije do verskog rata u BiH (Nikola B. Popović)	256
Kosmet (Milica Bodrožić)	258

IN MEMORIAM

Branko Petranović (1927—1994)	261
---	-----

CONTENTS

ARTICLES AND TREATSES

Mira Radojević, Bosnia and Herzegovina in Debates Regarding State Reform in the Kingdom of Yugoslavia 1918—1941	7
Stojan Kesić, The Hygiene Exhibition in St. Petersburg in 1913 and the Views of Filip Filipović on the Modernization of Workers' Legislation in Serbia	43
Milan Vesović, Writing of the Communist Press about the Formation of Yugoslavia	55
Kosta Nikolić, Central Organs of Government Administration of the Kingdom of Yugoslavia in Regard to KPJ 1919—1929	65
Dragan Tešić, The Yugoslav Radical Association's Youth Organization in Serbia 1935—1939	81
Žarko Jovanović, Political Stratification of the Peasantry in Serbia in 1941	97
Đoko Tripković, The Normalization of Diplomatic Relations between Yugoslavia and the USSR in 1953	111
Dragan Bogetic, Yugoslavia's Relations with the West and the Trieste Issue 1948—1954	123

SUPPLEMENTS

Toma Milenković, Živko Jovanović's Student St. Sava Essays (Supplement for a biography)	139
Enes Milak, Italy's Foreign Policy Doctrine in the Public Speeches of Benito Mussolini	151
Nadežda Jovanović, The Writings of Dragoljub Jovanović about Vlatko Maček Vanča Stojčev, Bulgaria's Preparations for the Occupation of Yugoslavia (Supplement to the research of the »Idea of great-Bulgaria« 1939—1941)	159
Nikola Živković, The Restitution of Yugoslav Gold by the USA after World War II	177
	195

REVIEWS

Toma Milenković, Inconsistencies in the Application of Historical Methodology Kosta Nikolić, »The Bolshevization of the Yugoslav Communist party 1919—1929«	201
Branko Petranović, Between Superficiality and Incomprehension (in reference to the study by Dr. Dragoljub Petrović of Branko Petranović's »Serbia in World War II 1935—1945«)	223

SURVEYS

Vasilije Krestić, The History of Serbs in Croatia and Slavonia 1848—1914 (Sofija Božić)	241
Gligor Popi, Romanii din Banatul sîrbesc în secolele XVIII—XX — pagini de istorie și cultură (Milan Vanku)	242
Ljubinka Trgovčević, The History of the Serbian Literary Cooperative (Smiljana Đurović)	243
Aviation in Serbia 1912—1918 (Aleksandar Spasojević)	245
Yugoslav — Soviet Relations 1917—1941 (Smiljana Đurović)	246
Mile Bjelajac, The Army of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians — Yugoslavia 1922—1935 (Kosta Nikolić)	248
Branko Lazić (Branislav J. Tranjaković), Milorad M. Drašković The Biographical Dictionary of the Comintern (Dubravka Stajić)	249
The Uprising of 13 July — the subject of science and art (Zoran Lakić)	251
Crimes in NDH 1941, a collection of documents (Venceslav Glišić)	253
Milan B. Matić, Partisan Press in Serbia 1941—1944 (Milan Koljanin)	254
Miroljub Tević, From the Islamic Declaration to Religious War in Bosnia and Herzegovina (Nikola B. Popović)	256
Kosmet (Milica Bodrožić)	258

IN MEMORIAM

Branko Petranović (1927—1994)	261
---	-----

ČLANCI I RASPRAVE

MIRA RADOJEVIĆ

Istraživač—saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

BOSNA I HERCEGOVINA U RASPRAVAMA O DRŽAVNOM UREĐENJU KRALJEVINE (SHS) JUGOSLAVIJE 1918—1941. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 342.26(497.1:497.15) »1918/1941«

ABSTRACT: Tema rada je pitanje Bosne i Hercegovine u decenijskom sporu o državnom uređenju i preuređenju Kraljevine Jugoslavije. Rešenje bosansko-hercegovačkog problema, jednog od najtežih, zavisilo je od međusobnog sporazuma Srba i Hrvata. U tridesetim godinama, jačanjem krize u srpsko-hrvatskim odnosima i intenziviranjem državno-pravnih rasprava, pitanje je dobijalo na težini. Stvaranjem Banovine Hrvatske, u koju je uključeno 13 bosansko-hercegovačkih srezova, našlo se na vrhuncu. Rad je pisan na osnovu istraživanja fondova Arhiva Jugoslavije, periodike i odgovarajuće literature.

Unutar granica prve jugoslovenske države, obrazovane u jesen 1918. godine, okupljen je gotovo ceo srpski narod, sa izuzetkom manjih grupa koje su ostale u Rumuniji i Mađarskoj. Politički predstavnici Srba verovali su da je nacionalni cilj, posle jednovekovne borbe za oslobođenje i ujedinjenje, ostvaren. U novoj državi našla se i Bosna i Hercegovina, istorijska pokrajina koju je od druge polovine 19. veka srpski narod doživljavao kao jednu od najbolnjih svojih rana, teško prihvatajući odluke Berlinskog kongresa 1878. i još teže njenu aneksiju od strane Austro-Ugarske oktobra 1908. godine. Iznuđeni pristanak vlade Kraljevine Srbije da u martu naredne godine prizna taj čin, vradi vojsku u stanje iz vremena pre otvaranja krize i raspusti dobrovoljačka udruženja, osnovana radi odbrane Bosne i Hercegovine, u Beogradu je, prema izveštaju austro-ugarskog poslanika Janoša Forgača, primljen na »preteći miran način¹. Pet godina kasnije, u junu 1914, pucnji u Sarajevu označili su početak do tada najveće ratne katastrofe u istoriji čovečanstva, a za Srbe u Bosni i Hercegovini najavu višegodišnjeg terora — pogroma, ubistava, logora i internacija. Istovremeno, međutim, i njihovu težnju za priključenjem matici, izraženu pristupanjem Srpskoj vojsci i tzv. »pokretu prisajedinjenja Srbiji«.

Nacionalni sastav Bosne i Hercegovine, kao i celokupnog novostvorenog Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ne može biti precizno utvr-

¹ *Istorijski srpskog naroda, knj. VI-1, Beograd 1983, str. 173.*

đen. Približni podaci, sa kojima istoričari i danas rade, dobijeni su na osnovu kategorija veroispovesti (za narode) i maternjeg jezika (za nacionalne manjine). Prema njima, u Bosni i Hercegovini je od ukupno 1.890.440 stanovnika najviše bilo Srba (43,9%), potom muslimana (31,1%) i Hrvata (23,5%).² Od decembra 1918. do juna 1921. godine, kada je donet prvi Ustav Kraljevine, u periodu državno-pravnog provizorijuma, Bosna i Hercegovina je poput drugih bivših pokrajina Austro-Ugarske — Hrvatske sa Slavonijom i Sremom, Dalmacije i Slovenije, zadržala teritorijalnu celovitost, pokrajinsku skupštinu i pokrajinsku vladu. Nadležnosti i broj povereništava pokrajinskih vlada smanjeni su nakon sastavljanja prve vlade Kraljevstva SHS (20. decembra 1918), čime je otpočela centralizacija državne uprave i sužavanje autonomnosti pokrajina.³

Ustavotvorna debata o karakteru državnog uređenja — nastavak diskusija vođenih o istom pitanju tokom rata, pokazala je neslaganje između stavova srpskih političara na jednoj i hrvatskih na drugoj strani. Položaj Bosne i Hercegovine ni tada ni kasnije nije bio razmatran nezavisno od celovitosti problema. Vremenom, jačanjem krize u srpsko-hrvatskim odnosima, pitanje ove pokrajine dobijalo je na težini, ostajući u direktnoj zavisnosti od međusobnog sporazuma Srba i Hrvata. Politička volja bosansko-hercegovačkih muslimana nije mogla da znatnije utiće na ovu konstantu u nacionalnoj stvarnosti Kraljevine (SHS) Jugoslavije.

Polazeći od ideje etničkog jedinstva — troimenog ili troplemenog naroda, na kojoj je građena zajednička država, većina srpskih političara predlagala je centralističko uređenje, bez plemenskih i pokrajinskih autonomija. Uverena da je razgraničenje između Srba i Hrvata gotovo neizvodljivo, suprotstavljala se svim (kon)federalističkim zahtevima najviše zbog nemogućnosti da se posle podnetih srpskih žrtava za oslobođenje i ujedinjenje Srba svi Srbi nađu u okviru jedne federalne jedinice. Insistiranje na unitarno-centralističkim rešenjima imalo je kompromisnu varijantu u opredeljenjima Radikalne stranke Nikole Pašića i isključivu u programu Demokratske stranke Ljubomira Davidovića, koju je u tom pravcu naročito usmeravao Svetozar Pribićević, prva politička ličnost među Srbima »prečanima«.⁴ Savez zemljoradnika Jovana M. Jovanovića-Pižona, treća pretežno srpska stranka, takođe se zalagao za jedinstvenu državu, ali se, kao manja partija, programski više okrenuta socijalnim i ekonomskim pitanjima, nije toliko isticao u državno-pravnim raspravama.⁵

U redovima radikala pojavio se izdvojeni predlog uglednog partiskog prvaka Stojana Protića o očuvanju plemenskih posebnosti i decentralizaciji države njenom podelom na devet pokrajina sa zakonodavnom i izvršnom vlašću, pored odgovarajuće centralne. Prema ovom predlogu, Bosna bi činila jednu, a Hercegovina sa Crnom Gorom, Bokom i Primor-

² Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Beograd 1924.

³ O kompetencijama pokrajinske vlade Bosne i Hercegovine više: B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam — ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata, I-II*, Beograd 1987, knj. I (1914—1943), str. 86, 90—91.

⁴ Program Radikalne stranke, »Samouprava«, 6. oktobar 1920; Program Demokratske stranke, Beograd 1921, str. 3—5.

⁵ Program Saveza zemljoradnika, treće izdanje, Beograd 1922, str. 4.

jem drugu pokrajinu.⁶ Ne dobivši širu stranačku podršku, ovaj je ustavni nacrt bio osuđen na neuspeh.

Odstupanje od preovlađujućih gledišta srpskih stranaka ispoljila je i Jugoslovenska republikanska stranka Ljubomira Stojanovića, koja je okupljala istaknute srpske naučnike i političare, ali njen uticaj nije bio velik.⁷

Nasuprot idejama unitarizma-centralizma stajali su zahtevi za uvažavanjem istorijskih, nacionalnih i drugih posebnosti, od kojih su polazili predlozi o federacijama i autonomijama, za koje se zalagala većina hrvatskih, kao i deo slovenačkih i muslimanskih političara.

U svom nacrtu ustava Josip Smislaka je obrazložio podelu na 12 samoupravnih pokrajina, uz mogućnost njihove deobe ili spajanja. Jedne od pokrajina bile bi Bosanska krajina sa centrom u Banja Luci i Bosna sa centrom u Sarajevu.⁸

Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića, pobednik na izborima za Ustavotvornu skupštinu u Hrvatskoj⁹ i nosilac zahteva za puno priznavanje hrvatske nacionalne, državne i istorijske posebnosti, oformila je u godinama 1918—1922. svoj projekat dvojne jugoslovenske države, odnosno konfederacije Srbije i Hrvatske. Makedonija bi bila spojena sa Srbijom, a Slavonija, Međumurje i Dalmacija sa Hrvatskom. Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Slovenija plesbiscitom bi odlučile kojoj bi od ovih država pristupile i u kom odnosu.¹⁰

Prema nacrtu Narodnog kluba¹¹, država je trebalo da bude sastavljena od šest federalnih jedinica: 1) Srbije sa Starom Srbijom i Makedonijom, 2) Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa Međumurjem, Istom i ostrvima, 3) Crne Gore, 4) Bosne i Hercegovine, 5) Vojvodine (Bačka, Banat i Baranju) i 6) Slovenije.¹²

⁶ *Ustavni nacrt Stojana Protića*, B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 98—102.

⁷ Isto, str. 111—114. Lj. Stojanović se u pismu Jovanu Cvijiću, 11. septembra 1918, založio za saveznu državu u kojoj bi federalne jedinice bile: Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Istra, Hrvatska sa Slavonijom i Sremom i Bačka sa Banatom. Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914—1920*, Beograd 1986, str. 262—263.

⁸ J. Smislaka, *Nacrt Jugoslovenskog ustava*, Zagreb—Beograd 1920, str. 9—18; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 86—95.

⁹ Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 28. novembra 1920. HRSS je u Hrvatskoj dobila 230.590 glasova — 37% od ukupnog broja predatih. B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929)*, Beograd 1979, str. 86.

¹⁰ S. Radić, *Politički spisi*, priredio Z. Kulundžić, Zagreb 1971. O dualizmu, kao »ideal hrvatske buržoazije«, videti članak B. Hrabaka, *Dvojna jugoslovenska država — ideal hrvatske buržoazije 1914—1935*, »Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine«, zbornik radova, Beograd, str. 217—237.

¹¹ U Privremenom narodnom predstavništvu, Narodni klub su u martu 1919. konstituisale hrvatske stranke: Starčevićeva stranka prava, Lorkovićeva napredna demokratska stranka, Hrvatska narodna zajednica iz Bosne i Hercegovine i šest poslanika iz Istre i Dalmacije. Sredinom 1919. prve dve stranke i grupa »Hrvatsko kolo« iz Osijeka formirale su novu stranku — Hrvatsku zajednicu, sa kojom je blisko sarađivala Hrvatska težačka stranka iz Bosne i Hercegovine. B. Gligorijević, n. d., str. 39. U vreme nastajanja ustavnog nacrtu Narodnog kluba (1921) Hrvatska zajednica Matka Laginja bila je stranka hrvatske inteligencije, za razliku od HRSS za kojom su pošle »seljačke mase hrvatske«. S. Jovanović, *Ustav Narodnog kluba, Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, knj. 11, Beograd 1991, str. 393.

¹² S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1924, str. 40—43; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 109—111. Odbijajući da se slože sa podelom

Predlog Jugoslovenskog kluba¹³ bio je sličan nacrtu Narodnog kluba. Sugerisao je podelu na gotovo istih šest pokrajina, s tom razlikom što bi bile obrazovane na konfesionalnoj osnovi (tri katoličke i tri pravoslavne), a Dalmacija radi stvaranja katoličke većine bila priključena Bosni.¹⁴

Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) dr Mehmeda Spahija, organizovana na verskim principima, politički je predstavljala muslimane iz Bosne i Hercegovine i na izborima za Ustavotvornu skupštinu u ovoj pokrajini sa parolom »Islam u opasnosti« osvojila najveći broj glasova.¹⁵ U pitanjima državnog uređenja nije se izričito opredeljivala, neodređeno se izjašnjavajući za decentralizaciju i široke administrativne samoupravne jedinice, formirane prema ekonomskim, saobraćajnim i drugim prilikama. Zalagala se za versko-prosvetnu autonomiju muslimana, a u povoljnijim političkim okolnostima i za autonomiju Bosne i Hercegovine kao istorijske pokrajine. Okrenuta verskim i ekonomskim interesima bila je, međutim, spremna na kompromise sa jačim političkim partnerima.¹⁶ U vreme donošenja prvog Ustava Kraljevine SHS, dobijenim ustupcima naplatila je podršku vladinom centralističkom ustavnom nacrtu. Suočena sa snažnom opozicijom, koju su činili HRSS — iako je ova apstinirala od učešća u radu Ustavotvorne skupštine, Narodni klub, Jugoslovenski klub, Jugoslovenska republikanska stranka, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) i u načelu Savez zemljoradnika, radikalno-demokratska vlada napravila je »parlamentarni pazar« sa JMO, pristajući najpre na njen osnovni zahtev — da kompaktnost teritorije nastanjene muslimanima, odnosno Bosne i Hercegovine, bude garantovana Ustavom. Nakon toga, 15. marta 1921. godine, sklopljen je sporazum kojim se obavezala na ispunjenje tog i drugih zahteva u pogledu zaštite i ravnopravnosti vera, osiguranja versko-prosvetne autonomije, šerijatskih sudova, garantovanja zemljišne svojine (begluka), obezbeđenja visoke novčane naknade bivšim feudalnim vlasnicima i osiguranja većeg prisustva muslimanima u pokrajinskoj Zemaljskoj vladu u Sarajevu. Najvažniji ustupak odnosio se na prihvatanje zahteva JMO da Bosna i Hercegovina bude izdvojena iz »projektovane podele države na oblasti prema principima koji bi važili za celu zemlju«. Vlada, »koja je gradila svoj ustavni koncept na gledištu da se u budućoj podeli zemlje na oblasti moraju isključiti veće jedinice, a osobito tzv. 'istorijske pokrajine', braneći ga višim državnim interesima, nije ostala dosledna tome gledištu, i u pogledu BiH načinila je izuzetak«. Opozicija joj je otud prigovarala da bi »jef-

države na istorijske pokrajine, radikali su izjavljivali da Srbima borba za njihovo omeđivanje liči na »trag austrijanstva« i borbu oko »nasleđa austrijskog«. Isto, str. 114.

¹³ U Ustavotvornoj skupštini Jugoslovenski klub su činili poslanici Slovenske ljudske stranke (SLS), koja je okupljala većinu Slovenaca, Hrvatske pučke i Bunjevačko-šokačke stranke. B. Gligorijević, n. d., str. 107.

¹⁴ S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, str. 43—45; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 107—108.

¹⁵ U Bosni i Hercegovini JMO je dobila 110.895 glasova (23%). B. Gligorijević, n. d., str. 85.

¹⁶ A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1974; B. Gligorijević, n. d., str. 42.

tinije' prošla da je prihvatala zahtev za očuvanje 'istorijskih pokrajina' hrvatskim i slovenačkim predstavnicima: ne bi bila prinuđena da žrtvuje seljačke interese na račun muslimanskih begova, a ublažila bi se oštra 'plemenska' borba'.¹⁷

Nekoliko dana pred glasanje za predloženi ustavni nacrt, između vlade i JMO izbio je spor povodom dopuna unetih u član 135, kojima je pojedinim opštinama i srezovima Bosne i Hercegovine davana mogućnost da se izdvoje i pripove oblastima van ove pokrajine, »ako na to pristanu njihova samoupravna predstavnštva odlukom od 3/5 glasova i tu odluku odobri Narodna skupština«.¹⁸ Kako je vlada ostala pri svom stavu, JMO je protestovala, ali i glasala za predloženi nacrt.

Prema članu 95. prvog Ustava prve jugoslovenske države, Vidovdanskom (28. jun 1921), najviše administrativne jedinice bile su oblasti, obrazovane ne po nacionalnim ili istorijskim načelima, već »prema prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama«, s tim što je svaka od njih mogla imati najviše 800.000 stanovnika.¹⁹ Na osnovu ovog ustavnog člana, u aprilu 1922. godine doneta je Uredba o podeli zemlje na oblasti (ukupno 33). Bosna i Hercegovina podeljena je na šest oblasti: Sarajevsku, Vrbasku, Bihaćku, Tuzlansku, Travničku i Mostarsku.²⁰

Prema popisu stanovništva iz 1921. godine, u ovih šest oblasti živeo je 1.873.351 stanovnik, a struktura stanovništva — utvrđena na osnovu veroispovesti, bila je različita.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema veroispovestima

oblast	pravoslavni	katolici	muslimani	Jevreji	ukupno
Sarajevska	97.716	52.333	128.318	7.980	286.347
%	34,12	18,27	44,8	2,78	100
Vrbaska	242.909	94.985	72.275	1.152	411.321
%	59,05	23,09	17,57	0,3	100
Bihaćka	123.733	12.095	80.815	275	216.981
%	57,02	5,57	37,24	0,1	100
Tuzlanska	180.502	60.302	171.472	1.446	413.722
%	43,62	14,57	41,44	0,34	100
Travnička	94.861	110.266	74.125	948	280.200
%	33,85	39,35	26,45	0,33	100
Mostarska	89.441	113.933	61.242	227	264.843
%	33,77	43,01	23,12	0,08	100
ukupno:	829.162	443.914	588.247	12.028	1.873.351 ²¹
%	44,26	23,69	31,4	0,64	100

¹⁷ Isto, str. 101—103.

¹⁸ »Službene novine«, br. 142a, 28. jun 1921; *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1921, str. 23.

¹⁹ Isto, str. 28.

²⁰ »Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, br. 92, 28. april 1922.

²¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), f. Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije 1918—1941 (u daljem tekstu — 138), 138-7-850.

Unitarne odredbe Ustava, »rđavo iskustvo« u njegovoj primeni²² i otpor koji su mu pružile naročito hrvatske stranke, okupljene oko HRSS, otvorili su u dvadesetim godinama političku i međunarodnu krizu i postavili pitanje ustavne revizije. Ideje državnog preuređenja u ovo su vreme bile, međutim, nepotpuno definisane, izuzev dualističkih konцепцијa HRSS, koja se 1925. godine odrekla republikanstva u svom imenu. Povremeno, i HSS je odstupala od svog zahteva. Nakon skupštinskog atentata na S. Radića i druge hrvatske zastupnike (20. juna 1928) izdala je, na dan sazivanja iste skupštine 1. avgusta, zajedno sa Samostalnom demokratskom strankom (SDS) S. Pribićevića, sa kojom se 1927. udružila u Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), rezoluciju kojom je, pored ostalog, zahtevala novo državno uređenje.²³ Kakvo bi ono trebalo da bude, u rezoluciji nije precizno rečeno. I dr Vlatko Maček, najpre zamenik ranjenog S. Radića, a potom njegov naslednik, i S. Pribićević davali su protivrečne izjave. Šef HSS govorio je i o personalnoj uniji Srbije i Hrvatske i o sedam »potpuno suverenih pokrajina, koje će državi davati tek ono, što joj je neophodno potrebno da postoji, ali ništa više«.²⁴ Prema tumačenju S. Pribićevića, SDK je tada tražila federaciju istorijskih i narodnih individualnosti, odnosno federaciju Vojvodine, Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Slovenije.²⁵ O podeli države na istih sedam saveznih jedinica sa zakonodavnom i izvršnom vlašću, V. Maček je govorio kralju Aleksandru prilikom audijencija 4. i 5. januara 1929. godine.²⁶

Kraljev šestojanuarski manifest (1929) i politika dekretovane nacionalne nивелације, која га је pratila, били су у директној suprotnosti са сличним federalističким захтевима. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја, донетим 3. октобра 1929. године, променjen је službeni назив државе у Краљевина Југославија, а њена територија подељена на девет управно-територијалних целина — бановина: Дравску, Савску, Врбаску, Приморску, Дринску, Зетску, Дунавску, Моравску и Вардарску.²⁷ Подручје Босне и Херцеговине већим делом се нашло у Врбаској и Дринској, а мањим у Зетској и Приморској бандовини.

Vrbaska banovina — део Босне и Херцеговине око кога су се Срби и Хрвати мозда највише спорили, састојала се од западне Босне, банијског среза Двор и две мање лиčке општине из среза Кореница у пределу планине Плјешевице — Лиčkog Petrovog Sela и Завалја. У границама ове бандовине, у 24 њена среза, према попису становништва из 1931. године, урађеном на основу вероисповести, живело је 1.037.382 становника. Највише је било православних — 600.529 (57,9%), потом muslimana — 250.265 (24,1%), римокатолика — 172.787 (16,6%) и припадника осталих вероис-

²² B. Marković, *Prvi koraci ka narodnom sporazumu*, »Spomenica Ljubomira Davidovića«, Beograd 1940, str. 62.

²³ S. Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1953, str. 85; F. Čuljnović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1969, str. 288—289; Lj. Boban, *Zagrebačke punktacije*, »Istorijski XX veka, zbornik radova«, IV, Beograd 1962, str. 312.

²⁴ Isto, str. 314.

²⁵ S. Pribićević, n. d., str. 86, 131. Da bi таква подела била најбоља сматрао је и приликом писања овог текста, али је тада употребио израз »autonomne jedinice«.

²⁶ Isto, str. 92.

²⁷ »Službene novine Kraljevine Jugoslavije«, br. 233, 5. oktobar 1929; *Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine*, Beograd 1931.

povesti 13.801 (1,4%). Pravoslavno stanovništvo imalo je pretežnu većinu, mahom apsolutnu, u 19 srezova, muslimansko u 3, a rimokatoličko u 2.

Pretežno pravoslavni srezovi prema popisu od 31. marta 1931. godine

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Banja Luka	58.730	26.696	11.030	1.546	98.002
%	59,9	27,2	11,2	1,7	100
Bihać	17.178	7.999	13.962	170	39.309
%	43,7	20,3	35,5	0,5	100
B. Dubica	28.121	1.641	3.039	328	33.129
%	84,9	4,9	9,3	0,9	100
B. Gradiška	39.621	8.682	7.335	1.597	57.235
%	69,2	15,1	12,8	2,9	100
B. Krupa	31.502	347	15.087	10	46.946
%	67,1	0,7	32,2	—	100
B. Novi	30.694	1.861	6.110	72	38.737
%	79,2	4,8	15,8	0,2	100
B. Petrovac	24.647	1.579	6.298	33	32.557
%	75,7	4,8	19,4	0,1	100
B. Grahovo	24.644	1.419	48	7	26.118
%	94,4	5,4	0,2	—	100
Dvor	23.452	3.073	7	47	26.579
%	88,3	11,5	—	0,2	100
Glamoč	19.924	1.342	3.607	4	24.877
%	80,0	5,4	14,6	—	100
Jajce	24.176	10.080	14.205	49	48.510
%	49,8	20,8	29,3	0,1	100
Ključ	24.814	1.543	10.901	30	37.288
%	66,5	4,1	29,3	0,1	100
K. Varoš	17.146	5.193	4.872	25	27.236
%	62,9	19,1	17,9	0,1	100
Maglaj	8.853	2.497	8.783	14	20.147
%	43,9	12,4	43,6	0,1	100
M. Grad	21.991	2.434	2.585	4	27.014
%	81,5	9,0	9,5	—	100
Prijedor	32.750	6.006	16.113	1.050	55.919
%	58,5	10,7	28,8	2,0	100
Prnjavor	38.964	13.311	4.699	6.679	63.653
%	61,2	20,9	7,4	10,5	100
S. Most	28.285	6.727	11.652	113	46.777
%	60,5	14,4	24,9	0,2	100
Teslić	28.474	6.861	6.412	344	42.091
%	67,7	16,3	15,2	0,9	100

Pretežno muslimanski srezovi

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Cazin	11.072	895	35.313	2	47.283
%	23,4	1,9	76,7	—	100
Doboj	3.827	6.626	13.171	295	23.919
%	16,0	27,7	55,1	1,2	100
Gračanica	21.276	2.186	32.265	32	55.759
%	38,2	3,9	57,9	—	100

Pretežno rimokatolički srezovi

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Derventa	23.931	34.104	8.250	1.020	67.305
%	35,55	50,67	12,25	1,51	100
Gradačac	16.457	19.685	14.521	329	50.992
%	32,27	38,6	28,47	0,64	100

Među pravoslavnima uglavnom su bili Srbi, dok je među rimokatolicima pored Hrvata bilo i pripadnika drugih narodnosti. Ovo je posebno uočljivo u Banja Luci, Bosanskoj Gradiški, Bosanskom Novom, Prijedoru i Prnjavoru. U prnjavorском srežu narodnosna struktura stanovništva bila je ovakva:

narodnosti	ukupan broj	%
Srbi	38.027	59,8
Hrvati	2.958	4,7
Slovenci	12	—
Muslimani	4.699	7,4
Narodne manjine katoličke vere	10.341	16,2
Narodne manjine pravoslavne vere	937	1,4
Narodne manjine drugih veroispovesti	6.679	10,5
ukupno:	63.653	100

Prema ovom popisu, u prnjavorском srežu broj Srba bio je za 1,5% manji od broja pravoslavnih, a broj Hrvata za 16,2% od broja katalika.²⁸

U sastavu Drinske banovine, koja je uključivala i najveći deo zapadne Srbije, bilo je 16 bosansko-hercegovačkih srezova, uglavnom između reka Bosne i Drine. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine, na ovom području živelo je 850.934 stanovnika — 316.548 (37,2%) pravoslavnih, 165.935 (19,5%) rimokatolika, 353.190 (41,5%) muslimana i 15.261 (1,8%) pripadnika ostalih veroispovesti. Pravoslavno stanovništvo imalo je većinu u 5 srezova, muslimansko u 8, a rimokatoličko u 3.

Pretežno pravoslavni srezovi

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Bijeljina	57.038	2.344	16.744	2.476	78.602
%	72,5	2,9	21,3	3,3	100
Sarajevo	55.477	29.395	50.270	8.768	143.910
%	38,5	20,4	34,9	6,2	100
Srebrenica	17.766	103	17.332	9	35.210
%	50,5	0,3	49,2	—	100
Višegrad	14.017	498	13.801	109	28.425
%	49,3	1,8	48,5	0,4	100
Vlasenica	25.278	286	11.881	87	37.532
%	67,1	0,8	31,7	0,4	100

²⁸ AJ, 138-7-854; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knj. II, *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938, str. 11; M. S.

Pretežno muslimanski srezovi

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Čajniče	8.881	184	21.046	12	30.123
%	29,5	0,6	69,9	—	100
Kladanj	4.740	1.202	8.616	62	14.620
%	32,4	8,5	58,6	0,4	100
Rogatica	20.865	1.036	22.219	83	44.203
%	47,2	2,3	50,3	0,2	100
Tuzla	23.195	17.075	58.776	1.295	100.341
%	23,1	17,0	58,6	1,3	100
Visoko	12.075	16.342	26.253	246	54.916
%	22,0	29,7	47,9	0,4	100
Zenica	6.508	8.698	20.207	420	35.833
%	18,1	24,3	56,4	1,2	100
Zvornik	22.025	253	24.688	360	47.326
%	46,3	0,5	52,4	0,8	100
Žepče	7.604	9.436	13.815	544	31.399
%	24,2	30,0	43,1	1,7	100

Pretežno rimokatolički srezovi

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Brčko	34.956	42.208	20.443	355	97.962
%	35,69	43,08	20,86	0,36	100
Travnik	5.557	20.903	18.512	414	45.386
%	12,24	46,05	40,78	0,9	100
Fojnica	566	15.972	8.587	21	25.146 ²⁹
%	2,25	63,51	34,14	—	100

U sastavu Zetske banovine nalazio se jugoistočni deo Bosne i istočni deo Hercegovine — bosanski srez Foča i hercegovački srezovi Bićeća, Gacko, Ljubinje, Nevesinje i Trebinje. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine, u ovih šest srezova živelo je 139.454 stanovnika — 86.410 (62%) pravoslavnih, 45.569 (32,7%) muslimana, 7.393 (5,3%) rimokatolika i 82 pripadnika ostalih veroispovesti. Muslimansko stanovništvo imalo je većinu u Foči, a pravoslavno u ostalih pet srezova.

Radovanović, *Jugoslavija*, II, »Srpski književni glasnik« (SKG), knj. LVIII, br. 7, 1. decembar 1939, str. 426; M. S. Radovanović, *Vrbaska banovina, Geopolitička i etnografska rasmatranja, isto*, knj. LIX, br. 2, 16. januar 1940, str. 128—133.

²⁹ AJ, 138-7-855; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, str. 6—7; M. S. Radovanović, *Drinska banovina, Geopolitička i etnografska rasmatranja*, SKG, knj. LIX, 1. februar 1940, str. 207—208.

Bosansko-hercegovački srezovi Zetske banovine

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Foča	16.176	262	22.672	8	39.118
%	41,35	0,6	57,95	—	100
Bileća	17.090	436	3.702	45	21.273
%	80,33	2,04	17,4	0,2	100
Gacko	9.426	83	5.724	2	15.235
%	61,87	0,5	37,57	—	100
Ljubinje	8.689	4.268	2.015	8	14.980
%	58,0	28,49	13,45	—	100,0
Nevesinje	18.018	1.348	5.917	2	25.285
%	71,25	5,3	23,4	—	100
Trebinje	17.011	996	5.539	17	23.563 ³⁰
%	72,2	4,2	23,5	—	100

U Primorsku banovinu uključen je deo jugozapadne Bosne i deo Hercegovine sa obe strane Neretve — četiri bosanska sreza (Bugojno, Prozor, Duvno ili Tomislav-grad i Livno) i četiri hercegovačka (Mostar, Konjic, Ljubuški i Stolac). U ovih osam srezova 1931. godine živelo je 322.364 stanovnika — 204.907 (63,6%) rimokatolika, 69.062 (21,4%) muslimana, 48.104 (14,9%) pravoslavnih i 291 (0,1%) pripadnik ostalih veroispovesti. Muslimansko stanovništvo imalo je većinu u Konjicu, a rimokatoličko u ostalim srezovima.

Bosansko-hercegovački srezovi Primorske banovine

srez	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
Bugojno	12.567	18.558	11.769	53	42.947
%	29,26	43,2	27,4	0,1	100
Duvno	1.222	23.109	1.819	—	26.150
%	4,67	88,37	6,95	—	100
Konjic	4.739	10.735	16.693	22	32.189
%	14,72	33,34	51,85	—	100
Livno	6.296	23.653	3.303	8	33.260
%	18,92	71,1	9,93	—	100
Ljubuški	179	46.198	2.379	3	48.759
%	0,36	94,74	4,87	—	100
Mostar	12.730	52.869	17.400	191	83.190
%	15,3	63,55	20,9	0,3	100
Stolac	10.310	20.207	10.632	7	41.156
%	25,05	49,09	25,38	—	100
Prozor	61	9.578	5.067	7	14.713 ³¹
%	0,4	65,1	34,44	—	100

³⁰ AJ, 138-7-833, 853; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931.*, str. 11—12; M. S. Radovanović, *Evolucija verskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, SKG, knj. LX, br. 6—7, 16. jul i 1. avgust 1940, str. 484.

³¹ AJ, 138-7-855, 856; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, str. 8—9; M. S. Radovanović, *Evolucija verskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, str. 484.

U celoj Bosni i Hercegovini, u njenim istorijskim granicama, pravoslavno stanovništvo imalo je većinu, mahom apsolutnu nad ukupnim brojem katoličkog i muslimanskog, u 28 srezova. Relativnu ili apsolutnu većinu muslimansko stanovništo imalo je u 13, a rimokatoličko u 12 srezova.³²

Sadržaj, metodi i rezultati šestojanuarske politike pojačali su otpor Hrvata prema zajedničkoj državi i izazvali nezadovoljstvo srpskih stranaka, a strogost donetih zakona nije sprečila dalje državno-pravne rasprave. V. Maček, tada već priznati voda hrvatskog pokreta okupljenog oko HSS, nije odbacivao mogućnost rešavanja hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije, ako nacionalnim potraživanjima Hrvata ne bude udovoljeno. U februaru 1932. godine u pismu Sitonu Votsonu naglašavao je neophodnost drugačijeg državnog uređenja zasnovanog na priznanju postojanja više naroda. Govoreći o muslimanima, napisao je da nemaju »narodnu svest«, ali da se muslimanska inteligencija »priznaje danas hrvatskom i ako se to ne usuđuje svagda i svagdje otvoreno naglasitik. Prema njegovom predlogu državnog preuređenja, stanovništvu Bosne i Hercegovine, kao i Vojvodine, trebalo je omogućiti da plebiscitom odluči o formiranju svojih samostalnih jedinica ili priključenju — u celini ili delimično, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Eventualno, ove dve pokrajine imale bi svoje parlamente, koji bi se, nakon teritorijalne podele države, sa parlamentima Srbije, Crne Gore, Makedonije, Hrvatske i Slovenije saveznim ugovorom sporazumeli o zajedničkim poslovima.³³

Na iznošenje konkretnog stranačkog predloga državnog preuređenja među srpskim političkim grupama najpre se odlučilo levo krilo Saveza zemljoradnika na čelu sa dr Dragoljubom Jovanovićem. Ovo je prvo učinjeno u dokumentu poznatom pod nazivom »Šesnaest tačaka«, a potom u elaboratu »Zadaci nove vlasti«. Prvi dokument formulisan je krajem 1931. i početkom 1932. godine. Pored kritike učinka diktature, sadrži i delimično razrađen projekat preuređenja države u federaciju na osnovu narodnosti. Ukoliko to žele, Slovenci i Hrvati dobili bi svoja nacionalna područja, s tim da se u »naknadu za one Srbe koji ostaju među Hrvatima« srpskoj većini ostavi »odgovarajući broj Hrvata koji se nalaze u Bosni, Sremu i Vojvodini«.³⁴ Iz ovoga se može zaključiti da je te pokrajine ili barem njihov veći deo zemljoradnička levica smatrala sastavnim delom srpskog nacionalnog prostora. U »Zadacima nove vlasti« određenje se izjasnila za podelu državne zajednice na tri velike zemlje — srpsku, hrvatsku i slovenačku, u koje bi trebalo da se grupišu »razne naše pokrajine, prema slobodno izraženoj volji pojedinih zainteresovanih krajeva, a s obzirom na narodno-istorijske tradicije, geografske i eko-

³² Više: isto, str. 485—486.

³³ B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 318—321; R. W. Seton, *Watson i Jugosloveni, Korespondencija 1906—1941*, I—II, Zagreb—London 1976, knj. II (1918—1941), str. 218—220. Ideju o plebiscitu u Bosni i Hercegovini, radi njenog opredeljivanja za priključenje Srbiji ili Hrvatskoj, V. Mačeku su 1933. sugerisali i August Košutić i Juraj Krnjević, prvaci HSS, nadajući se da će ga kralj Aleksandar pozvati na razgovore. Alternativni predlog bio je da Bosna i Hercegovina dobije »onakav položaj kakav je u Austro-Ugarskoj imala Hrvatska«. Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928—1941*, I—II, Zagreb 1974, knj. I, str. 127—128.

³⁴ AJ, z. J. Jovanovića Pižona (u daljem tekstu — 80), 80-32-75/80; D. Jovanović, *Početičke uspomene*, knj. II, str. 213—218, rukopis pohranjen u AJ; D. Jovanović, *Sloboda od straha, Izabrane političke rasprave*, Beograd 1991, str. 285—290.

nomske pogodnosti». Dozvoljena je mogućnost da se neka od velikih istorijskih pokrajina plebiscitom, »u dogovoru sa trima glavnim zemljama«, organizuje kao zasebna zemlja.³⁵

Zbog ovog elaborata i otvorene kritike šestojanuarske politike, D. Jovanoviću i njegovim najbližim saradnicima studio je Sud za zaštitu države. Međutim, kako je zemljoradnička levica bila mala grupa, njen projekat više je bio pokazatelj priklanjanja srpskih stranaka federalizmu no što je imao stvarni politički uticaj.

Daleko veći odjek i značaj imala je Zagrebačka rezolucija, u štampi nazvana Zagrebačke punktacije, kojom je u novembru 1932. godine SDK zahtevala vraćanje na 1918. godinu kao »ishodnu tačku«. Treća tačka rezolucije sadržavala je veoma oštru osudu »srbijanske hegemonije«, »koja se već od početka nametnula Hrvatskoj i svim našim zemljama uopće s ove strane Drine, Save i Dunava...« Ovakvom formulacijom i zahtevom iz četvrte tačke da se iz tih zemalja »ukloni svaka vlast i upliv te hegemonije« Srbija je veoma jasno odvajana od »prečanskih« krajeva, a time i od područja nastanjениh Srbima u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Hrvatskoj.³⁶ Na definisanje treće tačke, kao i cele rezolucije, veliki uticaj imao je Ante Trumbić, koji je i sastavio osnovni tekst i koga je izgleda V. Maček »pustio... da tumači gledišta cele hrvatske opozicije. Trumbić se zalagao za jedinstvo Srba i Hrvata na teritoriji Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Vojvodine kako bi mogli kompaktно da nastupe u uređenju svojih odnosa sa 'onima preko Drine'«³⁷ Njegovo izlaganje, izrazito protivsrbijansko, uključivalo je i ideju »sanitarne linije« na Drini, Savi i Dunavu. Prema izjavi Vječeslava Vildera, prvaka SDS, ovo je prisutna „tri pravoslavca“ — dr Dušana Boškovića iz Pančeva, Savu Kosanovića iz Plaškog i protu Dušana Kecmanovića iz Banja Luke, takođe članove SDS, »ujelo za srce«. Pristajući zarađ očuvanja koalicije sa HSS na ovakvu osudu »srbijanske hegemonije«, samostalci, koji su okupljali jugoslovenski opredeljene Hrvate i Srbe »prečane«, docnije su nastojali da ublaže izrečeno. U svom tumačenju »punktacija« V. Maček je, međutim, dopisniku »Le Petit Parisien«-a rekao kako se nada da će »svi Srbi iz Srbije sa svojim činovnicima i vojnicima« pristati »da se povuku s druge strane triju reka«.³⁸ Sa njim se slagao i A. Trumbić, po čijem je mišljenju polaznu tačku »punktacija« činila »samostalnost Hrvatske i ostalih zemalja prema Srbiji«.³⁹

Na suđenju šefu HSS, održanom početkom 1933. godine zbog Zagrebačke rezolucije i izjava stranim novinarima, u kojima nije isključivao rešavanje hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije, reke Drina, Sava i Dunav ponovo su pominjane kao unutarnje granice. U tumačenju izjave u kojoj je govorio o dve jugoslovenske države podeljene granicom od Kotoru preko Užica i Valjeva na Sombor, V. Maček je, ispravljavajući novinski izveštaj, kazao da bi »granicu predstavljale tri reke«.⁴⁰

³⁵ AJ, 80-32-243/248; D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 229—233.

³⁶ Rezolucija SDK. B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 322—323.

³⁷ T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969, str. 211.

³⁸ Lj. Boban, *Zagrebačke punktacije*, str. 333—334.

³⁹ T. Stojkov, n. d., str. 218.

⁴⁰ B. Hrabak, n. d., str. 236. U citiranom pismu upućenom S. Votsonu V. Maček je, misleći na Drinu, pisao: »Neću sad ulaziti u razmatranje, da li je bila

Zagrebačka rezolucija inicirala je objavljivanje nekolicine drugih stranačkih određenja prema pitanju državnog uređenja i preuređenja. Položajem Bosne i Hercegovine direktno su se bavile JMO i Demokratska stranka.

U svojoj rezoluciji, poznatoj i kao »Spahine punktacije«, objavljenoj krajem januara 1933. godine, stranka bosansko-hercegovačkih muslimana tražila je »uređenje države po ravnopravnim političko-istorijskim jedinicama sa najširim kompetencijama, prepustajući zajednici ono, što treba da osigura i zajamči skupne interese«. Bosna i Hercegovina trebalo je da bude »jedna od tih ravnopravnih jedinica«.⁴¹

Istog meseca, Lj. Davidović se svojim partijskim prijateljima i političkoj javnosti obratio pismom u kome je obrazložio mišljenje Demokratske stranke o problemima na dnevnom redu. Najvažniji deo pisma-rezolucije odnosio se na pristajanje demokrata na federalističko državno uređenje i njihov predlog o stvaranju četiri »šira samovladanja«. Tri zajednice bile bi obrazovane oko »velikih nacionalno-kulturnih centara u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani«, a četvrta »u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj, u kojoj se nerazdeljivo ukrštaju plemena, vere i kulturni uticaji«. Četvrta jedinica — Bosna i Hercegovina, trebalo je da otkloni »opasnost otsečnog i grubog teritorijalnog razgraničenja između Srba i Hrvata«, te da »sprečavajući organizovanje na isključivo plemenskoj osnovi u Beogradu i Zagrebu« državnom uređenju oduzme »plemensku isključivost«.⁴²

Šest godina kasnije, u decembru 1939, u pismu »Bosancima i Hercegovcima«, Lj. Davidović je svoje zalaganje da Bosna i Hercegovina sa južnom Dalmacijom bude jedna federalna jedinica obrazlagao dvojakim razlozima: »Prvi je da ta središnja oblast u neku ruku tim svojim mešovitim karakterom neutrališe, ublaži oštro podvajanje posebnih nacionalizama, srpskog i hrvatskog, da otkloni postojanje granice između Srba i Hrvata, jer nju nije moguće pametno postaviti... Drugi je razlog bio da se Bosna i Hercegovina, otvorena prema moru lukama Južne Dalmacije koje bi toj oblasti bile date u upravu, ekonomski ospособi za veliki promet dobara njenih sopstvenih i onih iz drugih krajeva koja bi preko njenih puteva i pruga tražila prođu u svetu«.⁴³

Na kraju Drugog svetskog rata, M. Grol je, pripisujući ideju o četiri jedinice isključivo Lj. Davidoviću, pisao da je njegov stranački šef vazda računao sa »fizičkom sraslošću« Srba i Hrvata. Bosna i Hercegovina trebalo je da neutrališe njihove »odveć osetljive i sirove nacionalizme«. Uređena bez prevlasti bilo koje nacionalne grupe, bavila bi se dnevnim pitanjima, jer se u toj zaostaloj oblasti »kulturna i ekonom-

srećna misao stvaranje same jugoslovenske države obzirom na činjenicu, što baš sredinom te države prolazi kobna kulturna i geopolitička linija (prekretnica), na kojoj je još močno rimsко carstvo puklo na dvoje«. B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 320.

⁴¹ T. Stojkov, n. d., str. 224; Lj. Boban, *Zagrebačke punktacije*, str. 345—346.

⁴² AJ, 138-8-185; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 329. Ideja demokrata o četiri savezne jedinice nije nastala pod uticajem Zagrebačkih punktacija. U martu 1932. stranački ideolog Milan Grol je u pismu Lj. Davidoviću govorio o stvaranju većih jedinica federalnog karaktera, koje bi bile formirane oko »prirodnih gravitacionih tačaka (Beograd, Zagreb, Ljubljana, a svakako bar još Sarajevo u prelaznoj nacionalno-kulturnoj zoni)«. Citirano prema: R. Končar, *Novosadska rezolucija iz 1932.*, »Zbornik za istoriju Matice srpske, 8«, Novi Sad 1973, str. 139.

⁴³ M. Grol, Čovek i političar, »Spomenica Ljubomira Davidovića«, str. 49—50.

sko-socijalna briga nameće kao odlučujuća». »Veličina i tragedija Ljube Davidovića«, smatrao je M. Grol, »bila je u tom nacionalnom realizmu, u skoro instinkтивном osećanju uslova zdravom razvoju svoga naroda. On je na vreme shvatio da je životni interes Srba, Hrvata i Muslimana — pod jednim ili drugim od ta dva imena — u toj kroz vekove nacionalno i verski složenoj oblasti, u jednom poretku koji polazi od trpeljivosti kao životne nužde. Bosnom i Hercegovinom u kojoj pravoslavni predstavljaju relativnu većinu, ne može vladati nijedna od tri vere, nego samo saglašena volja sve tri, sa jednim programom: podizanjem blagostanja te oblasti, radi te oblasti i radi njene uloge u uspostavljanju zdravog stanja u jugoslovenskoj državnoj zajednici«. Bosni i Hercegovini Lj. Davidović je namenio »ulogu jugoslovenske Švajcarske, u očekivanju da u njoj smirivanje bučnih nacionalizama u demokratskoj stvaralačkoj saradnji olakša ostvarenje i jedne šire jugoslovenske Švajcarske«.⁴⁴

Istovremeno, M. Grol je citirao deo pisma koje je Lj. Davidović te 1933. godine, kada je predlog demokrata objavljen, uputio prijatelju u Bosni: »Bosna i Hercegovina ili će Srbe i Hrvate istinski ujediniti, ili će ih teško zakrviti. Jedni i drugi tu treba da sviju svoje male zastave, dok se iz rada na narodnom blagostanju ne izdigne jedna nova velika zastava. Ja nisam delio neka gledišta o Bosni i Hercegovini moga prijatelja Ljube Stojanovića, ali mi iz glave nikad nije izlazila njegova tvrđnja: da između Srba i Hrvata nema razumnog razgraničenja. Pravo postavljene međe tu nema do preko grobova. Zato više od svega želim da Bosna i Hercegovina, živa i zdrava, ostvari ne među nego most«.⁴⁵

Predlog demokrata nije dobio podršku ostalih stranaka srpske građanske opozicije — Saveza zemljoradnika i Radikalne stranke. Prema poznatim izvorima, Savez zemljoradnika na pojavu Zagrebačkih punktacija nije reagovao posebnim saopštenjem, najverovatnije zato što nije bilo slaganja u pogledima na državno uređenje. Sudeći, međutim, prema beleškama J. M. Jovanovića, ostavljenim na primerku elaborata »Zadaci nove vlasti«, on je i sam razmišljao o stvaranju četiri jedinice. Zapisaо je da se slaže sa podelom države na četiri oblasti: Srbiju (»Vojvodina, Srem, Stara Srbija, Južna Srbija i deo nove Crne Gore, Peć kao i Sandžak«), Bosnu i Hercegovinu (»sa starom Crnom Gorom, Dubrovnik, Kattunska i Riječka /nahija/, Kotor do Metkovića«), Hrvatsku (Primorska i Savska banovina) i Sloveniju. Kompetencije bi se odredile »za svaku odvojeno ili sporazumno — osnova federalna ali temelj celokupnost države priznate ugovorima o miru«.⁴⁶

Među srpskim građanskim strankama Radikalna, odnosno onaj njen deo koji se nije priklonio diktaturi — tzv. radikalni Glavnog odbora, bila je najdalje od pristanka na federalno uređenje Jugoslavije. U osudi »srpske hegemonije«, izrečenoj u Zagrebačkoj rezoluciji, radikalni vrh video je »skrivenu težnju, da svi Hrvati budu na okup, a da se Srbi pocepaju na Bosnu, Crnu Goru, Srbiju, Vojvodinu i možda Makedoniju«.⁴⁷ Široj javnosti radikali su se obratili u aprilu 1933. godine, preko pisma

⁴⁴ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, Beograd 1991, str. 35—36.

⁴⁵ Isto, str. 37.

⁴⁶ AJ, 80-32-243/248.

⁴⁷ Ova je ocena izneta u obaveštenju koje je uže stranačko vođstvo uputilo prvacima u unutrašnjosti sredinom decembra 1932. Citirano prema: T. Stojkov, u. d., str. 225.

svog partijskog šefa Ace Stanojevića. I dalje su se izjašnjavali za narodno jedinstvo, ograničavajući se na zahtev za decentralizaciju države sa širokim samoupravama.⁴⁸

Projektu Demokratske stranke odgovaralo je mišljenje grupe beogradskih intelektualaca na čelu sa prof. Slobodanom Jovanovićem. Ovoj grupi, u kojoj su još bili prof. Božidar Marković, član užeg vođstva Demokratske stranke, prof. Mihailo Ilić i dr. Nikola Stojanović, обратила se nakon parlamentarnih izbora iz 1935. godine grupa zagrebačkih intelektualaca sa svojim nacrtom državnog preuređenja.⁴⁹ Prema izjavi prof. S. Jovanovića, zagrebački nacrt je »zbog teškoća plemenskog razgraničavanja između Hrvata i Srba« uzimao u obzir »mogućnost jedne mešovite banovine«. U Beogradu je na to primećeno da, »ako političke stranke pristanu na takvu banovinu, za nju se s obzirom na njenu plemensku heterogenost ne bi moglo usvojiti isto političko uređenje kao i za plemenski homogene banovine«. Želja je bila da se dođe do ustavnog nacrta, koji bi srpske i hrvatske stranke mogle primiti kao polaznu tačku za »praktičnu diskusiju«.⁵⁰

Projekat državnog preuređenja zagrebačkih intelektualaca bio je gotov u februaru 1936. godine. Objavljajući ga u aprilu naredne godine, njegovi tvorci izneli su da je u pitanju »kompromisani nacrt osnovnih načela, kako bi se moglo preuređiti Jugoslaviju« i da se dve grupe nisu složile u pitanju broja federalnih jedinica. Zagrebačka grupa je kompromisnim rešenjem smatrala pet jedinica — »tri sa pretežno etničko-historijskim obilježjem a dvije mješovite (Bosna i Vojvodina)«. Beogradска je predlagala podelu na četiri jedinice: »Slovenačka, Hrvatska sa Dalmacijom, Bosna-Hercegovina, a sve ostalo da sačinjava srpsku jedinicu«. Neslaganje je izazvalo pitanje Vojvodine, koju su beogradski intelektualci videli u okviru srpske jedinice, a ne kao posebnu oblast. Po mišljenju zagrebačke grupe, zaokruženjem Bosne i Vojvodine kao posebnih jedinica »zadovoljili bi se interes i želje Muslimana i izbjegao najteži problem diobe Srba i Hrvata«. Muslimane je ova grupa smatrala u većini Srbima ili Hrvatima, ali »toliko usko vezani(m) za religiju i svoje običaje da gotovo sačinjavaju četvrti individualitet, o kome će također trebati voditi računa pri preuređenju države«. Interesantna je njena tvrdnja izrečena u zaključku propratnog teksta ustavnog nacrta: »Treba biti na čistu i u tome, da među Hrvatima i Prečanima uopće može biti nijansa u socijalnom pogledu, ali u pitanju njihove domovine i njenih

⁴⁸ Isto, str. 231. U svojim uspomenama, Ivan Meštrović je izneo neproverljivu i u nekim delovima malo verovatnu priču o tome kako mu je Lj. Davidović govorio da je A. Stanojević, razmišljajući o preuređenju zemlje, predlagao podelu Bosne između Srba i Hrvata, ako ovi pristanu, a ako ne — »eto im cijela, ionako ništa ne vrijedi. Neka se onda tamo... Hrvati uređuju kako hoće, ili potpuno otciđe, što će prije ili poslije uraditi«. I. Meštrović, *Uspomene na političke ljudе i događaje*, Buenos Aires 1961, str. 198—199. Isto je tako malo verovatna njegova tvrdnja da mu je kralj Aleksandar pred put u Francusku, oktobra 1934, poverio da će po povratku podeliti zemlju na srpsku i hrvatsku polovicu. Hrvatska bi obuhvatala Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, Baranju i »hrvatski dio Bačke sa Suboticom«, sa izvesnim korekturama u Sremu. Isto, str. 268—269.

⁴⁹ Izjava prof. S. Jovanovića, »Vreme«, 27. maj 1937; Prema »Vremenu«, u beogradskoj grupi bili su još: dr Pavle Popović, Jovan Žujović, Dušan Vasiljević, Vlada Spasojević, dr Tihomir Đorđević, Stanoje Stanojević i drugi. Isto, 23. maj 1937.

⁵⁰ Isto, 27. maj 1937.

zina položaja u zajednici nema razlike, a neosporna je činjenica, da dr. Maček predstavlja danas sve Hrvate i veliku većinu Prečana, jer je nosilac njihovih zahtjeva⁵¹. Umnogome, ovaj zaključak podseća na deo Zagrebačkih punktacija u kome su takođe Srbi »prečani« odvajani od Srba iz Srbije, pa i suprotstavljeni njima.

Ustavni nacrt zagrebačkih intelektualaca i podrška koju su delu tog nacrta dali beogradski intelektualci izazvali su pažnju javnosti i štampe, ali se sve na tome i završilo, jer nije dobijena tražena stranačka podrška.⁵² Sa možda i većim interesovanjem dočekana je rezolucija Demokratske stranke, doneta na sastanku Glavnog odbora 13. juna 1937. godine, naročito deo u kome su demokrati izjavili da »narod u državi nije jednorodan, nego je sastavljen iz Srba, Hrvata i Slovenaca«. Napuštajući formulu narodnog jedinstva i priznajući postojanje tri istorijsko-kulturna individualiteta, založili su se za »složenje oblike« unutrašnjeg uređenja.⁵³ Ovom prilikom nisu ponovili predlog o četiri savezne jedinice, ali se iz izjava stranačkih prvaka videlo da se od njega nije odustalo. »Jedan istaknuti član demokratskog vođstva«, verovatno M. Grol, kazao je novinaru »Politike« da bi Bosna i Hercegovina kao četvrta, mešovita jedinica »olakšala ravnotežu sila, neutralisala plemensku isključivost i spasla ideju čije se ostvarenje može očekivati u budućnosti«. Pod ovom idejom demokrati su mislili na čvrše saživljenje naroda u državnoj zajednici i njihovo zajedničko državotvorno osećanje.⁵⁴

Smatrajući da su dovoljno obrazložili svoj stav, tražili su izjašnjanje i od svojih partnera u Udruženoj opoziciji — Radikalne stranke i Saveza zemljoradnika, sa kojima su od 1935—36. godine tvorili neformalan savez okupljen na pitanjima demokratizacije zemlje i rešavanja hrvatskih nacionalnih zahteva državnim preuređenjem. Odgovarajući na njihov zahtev da svaka partija pismeno iznese svoje gledište, radikali su se založili za uspostavljanje demokratskog, ustavnog i parlamentarnog režima, priznali potrebu novog ustavnog rešenja i izneli stav da državno preuređenje može biti izvršeno samo sporazumom većine Srba, većine Hrvata i većine Slovenaca. »Bliže odredbe o preuređenju države, kojim se preuređenjem ima rešiti hrvatsko pitanje«, prepustali su Ustavotvornoj skupštini, sastavljenoj od slobodno izabranih narodnih predstavnika.⁵⁵ Prepiska radikalnih prvaka otkriva, međutim, da radikali, koji su u biti ostali centralisti, nisu bili zadovoljni rezolucijom Glavnog odbora Demo-

⁵¹ AJ, 80-31-491/495; »Nova Evropa«, knj. XXX, br. 7—8, 26. jul 1937, str. 228—236. Predlog su potpisali: dr Albert Bazala, dr Milan Čurčin, dr Milivoj Dežman, Jozu Kljaković, dr Ivo Krbek, Ivan Meštrović, Pavle Ostović, dr Ivo Politeo i dr Ivo Tartalja.

⁵² V. Maček je izjavio da ponuđena koncepcija »ne može poslužiti za bazu, već zato što ne potiče sa neke nadležne strane: bilo od naroda, bilo od nekog drugog merodavnog faktora«. Autori predloga za njega su bili »teoretičari, intelektualci, koji su na ovo ovlašćeni toliko kao i svaki drugi čovek koji hoće da se ovim bavi. Međutim oni nemaju veze sa narodom i njegovim realnim životom pa ni sa praktičnom politikom, što se vidi i po ovom njihovom sastavku, koji ima više manje kabinetски karakter i u kome već neke najglavnije stvari« nije mogao da prihvati. »Vreme«, 23. maj 1937.

⁵³ AJ, f. Dvor Kraljevine Jugoslavije, 74-11-246/251; isto, 80-31-436/438; »Odjek«, br. 32, 20. jun 1937; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 382—384.

⁵⁴ »Politika«, 12. maj 1937.

⁵⁵ Pismo Miloša Trifunovića, zamenika A. Stanojevića, upućeno Lj. Davidoviću 10. juna 1937. AJ, 80-31-404/408.

kratske stranke. Dr Lazar Marković, jedan od tvoraca stranačke politike, pišući dr Milanu Korunu, članu partije iz Slovenije, nije odobravao ideje demokrata o narodnim individualitetima i složenoj državi.⁵⁶ U pismu koje su njemu poslali Branko Pudar, Mile Vujadinović i još jedan radikal nečitkog potpisa iz Mostara pisalo je da je rezolucija Demokratske stranke »u ovdašnjim srpskim redovima izazvala jedan veoma težak i mučan utisak«. »...nama ovamo«, kazali su mostarski radikali, »koji smo baš u prošlosti najviše osetili na svojoj koži i te 'individualite' i tu složenu državu... veoma je teško pala na srce rezolucija demokrata...« Obrazlažući svoje nezadovoljstvo i stav, naglašavali su da je srpski narod u Bosni i Hercegovini »za široke samouprave, za najšire političke slobode, za potpunu ravnopravnost Hrvata i njihovo zadovoljenje, ali, sve ovo u granicama jedne države sa jednim parlamentom, slobodno i parlamentarno izabranim, koji bi bio pravi izraz volje i srpskog i hrvatskog i slovenskog plemena«. Jer, »naš narod u ovim krajevima koji je stvorio ovu državu, nikad se ne može pomiriti s mišljem da ju je on stvorio za neka tri posebna naroda, koji će jednoga dana od nje stvoriti neku federalnu ili konfederativnu državu«. Izražavajući zadovoljstvo što Glavni odbor radikala nije prihvatio rezoluciju demokrata, mostarski radikali savetovali su svoje vođstvo da ne »pođe(te) istim ili sličnim putem. U tom slučaju«, upozoravali su, »mi tvrdo verujemo, da u ovim krajevima radikala ne bi bilo«.⁵⁷

Poput radikala, i vođstvo Saveza zemljoradnika smatralo je da pitanje državnog uređenja treba da bude rešeno u Ustvotvornoj skupštini, bez ikakvih prejediciranja. Projekat zemljoradnika predviđao je saradnju Krune i stranaka koje imaju »koren u narodu«, iz čega bi se došlo do novog ustavnog rešenja, koje bi u potpunosti bilo u nadležnosti Konstituante. Do donošenja novog ustava trebalo je privremenim Osnovnim zakonom osigurati nekoliko tačaka koje su »izvan diskusije«: Jugoslavija, monarhija, dinastija Karađordjevića, građanske i političke slobode.⁵⁸

Konferencija zemljoradnika za Bosnu i Hercegovinu, održana 20. juna 1937. godine u Sarajevu, odobrila je ove načelne stavove vođstva. Uprkos očekivanju političke javnosti da će nakon rezolucije Glavnog odbora Demokratske stranke i Savez zemljoradnika doneti neke značajnije odluke, na sarajevskoj konferenciji to nije učinjeno. Ne želeći da se izjašnjavaju o oblicima državnog preuređenja, brojni i u stranci veoma uticajni bosanski zemljoradnici⁵⁹ doneli su rezoluciju u kojoj su izjavili da su centralizam, unitarizam, federalizam i separatizam samo »pojmovi; osnovno je kako da se nađe rešenje, koje će zadovoljiti maksimum interesa i osećanja i Srba i Hrvata a omogućiti zdrav razvoj države kao celine«. Hrvatska seljačka stranka, kazali su, »tražeći rešavanje hrvatskog pitanja polazi sa stanovišta dvaju naroda. Mi smatramo da ideju jugoslovenske nacionalne državne zajednice treba — kao temelj na kome je

⁵⁶ Pismo od 18. juna 1937. Isto, z. dr Lazara Markovića (u daljem tekstu — 85), 85-2-729/731.

⁵⁷ Pismo od 19. juna 1937. Isto, 85-2-519/520.

⁵⁸ Pismo J. M. Jovanovića upućeno početkom juna 1937. Lj. Davidoviću. Isto, 80-31-393/403; Lična beleška J. M. Jovanovića. Isto, 80-31-421.

⁵⁹ Savez zemljoradnika je u Bosni i Hercegovini, naročito u Bosanskoj krajini, bio najjača opoziciona stranka, sa mnogo više pristalica od Radikalne i Demokratske stranke.

stvorena ova država, odvojiti od borbe oko njenog uređenja. Priznavajući na njihov zahtev Hrvate kao zaseban kolektiv mi to isto priznanje tražimo i za Srbe bez obzira na istoriske granice da li oni bili iz okoline Kragujevca, Skoplja, Podgorice, Sarajeva, Knina, Zagreba ili Novog Sada.

U pitanju Bosne i Hercegovine za nas je ulaskom srpske oslobođilačke vojske u naš zavičaj 1918. ispunjena vekovna težnja srpskog naroda u B. i H. da se ujedini s braćom iz Srbije, Crne Gore i ostalih srpskih zemalja. Zbog ove težnje narod se u B. i H. u 19. i 20. veku nekoliko puta dizao na ustanak, Crna Gora vodila 5, a Srbija tri svoja najkravija rata. Imajući sve to u vidu, smatramo da niko nije ovlašćen sa srpske strane (da) ma šta menja na već stvorenom odnosu B. i H. bez pripita 1.200.000 njihovih Srba. Bez bosanske državne tradicije, vezani uspomenama za staru Nemanjićku državu i vekovnom borbom za oslobođenje za Srbe iz Srbije i ostalih srpskih zemalja, daju braći Hrvatima u svom zavičaju slobodu političkog i plemenskog opredeljivanja u okviru jugoslovenske nacionalne i državne zajednice, ali ga traže i za sebe i neće nikom dozvoliti da im ga oduzme«.⁶⁰

Posredno, ova je rezolucija bila odgovor demokratima na njihov predlog o Bosni i Hercegovini kao četvrtoj jedinici.

Nejasna su bila i prava opredeljenja V. Mačeka. Predlažući federalno uređenje, on se od slučaja do slučaja različito izjašnjavao o broju saveznih jedinica i teritoriji koju bi trebalo da ima Hrvatska. U izjavi dатој engleskom publicistu Džonu Evansu rekao je da bi Hrvatska bila sastavljena od »istorijske Hrvatske«, pod čim je podrazumevao područje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i dela Bosne, »nekadašnje turske Hrvatske. Ostali delovi federalne države bili bi Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Slovenija, Makedonija, Vojvodina i Srbija«.⁶¹

U razgovorima sa dr Čedomirom Srebrno-Dolinskim, članom Glavnog odbora Demokratske stranke, obavljenim 12. avgusta i 3. novembra 1936. godine, predlagao je podelu Kraljevine Jugoslavije na srpsku, hrvatsku i slovenačku zemlju, koje bi imale svoje skupštine i vlade, policiju, sudstvo, finansije, nastavu, privredne i socijalne ustanove. Za Bosnu je dao tri predloga: 1) da bude četvrta zemlja sa istim statusom kao i prve tri, 2) podeljena između srpske i hrvatske zemlje na principu većine stanovništva, 3) stavljena pod upravu centralne vlade i vladinog predstavnika, sa samoupravom i Saborom (Većem ili Skupštinom) užih prerogativa od onih koje bi imale skupštine triju zemalja.⁶²

Prilikom susreta sa S. Votsonom novembra 1936. godine, V. Maček se najpre izjasnio za stvaranje sedam jedinica — Slovenije, Hrvatske (sa Slavonijom i Dalmacijom), Bosne i Hercegovine, Makedonije, Srbije, Crne Gore i Vojvodine. „Ako Srbija ne da dirati u Makedoniju“, tražio je »dualizam, od prilike kakav je bio između Austrije i Ugarske. Srbija jedno, a sve zemlje sa Hrvatskom koje su ranije pripadale A-Ugarskoj jedno (istaknuto u originalu — M. R.). Što se tiče Crne Gore, to je stvar Srba, kako će se oni narediti, mi smo zadovoljni. Ovu našu polu

⁶⁰ AJ, 80-32-373/374.

⁶¹ Isto, 80-32-81.

⁶² Isto, z. dr Milana Stojadinovića (u daljem tekstu — 37), 37-10-97; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str 368—369.

mi ćemo urediti na federativnoj bazi«.⁶³ U tekstu svog memoranduma, nastalog iz razgovora sa srpskim i hrvatskim političarima, S. Votson je napisao da vođa Hrvata ne bi mogao da pristane na manje od pet jedinica — Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu, što bi — po mišljenju ovog »priatelja Jugoslovena«, bio »idealni kompromis«. Sa ovim se, međutim, nije slagao Beograd, »voljan da primi samo prve četiri, a kod tog Bosnu još teška srca«.⁶⁴

Krajem decembra iste godine, V. Maček se u razgovoru sa D. Jovanovićem vratio na ideju dualizma. Prema beleškama J. M. Jovanovića, kome je D. Jovanović preneo sadržaj razgovora, šef HSS se tada izjasnio za stvaranje dvojne monarhije, u kojoj bi Dravska i Vrbaska banovina pripale Hrvatskoj, a ostale pokrajine Srbiji. Na pitanje »za slučaj rata šta bi radila HSS« odgovorio je: »E, to je druga stvar: onda bi tražili ceo naš program — onda bi Srbi došli u položaj da bi morali da popuste i ispune sve zahteve«.⁶⁵

Ovakvi različiti predlozi i zahtevi V. Mačeka zbumjivali su javnost, zbog čega je britanski poslanik u Beogradu u izveštaju za 1936. godinu napisao: »Šta sve on smatra Hrvatskom nije nikada bilo moguće precizno utvrditi, ali može se prepostaviti da bi u tu pokrajinu ušle, u najgrubljim potezima zemlje između južnih granica Slovenije, i linije koja se proteže od Dunava preko Vinkovaca do Dubrovnika, uključujući i deo Vojvodine (koja bi verovatno zbog svog pretežno srpskog karaktera bila ostavljena za naknadne pregovore), veći deo Bosne i zapadne Hercegovine«.⁶⁶

Hrvatskim teritorijama ova se područja smatraju u jednom nedatiranom projektu ustava HSS, u kojem je razrađena podela države na Kraljevinu Srbiju, Kraljevinu Hrvatsku i Kraljevinu Sloveniju. Hrvatska kraljevina sastojala bi se od Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, delova Dravske i Dunavske banovine i većeg dela Bosne i Hercegovine, odnosno srezova (kotareva): Derventa, Gradačac, Brčko, Banja Luka, Jajce, Travnik, Zenica, Žepče, Visoko, Bugojno, Fojnica, Prozor, Konjic, Mostar, Stolac sa ispostavom Čapljina i »općina Ravno sa Ljubuškim kotarom«. Pripala bi joj i Bosansko-trebinjska oblast koju su činile tri županije: »a) Sokolska županija u Tuzli sa kotarima Bijeljina, Gračanica, Doboј, Prnjavor, Kotor Varoš, Maglaj, Tuzla, Klada, Vlasenica, Zvornik i Srebrenica. b) Vrh-Bosanska županija u Sarajevu sa kotarima Sarajevo, Rogatica, Višegrad, Čajniče i Foča. v) Trebinjska županija u Trebinju sa kotarima Trebinje, Bileće, Gacko, Nevesinje, Ljubinje«. Ako bi cela bosansko-trebinjska oblast pripala Kraljevini Hrvatskoj, činila bi »zasebno samoupravno telo« sa potpunom ravnopravnosću »imena srpskog i hrvatskog, te pisma Cirilice i Latinice, sastava srpskih i hrvatskih škola i činovnika Srba i Hrvata iz ovih oblasti«. U slučaju da cela Bosna i Hercegovina bude nezavisna banovina, Hrvatskoj bi morali biti dati srezovi »u Dolini reke Une sa Bihaćem, koji je negda

⁶³ Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928—1941*, knj. I, str. 218—219.

⁶⁴ AJ, 80-31-321/334, 507/511; Lj. Boban, *Maček i politika HSS 1928—1941*, knj. I, str. 227—228; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 438—439.

⁶⁵ AJ, 80-31-355.

⁶⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921—1938*, priredio Ž. Avramovski, Beograd—Zagreb 1986, knj. II, str. 471.

Regni Kroacia — glavni grad Hrvatske te kotari staro-hrvatskih župa gde se krunio prvi hrvatski kralj, sa dolinom Neretve, a ti su kotari Cazin, Bihać, B. Novi, B. Dubica, te Livno, Ljubuški, Stolac, ispostava Čapljina kojoj se pridružuje općina Ravno».⁶⁷

Hrvatska štampa, prenosilac stavova hrvatskog političkog vodstva, bila je često i radikalnija od vrhova HSS. U jednom od članaka »Obzora«, lista hrvatskog građanstva, pisalo je: »Bosna je igrala i igra povjesnu ulogu u našem životu. Ona je barometar našeg narodnog zbivanja i onda, kad se to ne opaža na prvi pogled. Bosna je bila i ostaje kamen kušnje hrvatske politike i hrvatske narodne svijesti. Nigdje drugdje kao u Bosni nije nam potrebna politička pamet i narodna sloga i tvrda, nepokolebljiva volja da budemo svoji, da štitimo svoje vitalne narodne interese«.⁶⁸

Pregovorima o teritorijama koje treba da pripadnu Hrvatskoj započeli su i kontakti V. Mačeka i kneza Pavla, održavani krajem decembra 1938. i početkom januara 1939. godine preko dr Ivana Šubašića. Decenijski srpsko-hrvatski spor o državnom uređenju bližio se vrhuncu. Traženi delovi Bosne i Hercegovine — izvan onih koji su već bili uključeni u Primorsku banovinu, činili su najspornije teritorijalno pitanje, povodom kojeg je dato više različitih predloga. Ne znajući na kakve će i kolike ustupke prištati prvi namesnik, a u suštini i Srbi, vođa Hrvata zauzimao je različite stavove. Najpre je tražio spajanje Savske i Primorske banovine, a potom postepeno proširivao zahtev na Dubrovnik, Vrbasku banovinu, deo Srema (do Iloka), Brčko sa okolinom, Bijeljinu, Travnik, Fojnicu i Herceg Novi.⁶⁹

Prilikom prvog susreta V. Mačeka i predsednika vlade Dragiše Cvetkovića, mandatora Krune u ovim pregovorima, 2—4. aprila 1939. godine, postignuta je načelna saglasnost da sporazum treba da bude zaključen omeđivanjem teritorije Hrvatske i određivanjem njenih kompetencija.⁷⁰

U drugom susretu, 15. aprila, D. Cvetković je predložio spajanje Savske i Primorske banovine, grada i sreza Dubrovnik. V. Maček je izneo tri predloga. Prema prvom, razgraničenje bi bilo izvršeno po istrijskim pokrajinama, onako kako je 1. avgusta 1928. godine predložila

⁶⁷ AJ, 80-31-701/702. Prema skraćenoj verziji ovog ustava, Kraljevina Hrvatska obuhvatala bi Primorsku, Savsku i Vrbasku banovinu, delove Dravske i Dunavske banovine i nekoliko srezova sa preostale teritorije Bosne i Hercegovine: Fojnicu, Visoko, Travnik, Zenicu, Žepče i Brčko. Isto, 80-31-699.

⁶⁸ »Obzor«, 28. jun 1938.

⁶⁹ Ovako je tok razgovora J. M. Jovanoviću preneo knez Pavle prilikom njihovog razgovora 26. marta 1939, dodaјući da je to bilo »mnogo« i da nije »mogao dati«. Kao svoju napomenu, šef Saveza zemljoradnika je primetio: »Niko to ne bi dao«. AJ, 80-31-573. U svojim memoarima V. Maček je naveo iste zahteve, ali tako kao da su izneti odjednom, a ne u četiri navrata. Prekid pregovora objasnio je protivljenjem uticajnog ministra Dvora Milana Antića da Hrvatskoj pripadne Vrbaska banovina. V. Maček, *In the Struggle for Freedom*, New York 1957, str. 186; Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, str. 76—77.

⁷⁰ Prema beleškama J. M. Jovanovića, V. Maček je dr Milošu Tupanjaninu, prvaku Saveza zemljoradnika iz Bosne i Hercegovine, rekao da tada nije govoren o teritorijalnoj podeli, već o kompetencijama. A. Košutić je, međutim, prvacima Udržene opozicije preneo da je razgovor bio »čisto informativnog karaktera, o svemu pa i o teritorijalnoj podeli i kompetencijama«. *Beleške od 4. i 11. aprila 1939.* AJ, 80-31-579, 583.

SDK. Prema drugom, Hrvatska bi obuhvatala Savsku banovinu do Šida, srezove Brčko, Gradačac i Derventu, odakle bi granica išla »Savom do Une, Unom do ušća Sane, Sanom do Jajca, Zenice, Visokog, odatle na granicu Primorske banovine, zatim Dubrovnik do Herceg Novog«. Ovakvo razgraničenje bilo bi izvršeno ako bi preostali delovi Bosne i Hercegovine i Vojvodine bili posebne jedinice. U protivnom, V. Maček je izneo treći predlog — da granica između Srbije i Hrvatske ide »od Subotice ravnom linijom na Ilok i Savu, zatim do Bosne, Bosnom do pod Sarajevo i odatle na granicu Primorske Banovine i do Herceg Novog«. D. Cvetković se slagao sa izdvajanjem Savske i Primorske banovine i Dubrovnika, sporeći se sa V. Mačekom oko dela Bosanske krajine.⁷¹

U njihovom trećem i četvrtom susretu, krajem aprila, postignut je sporazum o spajanju Savske i Primorske banovine sa gradom i srezom Dubrovnik u jednu jedinicu — Banovinu Hrvatsku, čiji bi definitivni opseg bio utvrđen nakon plebiscita u preostalim delovima Bosne i Hercegovine i Srema.⁷² Suočeno sa snažnim otporom vojske, srpskih stranaka, Pravoslavne crkve i bosansko-hercegovačkih muslimana, Namesništvo je, međutim, odbilo da prihvati ovaj sporazum, posle čega su pregovori dospeли u krizu.

Paralelno sa razgovorima sa predsednikom vlade, odnosno knezom Pavlom, V. Maček je održavao veze sa strankama iz Udružene opozicije, koalicionim partnerom na skupštinskim izborima 1935. i 1938. godine, čiju je saglasnost pokušavao da dobije. Od prvih vesti da će D. Cvetković putovati u Zagreb da razgovara o rešenju hrvatskog pitanja, Udružena opozicija zauzela je rezervisan stav. Godinama se zalažući za sporazum sa vođstvom hrvatskog pokreta u pitanju državnog uređenja, nije želela da ometa započete pregovore, ali je bila nezadovoljna što ih sa srpske strane nisu vodili pravi predstavnici srpskog naroda i što su počeli izdvajanjem hrvatskog pitanja iz problema državne celine. Posebnu zabilutost izazvali su pokretanje teritorijalnog pitanja pre postizanja dogovora o ukupnom preuređenju i obezbeđenju državnih interesa, kao i teritorijalni zahtevi V. Mačeka.

Nakon drugog susreta sa D. Cvetkovićem, V. Maček je preko V. Vildera i S. Kosanovića obavestio vođstvo Udružene opozicije o svojim predlozima razgraničenja. Većim delom to su iste varijante koje je iznosio predsedniku vlade. Granica između Hrvatske i Bosne bila bi ova: »linija Ilok—Jamena (šidski srez), dio kotara Brčko, Gradačac, Derventa — uz Savu do Une, Unom do ušća Sane, Sanom do izvora. Odande preko Ugara na Jajce, katolički delovi kotareva Žepče, Zenica, Visoko, na današnju granicu Primorske banovine, plus kotar Dubrovački do Herceg Novog. — Ovo u slučaju da preostali dio Bosne do Drine ostaje posebna bosanska jedinica. — U slučaju da neće bosanske jedinice, ima biti granica ne na Sani, nego na Vrbasu.»⁷³

Odbijajući da prihvati ovaj predlog — u krugovima srpske građanske opozicije nazvan »diktand«, njeno vođstvo sugerisalo je stvaranje

⁷¹ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković—Maček*, str. 159—160. Kada mu je u razgovoru od 14. aprila 1939. M. Tupanjanin rekao da ni on ni knez Pavle nisu bili ovlašćeni da dele zemlju, odgovorio je: »Zašto ne(?) Ne damo Bosnu«. AJ, 80-31-384.

⁷² Isto, 80-32-55/56; Lj. Boban, *Sporazum Cvetković—Maček*, str. 163—164.

⁷³ AJ, 80-32-19/20.

Krunskog saveta u kome bi pod neposrednim rukovodstvom kneza Pavla na pitanju preuređenja države radili predstavnici onih stranaka koje imaju »koren u narodu«.⁷⁴

Beleške J. M. Jovanovića otkrivaju koja je područja Udružena opozicija smatrala srpskim etničkim prostorom. Odgovarajući na pitanje kneza Pavla o teritorijama nuđenim V. Mačeku, šef Saveza zemljoradnika je odgovorio: »Niko od nas nije ništa nudio, a naše je uvek bilo Vojvodina, Srbija, Južna Srbija, Crna Gora i Bosna jedno«. Na kneževo pitanje o Sremu, Dubrovniku i Bosanskoj krajini takođe je dao odrečan odgovor.⁷⁵ Zabrinut za položaj i mesto Bosne i Hercegovine, naročito Bosanske krajine, članovima i pristalicama Saveza zemljoradnika u Bosanskoj krajini savetovao je da »dignu glas« protiv njenog mogućeg cepanja i priključenja projektovanoj Banovini Hrvatskoj. Šaljući odgovor na ovaj savet, a i zahtev, Dušan P. Branković, najbliži saradnik dr Branka Čubrilovića, neformalnog vođe krajiških zemljoradnika, napisao je, sa Čubrilovićevim znanjem, da je poznato da su zemljoradnici »glavni čuvari Vrbaske banovine da se nećepta a isto tako i Bosne, koje ima da pripadnu Beogradu«. Stoga nije potrebno davati nikakve izjave, praviti demonstracije i donositi rezolucije, a ako jeste — onda to treba da učini stranačko vođstvo i celina partije.⁷⁶ Pozadinu pisma činilo je zalaganje B. Čubrilovića da se Savez zemljoradnika, nezavisno od stavova Udružene opozicije, priključi pregovorima Cvetković-Maček i iskoristi mogućnost za dolazak na vlast. Godinama se napadno vezujući za vođstvo hrvatskog pokreta, B. Čubrilović nije želeo da nekakvom »protivhrvatskom« akcijom remeti uspostavljene dobre odnose. U jednom od pisama stranačkom šefu, ponudio mu je za razmišljanje predlog o podeli zemlje na pet oblasti: 1) Srbija, Vojvodina, Crna Gora, 2) Hrvatska i Slavonija, 3) Slovenija, 4) Vrbaska banovina, 5) Drinska banovina. Poslednje dve oblasti bile bi »pod zajedničkom upravom srpsko-hrvatsko-slovenačkog parlementa za zajedničke poslove u Beogradu«.⁷⁷

Predlog B. Čubrilovića nije prihvaćen, kao ni odvojeni predlozi D. Cvetkovića i SDS. Prema prvom, koji je D. Cvetković preko B. Čubrilovića usmeno uputio V. Mačeku posle prekida njihovih razgovora krajem aprila, bile bi stvorene četiri pokrajine: 1) Hrvatska (Primorska i Savska banovina i dubrovački srez), 2) Dravska banovina, 3) Drinska, Vrbaska i Zetska banovina, 4) Vardarska, Moravska i Dunavska banovina.⁷⁸

Drugi predlog, čiji je autor bio dr Srđan Budisavljević, član SDS, imao je u osnovi želu jednog dela samostalaca da što veći deo Vrbaske banovine bude uključen u hrvatsku jedinicu, kako bi u njoj bio povećan broj Srba i time ojačan otpor frankovcima.⁷⁹ Pripajanjem zapadne Bosne Hrvatskoj u ovoj bi se našla široka srpska oblast, koju bi činili Bosanska krajina, Banija, Kordun, Lika i severna Dalmacija — benkovački

⁷⁴ Isto, 80-32-18.

⁷⁵ Isto, 80-32-5.

⁷⁶ Pismo od 23. aprila 1939. Isto, 80-34-294.

⁷⁷ Pismo od 22. aprila 1939. Isto, 80-34-531.

⁷⁸ Isto, 80-32-54.

⁷⁹ S. Budisavljević je o ovome govorio i B. Čubriloviću, na šta mu je ovaj — prema pismu upućenom J. M. Jovanoviću, odgovorio: »Kad bi znali jasne kompetencije tih oblasti — smjer razvoja državnih osjećaja, nešto bi bilo drugačije«. Pismo od 22. aprila 1939. Isto, 80-43-531.

i kninski srez sa skradinskom opštinom u šibeničkom srezu i vrličkom u sinjskom. Prema nacrtu S. Budisavljevića, u Kraljevini Jugoslaviji biće bi obrazovane tri jedinice. Prvu bi činila Slovenija, a drugu Hrvatska — Savska, Primorska i Vrbaska banovina. Izvan njenih okvira ostali bi Dubrovnik, deo Srema i deo Bosanske krajine, a Vrbaska banovina i Dalmacija imale izvesnu samoupravu. Treća jedinica — Srbija, obuhvatala bi Dunavsku, Moravsku, Drinsku, Zetsku i Vardarsku banovinu.⁸⁰

Ponuđeni predlog nije naišao na razumevanje vođstva Udružene opozicije, koje je zauzelo stav da se o teritorijalnim pitanjima ne može raspravljati dok se ne utvrdi »karakter države — ono što ostaje zajedničko«. Jer, »suštastveno pitanje« je u »kompetencijama, u osposobljavanju države za normalan život, a ne u teritoriji... Narod bi samo tako mogao da vidi, da je tu celina države obezbeđena, i da ono što se daje Zagrebu u upravu, ostaje u svakom slučaju sigurno od svih tumačenja nekog sutašnjeg frankovca na vlasti«.⁸¹ Nezadovoljstvo je bilo i u tome što je deo teritorije sa većinom srpskog stanovništva ostavljan u hrvatskoj oblasti. J. M. Jovanović, koji nije bio upoznat sa konkretnim oblikom ovog predloga⁸², stavio je znake pitanja i uzvika kao dovoljan lični komentar na belešku o stavu samostalaca da bi većim brojem Srba u Hrvatskoj bila olakšana borba protiv frankovaca.⁸³ Po njegovom mišljenju, srpska opozicija »nije bila ovlašćena od srpskog naroda da deli što je srpsko a što li hrvatsko«.⁸⁴

Kada su pregovori između D. Cvetkovića i V. Mačeka posle odbijanja Namesništva da odobri njihov sporazum o plebiscitu u Bosni i Hercegovini i Sremu zapali u krizu, a hrvatsko vođstvo za 8. maj zakazalo sednicu Sabora, Udružena opozicija se —izgleda strahujući od pogoršanja situacije, složila da vođa Hrvata bude obavešten »da je... gotova da u Krunskom savetu postavi ako do njega dođe, i pitanja meritorna za sporazum Srba i Hrvata. Otprilike Unskom prugom do granice Primorske banovine i Bačka, s tim da se ispravi u pogledu Donje Neretve u korist Srba, a u pogledu kompetencija kako se dogovore S(rbi) i H(rvati)«.⁸⁵ Nekoliko dana kasnije, J. M. Jovanović je B. Čubriloviću, odgovarajući na njegov zahtev za nastavkom pregovora sa V. Mačekom, rekao da najpre V. Maček mora »odbiti razgovore dalje sa Knezom kakvi su do sada vođeni«. Potom bi bila obrazovana koncentraciona vlada, koja bi donela političke zakone, a onda bi se razgovaralo o teritorijalnom pitanju. Ali, »teritorijalni zahtevi samo onoliki i oni na koje vojska pristane vodeći računa o odbrambenoj liniji za državu kao celinu (prva linija do pod samu

⁸⁰ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 185.

⁸¹ Citirano prema istom, str. 186.

⁸² J. M. Jovanović je iznenada umro na putu po Makedoniji, krajem juna, a ovaj su predlog V. Vilder, S. Budisavljević i S. Kosanović doneli u Beograd prilikom dolaska na sahranu.

⁸³ Beleška od 20. aprila 1939. AJ, 80-32-19.

⁸⁴ Isto, 80-32-55/56.

⁸⁵ Isto, 80-32-24. Deo izlaganja dr Vase Čubrilovića na sastanku prvaka Udružene opozicije J. M. Jovanović je ovako zabeležio: »Ne dati dalje Hrvatima nego do Neretve«. Isto, 80-31-585.

granicu, druga od ušća Drave pa Savom i Grmečom do Ploče kod ušća Neretve).⁸⁶

Dajući prednost sporazumevanju sa knezom Pavlom, V. Maček je 26. avgusta 1939. godine sklopio sporazum sa D. Cvetkovićem kao njegovim predstavnikom. Rezultat nagodbe — Banovina Hrvatska, stvorena je spajanjem Savske i Primorske banovine i više srezova iz drugih banovina: Dervente i Gradačca iz Vrbaske, Travnika, Fojnice i Brčkog iz Drinske, Dubrovnika iz Zetske i Šida i Iloka iz Dunavske. Granice nisu bile konačne, jer je Sporazumom predviđeno da definitivni opseg Banovine bude utvrđen »prilikom preuređenja države« uz uvažavanje ekonomskih, geografskih i političkih okolnosti. Tada bi iz pripojenih srezova bili izdvojeni »opštine i sela koji nemaju hrvatsku većinu«.⁸⁷

Nastanak Banovine Hrvatske i započeta decentralizacija države na nacionalnim osnovama stvorili su kvalitativno novu situaciju. Nezadovoljstvo Srba izazvano je procedurom u kojoj je Sporazum nastao — bez pravih predstavnika srpskog naroda, širinom teritorije nove Banovine, obimom njenih nadležnosti, položajem Srba u njoj, neslaganjem sa Hrvatima u pogledu daljeg državnog preuređenja... Uznemirenje je pojačavano polovičnošću donetih odredbi, od kojih su Hrvati kretali u isticanju novih zahteva. Već u prvim tumačenjima Sporazuma, V. Maček je govorio o njegovoj nedovršenosti i daljem produbljivanju u korist hrvatske jedinice.⁸⁸ Sledeći ga, »Hrvatski dnevnik«, list HSS, pisao je o nadležnostima i teritoriji Banovine Hrvatske kao o minimumu koji može zadovoljiti Hrvate i granici ispod koje ne mogu ići kod »ustanovljavanja« svojih interesa.⁸⁹

U otvorenom teritorijalnom sporu, problem Bosne i Hercegovine bio je posebno težak. Uključujući Primorsku i delove Vrbaske i Drinske banovine, hrvatska banovina zaokružila je u svojim granicama 13 bosansko-hercegovačkih srezova. Položaj preostale teritorije, kao i Vojvodine, zavisio je, prema gledištima hrvatske strane, od toga da li će ove pokrajine biti posebne jedinice ili deljene između Srba i Hrvata.⁹⁰ U ovom drugom slučaju bilo je isključeno da bi se Hrvati zadovoljili dobijenim područjima. Njihovo političko vođstvo nije se precizno izjašnjavalo o budućem statusu Bosne i Hercegovine. S obzirom na ranija izjašnjavanja o preuređenju Kraljevine Jugoslavije i dualnom rešenju ovog problema, sa uspostavljanjem granice na Drini, može se, međutim, zaključiti da bi Hrvatima u okvirima zajedničke države najviše odgovaralo pripajanje što većeg dela Bosne i Hercegovine njihovoj nacionalnoj jedinici. Kako srpske političke stranke, a i Srbi u celini, nisu pristajali na ovakvu mogućnost, govoreno je o podeli preostale teritorije i njenoj autonomiji. U obe varijante odbijani su zahtevi za vraćanje već priključenih bosansko-hercegovačkih srezova. Ako bi Bosna bila deljena između srpske i hrvatske jedinice, u Zagrebu je na prvom mestu istican zahtev za pripajanje

⁸⁶ Beleška od 16. maja 1939. Isto, 80-32-34.

⁸⁷ »Politika«, 27. avgust 1939.

⁸⁸ Isto, 30. avgust 1939.

⁸⁹ »Hrvatski dnevnik«, 29. avgust 1939.

⁹⁰ Govor V. Mačeka na sednici Hrvatskog narodnog zastupstva, održanoj posle sklapanja Sporazuma. »Glasnik«, Split, br. 9, septembar 1939.

Vrbaske banovine — »turske Hrvatske«, temeljen na državno-istorijskom pravu. Po mišljenju Branka Miljuša, docnijeg ministra D. Cvetkovića, »Vrbaska banovina... je bila već geografski uklapljena u Banovinu Hrvatsku. Sve je bilo sračunato na to, da kod definitivnog preuređenja države Hrvatska sebi obezbedi i Vrbasku banovinu. Samo bi trebalo srez Doboj uključiti u Hrvatsku i Vrbaska banovina bila bi odsečena od ostatka dela Bosne«.⁹¹ Dalji teritorijalni zahtevi odnosili su se na krajeve sa muslimansko-katoličkom većinom i granicu na reci Bosni, »sa obuhvatom industrijskih centara Zenice i Žepče«.⁹²

U javnosti, hrvatsko političko vođstvo podržavalo je zahtev JMO za autonomijom Bosne i Hercegovine, pridobijajući time bosansko-hercegovačke muslimane — čije je hrvatsko poreklo »dokazivano« u hrvatskoj štampi⁹³, i suprotstavljajući ih Srbima, koji su tražili priključenje pokrajine srpskoj jedinici.⁹⁴ Hrvatski interesi pri tome ne bi bili ugroženi, ne samo zato što su se Srbi izričito protivili autonomiji — što ju je činilo malo verovatnom, već što bi i u tom slučaju Banovina Hrvatska zadržala dobijene bosansko-hercegovačke srezove i proširila zahtev na Vrbasku banovinu.⁹⁵

Nekoliko dana posle objavljivanja Sporazuma Cvetković—Maček, JMO je zatražila da Bosna i Hercegovina bude posebna jedinica i da joj budu vraćeni srezovi pripojeni hrvatskoj banovini.⁹⁶ Kako su se vrhovi HSS ovome oštro usprotivili, dr Džafer Kulenović, naslednik preminulog M. Spahe, ograničio je zahtev za autonomiju na preostaloj teritoriji.⁹⁷ Suprotno ovoj struji u muslimanskom političkom vođstvu, više okrenutoj Zagrebu nego Beogradu, deo muslimana govorio je o svom srpskom poreklu i većoj bliskosti ove verske skupine sa pravoslavnim Srbima nego sa

⁹¹ Citirano prema: M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941—1943*, Beograd 1988, str. 59.

⁹² Isto, str. 58.

⁹³ Videti »Bajramski prilog« »Hrvatskog dnevnika«, 12. novembar 1939.

⁹⁴ Povodom zahteva da Bosna i Hercegovina bude u sastavu srpske jedinice, »Hrvatski dnevnik« je pisao: »Ne smije se zaboraviti, da se krajevi, koje nastavaju muslimani, ne mogu smatrati ničjom zemljom, prepuštenom okupaciji sadašnjih bojovnika za jedno nepravilno rješenje državnoga problema. Ovakav postupak sa muslimanima indignira svakog Hrvata, jer muslimani ne mogu biti građani drugog reda. 'Politika' doduše ističe, da u Hrvatskoj ima više pravoslavnih Srba, nego što je ostalo Hrvata katolika izvan Hrvatske, ali ona zaboravlja na dvije činjenice. Prva je činjenica, da je postotak Hrvata izvan Hrvatske prema ukupnom broju Hrvata veći nego postotak Srba u Hrvatskoj prema ukupnom broju Srba, a osim toga da kod ustanovljivanja broja Hrvata izvan Hrvatske treba uzimati u obzir i muslimane. Reći će se možda, da muslimani nisu nacionalno oprijedjeni, no mi na to odgovaramo, da su odgovor na pitanje u koju banovinu žele doći, ovlašteni dati sami muslimani«. Isto, 30. januar 1940. Videti i: M. Stefanovski, n. d., str. 57—58.

⁹⁵ »Obzor«, 22. decembar 1940.

⁹⁶ »Pravda« (Sarajevo), 1. septembar 1939.

⁹⁷ »Hrvatski dnevnik«, 2. septembar 1939; »Politika«, 7. novembar 1939. Dž. Kulenović, koji je u vreme NDH bio doglavnik, izjašnjavao se kao Hrvat. »Obzor« je povodom toga pisao da je »neprestano (bio) izložen političkim spletama onih srpskih stranačkih i političkih krugova, koji mu ne mogu oprostiti da se izjavio Hrvatom i da traži autonomije Bosne i Hercegovine«. »Obzor«, 8. novembar 1940.

katoličkim Hrvatima. Prema pisanju Šukrije Kurtovića, »sve stanovništvo Bosne i Hercegovine« činilo je »sastavni deo istočnog dela našeg naroda, srpskog«. »Istorijske revindikacije... nesavremene kao baza za legitimnost« nisu mogle Hrvatskoj dati prava na Bosnu »zato što su stari njeni dinasti uspeli da dobiju kroz kratko vreme komad Bosne silom oružja i radi slabosti bosanskih kraljeva usled unutarnjih trzavica i borba bosanske vlastele; niti radi toga što su ugarski kraljevi, koji su istovremeno bili i hrvatski, uspeli da povremeno učine vazalima bosanske kraljeve i velmože«. Kao glavni razlog protiv podele Bosne, isticao je da su muslimani »svesni da ni na koji način ne mogu doći svi u hrvatsku sferu, pa prema tom odvajanje jednog dela u tu sferu slabilo bi njihovu versku zajednicu... Zato niko ne poriče niti može poreći da je rahm. Spaho govorio iz duše svih muslimana kad je rekao prilikom pregovora o sporazumu srpsko-hrvatskom: 'Ako Bosna i Hercegovina ne mogu dobiti autonomiju, onda ne možemo ni pod koju cenu dozvoliti da se deli, nego kao celina neka pripadne Srbiji'. Jedino na taj način može se sačuvati stalna verska zajednica muslimana u Bosni i kontuitivna veza i zajednica sa ostalim muslimanima«.⁹⁸

Izuvez Samostalne demokratske stranke, čiji su se članovi različito opredeljivali — za autonomiju Bosne i Hercegovine u njenim istorijskim granicama, priključenje Vrbaske banovine Hrvatskoj i uključenje pokrajine u srpsku oblast⁹⁹, većina Srba izjašnjavala se protiv dalje podele Bosne i Hercegovine i njene autonomnosti, a za ulazak u srpsku jedinicu. Izvesnog neslaganja bilo je u tome što su jedni omeđivanje granica Banovine Hrvatske prihvatali kao nepromenjivu činjenicu, a drugi tražili ispravku i vraćanje srezova sa pretežnom većinom srpskog stanovništva. Za razliku od hrvatskog vođstva, koje se u pitanju Bosne i Hercegovine, naročito Bosanske krajine, pre svega pozivalo na državno-istorijsko pravo dopunjajući ga, prema potrebi, etničkim, ekonomskim i političkim razlozima, srpska strana je kao osnovno istakla etnografsko načelo. Doslednom primenom ovog načела, hrvatska banovina bila bi podeljena na dva dela između kojih bi bila zaokružena pominjana srpska etnička oblast — Banija, Kordun, Lika, Severna Dalmacija i Bosanska krajina.

Prema istraživanjima Mihaila S. Radovanovića, Bosna i Hercegovina je i bez srpskih krajeva koji su okruživali Bosansku krajinu imala najveći procenat srpskog stanovništva. Krajem novembra 1939. godine, u istorijskim granicama pokrajine bilo je ukupno 2.749.210 stanovnika — 1.232.370 (44,8%) pravoslavnih, 858.140 (31,2%) muslimana, 626.500 (22,8%) katolika i 32.200 (1,2%) pripadnika ostalih veroispovesti.¹⁰⁰ Posmatrano po banovinama i već odvojenim srezovima, statistička slika bila je ovakva:

⁹⁸ Š. Kurtović, *Sporazum i muslimani*, »Gajret«, januar—februar 1940. U širim izvodima članak je štampan i u SKG, knj. LIX, br. 3, 1. februar 1940, str. 231—234.

⁹⁹ Više: M. Stefanovski, n. d., str. 61—62.

¹⁰⁰ M. S. Radovanović, *Evolucija verskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, str. 482. Navedeni podaci u velikoj meri odgovaraju beleškama Ministarskog saveta, prema kojima je krajem 1939. u Bosni i Hercegovini živelo 2.749.210 stanovnika — 1.226.991 (44,6%) pravoslavnih Srba, 858.140 (31,2%) muslimana, 595.974 (21,7%) katolika Hrvata, 4.358 (0,1%) katolika Slovenaca i 63.720 (2,3%) pripadnika ostalih veroispovesti i narodnosti. AJ, 138-7-828.

Veroispovesti u Bosni i Hercegovini krajem 1939. godine

sastavne pokrajinе i rezovi	pravoslavni	rimokatolici	muslimani	ostali	ukupno
1. Vrbaska ban. (bez sr. Dvora) %	635.140 60,6	132.400 12,6	267.090 25,5	13.670 1,3	1.048.300 100
Srezovi Derventa i Gradačac %	50.300 35,2	63.000 44,1	27.950 19,6	1.550 1,1	142.800 100
2. Drinska ban. — bosanski deo %	338.850 41,1	98.650 12,0	370.500 44,9	15.650 2,0	823.650 100
Srezovi Brčko, Travnik i Fojnica %	49.620 24,8	90.250 45,1	59.400 29,7	880 0,4	200.150 100
3. Zetska ban. — bos.-hercegovački deo %	101.960 62,5	7.700 4,7	53.400 32,7	110 0,1	163.170 100
4. Bos.-hercegovački rezovi b. Primorske banovine %	56.500 15,3	234.500 63,1	79.800 21,5	340 0,1	371.140 100
Bosna i Hercegovina ukupno %	1.232.370 44,8	626.500 22,8	858.140 31,2	32.200 1,2	2.749.210 100

Bez 13 rezova priključenih Banovini Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini je krajem 1939. godine bilo 2.035.120 stanovnika — 1.075.950 (52,9%) pravoslavnih, 690.990 (34%) muslimana 238.750 (11,7%) katolika i 29.430 (1,4%) pripadnika ostalih veroispovesti. U preostalim bosansko-hercegovačkim rezovima, katolici nisu imali absolutnu ili relativnu većinu ni u jednom.¹⁰²

U posebnoj brošuri, Srbi iz Brčkog navodili su protiv pripajanja ovog sreza Banovini Hrvatskoj istorijske, narodnosne, privredne i saobraćajne razloge. Istakli su da »istorijski razvoj nikada nije bio u korist ma koje teze o nekom pretežnom hrvatstvu ovih krajeva« i da se brčanski rez priključio proklamaciji Narodnog vijeća o proglašenju Bosne i Hercegovine »sastavnim i nerazdruživim dijelom Kraljevine Srbije«. Pored toga, Hrvati u srezu, »sa svim tuđinskim elementom koji je nanijela Austrija, ne čine više od 43%«, a Brčko je »otkako postoji... nerazlučno vezano sa donjim tokom Save: što je dolazilo u Brčko vodenim putem, dolazilo je iz Beograda; što je odlazilo, odlazilo je samo nizvodno, ka Beogradu«.¹⁰³

Zabrinuti zbog započete deobe Vrbaske banovine i daljih hrvatskih teritorijalnih pretenzija, Srbi iz Bosanske krajine doneli su rezoluciju kojom su protestovali protiv »cepanja« svojih krajeva. Izjavili su da »žele da upravljaju sami sobom, naslonjeni neposredno na Beograd, a bez ikakva posredovanja Zagreba i Sarajeva«. Po njihovom mišljenju, »pri-

¹⁰¹ M. S. Radovanović, *Evolucija verskih odnosa u Bosni i Hercegovini*, str. 484—485.

¹⁰² Isto, str. 487.

¹⁰³ »Brčko, srez i grad. Riječ Srba Brčana povodom pripojenja rezova sjeverne Bosne banovini Hrvatskoj«, Beograd 1939. Citirano prema prikazu R. L. Kneževića, SKG, knj. LIX, br. 1, 1. januar 1940, str. 73—74.

pajanjem Vrbaske banovine bilo Zagrebu bilo Sarajevu bitno bi bili povrjeni privredni i kulturni interesi njezinog stanovništva, a čitava narodna zajednica bila bi oslabljena i izvrgnuta novim iskušenjima«.¹⁰⁴

U krugu srpskih političkih stranaka i organizacija, Srpski kulturni klub (SKK) nastupao je najradikalnije. Njegov član dr Stevan Moljević već je krajem januara 1939. godine, u predavanju o Vrbaskoj banovini, izražavao bojazan njenih Srba da Bosanska krajina može »biti žrtvovana onima koji ne samo što za ovu državu nikada ništa ne dadoše, već koji su bili u odlučnom času, za vreme borbe, s onu stranu fronta, a koji i danas samo traže i uzimaju, a ništa ne daju«.¹⁰⁵ Ne protiveći se rešavanju hrvatskog pitanja, upozoravao je na opasnost od otvaranja srpskog, što bi se sigurno dogodilo ako bi Srbi iz Bosanske krajine, Banije, Korduna, Like i severne Dalmacije, »koji čine kompaktnu celinu od preko 1.200.000 duša«, bili stavljeni »u podređen položaj bilo prema Zagrebu ili Sarajevu«. Ova etnička celina bila je, po njegovim rečima, »živi zid«, koji je razdvajao krajeve nastanjene pretežno Hrvatima, opirući se time »stvaranju Velike Hrvatske izvan okvira ove države« i otcepljenju srpskog naroda u Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji od »ostalih Srba«. Na drugoj strani, Hrvati zbijeno nastanjeni u centralnoj Bosni, Hercegovini, srednjoj i južnoj Dalmaciji, odvajali su »ove iste Srbe od Srbije i Crne Gore« i sprečavali stvaranje Velike Srbije. Komפקtnu srpsku celinu na ovom prostoru S. Moljević smatrao je najozbiljnijim činiocem u hrvatskom pitanju, zbog čijeg su postojanja stvorene dve političke koncepcije. Prema prvoj, Vrbaska banovina bila bi podeljena i barem jedan deo — do Vrbasa — pripojen Hrvatskoj. Sa ovim se ne bi složili ni Srbi iz Vrbaske banovine ni Srbija, koja nije četiri godine teško ratovala i rizikovala »sopstveni opstanak za stvaranje Velike Hrvatske i potčinjanje tolikog broja Srba Zagrebu«. Zbog tog otpora stvorena je druga, politički dobro smišljena i za Srbe mnogo opasnija koncepcija — »vraćanje u istorijske granice' u smislu autonomije Bosne« (istaknuto u originalu — M. R.). Njenim ostvarenjem Srbi iz ovih krajeva ponovo bi se suočili sa »bošnjaklukom na jednoj i frankovlukom na drugoj strani ili, što je najviše u izgledu, sa udruženim bošnjaklukom i frankovlukom«. Bile bi stvorene dve Hrvatske — u Hrvatskoj i u Bosni, a Srbi bi se borili za opstanak, kao da nisu ni oslobođeni. »Tu su se«, pisao je S. Moljević, »Veliko-Hrvati našli na istom gledištu sa sarajevskim autonomistima, koji se od Oslobođenja bore za autonomiju Bosne sa Sarajevom kao središtem« i po čijem se »zahtevu i odneće sva prirodna bogatstva Vrbaske

¹⁰⁴ AJ, 37-9-953. Zahtev za izdvojeni status Vrbaske banovine nije bio nov. Smatrajući Bosansku krajinu zasebnom oblašću, deo Srba sa ovog područja bio je zadovoljan nastankom Vrbaske banovine. U članku objavljenom u sarajevskoj »Jugoslovenskoj pošti«, »priatelj izvan redakcije« pisao je o potrebi da Bosanskoj krajini bude osiguran individualitet. Prirodno mesto istočne Hercegovine video je u spajjanju sa Crnom Gorom, u okviru Zetske banovine, a zapadne u sklopu Primorske. Smatrao je da Krajina može odustati od posebnog položaja jedino ako prilikom preuređenja države »broj individualiteta ne premaši broj plemena«. U tom slučaju, »sa još većom energijom postavila (bi) svoj stari, god. 1918. istaknut zahtev da se sjedini sa Srbijom, kojoj plemenski i pripada«. Istočna Hercegovina tražila bi »da i dalje živi zajedno sa Zetom, odnosno da se (i ona) sjedini sa Srbijom«. »Jugoslovenska pošta«, 17. oktobar 1937.

¹⁰⁵ S. Moljević, *Uloga i značaj Vrbaske banovine, predavanje održano 30. januara 1939, Banja Luka 1939*, str. 19.

banovine u Srednju Bosnu, gde gotovo nema Srba«. Ideju o autonomiji Bosne smatrao je »potpuno« i »otvoreno« protivnoj srpskoj nacionalnoj i državnoj misli, jer joj je cilj bio u ponovnom uspostavljanju granice na Drini i odvajajanju Srba iz Bosne od Srba iz Srbije. »A Srbija je i ušla u rat da tu granicu briše i da nas osloboди i ujedini« (istaknuto u originalu — M. R.).¹⁰⁶

Da zahtevi Veliko-Hrvata budu svedeni na »pravu meru«, a frankovluk i bošnjakluk onemogućeni, naglašavao je potrebu okupljanja »ovo Srba što već jedan vek stoje pod oružjem i čuvaju mrtvu stražu«, uz istovremenu sveobuhvatnu izgradnju Vrbaske banovine i ospozobljavanje Banja Luke da bude »snažan kulturni centar, koji će paralizati uticaj i Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj uticaj bio protivan opštoj nacionalnoj i državnoj ideji, i biti predstraža Beograda — kao nosioca i državne i nacionalne misli«.¹⁰⁷ Po njegovom uverenju, to su zahtevali i opšti državni i nacionalni interes. Mada nezadovoljan onim što je Beograd uradio za Bosansku krajinu u privrednom, upravno-administrativnom i prosvetnom pogledu, njenu prirodnu vezu tražio je na toj strani. Govoreći o »uzmicanju« Beograda pred Zagrebom i Sarajevom, u kojem je najočitija bila politička volja muslimana, zaključivao je: »Krajina se tome čudi, Krajina se boji, ali Krajina još upire svoje oči i veruje u Beograd, jer drži da njegova ni nacionalna ni državna misija nije završena, naročito prema ovim krajevima, što kroz stoleća čuvaju mrtvu stražu, koji su sve dali što su mogli za stvaranje Jugoslavije, a koji će, ako bude trebalo, sve dati i za njeno održanje«.¹⁰⁸

Posle formiranja Banovine Hrvatske, Srpski kulturni klub je zahtevao reviziju donetih rešenja. Izjasnio se za srpsko-hrvatski sporazum, koji bi počivao na etničkim, istorijskim ili privredno-geografskim principima. Usvajanje jednog od ovih načela moralo bi važiti »za celo područje na kom žive Srbi i Hrvati«.¹⁰⁹ Ovakvo opredeljenje bilo je suprotno praksi i nastojanjima hrvatskog političkog vođstva da se, prema potrebi, poziva na etničku većinu, istorijske tradicije, geografsku povezanost... »Istorijsko načelo napušteno je kad se tražila cela dolina Neretve«, pišao je prof. Vladimir Čorović, »koja nikad nije bila hrvatska, a nije se vodilo računa da je tim prisvajanjem, teorijski, presečena prirodna veza cele ostale Bosne s primorjem«.¹¹⁰ Uredništvo »Srpskog glasa«, lista SKK, jasno je poručivalo: »Mi ne mislimo nikad ostaviti srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Slavonije, Banovini Hrvatskoj«.¹¹¹ Jer, »ako su Srbija i Crna Gora srpske, ništa manje

¹⁰⁶ Isto, str. 1, 16—18.

¹⁰⁷ Isto, str. 18.

¹⁰⁸ Isto, str. 19. Polazeći od srpske kompaktnosti u Bosanskoj krajini i okolnim krajevima u Banovini Hrvatskoj, o kojoj je govorio S. Moljević, Srbi okupljeni oko društva »Krajina« zalagali su se za ujedinjenje 25 srezova iz Savske, Vrbaske i Primorske banovine (»s obe strane Une«) i stvaranje Krajine kao teritorijalno-političke jedinice sa centrom u Bihaću. Više: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939—1945*, Beograd 1992, str. 35.

¹⁰⁹ »Srpski glas«, br. 12, 1. februar 1940.

¹¹⁰ V. Čorović, *Pitanje državnog preuređenja*, isto, br. 2, 23. novembar 1939.

¹¹¹ Isto, br. 12, 1. februar 1940.

srpska nije ni Vojvodina, ni Bosna i Hercegovina, ni Lika, ni Dalmacija, ni ma koji drugi srpski kraj«.¹¹²

Suproštavljajući se ideji o autonomiji Bosne i Hercegovine u njem »istorijskim granicama«, »Srpski glas« je zapažao da je u jugoslovenskoj državi i istoričarima teško da pronađu »neknu granicu koja je nepromenjeno trajala znatno više od ciglo jednog veka«. A, »ako se već ističe istorijski momenat, ne vidi se zašto bi se poštovale baš one granice koje je povukla Austro-Ugarska 1878. okupacijom Bosne i Hercegovine i zašto bi se samo one imale na neki nači ovekovečiti«.¹¹³ Mnogo važniju činjenicu u određivanju položaja Bosne i Hercegovine u započetom državnom preuređenju članovi kluba videli su u brojčanoj prevlasti pravoslavnih Srba nad katolicima i muslimanima,¹¹⁴ konstatujući da je Bosna »raskomadana po želji Hrvata koji sada upućuju Muslimane protiv Srba da traže autonomiju Bosne i Hercegovine, kao da je moguće izigrati jasnou volju onih čijom je krvlju ova država stvorena«.¹¹⁵ U otvorenom sporu sa dr Rudolfom Bičanićem oko njegove tvrdnje da je Hrvatska u Kraljevini Jugoslaviji privredno zapostavljana, kao i pretenzija Hrvata na Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu, uredništvo »Srpskog glasa« je pisalo: »Kao ekonomist, on zna da su sve bogate zemlje srpske zemlje: Srbija, Južna Srbija, Kosovo, Metohija, Bosna i Vojvodina. A ako misli na Bosnu (za koju Hrvati nisu ranije prolili ni kap krvi, ni kap znoja, ni kap mastila!) to je da bi se došlo do onamošnjih ruda i šuma, i do muslimanske radne snage za koju jedan zagrebački industrijalac kaže da bi bila 'najjeftinija u Evropi'«¹¹⁶

Među srpskim političkim strankama najargumentovaniju kritiku sporazuma Cvetković—Maček izrekla je Demokratska stranka, ali ga je prihvatile kao »svršen čin« i istakla zahtev za omeđivanje srpske jedinice.¹¹⁷ Najvažnija novina u političkim opredeljenjima demokrata bilo je odustajanje od predloga da Bosna i Hercegovina sa južnom Dalmacijom bude posebna savezna jedinica. Po rečima M. Grola, »da se ta četvrta jedinica pravi samo od Bosne i Hercegovine, i to još iskomadane kako je ona danas, Davidoviću nije ni na pamet padalo«.¹¹⁸ Objasnjavajući svoj predašnji stav, demokrati su isticali da bi Srbi tada »podneli težu žrtvu nego Hrvati, jer je u pitanju bila zemlja hercegovačkih ustanačaka, Aneksione krize u kojoj je uzbuna Srbije zapalila Evropu, zemlja Sarajevskog atentata, banjalučkog procesa i trajnog revolucionarnog srpskog naciona-

¹¹² S. Drašković, »U Srbiji nema mesta srbovanju«, isto, br. 27, 16. maj 1940.

¹¹³ Isto, br. 2, 23. novembar 1939.

¹¹⁴ L. Kostić, *Brojno stanje veroispovesti u Bosni i Hercegovini*, isto.

¹¹⁵ P. S., Čija je Bosna?, isto. Stavovi SKK imali su podršku bosansko-hercegovačkih Srba. Oblasni odbor SKK osnovan je u Banja Luci, a pododbori u Bihaću i Velikom Orašju. Lj. Dimić, Srpski kulturni klub između kulture i politike, »Književnost«, br. 9—10, 1993, str. 863.

¹¹⁶ »Srpski glas«, br. 13, 8. februar 1940. Ovome može biti dodato pisanje »Hrvatskog dnevnika« o »geopolitičkom apsurdu Turske Hrvatske«: »Banovina Hrvatska još ne obuhvata ni stari rudarski bazen sa srezom Visoko, u kome ima 21,9%, sa srezom Žepče, u kome ima svega 24,2%, i srezom Zenica, u kome ima svega 18,2% Srba. To je tim teže što je, bez žitorodnih krajeva Banata, istočne Hrvatske i rudarskih krajeva Bosne, otežano rešenje pitanja takozvanih pasivnih krajeva«. Citirano prema: M. Stefanovski, n. d., str. 59.

¹¹⁷ M. Grol je smatrao da se »mora s dnevnom reda skinuti jednom pitanje: Šta je srpsko u ovoj zemlji, kad se već pošlo tim putem«. »Politika«, 17. februar 1940.

¹¹⁸ M. Grol, *Covek i političar*, str. 51.

lizma. Ali je tu žrtvu u doba drugih gledanja na državnu celinu Ljuba Davidović predlagao srpskom narodu Bosne i Hercegovine u prilog jednoj višoj ideji — obezbeđenja uslova za jedinstvenija osećanja budućih generacija». U situaciji stvorenoj nagodbom Cvetković—Maček, pitanje o podeli na tri ili četiri jedinice postavljalo se, međutim, drugačije.¹¹⁹

U viđenju Demokratske stranke celokupna teritorija koja nije ušla u Banovinu Hrvatsku i koja nije bila deo Dravske banovine, morala je pripasti srpskoj oblasti. Po mišljenju M. Grola, težište u raspravi o »prihvitanju preostalog trećeg dela kao srpske jedinice« bilo je u Bosni i Vojvodini. U Bosni je interes srpskog naroda bio »tako jasan da je mogao doći u pitanje samo rđavom politikom iz Beograda i neshvatanjem na vreme opasnosti od nepouzdanog stava onih koji su zaključivali sporazum od 26. avgusta, kao da bi u tome pitanju moglo biti razloga za neke kompromise. Moglo bi ih biti«, dodao je, »samo u slučaju da su se navodili drugi motivi a ne isključivo nacionalni, da se govorilo o privredi, saobraćaju i drugim životnim uslovima i sa takvom motivacijom se tražio koji rez te pokrajine«.¹²⁰ Uključena u srpsku jedinicu, Bosna je trebalo da dobije samoupravni status, kakav je predviđan i za Vojvodinu i Makedoniju.¹²¹ Obrazovanje prelazne, neutrališuće zone između Srba i Hrvata, Lj. Davidović je u pismu prijateljima u Bosni i Hercegovini ostavio u »amanet daljim generacijama koje budu uređenje zemlje postavljale na razumnoj osnovi«.¹²²

Dajući pristanak na ulazak B. Čubrilovića u vladu Cvetković—Maček, Savez zemljoradnika odobrio je i sporazum od 26. avgusta,¹²³ ali je u mnogim pitanjima ostao blizak opoziciji Demokratskoj stranci. Poput demokrata, i zemljoradnici su se slagali da srpsku jedinicu treba da čine svi preostali krajevi. Na zboru održanom u Cetinju, marta 1940. godine, Marko Vujačić je isticao da su se ujedinjenjem Srbije i Crne Gore u jednom sklopu našle »sve srpske pokrajine: Bosna, Vojvodina, Hercegovina, Stara Srbija, Sandžak i Metohija«. Sve one treba da obrazuju »jednu čvrstu zajednicu, jednu treću celinu, takozvanu srpsku oblast«.¹²⁴ Sam B. Čubrilović govorio je o jedinstvu Bosne i Šumadije¹²⁵ i tvrdio da će se na izbore ići tek onda kada bude stvorena srpska jedinica, čiji će sabor

¹¹⁹ *Demokrati o današnjem stanju u zemlji*, Beograd 1939, str. 11.

¹²⁰ »Politika«, 13. februar 1940. U polemici sa »Hrvatskim dnevnikom«, vođenoj povodom ove i drugih svojih izjava, M. Grol je pisao da se Srbi iz Srbije 1914. godine nisu »hteli miriti kompromisom po cenu uniženja i abdikacije nacionalne 'Hrvatski dnevnik' tačno kaže da je rizik bio veliki, jer se rat mogao svršiti i drugačije. Mogao je. Ali baš ta okolnost s kojom se moralno računati, pokazuje sudbinsku težinu pitanja. I jasno je zašto Srbi ne mogu i neće da prime Drinu danas kao nacionalnu granicu, kada je nisu godine 1914, hteli primiti čak i po cenu rizika za samu Srbiju«. Isto, 15. februar 1940.

¹²¹ M. Grol, *Covek i političar*, str. 52. Reagujući na ideju o samoupravi Bosne i Hercegovine u okviru srpske oblasti, »Hrvatski dnevnik« je zaključivao da muslimani ne pristaju na njeno jednostavno priključenje »trećoj jedinici«, pa »ni na neku tobožnju posebnu samoupravu unutar te jedinice, jer kad bi se ta samouprava i ostvarila, ona bi bila tako neznatna, a politički tako neosigurana, da ovakve koncepcije za njih nisu ni najmanje privlačne«. »Hrvatski dnevnik«, 27. mart 1940.

¹²² »Politika«, 10. januar 1940; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 571.

¹²³ »Politika«, 4. septembar 1939.

¹²⁴ »Vreme«, 11. mart 1940.

¹²⁵ Isto, 20. novembar 1939.

biti u »carskom Dušanovom Skoplju«. Zajednički parlament nalazio bi se u Beogradu. »Nema više autonomija«, rekao je, »niti daljeg cepanja države, jer je država iznad svega«.¹²⁶

Stavovi radikala u okviru vladajuće Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) takođe su u pitanjima daljeg preuređenja odgovarali gledišta opozicije. Ovo se najpre odnosi na mišljenje da srpsku jedinicu treba da čine sve oblasti izvan Dravske i hrvatske banovine, uključujući i Bosnu i Hercegovinu.¹²⁷

Nezadovoljni sadržinom Sporazuma i federalističkim koncepcijama, radikali Glavnog odbora zalagali su se iz opozicije za njegovu »popravku« i svoje tradicionalne samouprave — neku vrstu srednjeg rešenja između centralizma i federalizma. Na stranačkoj konferenciji u Sarajevu, M. Trifunović je, prema izveštaju »Jugoslovenske pošte«, govorio o razumljivosti i opravdanosti težnje muslimana da ostanu da »žive zajedno« i da se iz Beograda ne vlada kao do tada — strogo centralistički. Izjasnio se za široke samouprave, rekavši i ovo: »Nemojte misliti kada mi radikali kažemo 'najšire samouprave' da su to ove trice koje se zovu banovinske samouprave. Treba ovdje, u jednoj skupštini, nekakvoj recimo provincijskoj da sjedi fes do šešira, pa da se debatuje o svemu što se tiče Bosne i Hercegovine. Ali pazite: bez ikakvog uštrba za cjelinu, za državnu cjelinu«.¹²⁸ Na stranačkoj konferenciji u Rumi, radikalni prvak Stojan Špadijer odlučno se izjasnio protiv izdvajanja Bosne i Hercegovine u zasebnu banovinu, tvrdivši da to »Srbi nikad neće dozvoliti«.¹²⁹ Isto mišljenje zastupao je i radikal Kosta Majkić, koji je u Banja Luci izdavao list »Srpsko jedinstvo«. Po njegovim rečima, Srbija je »oružjem, mučeništvom i krvljku stekla pravo na Bosnu«. Ovo pravo osporavano joj je tek posle 26. avgusta 1939. godine. Jer, »Hrvati, dobivši ono o čemu nisu nikad ni sanjali, svoju prostranu banovinu, najednom baciše žudne poglede i na Bosnu«.¹³⁰

Srpska radikalna stranka dr Milana Stojadinovića ostala je, barem deklarativno, verna ideji narodnog i državnog jedinstva, smatrujući da će ona »ponovo trijumfovati«. Dok se to ne dogodi, zahtevala je da Srbi »odmah i bezuslovno... ujedine sve srpske oblasti i krajeve«, ne na novu plebiscita ili odluke Skupštine, već svojih istorijskih napora i žrtava, »po pravu svoje skupo plaćene pobede i po pravu na svoj sloboden i nesmetan razvitak«.¹³¹ Ne priznajući granice povučene sporazumom Cvetković—Maček, ova radikalna grupa je kao jedan od najvažnijih razloga navela to što je njime podeljena „srpska Bosna i Hercegovina“. Jer, »o podeli Bosne i Hercegovine zbog kojih su Srbija i Crna Gora zagazile u

¹²⁶ »Srpski glas«, br. 14, 15. februar 1940; M. Stefanovski, n. d., str. 64.

¹²⁷ Više: isto, str. 64—65.

¹²⁸ »Jugoslovenska pošta«, 16. april 1940. U delu štampe izjava M. Trifunovića protumačena je senzacionalistički — kao izjašnjavanje radikala Glavnog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine. Tako ju je, na primer, preneo zagrebački »Jutarnji list«, 15. aprila 1940. Međutim, kako je zapazio »Hrvatski dnevnik«, M. Trifunović je — »više sklon dekoncentraciji vlasti nego federativnom preuređenju države«, govorio »samo o samoupravama«. »Hrvatski dnevnik«, 16. april 1940.

¹²⁹ »Politika«, 20. novembar 1939.

¹³⁰ Citirano prema: »Obzor«, 21. mart 1940.

¹³¹ Program Srpske radikalne stranke, Beograd s. a., str. 6.

rat 1914 godine, a sama Bosna i Hercegovina dala tolike žrtve — ne može biti ni reči...»¹³²

Podudarnost gledišta i zahteva u pitanju budućeg statusa Bosne i Hercegovine, a većim delom i u pogledu celine problema državnog preuređenja, nije uticala na definisanje i zauzimanje zajedničkog stava srpskih političkih stranaka i organizacija. Pokušaji njegovog formulisanja, vođeni pod parolama »Srbi na okup« ili »Radikali na okup«, nisu rezultirali željenim ciljem. Razbijane tokom proteklog perioda voljom režima »diktatorske naravi« i zatećene ponovnim otvaranjem srpskog pitanja, srpske političke partije nastavile su da misle svaka za sebe, ali i o sebi. Na drugoj strani, V. Maček je, i pored kritika koje su dolazile sa desna i leva, uspevao da kanalise političke i nacionalne zahteve hrvatskog pokreta. Kakvi bi u tom srpsko-hrvatskom odmeravanju snaga bili sudbina Bosne i Hercegovine i krajnji ishod započete državne decentralizacije, nemoguće je i nezahvalno predviđati. Prema istraživanjima M. Stefanovski, diskusija o bosansko-hercegovačkom pitanju u tolikoj je meri bila zaoštrena da je »cenzura zabranila dalje raspravljanje o autonomiji Bosne i Hercegovine«.¹³³ Drugi svetski rat onemogućio je ostvarenje mnogih projekata, pa i onog o »srpskoj zemlji«, prema kojem bi bile spojene banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska.¹³⁴ Jedini ostvareni projekat — uključenje gotovo cele Bosne i Hercegovine u Nezavisnu Državu Hrvatsku i tragedija srpskog naroda na tim prostorima, otvorili su u bosansko-hercegovačkom problemu do tada najtežu ranu. Na kraju rata M. Grol je, sumirajući preteška iskustva, napisao: »Bosna i Hercegovina nije bila ispunila san Ljube Davidovića. Vizija Ljube Davidovića ostvarila se krvavije no što je Ljuba Stojanović (Mostarac), u brizi za svoju dedovinu, strahovao«.¹³⁵

MIRA RADOJEVIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA U RASPRAVAMA O DRŽAVNOM UREĐENJU KRALJEVINE (SHS) JUGOSLAVIJE 1918—1941. GODINE

Rezime

Po mišljenju mnogih savremenika i docnijih istraživača istorije Kraljevine (SHS) Jugoslavije, pitanje državnog uređenja bilo je njen najteži unutrašnji problem. U okviru problema Bosna i Hercegovina zauzimala je posebno sporno mesto. Položaj pokrajine bio je u direktnoj zavisnosti od međusobnog sporazuma Srba i Hrvata. Politička volja bosansko-hercegovačkih muslimana nije mogla da znatnije utiče na ovu konstantu u nacionalnoj stvarnosti prve jugoslovenske države.

¹³² Isto, str. 8.

¹³³ M. Stefanovski, n. d., str. 58.

¹³⁴ Videti: *Nacrt Uredbe o organizaciji srpske zemlje*, Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 412—418; B. Petranović, M. Zečević, n. d., str. 569—570.

¹³⁵ M. Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 37.

Zahtevajući preuređenje na nacionalnim osnovama i stvaranje više federalnih jedinica, politički predstavnici Hrvata iznosili su u pogledu Bosne i Hercegovine nekoliko predloga. Prema jednom, veći deo pokrajine dobio bi autonomiju ili ravnopravan status sa drugim saveznim jedinicama. Prema drugom, Bosna i Hercegovina bila bi deljena između srpske i hrvatske jedinice, a prema trećem, koji je podrazumevao stvaranje dvojne jugoslovenske države, granica bi bila na Drini, a cela Bosna i Hercegovina uključena u hrvatsku oblast.

Većina srpskih političkih partija opirala se ovakvim rešenjima. Strahujući od srpsko-hrvatskog razgraničenja, Demokratska stranka predložila je da Bosna i Hercegovina sa južnom Dalmacijom bude četvrta jedinica — pored srpske, hrvatske i slovenačke. Sa ovim gledištem slagao se i deo nezavisnih srpskih intelektualaca. Međutim, i demokrati su oduštali od ovog predloga posle stvaranja Banovine Hrvatske u čiji je sastav ušlo 13 bosansko-hercegovačkih srezova. Od tada, sve srpske političke stranke i organizacije branile su stav o Bosni i Hercegovini kao srpskoj pokrajini, u kojoj je, prema podacima Ministarskog saveta, krajem 1939. godine živelo 1.226.991 (44,6%) pravoslavnih Srba, 858.140 (31,2%) muslimana, 595.974 (21,7%) katolika Hrvata, 4.358 (0,1%) katolika Slovenaca i 63.720 (2,3%) pripadnika ostalih veroispovesti i narodnosti. Suprotno tome, hrvatski političari isticali su zahtev za dalju deobu Bosne i Hercegovine ili uspostavljanje autonomije na preostalom delu. Ovim, je, prividno, podržavan zahtev bosansko-hercegovačkih muslimana za autonomiju pokrajine.

MIRA RADOJEVIC

**BOSNIA AND HERZEGOVINA IN DEBATES REGARDING STATE REFORM IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA
(1918 — 1941)**

Summary

According to many contemporaries and latter-day historians, the most serious inner problem facing the Kingdom of Yugoslavia was the question of state reform. The issue of Bosnia and Herzegovina was a particularly controversial topic in these debates. The position of this province was directly subject to an agreement between the Serbs and Croatians, since the political inclinations of the Bosnian-Herzegovian Muslims could not have greater impact in the national status-quo of the first Yugoslav state.

In their demands for a reform based on national principles and the creation of federal units, the Croatian political representatives offered several suggestions concerning Bosnia and Herzegovina. One of their proposals was that a greater part of the province should be given an autonomous or equal status in regard to the other federal units. The second suggestion was to divide Bosnia and Herzegovina between the Serbian and Croatian units and according to the third, founded on the idea

of a dual Yugoslav state, the border would be on the Drina, while Bosnia and Herzegovina as a whole would become a part of the Croatian region.

The majority of the Serbian political parties were against these solutions. Fearing a demarcation between the Serbs and the Croatians, the Democratic party proposed that Bosnia and Herzegovina with south Dalmatia become a fourth unit — the Serbian Croatian and Slovenian units being the other three. A part of the Serbian independent intellectuals supported this proposal. However, the Democrats themselves abandoned this proposal when Banovina Hrvatska was formed since it included 13 Bosnian-Herzegovian districts. From that time all Serbian political parties and organizations defended the view that Bosnia and Herzegovina was a Serbian province inhabited, towards the end of 1939, according to the Ministry Council statistics, by 1.226.991 (44.6%) orthodox Serbs, 858.140 (31.2%) Muslims, 595.974 (21.7%) catholic Croatians, 4.358 (0.1%) catholic Slovenians and 63.720 (2.3%) inhabitants of other nationalities and adherents of other religions. Contrarily, Croatian politicians demanded a further division of Bosnia and Herzegovina or the autonomy of the remaining part of this province. In this way the Croatians gave the impression of supporting the claims to independence of the Bosnian-Herzegovian Muslims.

STOJAN KESIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

HIGIJENSKA IZLOŽBA U PETROGRADU 1913. GODINE I POGLEDI FILIPA FILIPOVIĆA NA MODERNIZACIJU RADNIČKOG ZAKONODAVSTVA SRBIJE*

Originalan naučni rad

UDC: 349.2(497.11) »1913/1914«

ABSTRACT: Autor se u radu bavi pitanjem položaja radničke klase i stepena razvijenosti zaštitnog radničkog zakonodavstva u evropskim zemljama i Srbiji do 1914. godine. Uz pomoć statističkih podataka, vršeno je poređenje: radnog vremena, zarada, uslova rada, zdravstvene zaštite, zaštite ženskog i dečijeg rada i drugih kategorija. Rad se temelji na člancima F. Filipovića, arhivskoj građi i literaturi.

Prve podatke o Higijenskoj izložbi u Petrogradu nalazimo u »Radničkim novinama«, organu Srpske socijaldemokratske partije, 1913. godine. Filip Filipović je bio pokretač ideje da srpski predstavnici odu na izložbu. On je to uradio iz dva razloga. Prvo, živeo je u Rusiji od 1899. do 1912. godine, gde je studirao i završio matematiku na Univerzitetu u Petrogradu. Rusiju je osećao kao svoju drugu otadžbinu. Drugo, u vreme pripremanja izložbe bio je sekretar Radničke komore Srbije i bavio se modernizacijom zaštitnog radničkog zakonodavstva u Srbiji.

Glavni radnički savez Srbije prihvatio je ideju F. Filipovića i naložio Dragiši Lapčeviću i Triši Kacleroviću, poslanicima Srpske socijaldemokratske partije u Narodnoj skupštini, da podnesu zahtev Ministarstvu narodne privrede i unutrašnjih dela da finansiraju odlazak predstavnika Srbije na izložbu. Postavljen je i zahtev da među predstavnicima bude i član Radničke komore. Redakcija »Radničkih novina« saopštava da »prema pisanju ruske štampe, čak i krajnje opozicione, ova će izložba biti vrlo poučna.¹

Skoro u isto vreme kad i »Radničke novine«, pojavio se i zahtev F. Filipovića, ministru narodne privrede, u kome ga upoznaje da će izložba biti od »vrlo velikog značaja« za socijalnu politiku i da Radnička komora

* Ovaj rad je deo studije »Higijenska izložba u Petrogradu« 1913. godine i pogledi Filipa Filipovića na modernizaciju Srbije, koja je u pripremi za štampu.

¹ *Radničke novine*, br. 70, 25. april 1913.

ima nameru da pošalje jednog predstavnika. Ujedno, F. Filipović se obraća ministru za pomoć, kako bi izaslanik mogao otpustovati.²

Ministar narodne privrede je brzo odgovorio i odlučio da se iz budžeta za 1913. godinu izdvoji 600 dinara kao pomoć Radničkoj komori da pošalje svoga predstavnika na izložbu. Ministar je uslovio da izbor izaslanika Radničke komore mora biti u dogovoru sa Glavnim radničkim savezom Srbije, kao i time da se po povratku iz Petrograda podnese opširan izveštaj o izložbi, posebno o domaćoj radinosti u Rusiji, »koji bi nam uz ostali materijal, poslužio kao podloga za pripremanje buduće izložbe domaće radinosti kod nas«.³

Izložba je održana u junu 1913. godine. Predstavnik Radničke komore bio je F. Filipović. Po povratku, on je objavio seriju od 24 članka u 54 nastavka u »Radničkim novinama«. Njegova namera bila je da u Srbiji pokrene pitanje o uvođenju savremene socijalne zaštite radnika i njene primene po radionicama i fabrikama.

U seriji članaka, F. Filipović pokazuje kakvi treba da budu radno vreme, higijenski uslovi radnog mesta, radnički stanovi, radničko odelo, radnička ishrana, uslovi rada žena i dece. Piše i o bolesti, nesrećnim slučajevima, smrtnosti radnika. Sve te kategorije primenjuje na raznim profesijama: metalcima, drvodeljcima, tekstilcima, rudarima, hemičarima, kožarima, staklarima, ciglarima i ostalima. Pod uticajem ovih članaka i praktične delatnosti F. Filipovića, Ministarstvo narodne privrede obećalo je da će i u Srbiji uskoro organizovati sličnu izložbu. Ipak, do toga nije došlo, jer je uskoro izbio Prvi svetski rat.

U Srbiji je naturalna privreda postepeno potiskivana, ustupajući mesto novčanoj. Širenjem železničke mreže i parobrodarskog saobraćaja, novčana privreda se još brže razvijala. Sirovine su se izvozile, a uvozila se razna industrijska roba. Mase seoskog stanovništva sve veći deo žetve iznosile su na tržište. Povećavao se broj sela, varošica i varoši koji počinje da proizvodi za svetske pijace. Uvozom strane fabričke robe, propadali su i poslednji tragovi naturalne privrede. Srbija je prestala da bude isključivo zemljoradnička zemlja. Ona se industrijalizovala, uz sve veću primenu mašinskog rada. Rast uvoza mašina za industriju i poljoprivrednu pokazuje sledeća tabela:

Period	Težina u kilogramima*	Vrednost u dinarima
1897—1900.	4.963.965	6.410.652
1901—1904.	5.471.332	7.009.735
1905—1908.	13.319.133	14.257.669
1909—1912.	15.692.013	14.918.212

* Uvoz mašina se ne meri brojem, već kilogramima.

Tabela pokazuje kako uvoz mašina iz godine u godinu raste.

² Arhiv Srbije, Ministarstvo narodne privrede, T/1913. Nefascikulisana građa, br. 1493—1993, 25. april 1913 (u daljem tekstu AS, MNP).

³ AS, MNP, Odeljenje za trgovinu, radinost i saobraćaj T, br. 1916, 7. maj 1913.

Uvoz parnih kotlova i parnih mašina iznosio je po godinama:

Godine	Parne mašine Težina u kilogramima	Vrednost u dinar.	Parni kotlovi Težina u kilogramima	Vrednost u dinar.
1906.	180.972	123.110	286.543	380.094
1909.	77.393	84.833	1.247.379	1.280.709
1910.	157.160	107.433	1.063.143	1.103.575
1911.	751.918	662.075	1.939.966	2.103.183
1912.	222.810	155.025	2.305.535	2.662.019

Statistički podaci u prvoj i drugoj tabeli nisu potpuni, jer državne statistike nisu pružale celovite podatke. Po njima se može suditi samo o nekim industrijskim granama, pa ćemo te podatke prikazati.

Za deset godina, od 1901. do 1911., broj parnih i ostalih mlinova povećao se za 41%, a uloženi kapital za 94%.

»Carinski glasnik« za 1914. godinu daje pregled za sledeće grane u periodu od 1905. do 1911. godine:

— U strugarskoj industriji, broj parnih strugara povećan je sa 3 na 13, a proizvodnja koja je 1905. godine iznosila 1.500.000 dinara, porasla je 1911. na 3.000.000 dinara, što iznosi 100%.

— Tekstilna industrijia dobila je još 12 novih preduzeća. Proizvodnju je povećala od 4.000.000 na 10.000.000 dinara, tj. za 150%.

— Cementna industrijia je proizvodnju povećala sa 500 vagona 1905. godine na 2.500 vagona u 1911. godini, vrednost proizvodnje sa 250.000 na 1.500.000 dinara. Proizvodnja je povećana za 400%, a vrednost za 500%.

— Šećerna industrijia je proizvodnju povećala naročito posle podizanja nove fabrike u Čupriji i obnavljanja postojeće na Čukarici u Beogradu.

U periodu od 1905. do 1912. godine, podignute su sledeće fabrike: 2 fabrike stakla, 2 fabrike koža i fabrika obuće, 3 fabrike kartonaže, 2 fabrike stolica, 3 fabrike crepa i keramike, 6 livnica i mehaničarskih radionica. U Velikoj Plani, Mladenovcu, Jagodini i Paraćinu osnovane su klanice, u kojima je proizvodnja samo salame iznosila 400.000 kg u vrednosti 1.200.000 dinara.

Ovaj sažeti pregled ekonomskog razvitka Srbije pokazuje da je industrijia sve više prodirala u privredu, a sve veći broj stanovnika prestajao da se bavi isključivo zemljoradnjom i počinjao da živi od zanata, industrijie i trgovine.⁴

Kakva je bila proizvodna sposobnost preduzeća, govori sledeće poređenje. U Ugarskoj je 1898. godine godišnja proizvodnja 1.000 radnika bila 5.500.000 dinara, a u Srbiji 1911. godine isti broj radnika proizvodio je 8.000.000 dinara.

⁴ Statistički podaci korišteni su iz Izveštaja Radničke komore za 1912. i 1913.

U srpskim fabrikama, bilo je sledeće stanje po godinama:

Godine	Radnika	Miliona dinara uloženog kapitala	Proizvedeno miliona dinara
1905.	9.670	70,2	33,2
1911.	16.095	70,0	142,0
1913.	18.000	136,8	106,5

Prilikom ocene rentabilnosti srpske industrije, treba imati u vidu da su sirovine bile jeftinije od radne snage.

Odnos cene radne snage u Srbiji i radne snage u Berlinu pokazuje sledeća tabela:

God.	Broj fabr.	Ulož. kap. u milionima	Broj radn.	Producirano miliona	Iznos dobiti miliona	Procenat dobiti	Iznos nadn. miliona	Procenat nadnica
Kod met. fabrika								
u Berlinu	1910.	10	305,4	69.127	131,7	36,5	27,7	95,2
Kod sodeine								
u Berlinu	1910.	1	81,8	7.621	24,3	12,4	51,0	11,9
Kod svih u Srbiji								
	1911.	140	70,0	16.095	142,0	131,9	92,7	10,1
								7,3

Tabela pokazuje da je cena radne snage u Srbiji bila mnogo niža u poređenju sa cenom radne snage u navedenim berlinskim fabrikama. S obzirom na dugo radno vreme iznenađuje niska produktivnost srpskih fabrika. Pored toga, u srpskim fabrikama je velika količina proizvedenih vrednosti, što je rezultat zaštitnih carina i visokih prodajnih cena.⁵

Balkanski ratovi su zaustavili privredni razvitak Srbije, nanevši velike ljudske žrtve i materijalne štete. Posle balkanskih ratova, oslobođenjem novih srpskih krajeva, povećana je rezervna radna snaga, koja će pojednostiniti i onako nisku nadnicu, što se negativno odrazilo na položaj radničke klase.

Takvo je bilo privredno stanje u Srbiji, kada su se pojavili članci F. Filipovića u »Radničkim novinama«, a predmet su obrade ovoga rada.

Interesantno poglavlje, kome je F. Filipović posvetio pažnju, jeste statistika rada. Ukratko je dao razvitak statistike rada u svetu, a kao njen prvi zadatak istakao sakupljanje, obradu i objavljinjanje podataka koji se odnose na rad i razvitak industrije, odnos rada prema kapitalu, stanje i položaj radničke klase, povrede, štrajkove, nezaposlenost i dr. Osim toga, statistika rada treba da proučava dejstvo zakona koji se odnose na rad i industriju.

Zapadna Evropa i Amerika imale su razvijene organizacije i razrađene metode za prikupljanje i obradu statističkih podataka. Ove poslo-

⁵ Sindikalni pokret u Srbiji 1903—1919, tom I, knj. 2, Beograd 1958, str. 451 (u daljem tekstu: Sindikalni pokret).

ve su obavljali birovi rada, koji su imali budžet i stalno zaposleno osoblje. Takve ustanove, pre Prvog svetskog rata, postojale su u Americi, Engleskoj, Nemačkoj, Austriji, Francuskoj, Norveškoj, Finskoj, Novom Zelandu, Kanadi i jednom delu Rusije. One nisu radile samo na obradi statističkih podataka, već su istraživale i socijalno-političke promene koje su se odnosile na rad i radničku klasu. Da bi njihov rad bio efikasan, osnovale su i savete rada, u koje su ulazili predstavnici radnika, poslodavaca i naučnici koji su se bavili statistikom rada.

U ovom periodu, postojala su tri načina prikupljanja statističkih podataka. U Americi, to su radili putujući agenti, koji su planski slati u razna mesta i gradove. U Engleskoj i Belgiji, postojali su honorarni dopisnici, koji su slali podatke u određeni centar. U Nemačkoj, taj posao su dobровoljno obavljale radničke i poslodavačke organizacije uz obveznu pomoć državnog aparata. Statističke institucije izdavale su publikacije, sačinjene na osnovu bogatih podataka. Tako su Francuska i Engleska objavile detaljne podatke o radničkim zaradama, Nemačka o sklopljenim radničkim tarifama između radničkih organizacija i poslodavaca kao i borbi protiv nezaposlenosti. Američke publikacije posebnu pažnju poklanjale su učesnicima u industrijskoj proizvodnji. Tako je statistika rada u ekonomski razvijenijim zemljama dostigla visok nivo do Prvog svetskog rata. Državne vlasti nisu više mogle da negiraju potrebe radničke klase, a statističke institucije pojatile su se kao rezultat borbe organizovanog radničkog pokreta.⁶

F. Filipović o značaju statistike rada kaže: »Kolosalni uspeh i značaj industrije i najamnog rada izaziva sve veću i veću potrebu, da se što bolje proučava stanje industrije i rada. Radničko zakonodavstvo neda se ni zamisliti bez obimne statistike privrednih i klasnih odnosa u jednoj državi. Nužnost pribiranja materijala za socijalnu politiku oseća se u svakom pogledu. U svima kulturnim državama poklanja se najveća pažnja takoj statistici«.⁷

Međutim, u Srbiji nije poklanjana vredna pažnja statistici. Nije bilo ni približno tačnih podataka o broju radnika u zanatskim i industrijskim preduzećima, trgovinama i rudnicima. Uprava Državne statistike nije davana podatke na osnovu kojih bi se mogli u potpunosti izučavati socijalni odnosi. Nije bilo podataka o odnosima rada i kapitala, situaciji u oblasti rada u inostranstvu, položaju radničke klase, povredama, štrajkovima, nezaposlenosti itd.

U Izveštaju Radničke komore Srbije za 1911. godinu, D. Tucović, ukazuje da nema statističkih podataka za izučavanje socijalne problematike: »Naša državna statistika ne daje nam o privrednim i socijalnim odnosima u zemlji od kojih zavisi život radničke klase skoro nikakve materijale. U koliko je u nekoliko mahova pokušala da izvrši neki popis stanovništva po privrednom položaju i privrednim funkcijama, dobijeni materijal je vrlo slabe, skoro nikakve upotrebljive vrednosti, jer je skupljan skoro ne samo nepotpuno, već i bez svakoga jasnoga i pravilnoga kriterijuma«.⁸

⁶ Filip Filipović, *Sabrana dela*, III, Beograd 1987, str. 270—272.

⁷ Izveštaj Radničke komore Srbije za 1912. i 1913.

⁸ Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, VI, Beograd 1980, str. 48.

I Dragiša Lapčević u knjizi: »Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji« ukazuje na nedostatke statističkih podataka u Kraljevini Srbiji, pošto državni organi nisu vršili privredni popis, već samo popis stanovništva. Zato je D. Lapčević bio prisiljen da iz popisa stanovništva izvlači podatke o položaju radničke klase, koji nisu potpuno pouzdani. Rukovodstvo radničkog pokreta Srbije 1907. godine kritikovalo je vladu zbog zapostavljanja socijalne politike i statistike rada, kao njenog sastavnog dela.

Vlada je ubrzo reagovala i Uprava Državne statistike je izradila popisnu listu za zanatlijske radnje. Popisna lista je sadržavala 20 pitanja, na koja su bili dužni da odgovore vlasnici zanatlijskih radnji.

O rezultatima popisa za zanatlijske radnje, D. Lapčević piše: »Međutim, popis je tako nepotpun bio i tako aljkavo vršen, da je prosto bačen bez ikakvoga iskorišćavanja! Donosimo ovaj obrazac na ovom mestu (u knjizi *Položaj radničke klase... — S. K.*) u nameri, da bi nadležne podstakli da tome poslu bar sad (1928. godine — S. K.) pristupe⁹.⁹

D. Tucović i D. Lapčević, u radovima o položaju radničke klase u Srbiji, koriste statističke podatke koje su prikupili sindikalni savezi širom Srbije.

Zbog velike potrebe za privrednim statistikama, Četvrti kongres Glavnog radničkog saveza održan 1907. godine doneo je rezoluciju o statistici, kojom je naloženo upravi Glavnog radničkog saveza, centralnim upravama Saveza i pododbora i povereništva da izrade posebne statističke knjige i odrede lica iz uprave koja će raditi na pribiranju statističkih podataka o položaju radničke klase i privrede uopšte¹⁰.

Uprava Glavnog radničkog saveza, na Petom kongresu, pozvala se na ovu rezoluciju i saopštila da su prikupljeni podaci u Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Leskovcu, Šapcu, Valjevu, Užicu, Čačku, Gornjem Milanovcu, Kraljevu, Kruševcu, Jagodini, Čupriji, Paraćinu, Aleksincu, Prokuplju, Vranju, Pirotu, Zaječaru, Knjaževcu, Negotinu, Požarevcu, Smederevu, Obrenovcu, Smederevskoj Palanci, Bačkoj Palanci, Mladenovcu, Svilajncu, Arandelovcu i Trsteniku.

Koristeći sabrane statističke podatke, koji nisu bili apsolutno tačni, ali su bili ipak verodostojni, jer su prikupljani direktno od radničkih organizacija, uprava Glavnog radničkog saveza prikazala je radne i životne uslove u mestima gde su podaci prikupljeni.¹¹

Kolika je bila potreba za statistikom rada, pokazuje odluka zajedničke Konferencije SSDP, GRS, sa svim upravama sindikalnih organizacija, održane 8. juna 1908. Prva tačka odluke glasila je da su sve sindikalne centrale obavezne da osnuju statističke biroje, koji će prikupljati statističke podatke o položaju radnika. Takođe je zaključeno da se izrade jednoobrazni formulari za sve sindikalne organizacije.¹²

Uprava GRS naložila je upravama svih sindikalnih organizacija da na sednicama prouče nacrt Pravilnika za radničke poverenike. Prema nacrtu, poverenici su bili dužni da vode statistiku u svojim radionicama tokom godine. Data su im uputstva da obrate pažnju na sledeće podatke:

⁹ Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji*, Beograd 1928, str. 45 (u daljem tekstu: Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase*).

¹⁰ *Sindikalni pokret*, tom I, knj. 2, str. 204—205.

¹¹ Isto, str. 260—261.

¹² Isto, str. 314.

koliko radnika radi za radionicu, koliko radnika radi u radionici, kolika je prosečna radnička zarada. Poverenici su prikupljene podatke predavali Upravi krajem godine, ili kad je ona to zahtevala. Članovi Uprave sindikalne organizacije bili su dužni da pruže pomoć poverenicima.¹³

Sakupljanje statističkih podataka nije išlo onako kako je predviđeno pravilima Glavnog radničkog saveza. Zato je Glavni radnički savez upozoravao sindikalna veća da što češće šalju izveštaje o stanju pokreta, tabelarne preglede pojedinih pododbora, saopštenja o mesnim privrednim prilikama itd.¹⁴

O nedostatku statističkih podataka konstatiše se i u Izveštaju Glavnog radničkog saveza podnesenom Šestom sindikalnom kongresu 1911. godine. Osmogodišnji period razvitka sindikalnog pokreta u Srbiji trebalo je da bude analitički predstavljen pomoću statističkih podataka, kako bi se na objektivan način sagledale sve njegove vrline i mane. »Ali ma koliko da je želeo tu potrebu svoju, svojih sindikata i pokreta ispuniti, glavni radnički savez nije mogao, jer mu ni sindikalne organizacije ni sindikalno veće taj materijal nisu pružili, mada su im obrasci statistički predati pre 8 meseci i mada su uprave podsticale toliko puta i spisima i člancima u Radničkim novinama«.¹⁵

I dalje je Glavni radnički savez zahtevao od svojih organizacija i Saveza da naknadno prikupi i sredi svoju sindikalnu i privrednu statistiku i da je objavi, uz napomenu da je stalno prikupljanje i sređivanje sindikalnih i privrednih statističkih podataka neminovna potreba sindikalnih organizacija.

I Radnička komora Srbije je u više navrata zahtevala da se prikupljaju i šalju statistički podaci. U oktobru 1911. godine poslala je sindikalnim organizacijama formulare u koje je trebalo uneti podatke o položaju šegrta. Radnička komora je upozorila da nije dobila podatke i za ostale vrste zanimanja, kako iz unutrašnjosti, tako i iz Beograda.¹⁶

Glavni radnički savez i Radnička komora Srbije su se stalno zalažali za prikupljanje statističkih podataka, ali efekti nisu bili zadovoljavajući. Zato se Filip Filipović krajem 1913. godine obratio Ministarstvu narodne privrede da Radničkoj komori odobri 5.000 dinara radi što efičasnijeg prikupljanja statističkih podataka. Ministarstvo je obećalo traženi iznos, ali do početka Prvog svetskog rata to nije ostvareno.¹⁷

Na izložbi u Petrogradu najviše građe bilo je izloženo na odeljenju radničkog osiguranja. Tu bogatu dokumentaciju koristi F. Filipović u člancima za »Radničke novine«, kada piše o radničkom osiguranju i stepenu njegove razvijenosti u raznim zemljama. On daje podatke o tome kako raste broj radnika u svetu i uporedo, kako raste broj invalida, bolesnih i poginulih. Svake godine, broj povređenih radnika iznosi najmanje 3.000.000, poginulih 30—35.000. Zbog takvih statistika u nekim zemljama bilo je potrebno preduzeti mere da bi se tako veliki broj povređenih i poginulih radnika smanjio.

¹³ *Radničke novine*, br. 94, 9. avgust 1904.

¹⁴ Isto, br. 83, 13. jul 1910.

¹⁵ *Sindikalni pokret*, I, knj. 2, str. 337.

¹⁶ Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, V, Beograd 1980, str. 470—471.

¹⁷ Filip Filipović, *Sabrana dela*, IV, Beograd 1987, str. 296.

Preduzete mere su usmerene u tri pravca:

1) Lekari, higijeničari i tehničari, interdisciplinarno stvaraju novu granu medicinskih i socijalnih nauka — profesionalnu higijenu, koja je imala zadatak da svestrano proučava povrede, bolesti, nesrećne slučajeve i priprema praktičnu osnovu za borbu protiv tih pojava.

2) Uvode se mere i sredstva za ublažavanje posledica radničkog stradanja. Donose se zakoni kojima se radnici i njihove porodice obezbeđuju od bolesti, povreda i smrti pri radu. Uvode se posebna pravila za medicinsku pomoć radnicima i njihovim porodicama, penzije, novčana pomoć u slučaju povrede i dr. Krajem 19. i početkom 20. veka, ove mere ulaze u obavezno državno osiguranje. U zemljama razvijenog zaštitnog radničkog zakonodastva, doneti su zakoni o osiguranju radnika u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti.

3) Preduzimaju se razne zaštitne mere koje bi predupredile profesionalne bolesti pri radu, povrede i smrt. Prema funkcionalnosti, ove mere se dele u dve kategorije. U prvoj spadaju socijalne, zakonodavne mere: skraćivanje radnog vremena, zabrana ženskog i dečjeg rada u poživot opasnim prduzećima i radionicama, zabrana noćnog rada i dr. U drugu kategoriju, dolaze sve mere koje štite radnike od opasnosti pri radu (uređaji za osvetljenje, ventilaciju, mere protiv požara, ograda motora, transmisija i drugih opasnih mašinskih delova).

Pišući o radničkim povredama, F. Filipović koristi podatke A. N. Bikova, dr D. P. Nikoljskog, dr N. V. Vigdorčika, A. N. Čikolova, F. O. Žukovskog i dr. Ovi naučnici su se služili kako ruskim, tako i međunarodnim statističkim podacima. U prvo vreme, kada se u Nemačkoj uvelilo osiguranje u slučaju povrede, osiguravajuće ustanove davale su osiguranje od povreda pri radu na mašinama. Sličan vid osiguranja uveden je i u Rusiji. F. Filipović upozorava da je veći broj povreda radnika koji ne rade sa mašinama, već u kamenolomima, rudnicima uglja i željeza, na građevinama i dr. Zalaže se za radikalnije mere: racionalnije podizanje fabrika i radionica sa dosta prostora i svetla, zamenu opasnih ručnih radova automatskim, strogu inspekciju nad radovima pri aktivnom učeštu radnika, podizanje opštег kulturnog i tehničkog nivoa radnika.

Dalje, F. Filipović ističe da je skraćenje radnog vremena jedna od najvažnijih socijalnih mera koja utiče na smanjenje povreda. Statistike su pokazale odnos između radnog vremena i broja povreda. Ukoliko se radnik više umara, utoliko više postoji opasnost od povreda. Noćni odmor ne oporavlja u potpunosti radnika i njegovu snagu pa je svaki sledeći radni dan opasniji od prethodnog. I godine provedene na poslu čine svoje. Za radnika od četrdeset godina, opasnost povreda je mnogo veća nego za radnika od dvadeset. U socijalnoj oblasti opšte mere su najcelishodnije i najpraktičnije. Zato F. Filipović ističe: »Naš zakon o radnjama (u Srbiji — S. K.) ne obuhvata rudarske radnike, koji se najviše izlažu nesrećnim slučajevima. Sem toga, naše Ministarstvo narodne privrede mislilo je prošle jeseni, ili da potpuno uništi ili pak da pogorša one opštne socijalne mere, koje su dokazane u nauci kao najcelishodnije i najpraktičnije u borbi protiv radničkih povreda. Ne zna čovek čemu više da se divi: ili neznanju i potpunom nerazumevanju statistike industrijskog traumatizma naših državnih organa ili cinizmu naše oriental-

ske buržoazije, koja stalno daje reakcionarni podstrek srpskoj birokratiji¹⁸

U Zakonu o radnjama u Srbiji, koji je stupio na snagu 1911. godine, uvedena je privredna inspekcija, ali se nije ni pomicalo da se u nju uključe radnički predstavnici, pa makar kao pomoćnici inspektora. Još uvek je provejavalo mišljenje da je radnička povreda nesrećan slučaj, za koji niko ne mora odgovarati. Zato F. Filipović ozlojeđeno piše: »Ovi mračnjaci sa srednjovekovnim pogledima à la Kapetanović (inspektor u Ministarstvu narodne privrede Srbije — S. K.) vele: pa radnik je došao od svoje dobre volje u fabriku i ako se što god sa njim desi tamo, neka on i odgovara za posledice te neprijatne pojave«.¹⁹ F. Filipović upozorava da radniku ne preti opasnost samo od povreda, već i od profesionalnih oboljenja. Uslovi rada izazivaju razne profesionalne bolesti. Tuberkuloza 14 puta više satire radnike u olovnim radionicama nego sveštenike, a rak polnih organa je profesionalna bolest dimnjičara, jer oni 25 puta više umiru od te bolesti nego drugo muško stanovništvo. Do 1913 godine samo su dve države (Švajcarska i Engleska) uvele zakon o osiguranju u slučaju bolesti.

U Engleskoj je zakon iz 1906. godine uveo »sistem spiska« raznih bolesti kod pojedinih profesija. Neke su države ovu vrstu osiguranja rešile zakonom u slučaju povreda.

F. Filipović se zalagao i za druge vrste osiguranja u Srbiji, uporedo navodeći pregled osiguranja u drugim zemljama.

Krajem 19. veka, bilo je nekoliko projekata Zakona o radnjama. Nijedan od njih nije radnike ni spominjao, pa su u samom početku naišli na oštru kritiku radničke klase Srbije. Zbog toga su radnici i radničke organizacije uputili niz peticija vlasti i Narodnoj skupštini, kojima se zahtevalo uvođenje socijalnog zakonodavstva. Prvi sindikalni kongres Srbije usvojio je rezoluciju o uvođenju socijalnog zakonodavstva radi zaštite i osiguranja radnika.

Posle ovih zahteva, ministar narodne privrede je 1904. godine podneo Narodnoj skupštini projekt Zakona o radnjama, koji je izradio prof. Univerziteta Milić Radovanović. U projektu se prvi put govori o radnicima, ali su mu odredbe bile za radnike neprihvatljive. Zato je Glavni radnički savez organizovao niz protestnih zborova u Beogradu i unutrašnjosti. U Beogradu je 16. januara 1905. godine održan veliki radnički zbor, na kojem je doneta rezolucija o zahtevima radnika u 32 tačke. Jedan od zahteva je bio da se ustanovi Radnička komora, koja će se starati o položaju radničke klase i mimo koje se ne mogu donositi nikakve naredbe i propisi koji se odnose na radnike. Komora treba da bude samoupravna ustanova, čije članove biraju sindikalni savezi. Takođe je značajan zahtev da celokupno osiguranje radnika preuzme država, sa učešćem radnika u Upravi. Osiguranje treba da bude opšte za sve radnike. Ne treba da se dopusti osiguranje po pojedinim preduzećima. Praktično sprovođenje osiguranja kontrolisala bi stručna inspekcija.²⁰

Bilo je i dalje pokušaja da se doneše Zakon o radnjama, ali to je uspelo tek 1911. godine, kada je ubrzani razvitak kapitalizma u Srbiji

¹⁸ *Radničke novine*, br. 154, 4. avgust 1913.

¹⁹ Isto, br. 156, 5. avgust 1913.

²⁰ Dragiša Lapčević, n. d., str. 275—281.

uslovio i snažniju borbu radničke klase za socijalno zakonodavstvo. Zakon o radnjama izglasан је 10. juna 1910, а stupio na snagu 1. jula 1911. godine. Zakon je predstavljaо почетак modernog radničkog zakonodavstva u Srbiji. Ovim zakonom regulisani su pravni status radnika, njihov odnos sa poslodavcima, uredbe o obezbeđenju radnika u slučaju povreda, bolesti ili smrti. Posebno su značajne odredbe o osnivanju Radničke komore, sudova dobrih ljudi za rešavanje sporova između radnika i poslodavaca i privredne inspekcije. Posebni moderni zakoni o osiguranju radnika nisu donošeni, a problemi su rešavani odredbama Zakona o radnjama.

STOJAN KESIĆ

HIGIJENSKA IZLOŽBA U PETROGRADU 1913. GODINE I POGLEDI FILIPA FILIPOVIĆA NA MODERNIZACIJU RADNIČKOG ZAKONODAVSTVA SRBIJE

Rezime

Sredinom juna 1913. godine održana je profesionalna Higijenska izložba u Petrogradu na kojoj je, uz pomoć Srpske vlade a u svojstvu sekretara Radničke komore Srbije, bio Filip Filipović. Vlada Srbije je ponudila, a Filip Filipović prihvatio, da po povratku iz Petrograda podnese opširan izveštaj o sadržaju i značaju izložbe. Vlada je želela da izveštaj posluži kao osnova za pripremu slične izložbe u Srbiji na kojoj bi bila prikazana narodna radinost. F. Filipović je po povratku objavio seriju članaka u »Radničkim novinama« u kojima je izložio savremena dostignuća zaštitnog radničkog zakonodavstva u svetu bogato koristeći radove poznatih stručnjaka: lekara, biologa, psihologa, sociologa, ekonoma, higijeničara i dr.

U radu koji se objavljuje u ovom broju Istorije 20. veka obrađeni su problemi radničkih statistika i njihovog korišćenja.

STOJAN KESIĆ

THE HYGIENE EXHIBITION IN ST. PETERSBURG IN 1913
AND THE VIEWS OF FILIP FILIPOVIĆ ON THE MODERNIZATION
OF WORKERS' LEGISLATION IN SERBIA

S u m m a r y

In mid-June 1913 a professional exhibition on hygiene was organized in St. Petersburg in which Filip Filipović participated in the capacity of Secretary of the Workers' Council of Serbia and with the help of the Serbian Government. His agreement with the Serbian Government was to submit a detailed report concerning the exhibition after his return from St. Petersburg. The Government wished to use this exhibition as a model for a subsequent exhibition of folk art in Serbia. On his return from St. Petersburg Filip Filipović published a number of articles in the »Workers' Newspaper«, in which he described the achievements of modern legislation in the world concerning the protection of workers, founding his works on the research of eminent experts: doctors, biologists, psychologists, sociologists, economists, hygienists etc.

In this edition of the History of 20th Century a study is given of labor statistics and their use.

MILAN VESOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KOMUNISTIČKA ŠTIMPA O STVARANJU JUGOSLAVIJE

Originalan naučni rad

UDC: 949.71 »1919/1941«

Abstract: Autor u članku izlaže i analizira pisanje komunističke štampe o prvoj jugoslovenskoj državi (1919—1941). Štampa KPJ, u skladu sa stavovima svoje partije, nije sve vreme podjednako pisala o stvaranju Jugoslavije: u početku se pozitivno odredila prema 1. decembru 1918, smatrajući da je to istorijski progresivan čin, da bi, potom (1924—1935) iznosila gledište da Jugoslaviju, kao veštačku »versajsku tvorevinu«, treba razjediniti i, konačno, posle 1935. godine svoje napise usmerila na potrebu očuvanja jedinstva zemlje. Sve vreme, nekad manje, nekad više, bile su prisutne separatističke tendencije, osobito kod hrvatskih i slovenačkih komunista, a napadi na velikosrpsku hegemoniju, ugnjetavanje i eksploraciju bili su permanentni. Autor je koristio relevantnu komunističku štampu iz perioda 1919—1941. godine.

Iako je stvaranje jedinstvene jugoslovenske države bio rezultat vekovne oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda i težnje progresivnih i oslobodilačkih pokreta i umova na jugoslovenskom prostoru, deo nacionalnih stranaka i pokreta bio je podozriv prema novostvorenoj zajedničkoj državi. Različiti programi političkih stranaka uslovjavali su i nejednak odnos prema novoj državnoj zajednici. Uprkos tome, većina stranaka smatrala je da može ostvariti svoje nacionalne ciljeve u jugoslovenskoj državi, njenim državnim uređenjem. O tome je bilo oprečnih mišljenja: da li unitarna država ili (kon)federalizam. Različitih pogleda je bilo i na oblik vladavine — monarhija ili republika. Manji deo stranaka i pokreta nije prihvatio novu državu i od njenog nastanka, radili su na osamostaljenju svojih pokrajina ili, pak, na ostvarenju njihovog posebnog statusa. O svemu tome, nije bilo konstantnih gledišta sve vreme postojanja Kraljevine Jugoslavije, a tokom vremena,javljali su se i ekstremniji separatistički pokreti.

Ni Komunistička partija Jugoslavije nije sve vreme svoga delovanja u međuratnom periodu imala isto gledište o stvaranju Jugoslavije. U početku je smatrala da je ujedinjenje jugoslovenskih naroda progresivan čin, da bi potom radila na razbijanju Jugoslavije i, konačno, na njenom očuvanju. Ali se, ipak, može konstatovati da su sve vreme postojale separatističke tendencije, posebno kod hrvatskih i slovenačkih komunista. Jedina doslednost bila je u napadima štampe na vladajući režim, tzv. velikosrpsku hegemoniju i velikosrpsko ugnjetavanje i eksploraciju. U tome nije bilo velike razlike ni u centralnoj ni u pokrajinskoj štampi.

skoj štampi. Stoga ćemo, u ovom prilogu, navesti više primera o pisanju štampe KPJ na naslovjenu temu, koja je zastupala partijska gledišta o svim pitanjima i bila ogledalo Partije.

Radnički pokreti jugoslovenskih zemalja su pozdravili stvaranje Jugoslavije kao davnašnju težnju svih progresivnih snaga na jugoslovenskom tlu. I Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), formirana aprila 1919., pozitivno se odredila prema 1. decembru 1918. Pa i pored toga, na prvu godišnjicu stvaranja Jugoslavije, umesto prigodnog uvodnika, jedan od glavnih partijskih organa — beogradske »Radničke novine« (2. decembra 1919) — žestoko je napao vladajući režim. Na mestu uvodnika, objavljena je kratka notica pod naslovom »1. decembar«, u kojoj je saopšteno: »Na dan ujedinjenja jugoslovenskog naroda u Beogradu oko čijih zidova i po čijim se ulicama prolila čitavim potocima krv samoga radnoga naroda naše zemlje, obraćamo pažnju radnog naroda Beograda i Jugoslavije da 'osloboden' Beograd nema za njih ni stana, ni hleba, ni odela, ni ogreva. Oslobođeni Beograd dao je sve udobnosti i blagostanje klasi bogataša i parazita koji, uz bučne fanfare, slave na današnji dan pravo neograničene pljačke nad siromašnima koje im je 'oslobodenje' Beograda zagarantovalo. Mesto uvodnoga članka o oslobođenju, puštamo članak o belom teroru u Mačedoniji, koji daje najbolju karakteristiku 'slobode' koju kapitalistička i militaristička Jugoslavija daje našem narodu u svim oblastima«.

Bez obzira na svu kritičnost prema vladajućem režimu, Komunistička partija Jugoslavije je prihvatala unitarizam, osuđivala nacionalizam i šovinizam i izražavala zabrinutost za sudbinu zemlje. Ukazujući na opasnost njenog razjedinjavanja, koje su zagovarali neki kapitalistički krugovi, sarajevski »Glas slobode« je u broju od 4. marta 1920. pisao: »Velika ideja nacionalnog ujedinjenja, čije oživotvorenje znači kolosalan napredak prema onome što je do sada bilo, nalazi se na rubu propasti...«. Zbog toga radnička klasa treba tome da se odupre »i da valu kontrarevolucije i reakcije suprotstavi svoju revolucionarnu snagu«.

Stanovište KPJ 20-tih godina o zajedničkoj jugoslovenskoj državi može se sagledati i iz njenog odnosa prema spoljnoj politici Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca. Kao primer, navećemo pisanje štampe KPJ o sukobu Italije i Jugoslavije oko Rijeke. U većini napisa o tom pitanju, poenta je stavljana na to da ni jedna ni druga buržoazija, jugoslovenska i italijanska, nisu u stanju da reše bilo koji problem, već to može samo udruženi proletarijat Italije i Jugoslavije kada »obori svoje kapitalističke gospodare«. Povodom sklapanja Rapalskog ugovora (12. novembra 1920.), »Radničke novine« su 13. novembra iste godine pisale: »Mi komuništi gledamo vedrim okom na našu budućnost. Pola miliona jugoslovenskog naroda u Istri naći će u talijanskom proletarijatu svog moćnog borbenog druga. S. Margherita značila je mrtvački sprovod naše buržoazije. I dok tako ona postaje deo carstva mrtvog sveta, proletarijat Jugoslavije kao deo carstva živog sveta kliče: 'Da živi buduća crvena S. Margherita jugoslovenskog i talijanskog proletarijata'«.

U sličnom tonu pisao je i »Radnik-Delavec« 30. septembra 1923. u članku pod naslovom »Imperialistički sukob oko Rijeke«.¹ Komunistič-

¹ Više o tome: M. Vesović — E. Milak, *Komunistička štampa Srbije o Riječkom pitanju, »Komunistička partija Rijeke«*, Rijeka 1980, str. 101—114.

ka štampa je, zapravo, koristila svaku priliku za napad na vladajući režim i kapitalistički poredak uopšte. U njenim pogledima na Jadransko pitanje, i u celini na spoljnopolitička pitanja Kraljevine SHS, prevladavalo je klasno i internacionalno nad nacionalnim. Sviše se verovalo u svetsku revoluciju. U svemu tome, bilo je dosta zabluda i mnogo naivnosti.

Kada je Kominterna na svom Petom kongresu (1924) zauzela stanovište da Jugoslaviju kao versajsku i imperijalističku tvorevinu treba razjediniti i stvoriti od nje više samostalnih država, štampa KPJ uglavnom piše u tom duhu. Naime, ako se i pisalo povodom 1. decembra, činjeno je to s negativnim predznakom. To je, za nju, bila prilika da se razobličava vladajući režim, tzv. velikosrpski hegemonizam, teror i slično. Zagrebačka »Borba« donela je 1. decembra 1928. uvodnik pod naslovom »Deset godina!«, u kojem je naglašeno da su tih deset godina za radnike i seljake značile deset godina pljačke, otimačine, bede i gladi, da su one protekle u znaku bezakonja i nasilja i najgoreg ekonomskog, političkog i nacionalnog ugnjetavanja. Na drugoj strani, beogradski režim je s drugim imperijalističkim državama pripremao rat protiv Sovjetske Rusije. SSSR je prikazan kao zemlja pravde, velikog privrednog prosperiteta, blagostanja i izobilja. Nasuprot tome, u Jugoslavije sa nazadovalo u svakom pogledu, i privredno i kulturno. U svemu se otišlo unatrag i nigde se nije dosegao nivo razvitka pre Prvog svetskog rata.

Komunisti su, posebno početkom 30-tih godina, nastojali da saraduju sa svim pokretima koji su u svom programu imali rušenje Jugoslavije. I ne samo to, oni su se orijentisali i na osnivanje nacionalno revolucionarnih pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori. Aktivno saradujući u njima, komunisti su učestvovali u izdavanju i uređivanju pojedinih njihovih listova. Pored ostalog, jedan od glavnih ciljeva ovih listova bilo je raskrinkavanje tzv. velikosrpskog režima. Kako su oni o tome pisali, najbolje posvedočuje »Bilten«, informacioni organ za revolucionarnu radničku emigraciju iz Jugoslavije, koji je izlazio u Parizu od kraja 1931. do početka 1934.

Ceo 21. broj, od 20. juna 1933, posvećen je evropskom antifašističkom kongresu, u stvari konferenciji za mir, koja je održana u Parizu od 4. do 6. juna 1933, na kojoj su zajedno učestvovali i komunisti i socijalisti, a njenim radom rukovodili pisci Anri Barbis i Romen Rolan. U njemu su, osim informacija, dati i izvodi iz materijala konferencije. U materijalu je objavljen i govor Matijevića, predstavnika Grupe hrvatskih nacionalnih revolucionaraca, u kome je žestoko osuđen režim u Jugoslaviji i, pored ostalog, izneti neverovatni podaci da su nesrpski narodi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i drugi brutalno ugnjetavani i istrebljivani; da je »pod velikosrpskim režimom ubijeno 70.000 Albanaca, na Kosovu, poklano 10.000 Crnogoraca, samo u Crnoj Gori popaljeno 8.000 seljačkih kuća, potučeno na desetine hiljada Makedonaca, Hrvata, Slovenaca, Mađara i drugih, a stotine hiljada prisiljeno na iseljavanje«.

Ovome nije potreban veliki komentar: dovoljno je reći da se u raskrinkavanju tzv. velikosrpskog režima išlo tako daleko da su saopštavani netačni, neprovereni i preuveličani podaci o njegovom teroru. Kada se još ima u vidu da je to učinjeno na jednom međunarodnom skupu

posvećenom miru, jasno je da se želelo da se međunarodnoj javnosti plasiraju proizvoljne tvrdnje o strahotama vladajućeg režima u Jugoslaviji.

Jedan od značajnih listova hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta bio je »Hrvatski put«, koji je, takođe, izlazio u inostranstvu, a uređivali su ga istaknuti komunisti Đuro Cvijić, Ivan Krndelj i dr. U njegovim člancima, u prvom redu, bila je zastupljena oštra kritika vladajućeg režima u Jugoslaviji i »velikosrpske klike« i hegemonije, a isticani zahtevi za slobodnu hrvatsku republiku. Doduše, treba reći da je u pojedinim napisima potencirano pravo samoopredeljenja svih jugoslovenskih naroda, pa i srpskog.²

Aktivnost komunista u nacionalno revolucionarnim pokretima menjava posle odluke Splitskog plenuma CK KPJ (juni 1935), da se rad u okviru ovih organizacija napusti kao pogrešan, pošto nije dao ozbiljnije rezultate.

Separatizam kod slovenačkih komunista bio je posebno izražen, budući da se veliki deo slovenačkog naroda nalazio izvan granica Jugoslavije. Otuda je i u slovenačkoj komunističkoj štampi u više napisa ta tendencija došla do izražaja. Tako je zajedničko glasilo KPJ i KP Italije »Delo«, 1930. godine objavilo zajedničku izjavu dveju partija, kojom je izneto gledište KPJ i KPI o slovenačkom pitanju. Na prvom mestu, u njoj je istaknuto pravo slovenačkog naroda na samoopredeljenje, a potom borba za oslobođenje i ujedinjenje, te uspostavljanje radničko-seljačke vlasti i pravo na otcepljenje, kao i borba protiv eksploracije italijanskih i srpskih imperijalista. Iniciran je i predlog da se stvori posebna Komunistička partija Slovenije.³ Centralna partijska rukovodstva KPJ i KPI, međutim, odbila su da podrže ovaj predlog, prema kome je trebalo objediniti komuniste iz tri slovenačke pokrajine.⁴

Nova zajednička izjava o slovenačkom pitanju pojavila se u »Delu« 1934., s tim što je sada, pored KPJ i KPI, potpisnik bila i Komunistička partija Austrije. Konstatujući da slovenački proletarijat u sve tri države ima zajedničke interese, u njoj je apostrofirano pravo na samoopredeljenje do otcepljenja. Ista prava priznala bi se i svim ostalim narodima (Hrvatima, Italijanima i Nemcima) koji žive na slovenačkoj teritoriji.⁵

Izrazito separatistički list slovenačkih komunista bio je »Slovensko-delavska kmečka republika«, koji su izdavali i uređivali Albert Hlebec i Aleš Bebler. Oni su u to vreme bili pristalice samostalne slovenačke partije. List je izlazio u Holandiji od jeseni 1932. do proleća 1933. On je u broju 5 iz novembra 1932. objavio članak pod naslovom »Mi nismo 'Jugosloveni'!« u kojem je, pored ostalog, rečeno da se mora prekinuti sa upotrebljom termina »jugoslovenski«, jer slovenački radnici zajedno sa hrvatskim i srpskim radnicima nisu jugoslovenski radnici, nego proletari iz Jugoslavije. (I drugi revolucionarni listovi izbegavali su i retko upotrebljavali izraz »Jugoslavija« u smislu državne celine, već su najčešće pisali »zemlje Jugoslavije«, »iz zemalja Jugoslavije« i slično.) U broju 6, takođe iz novembra 1932., publikovan je prilog pod naslovom

² »Hrvatski put«, januar—februar 1935, *Može li se hrvatski narod oslobiti?*

³ *Delo*, jul 1930, 4.

⁴ Isto, maj—jul 1933, 2—3.

⁵ Isto, jul 1934, 8.

»Niti avtonomija, niti Federativna Jugoslavija! Hočemo Slovensko delavsko-kmečko republiko!«

Edvard Kardelj je 1932, po izlasku sa robije, objavio svoje prve radove: u njima je nastojao da dokaže da u Sloveniji postojeće buržoaske stranke ne mogu biti nosioci borbe za nacionalno oslobođenje. Svoje stavove iz članka »Nacionalno vprašanje kot znanstveno prašanje⁶« uradio je, kasnije, u studiju, objavljenu pod pseudonimom Sperans 1939. godine, »Razvoj slovenskoga narodnega vprašanja«, u kojoj je izneo mišljenje da Slovenija treba da ostane u Jugoslaviji samo dotle dok to bude odgovaralo njenim nacionalnim interesima.⁷ To znači da je krajnji cilj slovenačkih komunista bio da se izdvoje iz Jugoslavije i stvore nezavisnu slovenačku državu.

Grupa slovenskih nacionalnih revolucionara na Univerzitetu u Ljubljani izdala je, početkom juna 1934, jedan broj »Slovenskog revolucionara«, koji je, osim dva mala priloga, doneo uvodnik pod naslovom »1918—1934«, posvećen 16-godišnjici stvaranja Jugoslavije. U njemu je, pored ostalog, napisano da velikosrpski hegemonisti eksploratišu i ugnjetavaju Slovence, koji su tokom šesnaest godina u zajedničkoj državi zaostajali u svakom pogledu — politički, ekonomski i kulturno. Potom, da je slovenački narod u novoj državi bio obespravljen, isto kao što je bio i u Habsburškoj monarhiji. Skrenuta je i pažnja da su vođstva pojedinih slovenačkih stranaka i bogatiji slojevi društva, sklopili sporazum sa Beogradom. Stoga se u uvodniku pozivaju u revolucionarnu borbu svi »zavedeni« Slovenci, bez obzira na stranačku pripadnost, verško opredeljenje i pogled na svet, da se udruže i organizuju »slovensko narodno revolucionarno fronto«, sruše velikosrpsku hegemonističku diktaturu i ostvare svoj konačni cilj — »združitve vseh Slovencev Jugoslavije, Italije in Avstrije v Slovenski delavsko-kmečki republiki«.

Separatizmi nisu isključivo poticali od lokalnih partijskih rukovodstava, grupa ili pojedinaca, već su najčešće podsticani i od centralnog partijskog rukovodstva, koje je u desetogodišnjem razdoblju (od 1924. do 1935) bilo na Kominterninom stanovištu da Jugoslaviju treba razjediniti. »Proleter« je, na primer, u avgustovskom broju za 1933. ukazao na propuste slovenačkog ilegalnog lista »Rdeči signali«. On je, ističući da je Jugoslavija imperijalistička tvorevina, negativno ocenio i parolu »Za sovjetsku Jugoslaviju«: »Mi ističemo parole stvaranja samostalnih radničko-seljačkih republika u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i zatim savez tih samostalnih republika, a ne parolu jedinstvene sovjetske Jugoslavije«.

Slično mišljenje izneto je u pismu CK KPJ Pokrajinskom sekretarijatu KPJ za Sloveniju od 16. jula 1934, u kome je rečeno: »Parolu 'Borba za Sovjetsku vlast' treba dobro objasniti sa dva gledišta. 1) To nije parola 'Za Sovjetsku Jugoslaviju'... koja je pogrešna, jer je današnja Jugoslavija versaljska imperijalistička tvorevina. Kad bude Sovjetska, onda neće biti Jugoslavija, već radničko seljačke republike Slovenija, Hrvatska, Srbija, Makedonija itd., koje će možda, verovatno, skupa

⁶ Objavljeno pod pseudonimom T. Brodar u »Književnosti« u nekoliko nastavaka, od br. 1 za decembar 1932. do br. 7 za 1933.

⁷ Više o separatizmu slovenačkih komunista vid.: Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, str. 276—282.

sa drugim balkansko podunavskim zemljama stvoriti jedan dobrovoljan savez ravnopravnih rad[ničko] selj[aci]h republika. Pravilno će biti istaći: 'Za ujedinjenu sovjetsku Sloveniju'...«⁸

Centralno partijsko rukovodstvo redovno je pratilo pisanje svoje štampe i, kad god je smatralo za potrebno, upućivalo joj kritike i davalо smernice za pisanje. Prvi broj »Hrvatske borbe« od 1. avgusta 1933. Partija je pozitivno ocenila, ali mu je zamereno da je *glavnu oštricu svoje kritike uperio na hrvatske nacionalfašiste, a ne na glavnog neprijatelja — vojno-fašističku diktaturu »velikosrpskih vlastodržaca i njen sistem ugnjetavanja hrvatskog naroda«.*⁹ Drugi broj je još povoljnije ocenjen, jer su u njemu ispravljene političke greške prvog broja.¹⁰ Sadržao je uglavnom kraće članke i vesti. Osuđivao je Mačeka zato što je »protivnik revolucionarne borbe i protivnik razbijanja versajske Jugoslavije... Hrvatski narod želi razbijanje versajske Jugoslavije i svoju slobodu radničko-seljačku republiku Hrvatsku. Taj cilj hrvatskog naroda postizava se jedino svakodnevnom revolucionarnom borborom i njenim jačanjem i proširenjem do narodne revolucije. Tim putem idu hrvatski nacionalni revolucionari!«¹¹

Čak i kasnije, posle 1935, kada se Partija pozitivno odredila prema zajedničkoj državi, bilo je napisa iz kojih se vidi da su pojedine grupe u Sloveniji svoj opstanak u Jugoslaviji videle samo kao prolaznu fazu do stvaranja samostalne Slovenije. U »Slovenskom študentu« iz maja 1937, objavljen je uvodnik „Slovensko pravašanje“, u kojem je konstatovano da su Slovenci samostalan narod koji je okupiran od Srpske vojske 1918. godine. Postavljeno je i pitanje: Šta hoće Slovenci? I dat odgovor da oni traže ista prava koja imaju i drugi narodi: pravo samoopredeljenja do otcepljenja, uređenje države na bazi slobodnog sporazuma, slovenački zemaljski sabor i slovenačku narodnu vladu. Da bi to postigao slovenački narod mora sam postati gospodar svoje budućnosti i aktivnom borborom doći do pravde i slobode u zajednici na celokupnim slovenačkim narodom, ali i u savezu s drugim demokratskim pokretima u Jugoslaviji i drugde. Zapravo je to pravi put slovenačkog naroda, »pot preko autonomije Slovenije v slobodni Jugoslaviji do zedinjene Slovenije«.

Sredinom 30-tih godina, KPJ izgrađuje nacionalni program, napušta Kominterninu postavku o nužnosti razbijanja Jugoslavije i zauzima gledište da rešenje nacionalnog pitanja treba tražiti u okviru Jugoslavije kao državne celine. Prvi značajan jubilej posle toga bila je 20-godišnjica stvaranja Jugoslavije, ali je tada izlazilo veoma malo komunističke štampe, i to uglavnom van zemlje. Nije izlazio ni »Proleter« ni »Klasna borba«, niti pokrajinska partijska glasila. Jedino je u Parizu, gde je bio značajan centar partijskog rada i izdavačke delatnosti, izlazio manji broj listova pod direktnim uticajem i rukovodstvom KPJ.

Jedan od retkih komunističkih listova bio je »Glas iseljenika«, koji je izlazio u Parizu od decembra 1935. do marta 1938. na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku. Od marta 1938. do oktobra 1939. izlazila su dva posebna izdanja — srpskohrvatsko i slovenačko, ali sa identičnim

⁸ Arhiv Jugoslavije, Fond Komunističke internacionale, 1934/147.

⁹ Isto, 1933/413, Pismo od 17. avgusta 1933.

¹⁰ Isto, 1933/432.

¹¹ »Hrvatska borba«, 1. septembar 1933, 2.

tekstovima. Urednici su bili Ivan Krndelj, za srpskohrvatsko, i Tomo Brejc, za slovenačko izdanje.

Iako se »Glas iseljenika« — »Glas izseljencev« pretežno bavio problematikom jugoslovenskih iseljenika (nosio je podnaslov: List iseljenika iz Jugoslavije u Francuskoj i Belgiji), pisao je, takođe, i o političkoj situaciji u Jugoslaviji i međunarodnim političkim zbivanjima. List je 20-godišnjici stvaranja Jugoslavije posvetio uvodnik pod naslovom »Šta znači 1. decembar 1938? Pred dvadesetom godišnjicom Jugoslavije«, verovatno iz pera urednika I. Krndelja, u broju od 2. novembra 1938. Prema u uvodniku došla do izražaja i sva partijska opterećenja toga vremena o Balkanskoj federaciji i velikosrpskom hegemonizmu, on je, ipak, izneo gledište da je stvaranje Jugoslavije pozitivan čin i da jugoslovenski komunisti treba da se bore za njeno očuvanje. On se, u suštini, prema stvaranju Jugoslavije odnosi kritički, ali i sa dužnim poštovanjem, kao značajnom datumu u istoriji jugoslovenskih naroda. Pored ostalog, u njemu je oštro kritikovan vladajući režim u Jugoslaviji zbog srove eksploracije i nacionalnog ugnjetavanja i data ocena da je svim narodima koji u njoj žive loše, pa i srpskom narodu »u čije se ime provodi državna politika u Jugoslaviji«. Postavljajući pitanje šta bi bilo kad bi se Jugoslavija razjedinila i iz nje stvorile samostalne države, pisac konstatuje da bi samostalnost i nezavisnost tih malih državica kratko trajala i da bi one ubrzo postale »robovima i plijenom moćnih susjeda«. »Već to nam govori da je kako za Slovence tako i za Hrvate, a tako i za Srbe, jedini spas u zajedničkoj državi. Kada Jugoslavija ne bi bila stvorena prije dvadeset godina mi bi je morali hitno danas stvarati i sve sile uložiti da u tu zajednicu dođu i naša braća Bugari, pa da se stvari moćna Jugoslavija. To je razlog da mi treba da proslavimo dvadesetogodišnjicu Jugoslavije jer slaveći je mi cijelom svijetu govorimo da hoćemo da budemo sjenjeni, slobodni i nezavisni.«

Da separatizmi u Partiji nisu sasvim presahli posle 1935. godine, posvedočuje pomenuti članak u »Slovenskom študentu« iz 1937. i Kardeleva studija iz 1939. Ni u srpskoj komunističkoj štampi nije definitivno odbačena teza o versajskoj Jugoslaviji i velikosrpskom hegemonizmu, a bilo je članaka u kojima su separatizam i autonomaštvo posebno naglašeni. U beogradskom »Komunistu« broj 2, [za april] 1940. godine, koji je uređivao Milovan Đilas, objavljen je članak »Staljin i naš radnički pokret«, u kome se posebno ističu Staljinove zasluge za postavljanje temelja programa KPJ o nacionalnom pitanju, oslobodivši je od shvatnja Sime Markovića, koji je prihvatio okvire versajske Jugoslavije i smatrao da je njeno stvaranje »istorijski progresivan čin«. Staljin je doprineo i da »u program treba da uđe i specijalna tačka o nacionalno-teritorijalnoj autonomiji za one narodnosti u Jugoslaviji koje ne nađu za potrebno da se otcepe od Jugoslavije«. Zaključujući da su ove postavke »od neprocenjive važnosti za pravilan razvoj i pravilnu taktiku naše Partije«, autor članka (M. Đilas) ukazuje i na to da je Staljin »odredio karakter revolucije u Jugoslaviji.«

O tzv. velikosrpskom ugnjetavanju i teroru, pisala je i pokrajinska ilegalna štampa. Tako je organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju »Bilten«, od 20. jula 1940, u prilogu »Arnauti u Makedoniji« s podnaslovom »Pismo jednog Aronautina«, pored ostalog, naveo da u Ma-

kedoniji živi oko milion Arnauta, što ni približno nije bilo tačno. (Tada je u celoj Jugoslaviji bilo nešto više od polovine navedene cifre.) Potom se kaže da su od starosedelaca Balkana, Arnauti »pretvoreni u bespravan i potlačen narod, najnapačeniji narod u Jugoslaviji«. Ovde se, pre svega, lansira nepotvrđena i nacionalistička velikoalbanska teza o Albancima kao starosedeocima Balkana ilirskog porekla. Što se tiče njihovog položaja, on je zaista bio vrlo težak, ali se u suštini nije mnogo razlikovao od drugih naroda. To, uostalom, i sam pisac članka kaže u njegovom nastavku: »Opstanak i poredak jedne države treba da bude u skladu sa narodnim interesima, jer državu sačinjava narod. A ova država se toga ne pridržava, jer ne samo (da) mi Arnauti nemamo nikakvih prava, nego ih nemaju ni Makedonci, ni Turci, nema ih ni sam srpski narod. Srpski radnik i seljak pate se i muče, isto kao i mi ugnjeteni narodi. To pokazuje da današnji vlastodršci ne vode brigu ni o jednom narodu, već samo o sebi i svojoj vlasti. Tu su i druge činjenice, uglavnom tačne, ali se teško može poverovati da je istina i ovo: »Ubiti Arnautina i ne odgovarati ili biti oslobođen na sudu, normalna je pojava«. Možda se to izuzetno i dešavalo, ali da je to bila »normalna pojava« svakako se može kvalifikovati kao falsifikat. No, kada je u pitanju obrušavanje na vladajući režim, najčešće se nisu birale reči, niti se vodilo mnogo računa o elementarnim činjenicama. Fantastične i proizvoljne tvrdnje nisu bile retkost u ilegalnoj partijskoj štampi.

U prvom, novembarskom broju za 1940. godinu, organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju »Glas radnog naroda« donosi članak pod naslovom »Radnička klasa Srbije i borba ugnjetenih naroda«. U njemu je posebno istaknuto da se srpska radnička klasa godinama borila za prava hrvatskog naroda, a zajedno sa radnim narodom Hrvatske i Slovenije nastavlja borbu za oslobođenje ostalih naroda i zemalja, pre svega makedonskog i crnogorskog, »svesna da baš iz ugnjetavanja ovih zemalja velikosrpska vladajuća klika crpi snagu za ugnjetavanje i srpskog naroda i svoju dalju protivnarodnu politiku, koja je dovela Jugoslaviju na rub propasti«. Srpska radnička klasa se bori za oslobođenje i ravнопravnost makedonskog i crnogorskog naroda u okviru jedne federalivne demokratske Jugoslavije, a protiv je deobe Bosne i Vojvodine među zagrebačkom i beogradskom gospodom, zaključuje se u članku.

Novosadska »Istina« iz decembra 1940., u članku o nacionalnom pitanju u Vojvodini, pored prikaza nacionalnog sastava ove pokrajine i položaja nacionalnih manjina, najviše govori o »srbijanskoj« ugnjetičkoj politici. U njemu je saopšteno i ovo: »Srbijanska buržoazija pokušava da opravda imperialističku politiku ugnjetavanja naroda u Vojvodini samo time da u Vojvodini živi relativna većina srpskog naroda. Međutim, ona nema prava da eksplatiše vojvođanske narode čak i ako [bi] u Vojvodini živeli samo Srbi, jer Vojvodina istorijski nikad nije bila srbijanska pokrajina kao što nije bila ni mađarska, iako je bila potčinjena Mađarima. Uprkos tome što je Vojvodina nastanjena narodima razne nacionalnosti, ona ima svoju ekonomsku povezanost, geografsku celinu i istorijsku tradiciju. Kada je to tako, što ne poriču ni buržoaski teoretičari, onda ona pripada jedino vojvođanskim narodima i samo njima«.

O statusu Bosne i Hercegovine, takođe je bilo napisa u ilegalnoj komunističkoj štampi. Organ Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH »Glas

saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine», u januarskom broju (5) za 1941. godinu, objavio je članak »Hitlerovski agenti za autonomiju Bosne i Hercegovine«, o tome kako se opšta politika jugoslovenske vlade odražava na situaciju u BiH. U njemu se konstatiše da se sada, pored srpske, javlja i hrvatska buržoazija sa pretenzijom da eksploratori BiH, a da muslimanski begovi, putem zahteva za autonomiju, traže veće privilegije za sebe. »Jedino radnička klasa bila je na stanovištu borbe i protiv srpskih i hrvatskih imperialista, kao i begovskog shvatanja autonomije. Pitanje Bosne i Hercegovine, pitanje je slobode i hlijeba radnih masa. One imaju o tome pitanju same odlučiti. I stoga je radnička klasa pozvala i srpske i hrvatske i muslimanske mase u borbu za narodnu autonomiju. Ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska gospoda nisu za takvu autonomiju.«

Proučavanjem štampe KPJ do 1941. godine može se zaključiti da su, pored ostalog, koreni današnjeg nacionalizma i separatizma bili i u komunističkom pokretu međuratne Jugoslavije, što bi se moglo reći i za poreklo savremene srbofobije i mišljenja da su Srbi bili eksploratori i ugnjetočka nacija. Takođe se iz ove štampe može uočiti da su se, srpska partijska glasila, zalagala za nacionalna i sva ostala prava drugih naroda (uključujući i osudu »velikosrpske hegemonije«), dok se ostala ilegalna štampa, posebno slovenačka i hrvatska, uglavnom zalagala za prava samo sopstvenog naroda i to, u prvom redu, za pravo na otpeljenje. Na kraju, treba reći da je projektovano komunističko rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji do 1941., koja je popularisala partijska štampa, realizovano tokom rata 1941—1945. vrlo nepovoljno za srpski narod.

MILAN VESOVIĆ

KOMUNISTIČKA ŠTAMPA O STVARANJU JUGOSLAVIJE

Rezime

U pisanju komunističke štampe o Jugoslaviji u međuratnom razdoblju uočavaju se tri perioda. Prvi je do sredine dvadesetih godina, kada je KPJ prihvatile unitarizam i pozitivno se odredila prema 1. decembru 1918. godine. Ni tada, međutim, nisu izostali napadi na vladajući režim i tzv. velikosrpski hegemonizam, pa čak i kada se pisalo o granicama i spoljnopoličkim pitanjima.

U drugom periodu (1924—1935), pod neposrednim uticajem Kominterne, prihvaćeno je gledište da Jugoslaviju treba razjediniti, kao veštačku i imperialističku tvorevinu. Cilj ovakvog pisanja u komunističkoj štampi, bio je da se u prvom planu raskrinka tzv. velikosrpski režim i njegovo ugnjetavanje drugih naroda. U mnogim napisima, posebno početkom 30-tih godina, došao je do izražaja slovenački i hrvatski partijski separatizam.

Treći period (1935—1941), karakterističan je po tome što se izlažu stanovišta, takođe pod uticajem Kominterne, da treba sačuvati Jugoslaviju kao državnu celinu i u njenim okvirima tražiti rešenje za sve ju-

goslovenske narode. Međutim, ni tada nisu sasvim presahle separatističke i autonomaške tendencije u komunističkim glasilima, kao i negativne ocene o stvaranju Jugoslavije. Jedan usamljeni članak, posvećen 20-godišnjici stvaranja Jugoslavije, »Šta znači 1. decembar 1938?« (Glas iseljenika, 2. novembar 1938), zavređuje posebnu pažnju, jer o 1. decembru 1918. govori s dužnim poštovanjem, ukazujući da bi u slučaju razbijanja mnogi njeni delovi postali plen moćnih suseda.

MILAN VESOVIĆ

WRITING OF THE COMMUNIST PRESS
ABOUT THE FORMATION OF YUGOSLAVIA

Summary

The writing of the communist press about Yugoslavia in the period between the two world wars can be divided into three time periods. The first, lasting until the mid-twenties, was marked by the acceptance, on the part of the KPJ¹, of unitarianism and its positive position regarding the events of 1 December, 1918. Even then, however, there was criticism of the regime and the so-called great-Serbian striving for hegemony, even in writings dealing with borders and foreign politics.

During the second period (1924—1935), under the direct influence of the Comintern the view was accepted that Yugoslavia, regarded as an artificial and imperialist creation, ought to be divided. The aim of such writing in the communist press was primarily to expose the great-Serbian regime and its oppression of other nations in the country. Many articles, especially in the early thirties, were marked by Slovenian and Croatian party separatism.

The third period (1935—1941) was characterized by views, also inspired by the Comintern, that Yugoslavia's unity should be preserved and that a solution acceptable to all Yugoslav nations should be sought within its structure. However, views in favor of separatism and autonomy still persisted in communist newspapers, as did criticism concerning the creation of Yugoslavia. A single article, »The Meaning of 1 December, 1918« (Glas iseljenika, 2 November, 1938), dedicated to the 20th anniversary of the creation of Yugoslavia, deserves special attention since it spoke of the events of 1 December, 1918 with appropriate respect and pointed out that, should the country be broken up, many parts of Yugoslavia, would fall prey to powerful neighbors.

¹ KPJ, Komunistička partija Jugoslavije — Communist Party of Yugoslavia

KOSTA NIKOLIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

CENTRALNI ORGANI DRŽAVNE UPRAVE KRALJEVINE SHS O KOMUNISTIČKOJ PARTIJI JUGOSLAVIJE

Originalan naučni rad

UDC: 329.15(497.1)(091):35.07 »1919/1929«

Abstract: Rad se bavi odnosom centralnih institucija državne uprave Kraljevine SHS prema KPJ u oblasti bezbednosti i prosvete (Ministarstvo unutrašnjih dela i Ministarstvo prosvete). Praksa je pokazala kako se reagovalo i šta je bilo na udaru Zakona: ideja ili njena realizacija, tj. da li je aparat zaštite temelja države prekoračivao svoja ovlašćenja, ili je, pak, bio nedosledan. Centralni državni organi Kraljevine SHS tretirali su KPJ kao antidržavnu partiju, a komuniste kao »rastrojne i reakcionarne elemente«. Često je naglašavano da je KPJ oko sebe okupila sve neprijatelje nove države, da je dobijala finansijsku pomoć iz inostranstva (Sovjetske Rusije), spremajući prevrat u zemlji. Autor je napisao rad na osnovu istraživanja fondova Arhiva Jugoslavije u Beogradu.

Još od osnivanja Kraljevstva (Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca državni organi videli su u KPJ, pre svega, »antidržavne elemente«. Govorilo se o radu protiv države, koji je postajao sve bezobzirniji, jer je KPJ dobijala pomoć iz inostranstva, a u zemlji su je pomagali »svi oni elementi koji iz raznih razloga ne vole nov red stvari ustanovljen našim narodnim ujedinjenjem«.¹ Lokalni organi vlasti, kako je često konstatovalo Ministarstvo unutrašnjih dela, nisu obraćali dovoljno pažnje na komunističku delatnost — policijske vlasti bile su ponekad ravnodušne ili nisu pokazivale dovoljno energije. Centralni organi tražili su da se zakoni najenergičnije sprovode. Zahtevano je da se preduzimaju hitne krivične istrage, prave spiskovi svih komunista, a izveštaji o njihovom radu dostavljaju dva puta mesečno.²

Komunisti su tretirani i kao defetistički elementi koji ruše autoritet vlasti, rade na razbijanju države, šire tendenciozne i alarmantne vesti, pozivaju vojsku i narod na neposlušnost.³ Za njih se govorilo i da su »okoreli protivnici našeg naroda, njegove novostečene slobode i državne

¹ Izveštaj Svetozara Pribićevića, ministra unutrašnjih dela, 10. februar 1920. Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, fond Jugosloveni u Oktobarskoj revoluciji, (dalje: Jugosloveni u Oktobru), F-55/3.

² Isto.

³ Naredba ministra Sv. Pribićevića od 6. aprila 1920, AJ, Jugosloveni u Oktobru, F-55/11.

ideje«.⁴ Posebno je u Vojvodini stav državnih organa bio specifičan, jer su komunisti u najvećem broju bili Nemci i Mađari, pa je njihov rad tretiran kao nacionalizam i separatizam »koji se samo pod obrazinom komunizma širi«.⁵ Ministarstvo unutrašnjih dela saopštavalo je područnim organima vlasti u Vojvodini da se mnogi »antidržavni elementi« učlanjuju u KPJ, ili materijalno pomažu druge komunističke organizacije. Tako su pod vidom zaštite radničkih interesa podrivani temelji »naše države da bi lakše mogli ostvariti svoje mađarske nacionalističke ciljeve«.⁶

Svi izveštaji iz 1920. godine govorili su da su mađarski i nemački separatisti radili u radničkim organizacijama, razvijajući antidržavnu delatnost.⁷ Time je opravdavano (ili objašnjavano) i zatvaranje radničkih domova — radnička udruženja i sindikati nisu smeli biti mesta za političke agitacije, a posebno ne za one uperene protiv opstanka države i njenih interesa. Tako je posle Obznanе zatvorena većina organizacija i ustanova KPJ. Po jednom izveštaju, zatvoreni su svi radnički domovi i pohapsene vode KPJ u deset gradova Vojvodine, jer su svi bili Mađari, Nemci i Rumuni, koji su »svagda i na svakom koraku propovedali i agitovali za revoluciju i prevrat u našoj državi«.⁸ Takođe, za državne vlasti u Vojvodini komunisti su bili i »plaćenici naših narodnih neprijatelja, i to onih koji su radili o našoj propasti čitavo vrijeme svjetskog rata te koji bi sada opet, pomoću komunizma htjeli uništiti našu slobodu i narodno ujedinjenje«.⁹

Dakle, od samog početka funkcionisanja državnog aparata preduzimane su administrativne mere protiv KPJ. Na opštinskim izborima u Srbiji, u letu 1920. godine, komunisti su u Beogradu osvojili opštinsku vlast. Zbog toga je, što je najtipičniji slučaj za ovaj period, naredbom ministra M. Draškovića od 25. avgusta 1920, poništena odluka o preuzimanju uprave u Beogradu.¹⁰ Kada je 29. decembra 1920. zabranila svaki komunistički rad, vlada Milenka Vesnića istakla je da su komunisti »ras-trojni i reakcionarni elementi« — žezeleli su da po »ruskom boljševičkom

⁴ *Interpelacija Jove Smirana, člana Privremenog narodnog predstavništva, Zemaljskoj vlasti Bosne i Hercegovine, maja 1920;* AJ, Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije, (dalje: 14) 23—53.

⁵ *Izveštaj sreskog načelnika Vršca, 30. mart 1920;* »Grada za istoriju radničkog pokreta i KPJ u Vojvodini 1918—1929.« (izbor i objašnjenja — Divna Aljbulj), dalje: D. Aljbulj, *Grada*, dok. 27, Sremski Karlovci 1966, str. 37.

⁶ *Izveštaj Ministarstva unutrašnjih dela od 30. aprila 1920;* D. Aljbulj, *Grada*, dok. 28, str. 37.

⁷ Ministarstvo unutrašnjih dela — Odeljenje za Banat, Bačku i Baranju, svim velikim županima i gradskim načelnicima, 23. april 1920. D. Aljbulj, *Grada*, dok. 35, str. 42—43.

⁸ *Izveštaj velikog župana iz Velikog Bečkereka, 16. januara 1921.* D. Aljbulj, *Grada*, dok. 83, str. 85—89.

⁹ *Izveštaj Predstojništva Kraljevske kotarske oblasti u Rumi, 31. oktobar 1920,* AJ, Jugosloveni u Oktobru, F-27/4.

¹⁰ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929)*, Beograd 1979, str. 299.

Prema sećanju Manojla Manojlovića, jednog od izabranih beogradskih odbornika, KPJ bi imala velikih teškoća da joj je ostavljena beogradska opština: »Propali bi smo. Zadaci pred opštinom bili su ogromni a finansije iscrpljene. Da smo ostali u opštini, mi bi smo, naravno, morali da vodimo politiku KPJ. Naše rukovodstvo se radovalo u duši što se nije prihvatio tog posla« (AJ, fond Memoarska građa, MG-1609).

primeru« unište sve zakone, ustanove, javna i privatna dobra.¹¹ KPJ je želela da uspostavi vlast manjine (stranaca) u okviru borbe protiv osta-log sveta — »kako bi se srušilo sve i svuda što su do danas stvorili duh, snaga i rad čovečanstva«. Naglašavalo se i da je KPJ okupila sve nepri-jatelje nove države, da je dobijala jaku finansijsku pomoć i oružje iz inostranstva, vodila propagandu »ubijajući kod građana poverenje u dr-žavu i njenu budućnost«, a radničke domove prepustila boljševičkim agentima koji su su bavili špijunažom u državnoj službi, među vojskom i žandarmerijom, »kako bi kao u Rusiji srušili pored ostalih i te stubove i zaveli mesto njih vojsku i crvenu gardu«.¹² Mere koje su preduzete op-ravdane su pripremanjem »nereda, krvave pometnje i rasula« od strane KPJ u vreme početka rada Konstituante, a narod traži mir, da bi lečio svoje ratne patnje i rane«.

Jedan od najvažnijih razloga za stavljanje KPJ van zakona bio je, prema tumačenjima zvaničnih struktura Kraljevine, njen napuštanje »nacionalnog stanovišta« i prihvatanje internacionalizma. Mere su obraz-lagane ne namerom da se »uništi naučni komunizam i ideja«, već jedna tajna anarchistička organizacija.¹³ Za građanski (posebno njen nacional-ni) deo Kraljevine, komunistički pokret bio je najreakcionarniji, jer je rušio načelo jednakosti i ravnopravnosti građana, isticanjem suprematije radničke klase. Po tom tumačenju, ukidao se princip političkih sloboda, a za promene koje je predviđala KPJ je insistirala na nasilju i ukidanju parlamentarizma. Komunisti su tretirani kao strano tkivo, jer je njihova partija pristupila Kominterni.

Posle donošenja Obznane, pri Ministarstvu unutrašnjih dela for-mirano je Odeljenje za državnu zaštitu, sa zadatkom da prikuplja infor-macije, vodi nadzor i preduzima mere protiv svih lica koja rade protiv državnih interesa.¹⁴ Posebno je praćen rad komunista i boljševičkih age-nata iz Rusije i Mađarske. Odeljenje je od lokalnih vlasti tražilo dosled-nu primenu Zakona o zaštiti države, posebno kada se komunistička de-latnost odvijala kroz kamuflirane oblike. Međutim, u ovoj fazi borbe protiv komunizma, problem za centralne organe vlasti bili su lokalni činovnici, pre svega opštinska i gradska policija — otvoreni ili prikri-vni simpatizeri KPJ.¹⁵ Često naredbe nisu izvršavane, »jer su mnogi organi labavi i nesavescni u službi«.

Državni organi često nisu imali detaljnija uputstva kako postupati sa komunistima. U takvim situacijama, osumnjičeni su puštani na slo-bodu, što je kod naroda »umanjilo prestiž vlasti i države, jer se puštaju na slobodu otvoreni zločinci koji rade i sniju državne prevrate«.¹⁶ Zato je traženo zajedničko delovanje svih državnih organa. Nesumnjiva je i jedna druga činjenica: u periodu dok KPJ nije bila i formalno zabra-njena, državni organi vodili su računa o poštovanju zakonske procedu-

¹¹ »Obznana«, AJ, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, 63-48-151.

¹² Isto.

¹³ B. Gligorijević, n. d., 302.

¹⁴ AJ, Jugosloveni u Oktobru, F-41/5.

¹⁵ Veliki župan Velikog Bečkerek, 15. januar 1921. D. Aljbulj, *Građa*, dok. 81, str. 83.

¹⁶ Pismo Predsjedništva Pokrajinske vlade za Dalmaciju u Splitu, 8. januar 1921. AJ, Ministarstvo pravde, 72-185-21.

re.¹⁷ Takođe, odobravani su i zborovi povodom proslave 1. maja, pod uslovom da nemaju politički karakter i da se na njima ne vrši komunistička propaganda.¹⁸ Međutim, kako se bližilo donošenje Zakona o zaštiti države, forma zakona slobodno je interpretirana.¹⁹ Nije se smelo dozvoliti da se komunistički poslanici nesmetano kreću po zemlji, vode propagandu i povezuju organizacije partije. Oni su se morali pratiti i kontrolisati, tako da »ni jedan njihov pokret, ni gest ne ostane od strane vlasti nezapažen«. Trebalo je sprečiti svim sredstvima »koja stoje na raspoloženju« njihovu propagandu i zborove.²⁰ Komunistički pokret ocenjivan je kao jak, disciplinovan i dobro organizovan neprijatelj — morao se svim sredstvima ugušiti.²¹

Država prema komunistima u vreme Vidovdanskog procesa

Atentati u 1921. godini bili su povod za radikalni obračun sa KPJ. To je vreme kada su istražni organi i policija optužili KPJ da je njen jedini cilj da oružanim putem sruši državni poredak Kraljevine i zavede diktaturu proletarijata.²² Istraga je tvrdila da postoji i posebno ilegalno rukovodstvo partije za koje članstvo nije znalo. Ono je bilo pravo rukovodstvo — upravljalo je svom javnom delatnošću — »partijom će dakle vladati nekakva grupa iz podruma«. U posebno negativan kontekst stavljeni su stavovi KPJ o povoljnim uslovima za revoluciju zbog nacionalnih sukoba u zemlji, kao i rezolucija Vukovarskog kongresa o organizovanom radu sa decom.

Sve teoretske postavke KPJ prihvачene su kao praktične; ceo rad tretiran je kao razorni i kao priprema državnog udara — propaganda je vođena »da bi se izazvale mase koje nisu komunističke, da bi se potrebi njima u zgodnom momentu poslužilo«.²³ Najveća odgovornost stavljena je na CIO KPJ (»ima svu vlast koja pripada partiji uopšte«). Državni prevrat bi se izveo uz pomoć komunističkih organizacija u Beču i Budimpešti, kao i vlade iz Moskve — celokupna ilegalna aktivnost bila je »zločinačka namera za izvođenje državnog udara«.²⁴

¹⁷ Ministarstvo unutrašnjih dela velikom županu u Velikom Bečkereku, 21. mart 1921. D. Aljbulj, *Grada*, dok. 123, str. 109.

¹⁸ Ministarstvo unutrašnjih dela, 7. maj 1921. D. Aljbulj, *Grada*, dok. 147, str. 135.

¹⁹ Naređenje ministra Pribićevića od 29. jula 1921. D. Aljbulj, *Grada*, dok. 180, str. 169.

²⁰ Naređenje MUD-a od 17. jula 1921. D. Aljbulj, *Grada*, dok. 174, str. 160

²¹ Veliki župan Velikog Bečkereka svim lokalnim organima vlasti, 23. juli 1921. D. Aljbulj, *Grada*, dok. 176, str. 161—163.

²² Materijali sa sudskog procesa Spasoru Stejiću i drugovima (Vidovdanski proces) povodom atentata na regenta Aleksandra Karađorđevića, 29. juna 1921. Optužnica istražnog sudije Nenada Vujića podignuta 29. novembra 1921, AJ, Prvostepeni sud, K-1/I-F.

²³ Isto.

²⁴ U vreme istrage posle atentata na regenta, u Novom Sadu je izbila velika afera zbog državnih činovnika koji su štitili atentatore. Zato su smenjeni: gradonačelnik Imre Merceković, veliki kapetan policije Jovan Lakić, njegov zamenik Arsen Milutinović, kapetani u policiji Vlada Vilhelm i Nikola Kondoriš (naređenje MUD-a od 13. avgusta 1921, D. Aljbulj, *Grada*, dok. 191, str. 175—176).

To je jedna strana u sagledavanju problema — generalni udar države na KPJ, dosledno i do krajnjih konsekvenci izvedeno tumačenje programa partije, tretiranje deklarativnog kao stvarnog i, u krajnjoj liniji, samoodbrambeni odgovor aparata države. Drugu stranu predstavlja odnos prema uhapšenim liderima KPJ u vreme Vidovdanskog procesa. Grupa od pet narodnih poslanika — komunista i advokata, uputila je žalbe ministru pravde zbog navodnog nezakonitog postupanja prema uhapšenim (istragu vode policijski organi, primenjuje se sila, uhapšeni se ne tretiraju kao politički zatvorenici, smešteni su u neudobne ćelije, ne šetaju dovoljno na svežem vazduhu, sami iznose noćne sudove, ne dobijaju novac).²⁵ Sekretar Narodne skupštine zahtevao je od ministra pravde da ne šalje nikakav odgovor, jer su 4. avgusta poništeni mandati svim komunističkim poslanicima. Međutim, dr Lazar Marković ipak je zatražio izveštaj od istražnog sudije.

Iz odgovora Nenada Vujića, saznajemo da su svi uhapšeni smešteni u jednu ćeliju, što je »bitno omelo istragu, jer su optuženi tako mogli da se dogovaraju«.²⁶ Iako to nije bila praksa, sud je zbog socijalnog položaja pojedinaca obezbedio ljude da čiste sobe i iznose noćne sudove. Novac je oduziman, ali i predavan državnoj kasi do okončanja procesa, jer se nije moglo dozvoliti da »mnogi imaju ponaosob i po nekoliko hiljadu dinara i da se time utiče na tok isledenja«. Osim toga, zatvorenici su podmićivali stražare, dopisivali se, dogovarali, održavali zborove. I sami advokati donosili su novac uhapšenima, »a otkuda je sve to, to nije nepoznato«.

Rok istrage nije prekoračen, jer je proces komplikovan, obuhvata teritoriju gotovo cele zemlje, ima dosta osumnjičenih, treba prikupiti sve podatke. Po navodima sudske Vlade Vujića, advokati su želeli da se optuženi što pre izvedu pred sud, bez obzira na završetak istrage i prikupljene podatke, »a što se tiče materijalne istine, ona im je bila sporedna«.²⁷

Od Zakona o zaštiti države do 6. januara 1929. godine

Posle eliminisanja KPJ sa javne političke scene, rad državnih organa bio je otežan — trebalo je pratiti ilegalnu delatnost. Jedna od mera bila je pravljenje spiskova poznatih komunista i njihovo upućivanje lokalnim organima vlasti, sa ciljem da se prati »svaki njihov pokret i rad«, kao i sve veze sa drugim licima.²⁸ Jedna od nedoslednosti koja je ometala borbu protiv komunista, bila je da se posle proterivanja nije vodilo

²⁵ AJ, Ministarstvo pravde, 11. juli i 12. septembar 1921, 38-207-302.

²⁶ Kao napomena 23 (20. decembar 1921).

²⁷ Istražni organi Kraljevine nastojali su da od austrijske vlade isposluju izručenje i Ivana Matuzovića, Dušana Čekića i Pavla Pavlovića, koji su uhapšeni u Beču. Međutim, zbog procene austrijske vlade da se radi samo o političkoj krivici, to nije učinjeno. Prema izveštaju poverenika MUD-a iz Beča od 23. februara 1922, osumnjičeni su pušteni uz kauciju od 7 miliona kruna. Za Čekića i Pavlovića, kauciju je platilo sovjetsko poslanstvo, a za Matuzovića KP Mađarske (AJ, Ministarstvo pravde, K-1, 2-82-22).

²⁸ Naredenje ministra Sv. Pribićevića od 20. avgusta 1921, D. Aljbilj, *Grada*, dok. 199, str. 181.

računa o daljem kretanju komunista, a vlasti područja gde su proterani upućeni²⁹, nisu bile obaveštene. Sve vlasti — centralne i lokalne — morale su biti izuzetno aktivne. Svaka indiferentnost oštro se kažnjavala. Najbolji način za to, po proceni policijskih organa, bila je stalna kontrola rada i kretanja komunista, naročito bivših poslanika. Osim toga, tražilo se da policija nađe među komunistima svoje poverenike, koji će dostavljati namere i odluke komunističkih organizacija.

Povodom akcija koje su državni organi preduzimali u cilju suzbijanja komunizma, bilo je oprečnih tonova i nezadovoljstva u samoj državnoj službi. O tome je podatke ostavio načelnik vršačkog sreza.³⁰ Po njegovom mišljenju, ceo rad je bio neuspešan, jer se nije odmaklo od izdavanja naredbi i zvaničnih dopisa: »Ovo je način samoobmanjivanja kojim se ne može apsolutno ništa postići«. Osnovna metodološka greška je u tome što se na »suzbijanje jedne tako jake društvene struje, želelo uticati spolja«, umesto da se uticalo na uzroke. To je bilo zbog toga, jer se komunizam »uvukao u duše široke, nezadovoljne mase, da tu pusti duboke svoje žile. Ovaj društveni pokret prešao je iz oblasti svesnog u oblast nesvesnosti, spustivši se u psihologiju naroda ispod praga svesti, te se pojavljuje danas već kao jedna opasna psihička tendencija«.

Da bi se to zaustavilo, treba uraditi sledeće: teoretski proučavati komunizam, formirati samostalne državne organe za izučavanje komunizma, uticati na uzroke »ove društvene epidemije« (državna konsolidacija, sređivanje javnih prilika, otklanjanje uzroka opravданog nezadovoljstva), energično suzbijati demagogiju, držati javna predavanja, dati opis života u Rusiji.

Sreski načelnik zaključio je da »posmatrajući iz periferijske perspektive ovaj ogroman društveni pokret, mora da se čudi našem nemaru, lakomislenosti, površnosti, nesavesnosti«.

Posle relativno lakog suzbijanja komunističkog pokreta, državne vlasti i dalje su bile oprezne. Zahtevano je da se zajedničkom akcijom policijskih i sudskih vlasti sprečava antidržavna komunistička akcija u uslovima prikrivenog delovanja.³¹ O relativnom stavljanju pod kontrolu komunističkih akcija, govori i zahtev velikog župana Velikog Bečkereka, da se više ne šalju petnaestodnevni izveštaji o komunistima, jer su rezultati izbora od 18. marta 1923. godine pokazali da »ne može više biti govora o nekom komunističkom pokretu kao o nekoj naročito organizovanoj i jakoj celini, nego o usamljenim i pojedinačnim pokušajima«.³²

I pored takvih ocena, redovno je obraćana pažnja na aktivnosti u kojima bi eventualno mogla da učestvuje KPJ. Policija je posebno pazila na izlete organizovane van grada, a, ako bi se oni pretvorili u zborove sa komunističkom sadržinom, trebalo ih je »raspustiti bez primene sile, a i sa njom«.³³ Kontrolisane su zabave, umetničke predstave, sportski susreti; posebna pažnja usmeravana je na tzv. vanpartijske zborove o položaju seljaštva, na kojima su učestvovali aktivni ili bivši komунисти.

²⁹ MUD, 17. januar 1921, D. Aljbuj, *Građa*, dok. 84, str. 89.

³⁰ Načelnik Vršačkog sreza u izveštaju velikom županu Tamiškotorontalske županije, 28. maj 1921, D. Aljbuj, *Građa*, dok. 153, str. 143—145.

³¹ Veliki župan Velikog Bečkereka, 15. april 1922, D. Aljbuj, *Građa*, dok. 302, str. 270—274.

³² Naredenje od 23. aprila 1923, D. Aljbuj, *Građa*, dok. 396, str. 322.

³³ AJ, Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu, mikrofilm, snimak 218/805.

Njima je trebalo da prisustvuje lično poglavar sreza.³⁴ Najvažnija dužnost velikih župana bila je da suzbijaju antidržavnu, pre svega komunističku propagandu. Metode i sredstva koja bi se za to upotrebila, ostavljena su županima na izbor, »u granicama zakona, ali tako da akcija vlasti da uspešne rezultate«.

Zbog slabljenja komunističke aktivnosti, manje je i operativne grade o akcijama državnih organa — zaključci se mogu donositi na osnovu pojedinačnih slučajeva koji imaju opšti značaj.

Takav je primer povodom zabrane rada Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ.) Ona je zabranjena, kako je u pismu dr Edi Lukiniću, ministru pravde, naglasio ministar unutrašnjih dela B. Maksimović, jer je utvrđeno »da ona nije ništa drugo nego produženje stare komunističke partije pod novom firmom«.³⁵ Pismo je zanimljivo, jer je ministar Maksimović izneo mnoge zamerke na rad pravosudnih organa. Po njegovim navodima, optuživano je mnogo lica zbog komunističke delatnosti, ali nije mu poznato da je »ma i jedno za takav svoj rad osuđeno po Zakonu o zaštiti države«. Bilo je dosta slučajeva da je NRPJ javno izdavala manifeste i druge publikacije, a da nisu preduzimane nikakve mere, iako je ta partija bila »jedna čisto komunistička organizacija«. Takođe, još uvek nije razmatrana prijava koju je protiv nje podnело Ministarstvo unutrašnjih deli.

Akcija na suzbijanju komunizma nije pokazivala uspeh, »jer su sredstva sa kojima policija raspolaze u ovoj borbi i suviše slaba, a sudovi ne ukazuju policiji onu potrebu koju bi ona na osnovu postojećih zakona trebala da ima«. Po mišljenju ministra Maksimovića, sudski postupak optuženim komunistima bio je suviše dug, a to je štetno uticalo »na stvar« i oduzimalo kazni zastrašujuće dejstvo »koje bi moglo da utiče na ostale da odustanu od ove tako opasne propagande«. Po saznanju Ministarstva, aktivnost KPJ je i dalje bila vrlo jaka, jer su dobijana velika novčana sredstva iz inostranstva. Zbog toga je od ministra pravde traženo da se komunistima sudi po ubrzanim postupku i posebno pazi na propagandne publikacije zabranjenih organizacija.

Drugi primer jeste protest grupe komunista iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici. Upravnik zavoda dostavio je dr Milanu Srškiću, ministru pravde, žalbu Rodoljuba Čolakovića, Moše Pijade i još nekoliko komunista, u kojoj traže da se prema njima postupa kao prema političkim osuđenicima, a dok se to ne ispuni stupaju u štrajk glađu.³⁶ Upravnik kaznione u izveštaju je naglasio: »Kao komunisti moraju se držati pod naročitom paskom, jer po disciplinu i bezbednost u zatvoru bilo bi štetnih posledica kada bi im se dala prilika da svoje komunističke ideje unose među kažnjenike«.

Ministar pravde naredio je 11. aprila proveru navoda iz žalbe, a dva dana kasnije upravi kaznione da se pomenuti zatvorenici smeste u jednu, najviše dve prostorije, »da su oprošteni od radova, sem onih koji im kao intelektualcima priliče, izdati im knjige i ostala naučna

³⁴ Naredenje MUD-a od 30. maja 1928, D. Aljbulj, *Građa*, dok. 491, str. 398—400.

³⁵ AJ, Ministarstvo pravde, 11. decembar 1924, 80/346 (41—42).

³⁶ Isto, Ministarstvo pravde, Odeljenje za kaznene zavode, 96-198-38.

pomagala«.³⁷ Iz izveštaja upravnika od 18. aprila, saznajemo da su Čolaković i drugovi smešteni u jednu sobu, kao i da su im svi zahtevi ispunjeni.

Pojačana aktivnost policijskih organa prema komunistima, koja se može pratiti u kontinuitetu, usledila je posle ubistva Stjepana Radića u Skupštini (20. juna 1928), u vreme kada je ministar unutrašnjih poslova (od 27. jula i predsednik vlade) bio Anton Korošec. Ministarstvo je raspolagalo podacima da se komunisti spremaju za izazivanje nereda, posebno u Zagrebu, koristeći napetu situaciju posle ubistva poslanika HSS-a. Zbog toga je trebalo preduzeti energične mere — pronalaženje oružja, hvatanje prepiske među komunistima, praćenje i kontrola svih sumnjivih — naročito boljševičkih agenata, kontrola listova, sindikata.³⁸ Predviđeno je bilo što skorije zabranjivanje svakog daljeg rada svim komunističkim organizacijama, »ma pod kojim imenom one funkcioni-sale³⁹«; traženo je izvršavanje kućnih premetačina. Tako je trebalo postupati i sa svim emigrantima koji su naglo počeli da dolaze iz Moskve, »sa ciljem izazivanja štrajkova, razdora, nereda i buna — ni jedan komunista ne sme izbeći zaslужenu kaznu«. Ministar Korošec tražio je i spiskove svih državnih činovnika i službenika koje je trebalo ukloniti, »jer su se u ma kom vidu kompromitovali kao komunisti«.

U periodu posle Četvrtog kongresa KPJ, državni organi su, na osnovu uvida u kongresne dokumente, naglašavali da se komunisti pripremaju na oružani ustank, posebno u nacionalno mešovitim krajevima.⁴⁰ Traženo je da se prati »svaki komunistički korak«, a ministar Korošec bio je izuzetno kritičan prema policijskim agentima, jer je umesto da se stane potpuno na put komunistima, postignuto suprotno dejstvo.⁴¹ Komunisti su moralno ojačali, izlazili su iz ilegalnosti, vodili otvorenu propagandu »neuznemiravani od vlasti«. Korošec je svu krivicu svalio na policijski aparat, koje je »pokazao ne samo nedovoljno volje, već i potpuno nerazumevanje«. Leci su nesmetano lepljeni i rasturani automobilima i motociklima, po gradovima i selima, »na očigled vlasti«. Ministar je posebno naglasio da nisu pronađeni kanali i veze u »komunističkom saobraćaju«, čak nijedna štamparija, a što je najžalosnije, »nije uhvaćen ni jedan rasturač ovih letaka, već mahom nevina lica koja su iz radoznalosti čitala letke«. Razni agenti nesmetano su ulazili u zemlju, sa lažnim češkim ili nemačkim pasošima, »a nikome ne pada na pamet da život, rad i kretanje ovih stranaca nadzire«.

Odnos prema prosvetnim radnicima — komunistima

Jedan od najsloženijih problema za državne organe Kraljevine pri suzbijanju komunizma, bila je komunistička delatnost prosvetnih radnika — učitelja, nastavnika i profesora. U vreme izbora 1920. godine,

³⁷ Isto.

³⁸ Naredba Antona Korošca od 16. avgusta 1928, D. Aljbilj, *Grada*, dok. 507, str. 418—419.

³⁹ AJ, fond Organi Kraljevine Jugoslavije, K-9. Odeljenje za državnu zaštitu velikom županu Dalmacije, 24. avgust 1928.

⁴⁰ Isto, *Jugosloveni u Oktobru*, F-33/54.

⁴¹ Naredba od 29. decembra 1928, D. Aljbilj, *Grada*, dok. 551, str. 467—470.

posebno su učitelji (najviše u nerazvijenim oblastima, posebno u Crnoj Gori) agitovali za KPJ i, zbog svog ugleda i društvenog položaja, znatno doprineli izbornim rezultatima. Uloga prosvetnih radnika bila je izuzetno značajna za sprovođenje državne politike, u školi i van nje. Učitelji su u nerazvijenim sredinama imali prosvetu, kulturnu, socijalnu i zdravstvenu funkciju. Dolazili su u kontakt sa velikim brojem ljudi iz različitih slojeva, pa je njihova propaganda komunizma u društvenom miljeu siromaštva mogla da bude opasna po državu. Država je, takođe, nastojala da spreči njihov uticaj na mladu populaciju, posebno u Makedoniji i Negotinskoj krajini, iz »nacionalno-patriotskih« razloga. U izveštajima školskih inspektora, naglašavalo se da je jačanje komunizma među školskom omladinom stvaralo stanje »sasvim suprotno patriotskom duhu«, da su nastavnici i profesori — komunisti potpuno nezainteresovani za vaspitanje učenika u nacionalno-patriotskom duhu i da takva situacija stvara »nezadovoljnice gotove da ruše postojeće stanje«.

Organji Ministarstva prosvete vrlo rano su uočili te tendencije. Ne posredno pre donošenja Obznanе, ministar Svetozar Pribićević tražio je od Prosvetnog saveta mišljenja da li učitelji — komunisti mogu ostati u službi. Stav Saveta bio je da »u državnoj službi ne mogu ostati ljudi kojima je rad protiv države načelo i da im se ne može poveriti vaspitanje omladine«.⁴² Tako je problem sveden na »anti-državnu delatnost«.

Odmah posle donošenja Obznanе, Ministarstvo prosvete uputilo je (1. januara 1921) naređenje svim školskim nadzornicima da u najkrćem vremenu dostave spiskove učitelja — komunista, sa zapisnicima saslušanja, poštujući odredbu da u državnim službama ne mogu raditi lica koja su članovi ili simpatizeri KPJ.⁴³ Želja je bila da se odstrani svaka komunistička aktivnost iz škola. Posebno je oistar bio ministar Pribićević: »Smesta otpustiti iz službe ako nemaju godine za penziju, učitelje koji su bili poslanički kandidati komunističke partije ili predstavnici lista te partije. Ako imaju godine za penziju, staviti ih u penziju«.⁴⁴

Ovo naređenje Ministarstva prosvete dosledno je sprovedeno. Međutim, posledice nisu bile adekvatne. Sačuvani su podaci za istočne i južne delove Kraljevine. Svi ispitivani učitelji, nastavnici i profesori, isticali su da se ne slažu sa antidržavnim radom KPJ. Većina njih naglašavala je da su bili članovi partije dok je njen rad dozvoljen — napustili su je, jer je dovela u pitanje opstanak države. Takođe, nisu odobravani njeni metodi: marksizam i komunističko učenje učitelji su shvatili kao evolutivnu transformaciju društva. Samo je mali broj njih ostao dosledan svojoj prošlosti. Organji Ministarstva prosvete imali su dosta realan stav o tim izjavama: »Zanimljiva je stvar da svi blizu jednake izjave daju: s jedne strane da se izvuku, a s druge strane da ostanu u zavijenoj formi«.⁴⁵

Činjenica je da su se školski nadzornici u najvećem broju slučajeva zadovoljavali ovakvim odgovorima, najviše zbog političkog oportu-

⁴² AJ, fond Ministarstvo prosvete, (dalje: 66) 30. novembar 1920, 66-8-26.
— izbegnuta je ideoološka kvalifikacija.

⁴³ Isto.

⁴⁴ AJ, 66-10; Rade Vuković, *Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941)*, Titograd 1985, str. 105.

⁴⁵ Isto, 66-8-26. R. Vuković, Napredni, str. 95.

nizma i ugleda učitelja u sredinama u kojima su radili. Za to je karakteristično tumačenje okružnog školskog nadzornika u Baru: »Komunizam crnogorski djelom je kapric prema vlastima, a djelom je 'nikolizam', pa ukoliko poznajem psihu ovoga kraja, nije umjesno ni jedno ni drugo progoniti, već je od potrebe samo blažiti (...) Dirati za sada učitelje koji komunizam odriču i koji imaju masu za sobom, mislim da nije politički, jer bi značilo dirati u osinjak«.⁴⁶ Po jednom podatku od 24. februara 1921, otpušteno je 10, a penzionisana su četiri učitelja — komuniste iz Srbije, Crne Gore i Makedonije.⁴⁷

Za potpuno spoznavanje ove problematike, značajno je pitanje koliko je ukupno bilo prosvetnih radnika — komunista u ovim delovima zemlje. Po podacima Ministarstva prosvete iz januara 1921. godine, registrovan je 141 učitelj — komunista.⁴⁸ Po podacima Ministarstva unutrašnjih dela iz marta 1921. godine, 28 profesora i 218 učitelja bili su ili članovi KPJ ili njene čvrste pristalice.⁴⁹

U najvećem broju slučajeva, učitelji i profesori komunisti nisu dolazili pod udar sankcija ako su se na radnom mestu ponašali u skladu sa zakonom. Tako se u izveštaju za jednog profesora gimnazije u Valjevu ističe: »Komunizam shvata idealno, ali ga se ne odriče. On zaslužuje i dalje da ostane u službi, jer se neće ogrešiti o dužnosti za račun stranke«.⁵⁰ Pravilo je bilo da se ništa ne preduzima protiv učitelja, koji su bili komunisti po uбеđenju. Ilustrativan primer za to je slučaj jednog učitelja iz Vlasenice. I pored zahteva iz Sarajeva da se udalji iz službe, Sresko načelstvo ostalo je kod svog izveštaja da »učitelj Konačković sada ne širi komunizam, a šta misli u duši, to Sresko načelstvo ne može saznati. Njegov rad u školi i van škole ne pokazuje ni malo komunističkih ideja«.⁵¹ Za dvojicu učitelja iz Metohijskog okruga rečeno je da ih ne treba otpustiti, »već premestiti u koje od najgorih sela Vasojevićima, gde je čisto srpski element i gde im ne bi smeli ni pomenuti komunizam«.⁵²

Oštре mere često nisu preduzimane i zbog komplikovane procedurе. Prvo su lokalni organi vlasti (načelnici okruga i srezova) obaveštavali Ministarstvo unutrašnjih dela, a onda je ono obaveštavalo Ministarstvo prosvete, koje je pokretalo svoje organe (školske nadzornike). Tako je dolazilo do sudaranja kompetencija. Ministarstvo prosvete je zameralo da u dostavama raznih načelstava nije bilo dokaza: »Inspektor mora verovati učiteljima sve dok policijski organi dadu stvarnih dokaza«.⁵³ Traženo je da se prvo izvrši isleđenje, da se »po zakonu ne može niko kazniti ni otpustiti dok se ne sasluša«. Istraga je morala da bude pažljivo i oprezno vođena: »Ona ima tačno i objektivno da utvrdi veličinu krivice«. Izveštaji su morali da budu pouzdani: na sastav liste činovnika — komunista nisu smeli da utiču lična raspoloženja, spletke i

⁴⁶ Isto, 66-8-27. R. Vuković, Napredni, str. 96.

⁴⁷ Isto, 66-8-27. R. Vuković, Napredni, str. 105.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto, 66-52-112 (25. mart 1921).

⁵⁰ Isto, 66-52 (2. septembar 1921).

⁵¹ Isto, Policijska direkcija za BiH, MF, snimak 218/805.

⁵² Isto, 66-52 (13. februar 1921).

⁵³ Isto, 66-58-148.

međupartijski obračun.⁵⁴ Takođe, isticano je da su policijski organi često zahtevali da se neko premesti ili otpusti pre nego što je izvršeno isledenje i dostavljen pismeni izveštaj — nije se davao »ni jedan jedini podatak za krivicu ili od čega bi mogla poći istraga«.⁵⁵

Na drugoj strani, Odeljenje za državnu zaštitu zameralo je Ministarstvu prosvete da nije ukazivalo dovoljno poverenja njihovim izveštajima — često su slati i na proveravanje. Inspektori Odeljenja zahtevali su ili da se veruje izveštajima policijskih vlasti, ili ne. Ako se poverenje ne ukaže, policijski organi neće pratiti osumnjičena lica, već će samo Ministarstvo prosvete to morati da radi! Kada su izveštaje sreskih načelnika kontrolisali školski nadzornici, rušio se njihov autoritet. Zahtev je bio izričit: »Kada iz ovog Odeljenja stigne izveštaj da je neki činovnik komunista, tome se mora verovati«.⁵⁶

Državni organi obraćali su pažnju u prvom redu na rad prosvetara u nacionalno mešovitim sredinama (Sandžak, Makedonija, Metohija). Najveći problem predstavljali su, ipak, učitelji u Makedoniji (gotovo isključivo Srbci) — širili su republikanske ideje i isticali potrebu federalativnog uređenja države.⁵⁷ Za njih se tvrdilo da zanemaruju nastavu i obično su uklanjani iz tih krajeva. Tako je zabeležen slučaj premeštanja učitelja Petra Ristića iz Sjenice, zbog tajne propagande komunizma kod muslimana, »koji su gledali svaku priliku da iskoriste koja ide protiv današnjeg stanja naše države«.⁵⁸ Ponekad se Ministarstvo zadovoljavalo samo upozorenjem, kao u primeru dva učitelja iz Bitolja (Srbii), koji su registrovani kao »strasni pobornici komunizma i vatreni eksponenti komunističke stranke«. Od njih je samo traženo da prekinu svoju »nedopuštenu i destruktivnu akciju« i rad u školi dovedu u sklad sa zakonima.⁵⁹

Aljkavost državne administracije najčešće je uslovljivala da učitelji — komunisti nisu premeštani, ili je to išlo vrlo sporo, kao u Bitolju gde su dugo radila tri učitelja iako su bili aktivni komunisti. Oni su posebno agitovali kod mlađih učitelja »za promenu postojećeg pravnog poretku i stvaranje novog reda stvari po ugledu na nesrećnu Rusiju«.⁶⁰ Njihov rad je bio takav da su svi mladi »učitelji u okrugu Bitoljskom izgubljeni za državu i da je bolje zatvoriti škole u kojima su oni učitelji, no ih i dalje ostaviti u narodu«.⁶¹ I pored svih napora, u Makedoniji je stalno bio prisutan problem sa učiteljima — komunistima koji su i, po podacima državnih vlasti, bili probugarski orijentisani. Poseban problem predstavljali su učitelji Bugari u Bosiljegradskom srezu (svi prisilice KPJ) — održavali su veze sa Bugarskom, pa je traženo njihovo premeštanje iz pograničnih okruga.⁶²

⁵⁴ Isto, 66-52 (28. januar 1921).

⁵⁵ Isto, 66-8 (3. mart 1922).

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto, 66-58-148 (19. mart 1925).

⁵⁸ Isto, 66-8-27 (3. januar 1923).

⁵⁹ Isto, 66-8-27.

⁶⁰ Isto, 66-8; Pismo ministra unutrašnjih dela B. Maksimovića ministru prosvete Sv. Pribićeviću od 12. maja 1925.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto; Izveštaj velikog župana Bitoljske oblasti od 11. januara 1927.

Prosvetni radnici — komunisti bili su posebno aktivni u Crnoj Gori i južnim krajevima Srbije, u planinskim selima gde je teško bilo kontrolisati njihov rad. Bilo je i slučajeva da se učitelji ponovo vraćaju u službu i bave komunističkom propagandom, što je znatno umanjivalo efikasnost državnih organa.⁶³ Najveći broj sankcija podrazumevao je premeštanje iz službe van rodnog mesta, jer je to smatrano kao efikasnija mera. Organi Ministarstva unutrašnjih dela isticali su da su učitelji — komunisti neradnici, da izbegavaju svoje obaveze, da nisu hrišćani.⁶⁴ Često nisu održavali nastavu, a tolerisan je i nedolazak učenika na časove. Nisu obraćali dovoljno pažnje na prosvećivanje seoske dece, a pozivali su i roditelje na »nepokornost prema vlastima«. Po nekoliko meseci nisu držana popularna predavanja u cilju narodnog prosvećivanja. Učitelji, simpatizeri komunističkih ideja, nisu ništa preuzimali da bi povećali broj seoske dece koja pohađaju nastavu. Ovo je posebno bilo značajno za Negotinsku krajину, jer se u njoj govorilo vlaškim jezikom, »pa bi svu decu trebalo naučiti srpski«.⁶⁵ Veronauka uopšte nije predavana, što je sve uticalo na gubljenje srpskog identiteta u ovim krajevima.

Mere državnih organa Kraljevine u suzbijanju komunizma (najčešće je upotrebljavan izraz »boljševizam«) imale su konstante, ali i protivurečnosti. Konstanta se ogleda u doslednom naporu za potpunim eliminisanjem svake komunističke aktivnosti sa javne scene, a protivurečnosti su ispoljavane u izboru metoda i administrativnih mera. Primetna disharmonija zavisila je od odnosa političkih snaga u državi i procena spoljnopoličke situacije.

U tretiranju komunista mogu se definisati dva osnovna hronološka nivoa, koji su odredili i suštinu: 1) do donošenja Zakona o zaštiti države, 2) posle Zakona. U prvom periodu, problem komunističkog radicalizma sveden je na »antidržavnu delatnost«, terorizam, korišćenje krize i nestabilnosti posle ratnih razaranja i stvaranja nove države, služenje stranom centru i svim poraženim snagama iz Prvog svetskog rata. U tom pravcu išao je i udar na KPJ — namera je bila da se on izvede odjednom, sveobuhvatnom zabranom svake aktivnosti. Iстично je da se nije želelo ugušivanje ideje, makar i komunističke, pogotovu ne zabrana borbe za socijalno-ekonomski prava radnika. Akcenat je stavljан na ilegalnu delatnost, očigledne veze sa Rusijom i Mađarskom Sovjetskom Republikom.

Državni organi su procenjivali da su ideje KPJ proizvod trenutka i posebne revolucionarne psihoze pod utiskom zbijanja u Rusiji, vremena velikih poremećaja, novih oblika državne organizacije, bede i siromaštva jednog dela stanovništva. Sve je to moglo da izazove psihološke pretpostavke za prihvatanje komunizma, ali — to je stalno mesto svih procena državnih organa — kratkotrajno. Bilo je i ocena da komunizam kao pokret nije dovoljno rasvetljen, jer je pripadao »zakonima gomila« — nisu se mogla vršiti predviđanja. Politika KPJ nije bila, po procenama državnih organa, u saglasnosti sa stvarnim ekonomskim odnosima u zemlji. Nije obraćana pažnja na socijalističke tradicije — one nisu dovođene

⁶³ Isto, Izveštaj načelnika Bosilegradskog sreza.

⁶⁴ Isto, Izveštaj načelnika Krajinskog okruga.

⁶⁵ Isto, izveštaj od 3. aprila 1923.

u vezu sa »boljševizmom«. Smatralo se da je taj idejni prostor pokriven postojanjem Socijalističke partije Jugoslavije.

Praksa je davala, na prvi pogled, dovoljno razloga za ispravnost takvih tumačenja. Izborni uspeh iz 1920. godine jeste bio neočekivan, ali je bilo i evidentno da je najveći broj glasova poticao od nacionalista. Stoga je kao efikasno sredstvo kod idejnih pristalica KPJ korišćeno njen kompromitovanje i dezavuisanje kao antidržavne stranke, posebno u vreme Vidovdanskog procesa. Međutim, i pored toga ipak je sagledavana samo površina problema. Nema podataka o analizi uzroka, dubini prijema komunističkih ideja, posebno ne o posledicama stavova o jednakosti, pravdi, boljoj budućnosti, u nerazvijenim, siromašnim i religioznim krajevima. Takođe, nije obraćena pažnja i na duboko ukorenjenu veru u Rusiju, posebno u Crnoj Gori i Srbiji.

Državni organi su do 1921. godine komunizam izjednačavali sa anarhizmom. Borba protiv komunizma (»antinacionalno zlo«) posmatrana je kao borba za zaštitu države. Delovanje KPJ povezano je sa snagama i elementima »koji nisu želeli ovakovo riješenje nacionalnog problema u našim krajevima«. Njen rad tolerisan je sve dok nije »nastala pogibelj da će se poremetiti normalan društveni rad i društveno stanje«.⁶⁶ Smatralo se da je KPJ ona glavna poluga koja je pokretala sve snage usmerene na rušenje države. Za komuniste se govorilo da su pijanice, skitnice, da »bludom provode život«, skloni da u svom siromaštvu poveruju obećanjima o ugodnom životu.⁶⁷

U drugom periodu, posle procene o slomu KPJ, problem je posmatran kao pojedinačan. Akcenat je stavljen na onemogućavanje propagande i javnog delovanja KPJ. Princip je bio da će se eliminisanjem komunista izbrisati i njihove ideje, koje su ipak povremeno prodirale u javnost. Činjenica je da su organi Ministarstva unutrašnjih dela prednjačili u ukazivanju na opasnost od komunizma. Policija je jedina bila u prilici da se direktno upozna sa novom generacijom komunista, izuzetno malobrojnom u ovom periodu, ali militantnom i fanatizovanom, i da nasluti snagu koja je nosila realnu opasnost. Osim toga, raspolagali su mnoštvom podataka o radu KPJ, posebno o vezama sa Moskvom, penetraciji boljševičkih agenata u Kraljevini i protoku velikih kolicića novca.

Činjenica je takođe da je zakonodavni sistem zemlje bio u izvesnom procepu prilikom sudskih procesa. Pravna država podrazumeva je odvojenost sudstva od policije — sudovi su insistirali na strogoj zakonskoj proceduri, pa su često dolazili u sukob sa istražnim organima. Kazne nisu, osim u izuzecima, izricane na osnovu pretpostavki policije, ma koliko one osnovane bile; sudilo se konkretnom činu, ne ideji. To je, opet, moglo da umanji efikasnost borbe protiv komunista. Pristici organa Ministarstva unutrašnjih dela na sudove, govorili su i o krizi parlamentarizma i tendencijama jačanja izvršne vlasti. Komplikovana zakonska procedura bila je smetnja policiji da se radikalno obraćunava sa komunistima.

⁶⁶ Šesta sednica Zakonodavnog odbora Ustavotvorne skupštine, 30. juli 1921, »stenografske beleške«, str. 49.

⁶⁷ Isto, str. 50..

Jedna od mera za sprečavanje rada KPJ, bila je i pojačana kontrola nad radom, vezama i kretanjem viđenijih članova uprava radničkih organizacija. Zato su prikupljeni spiskovi svih radničkih organizacija na teritoriji Kraljevine, industrijskih preduzeća i rudnika, sa podacima o vlasnicima, broju radnika, ekonomskom i političkom pravcu rada.⁶⁸ U segmentu prosvete, najveći problem bili su kadrovi. Iako je često isticana potreba rada učitelja i profesora u »patriotskom duhu« u krajevima od »posebnog nacionalnog značaja«, nivo kadrova nije bio odgovarajući — u te krajeve najčešće se odlazilo po kazni, zbog premeštaja.

Generalno posmatrano, komunizam za mladu državu u ovom periodu nije bio najveći problem. Učvršćivanje njenog organizma nailazio je na prepreke druge vrste, a ideologija KPJ postala je opasnost tek posle pune totalitarizacije partije i njenog uključivanja u začarani krug nacionalnih odnosa. Ta ideologija i njeni nosioci zaista su bili na društvenoj margini — država nije bila ugrožena direktno. *Mozaik* je popunjavan sa strane, u podsvesti, rađanjem psiholoških pretpostavki, kategorijalnim uspostavljanjem iracionalnog u vremenu velikih istorijskih poremećaja. To je, u krajnjoj liniji, prevazilazilo okvire realne državne politike.

KOSTA NIKOLIĆ

CENTRALNI ORGANI DRŽAVNE UPRAVE KRALJEVINE SHS O KOMUNISTIČKOJ PARTIJI JUGOSLAVIJE

Rezime

Centralni državni organi Kraljevine SHS tretirali su KPJ kao antidržavnu, anacionalnu i terorističku organizaciju. Smatrali su da je njen glavni zadatak rušenje pravnog ustrojstva države i uspostavljanje diktature proletarijata, po ugledu na Sovjetsku Rusiju. Tako je strah od eventualnih revolucionarnih promena, bar u početnom periodu, bio jedan od glavnih pokretača svih akcija državnih organa protiv komunista. Najčešće je primenjivana represija, zbog straha od eventualnog izvođenja revolucije.

Država nije želela da toleriše revolucionarnu delatnost — nastojala je da potpunom zabranom rada KPJ eliminiše i njene ideje. U periodu kada je KPJ stavlјena van zakona, oštrica zakona nije uvek dosledno primenjivana prema komunistima. Problem komunizma tada je posmatran kao pojedinačan i bio je prepušten, pre svega, policijskim organima. Nije se ulazilo u uzroke prihvatanja komunističkih ideja na prostoru Kraljevine i smatralo se da one nemaju uporišta u unutrašnjem razvoju države. KPJ je smatrana isključivo ekspoziturom Kominterne i spoljne politike Sovjetskog Saveza:

⁶⁸ AJ, fond Ministarstvo trgovine i industrije, 65-1010-1903, 10. oktobar 1923.

KOSTA NIKOLIĆ

CENTRAL ORGANS OF GOVERNMENT ADMINISTRATION
OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA
IN REGARD TO KPJ¹

S u m m a r y

Government authorities of the Kingdom of Yugoslavia regarded KPJ as a terrorist organization and an enemy of the state whose primary aim was to undermine the foundations of the state and to introduce the dictatorship of the proletariat modelled after Soviet Russia. Initially the fear of possible revolutionary changes was one of the main motives for the actions undertaken by government authorities against the Communists. Repression was the method most often used in the hope of preventing a revolution.

The authorities sought to defend the existing system by banning the operation and the ideas of KPJ. At the time in which KPJ was outlawed the laws prohibiting its operation were not applied consistently to the Communists. Each case was viewed separately and was largely left to the notions of the police authorities. There was no attempt to understand why communist ideas were taking root in the Kingdom since it was thought that they could have no influence on the inner development of the state. KPJ was seen as being only an exponent of the Comintern and of the foreign policy of the Soviet Union.

¹ KPJ, Komunistička partija Jugoslavije — Communist Party of Yugoslavia

DRAGAN TEŠIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ORGANIZOVANJE OMLADINE JUGOSLOVENSKE RADIKALNE ZAJEDNICE U SRBIJI 1935—1939. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 329.78(497.11) »1935/1939«

ABSTRACT: Tema ovoga rada je formiranje i rad omladinske organizacije vodeće građanske stranke u Kraljevini Jugoslaviji 1935—1941 — Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ). Jugoslovenska radikalna zajednica je započela organizovano okupljanje omladine u martu i aprilu 1936. Konačni organizacioni oblik Omladina JRZ dobila je na Kongresu održanom 24. oktobra 1937, kada su usvojeni Program i Statut i izabran Glavni odbor. Prilog je rađen na osnovu građe Arhiva Jugoslavije (zbirka Milana Stojadinovića), štampe iz tog perioda i literature.

U našoj istoriografiji, problem omladinskih organizacija građanskih stranaka u periodu 1935—1939. nije bio predmet detaljnih istraživanja, za razliku od proučavanja delatnosti SKOJ-a, odnosno omladinskih organizacija Komunističke partije Jugoslavije.¹ Naročito je malo podataka objavljeno o omladini učlanjenoj u Jugoslovensku radikalnu zajednicu,² vladajuću stranku u Kraljevini Jugoslaviji, od 1935. do 1939, odnosno 1941. godine.

Jugoslovenska radikalna zajednica osnovana je 20. avgusta 1935. od srpskih radikala koji su sledili Milana Stojadinovića, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, čime je bila obezbeđena politička osnova Stojadinovićevoj vlasti. Pokušavajući da ojača društvenu osnovu i sačuva pozicije, ulagala je velike napore da za svoj program pridobije omladinu, pre svega u Srbiji. Zadatak je bio da se oko programa JRZ (monarhija i dinastija Karađorđevića; narodno i državno jedinstvo; ustavno i parlamentarno uređenje; opšte, jednak, neposredno i tajno biračko pravo; sloboda štampe; sloboda zabora i dogovora; sloboda udruživanja; lična i imovinska bezbednost građana³) okupe što

¹ M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941*, Beograd 1977; M. Damjanović, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta 1929—1941*, I—II, Beograd 1974; *Istorijski Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985. i dr.

² Fragmentarni podaci u: T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935—1937)*, Beograd 1985, 155—157; B. Petranović, *Istorijski Jugoslavije 1918—1988*, I, Beograd 1988, 289—290; N. Žutić, *Sokoli u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 1991, 179—183; M. Bodrožić, *Omladinske organizacije buržoaskih partija, Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1945*, »Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bihaću 25—26. 9. 1969«, Bihać 1972.

³ *Program i statut Jugoslovenske radikalne zajednice*, Beograd 1935.

širi slojevi omladine. Na to je JRZ bila primorana i usled oživljavanja aktivnosti drugih političkih stranaka, koje su, takođe, pokušavale da zadobiju omladinu, ali i pojačane aktivnosti KPJ u omladinskim redovima, kao i delovanja pojedinih nacionalističkih organizacija (Narodna odbrana, »Zbor« Dimitrija Ljotića, »borbaši« Svetislava Hođere i dr.).⁴

Uporedno sa osnivanjem sreskih i mesnih odbora JRZ, počelo se u vrhu stranke razmišljati i o pokretanju organizovanih omladinskih akcija,⁵ kako bi omladinske organizacije postale »kao neki rasadnik u uzornoj privredi, gde će se izgrađivati mašinski funkcionalni elementi potrebni za ojačanje i zamenu u postrojenju stranke.«⁶ Prve korake u organizovanju omladine, JRZ je preduzela u martu i aprilu 1936, kada je, u dogovoru sa članovima Izvršnog komiteta JRZ (D. Janković, D. Stosović, D. Trifković, D. Todorović i dr.), izabran Akcioni odbor za organizovanje Omladine JRZ za Beograd, Zemun i Pančevo, na čelu sa Petrom Marjanovićem, advokatskim pripravnikom.⁷ Ubrzo je Akcioni odbor organizovao 28 pododbora u Beogradu, zatim još 7 u Zemunu i Pančevu. Tako ih je bilo ukupno 35, onoliko koliko je bilo pododbora i organizacija »starijih«, u svim rejonima Uprave grada Beograda.⁸

Na zahtev beogradskog Akcionog odbora Omladine JRZ (u daljem tekstu: OJRZ), ministar fizičkog vaspitanja dr Josip Rogić⁹ je 1. maja 1936. zamolio predsednika vlade i šefa JRZ Milana Stojadinovića za »principijelno odobrenje za organizovanje omladine JRZ u celoj zemlji«, na šta je Stojadinović dao načelnu saglasnost.¹⁰ Nakon toga, prišlo se organizovanju i stvaranju Zemaljskog akcionog odbora omladine¹¹, na čijem čelu se nalazio Vrhovni komitet omladine JRZ, konačno konstituisan 18. avgusta 1936.¹²

Zemaljski akcioni odbor je početkom juna 1936. uputio Proglas omladini, u kojem je, pored apela mladima da se uvrste u omladinske organizacije JRZ, data i kritika odnosa dotadašnjih vlada prema omladini. Tvrdilo se da je omladina bila prepustena sama sebi i da je potpadala pod uticaj raznih »destruktivnih elemenata«. Podvlačio se i značaj političkih stranaka i slobodnog političkog života, negirao značaj klas-

⁴ M. Vasić, n. d., 636; B. Petranović, n. d., 289.

⁵ »Samouprava«, br. 6, 25. 2. 1936. g. — ističe se da je najvažniji zadatak svake organizacije JRZ da stvori podmladak koji će prihvati stranački program, »Samouprava« je bila glavni organ JRZ, čiji je prvi broj izašao 20. 2. 1936, a štampana je u štampariji novinskog preduzeća »Vreme A. D.«.

⁶ »Omladinski almanah«, Sarajevo 1938, 46 — specijalno izdanje Glavnog odbora JRZ posvećeno organizaciji OJRZ, štampano povodom godišnjice I kongresa OJRZ (u daljem tekstu: Almanah).

⁷ »Samouprava«, br. 40, 6. 4. 1936. i br. 45, 14. 4. 1936; »Zajednica«, glavni organ OJRZ, br. 1, oktobar 1936. i br. 10 i 11, novembar/decembar 1937; Almanah, 47 — potpredsednici su bili V. Nikolić i B. Nešić, sekretar R. Ponorac, blagajnik D. Čolović, a bilo je još 14 članova.

⁸ Almanah, 47.

⁹ Ministar J. Rogić je bio zadužen od strane vlade da povede organizaciju omladine u JRZ, ali ni ta aktivnost nije mogla biti započeta bez znanja i odobrenja predsednika vlade i šefa JRZ Milana Stojadinovića.

¹⁰ Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Milana Stojadinovića, (u daljem tekstu AJ, 37), 41-289/454, pismo J. Rogića od 1. 5. 1936; T. Stojkov, n. d., 155.

¹¹ »Samouprava«, br. 79, 25. 5. 1936; AJ, 37-41-289/455.

¹² Na čelu Vrhovnog komiteta nalazio se J. Rogić, generalni sekretar je bio Stevan Gojković, a u sastav je ulazilo još 6 članova, Almanah, 48.

ne borbe, istican u komunističkim parolama i, u vezi toga, zahtevano postepeno rešavanje svih gorućih socijalnih i ekonomskih problema.¹³

Vrhovni komitet omladine započeo je rad na organizovanju omladine u unutrašnjosti Srbije, istovremeno sudelujući u radu OJRZ u Beogradu, gde su neki njegovi članovi bili u Akcioneom odboru ili predsednici pojedinih pododbora.¹⁴

Akcije na formiranju sreskih i mesnih odbora u Srbiji počele su u maju i junu 1936, kada su održane osnivačke konferencije OJRZ u Beogradu, Novom Sadu, Leskovcu i Čupriji.¹⁵ U to vreme, na Beogradskom univerzitetu osnovan je i Klub studenata JRZ »Slovenski jug« radi što čvršćeg organizovanja studenata — članova JRZ.¹⁶ Ove aktivnosti su bile finansirane iz sredstava državne blagajne, kao i sav rad na obrazovanju i jačanju Jugoslovenske radikalne zajednice.¹⁷ I pored toga, pokazalo se da je bilo lakše okupiti jedan broj mlađih ljudi, najvećim delom državnih činovnika, obrazovati Vrhovni komitet i nekoliko odbora, nego stvoriti mrežu organizacija po celoj zemlji.¹⁸

Vrhovni komitet je, krajem avgusta 1936, izradio i Uputstva za organizovanje Omladine JRZ po banovinama i stvaranje banovinskih akcionih odbora.¹⁹ Po Uputstvima, u svakom banovinskom akcionom odboru treba da bude po jedan do dva člana iz svakog sreza, što bi doprinelo boljoj koordinaciji rada banovinskih sa sreskim i mesnim odborima OJRZ. U sreske akcione odbore trebalo bi birati po jednog člana iz svake opštine, kome bi sreski odbor predao »dalju nadležnost za organizovanje omladine u dotičnoj opštini«.²⁰ Banovinski odbor je bio zadužen da kontroliše i daje direktive za rad sreskim i mesnim akcionim odborima. Pri tome, Zemaljski akcioni odbor je imao zadatak da odredi dan kada bi se, nakon formiranja svih banovinskih odbora, sazvala skupština radi izbora Glavnog odbora, koji bi preuzeo funkcije Vrhovnog komiteta.²¹ Pored toga, Vrhovni komitet je uradio i projekat Statuta, a predviđao je i formiranje četiri sekcije: propagandne, finansijske, pravne i socijalno-političke. Izrađen je i projekat značke, članske karte, zastave,²² a planiralo se i osnivanje partiskske škole za omladinske funkcione-re.²³

Započeta akcija osnivanja sreskih i mesnih odbora OJRZ nastavljena je krajem 1936. i početkom 1937. Tada su održane osnivačke konferencije i stvorene sreske ili mesne organizacije u Bečeju²⁴, Kruševcu²⁵

¹³ T. Stojkov, n. d., 155—156.

¹⁴ Almanah, 48.

¹⁵ »Samouprava«, br. 106, 16. 6. 1936.

¹⁶ O tome detaljnije: D. Tešić, *Klub studenata Jugoslovenske radikalne zajednice »Slovenski jug« na Beogradskom univerzitetu 1935—1941, »Istorija 20. veka«*, br. 1—2/1993, 53—71.

¹⁷ Tako su, pored drugih subvencija, članovi Vrhovnog komiteta dobili i besplatne vozne karte radi »agitacije u unutrašnjosti, T. Stojkov, n. d., 156, nap. 46.

¹⁸ Isto, 156.

¹⁹ »Samouprava«, br. 158, 26. 8. 1936.

²⁰ Isto; Almanah, 48.

²¹ »Samouprava«, br. 158, 26. 8. 1936.

²² Zastava je bila jugoslovenska trobojka sa oznakom (grbom) OJRZ na beloj, srednjoj prugi, Almanah, 48.

²³ »Zajednica«, br. 3, XI/XII 1937; Almanah, 48.

²⁴ »Samoupravak«, br. 236, 26. 11. 1936.

²⁵ Isto, br. 241, 1. 12. 1936.

Negotinu²⁶, Subotici²⁷, Paraćinu²⁸, Petrovgradu²⁹, Senti³⁰, Kragujevcu³¹, Somboru, Orašcu, Mladenovcu, Pirotu, Novom Pazaru, Kosovskoj Mitrovici³², Velikom Orašju³³, Svilajncu³⁴, Boru³⁵, Smederevu i okolnim selima³⁶, Užicu³⁷, Prištini³⁸, Požarevcu³⁹, Soko-Banji i selima banjskog sreza⁴⁰, kao i u drugim mestima širom Srbije.

Članovi Vrhovnog komiteta Vojislav Nikolić, novinar, i Slavoljub Živković, činovnik, pokrenuli su u oktobru 1936. list »Zajednica« koji je, sve do kraja 1937, izlazio kao glavni organ OJRZ. Pored tekstova o organizovanju i radu odbora, bilo je i članaka iz naučnog i kulturnog života, kao i vesti o poljoprivredi i drugim oblastima života.⁴¹ U prvom broju, predsednik Vrhovnog komiteta dr Rogić izneo je program rada OJRZ. Na prvom mestu istakao je da »rad u duhu programa JRZ jeste i naš program...« Pri tome, rad OJRZ bi se kretao u tri pravca — u političkom, socijalno-prosvetnom i telesno-vaspitnom. U političkom pravcu aktivnosti bi se ostvarivale putem stvaranja političke škole »radi pravilne orientacije o osnovnim linijama našeg istorijskog, kulturnog i ustavnog života«; u socijalno-prosvetnom putem socijalnog zbrinjavanja »svojih drugova«, širenja »naprednih zadružnih ideja putem knjižnica i čitaonica, predavanja i tečajeva«, suzbijanja nepismenosti »naročito kod našeg mладог seljačkog sveta... jednom rečju... vršenjem jedne sistematske snažne kulturno-propagandne akcije«; u telesno-vaspitnom »treba da ima za cilj da stvara telesno zdrave i jake omladince, da ih duhovno čeliči, jer samo telesno zdrava i duhovno jaka omladina može da bude u stanju da stvori najčvršću odbrambenu našu snagu.«⁴²

Poslednji pravac rada omladinskih organizacija naročito je formirao Milan Stojadinović. On je favorizovao sport, kao deo nove fizičke kulture, što je doprinelo da se u programskim i propagandnim aktima

²⁶ Isto, br. 254, 15. 12. 1936.

²⁷ Isto, br. 30, 8. 2. 1937.

²⁸ Isto, br. 81, 11. 4. 1937.

²⁹ Isto, br. 83, 13. 4. 1937.

³⁰ Isto, br. 89, 20. 4. 1937.

³¹ Isto, br. 168, 28. 7. 1937.

³² Ove organizacije stvorene su tokom aprila 1937. Na čelu organizacije u Pirotu, koja je brojala oko 500 članova, nalazio se N. Zlatković, trgovac, *Almanah*, 88.

³³ U tom sredu stvoreno je 12 mesnih odbora sa oko 1300 članova, *Almanah*, 83.

³⁴ Prilikom obrazovanja sreskog odbora istaknuto je da je omladinska organizacija JRZ u ovom kraju nastala iz potrebe »ulaska u političku borbu sa 'borbašima', koji su zatalasali celu Resavu i time pretili da izbrišu radikalno ime.« Za predsednika SO izabran je Z. Cenković, sudija — *Almanah*, 87.

³⁵ Mesni odbor u Boru obrazovan je 9. 5. 1937, da bi u februaru 1938. brojao 54 člana. Predsednik je bio N. Petković, student prava, *Almanah*, 88.

³⁶ *Almanah*, 89—90.

³⁷ Predsednik je bio Đ. Stamatović, *Almanah*, 101.

³⁸ Predsednik MO je bio J. Saveljić, student — *Almanah*, 56.

³⁹ *Almanah*, 83—85.

⁴⁰ Isto, 85—86.

⁴¹ »Zajednica«, glavni organ OJRZ — u Narodnoj biblioteci Srbije sačuvani su samo brojevi 1/2 za 1936. i 7, 10/11 za 1937.

⁴² »Zajednica«, br. 1, oktobar 1936.

JRZ, naročito od 1937, više ne spominje sokolstvo⁴³ kao pogodan oblik fizičke kulture, čemu su doprineli u velikoj meri razlozi političke prirode. I sam Stojadinović je isticao da sport mora da služi »rasnom jačanju naroda, a ne da bude zabava i razonoda za sportiste i simpatizerе...«, kao i da »Partija mora da prikupi našu sportsku mladež i da je približi sebi, da se o njoj stara, i to na taj način da se ne ubija ideologija sporta, a da se partisksa snaga crpi iz novih naraštaja čilih i zdravih. Ovo pitanje mora da bude jedno od najvažnijih, ali rad mora da bude stručan, planski i efikasan.«⁴⁴

Partisksa škola, spomenuta u Uputstvima Vrhovnog komiteta i Programu koji je dr Rogić izneo u »Zajednici«, osnovana je u Beogradu i počela sa radom 23. marta 1937. Svečanom otvaranju prisustvovao je i Milan Stojadinović, a uvodno izlaganje o radu i zadacima OJRZ podneo je predsednik Vrhovnog komiteta dr Rogić.⁴⁵ U školi su do oktobra 1938. održana dva tečaja. Prvi, 11—19. decembra 1937, na kome je bilo 226 slušalaca iz svih banovina⁴⁶, a drugi od 31. januara do 13. februara 1938, koga je pohađalo 32 polaznika.⁴⁷ Na tečajevima su održavavana predavanja iz nacionalne istorije, sociologije, ekonomskih i političkih nauka, veštine besedništva, o ulozi štampe u javnom životu, o poljoprivredi i dr. Predavači su isključivo bili vodeći ljudi JRZ (A. Korošec, J. Rogić, Đ. Janković, D. Cvetković, B. Pirc i dr.) Vrh JRZ pridavao je veliki značaj političkim kursevima, što se najbolje vidi iz odlomka »Omladinskog almanaha«: »Naša politička škola spremila mlade školovane partiskske pionire, da preko njih poseje po narodu zdravo i pravilno shvatanje o funkciji politike u životu države i naroda, posle čega, s pravom se može očekivati i verovati da će naše unutrašnje političke i partiske prilike krenuti boljim putem.«⁴⁸

Nakon organizovanja OJRZ u Beogradu, Vrhovni komitet je priveo kraju i rad na početnom organizovanju omladine u Srbiji.⁴⁹ Kako je taj rad u stvarnosti izgledao, najbolje govori izveštaj sekretara Glavnog odbora JRZ Ljubiše Pantića od 10. septembra 1936. U njemu je istaknuto da je akcija na organizovanju omladine »trebalo da ide za time da prikupi studentsku i stariju školsku omladinu, zatim građansku omladinu; da ispita socijalne momente radi kojih je omladina orijentisana u levo, pa da u borbi za otklanjanje svih tih socijalnih nedaća postane jedan novi pokret... Do sad se, prema izveštajima koje ova kancelarija prima, nije išlo tim putem. Davana su punomoćija da pojedini vrše

⁴³ Kao glavni nosilac ideologije jugoslovenskog nacionalizma, Soko Kraljevine Jugoslavije je gubio privilegovani položaj u državi u prosvetno-kulturnoj oblasti. Soko je bio tradicionalno antigermanski raspoložen što se nije slagalo sa Stojadinovićevom spoljnom politikom. On je odbacivao Soko i kao »birokratsku ustanovu« i zastarelu organizaciju fizičke kulture. Po Stojadinoviću, omladina je htela sportove koji imaju za cilj takmičenje. Umesto zabave i razonode sport je morao da služi »rasnom jačanju naroda«, B. Petranović, n. d., 288—290; N. Žutić, n. d., 180.

⁴⁴ N. Žutić, n. d., 178—181.

⁴⁵ AJ, 37-16-105/311 — poziv Miljanu Stojadinoviću od 22. 3. 1937.

⁴⁶ Isto, 37-16-105/352.

⁴⁷ Isto, 37-16-105/359.

⁴⁸ Almanah, 107—109.

⁴⁹ Isto, 48.

organizaciju po raznim srezovima, a ovaj se rad izvrnuo u mnogim slučajevima, u stvaranje paralelnih organizacija.⁵⁰

Početkom 1937. Glavni odbor JRZ doneo je odluku »da se u interesu formiranja omladinskih snaga« izvrši »sistemska i planska reorganizacija omladinskih foruma« zamenom Zemaljskog akcionog odbora i Vrhovnog komiteta novim telom, Privremenim glavnim odborom OJRZ (u daljem tekstu: Privremeni GO OJRZ), čiji bi najvažniji zadatak bio da privede kraju organizovanje OJRZ, pripremi i sazove tokom 1937. Kongres, na kome bi se konačno doneo Statut i izabrao stalni Glavni odbor OJRZ⁵¹. Time bi bilo likvidirano nestatutarno stanje i »proizvoljno i raznoliko formiranje omladinskih odbora i dao jednobrazan tip svih omladinskih organizacija u zemlji.« Na njegovom čelu našao se ministar dr Josip Rogić, a u sastav je ušlo još 11 članova — 5 delegata Mesnog odbora OJRZ iz Beograda i 6 delegata banovinskih odbora (koji su bili i njihovi predsednici).⁵²

Organizacioni pravilnik OJRZ, kao prvi akt Privremenog GO OJRZ, pojavio se početkom februara 1937. Po njemu, sedište OJRZ bilo je u Beogradu, a kao glavni cilj postavljeno je okupljanje, organizovanje i vaspitanje omladine u »duhu ideologije stranke«. Organi OJRZ bili su: Kongres, Privremeni GO i njemu podređeni odbori. Privremeni GO OJRZ je bio vrhovni upravni organ, koji daje direktive za rad i čije su odluke obavezujuće za sve forme i članove. Sastoje se od 20 članova (10 iz Beograda, 9 predsednika banovinskih odbora i predsednik Mesnog odbora iz Beograda), pri čemu članovi iz glavnog grada čine uži Izvršni odbor, koji može češće da se sastaje. Predviđeno je bilo i da omladinski odbori i članovi istupaju na »svima partiskim manifestacijama, priredbama i drugim partiskim radnjama zajednički sa odgovarajućim odborima starijih članova stranke«. Uvedena je i članarina od 1 dinara mesečno, ali su siromašniji članovi bili oslobođeni i te obaveze. Na kraju, bilo je istaknuto da je važnost ovoga Pravilnika vremenski ograničena do održavanja Kongresa i donošenja Statuta.⁵³

Privremeni GO OJRZ je 27. aprila 1937. doneo Uputstva za rad Omladine JRZ i Statut, osnovna programska i organizaciona dokumenta.⁵⁴ Po njima, Omladina JRZ je imala zadatak da »vodi brigu oko vaspitanja i organizacije podmlatka stranke JRZ.« Traženo je da svaki

⁵⁰ AJ, 37-12-80/176 — izveštaj Lj. Pantića od 10. 9. 1936.

⁵¹ »Samouprava«, br. 25, 3. 2. 1937.

⁵² Predstavnike nisu imale omladinske organizacije iz Zetske, Primorske i Moravske banovine, što može da svedoči i o nepostojanju banovinskih odbora, odn. o tome da u tim krajevima organizovanje »Jerezine« omladine nije bilo dovršeno. Inače, predsednik banovinskog odbora za Dunavsku banovinu bio je narodni poslanik Milan Badžak, a za Drinsku izvesni prof. Damjanović. Petorica delegata iz Beograda su bili: M. Krivokapić, direktor »Ujedinjenog osiguravajućeg društva A. D.; S. Živanović, urednik »Zajednice«; B. Nešić, novinar; M. Mirčić, činovnik i dr B. Pirc, lekar — »Samouprava«, br. 25, 3. 2. 1937.

⁵³ »Samouprava«, br. 26, 4. 2. 1937.

⁵⁴ »Tri godine vlade g. d-r Milana Stojadinovića 1935—1938, izdanje Centralnog presbiroa Prezsedništva Ministarskog saveta, Beograd 1938, 46; dr T. Stojkov ovo kašnjenje objašnjava nepostojanjem saglasnosti u užem Glavnom odboru JRZ oko statutarnih odredbi i drugih dokumenata koje je Kongres trebalo da doneće — T. Stojkov, n. d., 156.

»omladinac dobro poznaje narodnu istoriju Srba, Hrvata i Slovenaca i borbu za oslobođenje i stvaranje Jugoslavije...«, a da omladina JRZ »mora da stvori odlučnu, jaku, ubeđenu, marljivu, savesnu i spremnu falangu nove partiske generacije...«, da omladinci budu »požrtvovani redari, aranžeri, kuriri, pratioci...« u akcijama stranke, kao i da aktivno rade na unapređenju privrede, propagandi zadrugarstva i na »suzbijanju onih socijalnih teorija koje su štetne i lažne, a naročito komunizma...«

Pored ciljeva u Rogićevom programu rada, projektom Statuta postavljeni su i sledeći: »...da Omladina JRZ gaji u omladini socijalni osećaj i ljubav prema bližnjem, smisao za građanske slobode i politička prava naroda, a utvrđuje u otpornosti protiv komunizma, kao pogrešne socijalne nauke, kao i protiv svih nauka i pokreta, koji uništavaju u praksi dostojanstvo čoveka, njegovu ličnu i građansku slobodu; da razvija kod omladine versko-etička i moralna načela i osećanja u duhu svake priznate veroispovesti, a gaji međusobnu ljubav između pripadnika raznih vera; da radi na podizanju plemenitih moralnih i fizičkih osobina svojih članova, i da upućuje članstvo na besprekorno vladanje u javnom i privatnom životu.« Za postizanje tih ciljeva OJRZ će se služiti: listovima, časopisima, brošurama, knjigama i slikama, držanjem sastanaka, zborova, mitinga», priređivaće i »političke škole i kurseve, raditi na osnivanju nacionalnih, dobrotvornih, kulturnih, muzičkih, gimnastičkih i sportskih društava, potpomagati ih i sarađivati sa njima«.

Propisan je i način prikupljanja materijalnih sredstava (članarina, pokloni, prihodi od priredbi, izdavanja knjiga i dr.), određeno ko može da postane redovni (svaki jugoslovenski građanin sa navršenih 21 godine života, s tim što je gornja starosna granica bila 25 godina), a ko vanredni član (oni koje delegira nadležni odbor JRZ kao funkcionere OJRZ, bez ograničenja godina starosti).

Utvrđeni su bili i organi OJRZ — Zemaljska skupština (sastajala bi se svake godine, kada bi rešavala sva programska pitanja i eventualne sporove, utvrđivala program i organizaciju). Glavni odbor (predstavljao je vrhovni upravni organ koji rukovodi poslovima i daje uputstva za rad banovinskim odborima, dok bi se za obavljanje tekućih poslova iz njegovih redova birao uži Glavni odbor), banovinske skupštine, banovinski odbori, sreske i mesne skupštine, sreski i mesni odbori i pod-odbori.⁵⁵

Kao ilustracija rada privremenog GO OJRZ, može poslužiti sačuvani zapisnik sa sednice održane 7. avgusta 1937. Na njoj se raspravljalo o organizaciji predstojećeg kongresa zakazanog za 15—17. oktobar 1937; organizovanju omladinskih organizacija u mestima gde do tada nisu bile formirane; obrazovanju posebnog tela, koje bi radi bolje organizacije kongresa, obilazilo zemlju i u »direktnom kontaktu sa omladinom iz unutrašnjosti pripremilo naše organizacije za što veće učešće.«⁵⁶

⁵⁵ Tekst Statuta OJRZ objavljen je u specijalnom izdanju »Samouprave: Sabor i Kongres Omladine Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 5. 11. 1937, 51—55; Almanah, 130—133.

⁵⁶ Taj predlog je bio prihvacen i u odbor su postavljeni B. Nešić, M. Mirčić i S. Živanović, AJ, 37-16-105/344.

Bilo je reči i o nabavci posebnih omladinskih značaka i uniformi⁵⁷, kao i o dozvolama članovima Privremenog GO za nošenje oružja. Obrazovan je bio i Odbor za štampu i propagandu⁵⁸, koji je dobio zaduženje da odštampa plakate za kongres, a raspravljaljalo se i o pitanjima vezanim za dobavljanje finansijskih sredstava za rad Privremenog GO⁵⁹, kao i o stavu prema Konkordatu i situaciji nastaloj u zemlji, naročito u Srbiji, povodom rasplamsavanja konkordatske krize.⁶⁰

Na osnovu zaključaka Privremenog GO OJRZ, sabor i kongres trebalo je da se održe 15., 16. i 17. oktobra 1937. Međutim, održani su 24. oktobra i trajali umesto tri, kako je bilo predviđeno, samo jedan dan. Sabor je održan na stadionu poznatog beogradskog kluba BSK-a, pred oko 30.000 ljudi, od čega je preko 19.000 omladinaca organizovano došlo iz svih banovina i Beograda.⁶¹ Na njemu je, pored članova najužeg rukovodstva JRZ, učešće uzeo i vođa stranke Milan Stojadinović i tom prilikom održao prigodan govor. Izložio je sve dotadašnje uspehe svoje vlade na spoljnom i unutrašnjem polju, podvrgao kritici Sporazum od 8. oktobra između srpske Udružene opozicije i SDK⁶² i omladini postavio zadatke da »...čuva jedinstvo i nedeljivost naše zemlje i našeg naroda...« i brine o pitanjima i interesima »koji se tiču našega seljaka, radnika i malog i srednjeg zanatlije i trgovca...«.⁶³ Defileom učesnika završen je svečani deo Kongresa.

Radni deo Kongresa održan je u sali Glavnog odbora JRZ u Dečanskoj ulici (danas Ulica Moše Pijade). Prisustvovalo je, pored gostiju, 378 delegata iz svih banovinskih odbora, odnosno iz 2/3 srezova u zemlji. Kongres je otvorio dr Rogić i u svom govoru istakao da je organizacija omladine JRZ uhvatila »dubok koren« u narodu ali i da organizacije u unutrašnjosti očekuju »veliki zadaci« u borbi za »dalji prosperitet omladine.« Sekretar Privremenog GO OJRZ pročitao je izveštaj o dotadašnjem radu na organizovanju omladine, koji je primljen aklama-

⁵⁷ O tome je Milana Stojadinovića u posebnom pismu konsultovao potpredsednik Privremenog GO OJRZ Milutin Krivokapić, pošto je za izradu značaka i uniformi bilo više ponuda od raznih fabrika — AJ, 37-16-105/342, pismo M. Krivokapića od 11. 8. 1937.

⁵⁸ U odbor su postavljeni S. Živanović, B. Nešić i M. Ristić, kojima je stavljen u dužnost da kod »najjeftinijeg ponuđača štampaju simbolične plakate, koji će se restaurati po celoj zemlji«, AJ, 37-16-105/346.

⁵⁹ AJ, 37-16-105/344 — zapisnik sa sednice Privremenog GO OJRZ održane 7. 8. 1937.

⁶⁰ Početkom avgusta 1937. Privremeni GO OJRZ je, u izdanju »Zajednice«, izdao specijalnu brošuru »Pročitaj i drugome objasni...« u kojoj je izneo i objasnio stav OJRZ prema Konkordatu, naravno, potpuno podudaran sa stavovima zvaničnih krugova prema ovome pitanju, koje je skoro dovelo do usijanja političku situaciju u Srbiji tokom leta i jeseni 1937.

⁶¹ Ovi podaci su izneti u već spomenutoj brošuri »Sabor i Kongres Omladine JRZ«, tako da se, ipak, moraju uzeti sa rezervom — prema njima iz Zetske banovine (odn. Sandžaka i Metohije) organizovano je došlo preko 300 omladinaca, iz Drinske oko 900 (od toga iz njenog istočnog dela, odn. iz zapadne Srbije nešto preko 200), iz Moravske blizu 3.000, iz srpskog dela Vardarske banovine oko 110, a iz Dunavske oko 6.500; o samom Saboru vidi i: *Almanah*, 48 i M. Vasić, n. d. 638.

⁶² O Sporazumu vidi: T. Stojkov, *O stvaranju bloka narodnog sporazuma (Prilog izučavanja odnosa između građanskih opozicionih grupa u Jugoslaviji 1935—1937. godine)*, »Istorijski 20. veka, zbornik radova VI«, Beograd 1964, 245—302.

⁶³ Sabor i Kongres OJRZ, 26—37.

cijom. Izabran je i stalni Glavni odbor, sastavljen od predsednika i sekretara banovinskih odbora, predsednika i sekretara MO OJRZ za Beograd, Zemun i Pančevo, kao i od po 4 člana iz svake banovine i Uprave grada Beograda koje izaberu banovinski, odnosno beogradski MO — ukupno 60 ljudi. Članovi GO su između sebe izabrali 11 članova užeg GO, a za predsednika dr Bojana Pirca⁶⁴, koji je pročitao rezoluciju, ak-lamacijom usvojenu od delegata.⁶⁵

Kongres je usvojio Uputstva za rad Omladine JRZ i Statut OJRZ koje je, još 27. aprila 1937, predložio Privremeni GO. Prihvaćen je i Pravilnik o organizaciji otseka Omladine JRZ⁶⁶, koji je, pored ostalog, predviđao organizovanje pri mesnim odborima propagandnog, prosvetnog, socijalnog, sportskog, pevačkog, muzičkog i pozorišnog odseka, na čijem bi se čelu nalazili posebno određeni »načelnici«. Detaljno su bili regulisani zadaci — tako je propagandni, čije je formiranje bilo obavezujuće za sve odbore, imao da radi na širenju programa JRZ, da sarađuje pri organizaciji zborova i konferencija, organizuje sve članove Omladine u »odrede redara, konjanika, biciklista, motociklista i automobilista«, na čijem bi se čelu nalazili »vodnici«, koje bi postavljao predsednik mesnog odbora; prosvetni treba da organizuju predavanja i tečajeve i da rade na podizanju opšte prosvećenosti svojih članova; socijalni da rade »na upoznavanju svojih članova sa socijalnim pitanjima a u smislu ideologije JRZ«; sportski, »da omladinu vaspitavaju u sportskom duhu i da u tu svrhu osnivaju i vode svoje sportske klubove«; a pevački, muzički i pozorišni da »u svojim članovima bude smisao za umetnost, da im daju potrebno teorijsko i praktično znanje... i da na javnim mestima prilikom manifestacija povećaju vrednost i lepotu tih priredbi.«⁶⁷

*

Nakon Kongresa, rad na organizovanju OJRZ u Srbiji je nastavljen,⁶⁸ mada podataka o novoformiranim odborima ima tek od maja 1938. Na konferenciji održanoj 8. maja 1938. u Prijepolju konstituisan je Sreski odbor za mileševski srez, u kome je do tada, po mesnim odborima u svih 11 opština sreza, bilo, bar prema podacima iz »Samouprave«, preko 2.000 omladinaca.⁶⁹ I u Kragujevcu je formiran Sreski odbor koji je, između ostalog, priređivao brojne sastanke na kojima se diskutovalo o političkoj situaciji u zemlji i svetu, uspesima vlade Milana Stojadinovića, kao i o daljim aktivnostima.⁷⁰ U Šapcu je, krajem maja,

⁶⁴ Potpredsednici užeg GO bili su Petar Marjanović i dr Franjo Galijan, sekretar Milutin Krivokapić, a blagajnik Miloš Božić. Članovi su bili: dr Ahmed Prolić, dr Krsto Grbin, dr Filota Dičo, Milan Badžak, Selimir Pezelj i Bora Dimitrijević — Sabor i Kongres, 44.

⁶⁵ U rezoluciji je istaknuta odanost Milanu Stojadinoviću, kao i odlučnost omladine da u svakoj prilici pomaže rad vlade i JRZ, disciplinovano izvršava sve zadatke i širi ideje OJRZ među članstvom, Isto, 45.

⁶⁶ *Almanah, 136.*

⁶⁷ Isto, 136—138. Međutim, veliko pitanje je da li je Pravilnik ikada stupio na snagu, odn. da li su mesni odbori pristupili organizovanju odseka, pošto o takvoj njihovoj aktivnosti u sačuvanim izvorima nema podataka.

⁶⁸ »Samouprava«, br. 256, 10. 11. 1937.

⁶⁹ Isto, br. 667, 8. 5. 1938. g. i br. 671, 13. 5. 1938.

⁷⁰ Isto, br. 715, 7. 7. 1938.

obrazovan Sreski odbor za pocerski srez⁷¹, a u Titelu je, na omladinskoj konferenciji, kojoj je prisustvovalo preko 2.000 omladinaca, takođe formiran Sreski odbor, za čijeg je počasnog predsednika izabran narodni poslanik Jevrem Tomić, potpredsednik Narodne skupštine.⁷² Početkom avgusta (7. 8.), obrazovani su sreski odbori za kosovsko-mitrovački⁷³ i timočki srez⁷⁴, a mesni odbori su formirani u Carinskoj opštini azbukovačkog sreza⁷⁵, Surdulici⁷⁶, Saraorcima⁷⁷ i drugim mestima.

Tokom 1938. u »Samoupravi« su često izlazili članci posvećeni pitanjima osnivanja omladinskih organizacija i potrebi koordinacije sa »starijim« članovima JRZ.⁷⁸ U njima je omladina upozoravana da odbaci »sve internacionalističke nazovi-ideale« i »da ne traži ništa u doktrinama i teorijama koje žele da izbrišu ono što je najvažnije: narod i njegovu individualnost.⁷⁹ Tražena je još bolja organizacija OJRZ, bilo je reći i o nekim »posebnim pitanjima« za koje bi banovinski i sreski odbori trebalo da odrede posebne ljude, kao na primer o organizovanju kulturno-političke i sportske aktivnosti, predavanja, izleta, priredaba i sl. Ta aktivnost je trebalo da ima »specijalne metode rada« za intelektualnu, akademsku, trgovacko-zanatlijsku i radničku omladinu. Zato je trebalo osnivati u gradovima od preko 10.000 stanovnika posebne sekcije po gornjim kategorijama u okviru mesne omladinske organizacije. Kao jedan od posebnih zadataka omladinskih organizacija JRZ, bilo je odvajanje srednjoškolske omladine od levičarskih i komunističkih uticaja.⁸⁰

Povodom godišnjice održavanja Prvog kongresa OJRZ izrađena je uporedna tabela sa prikazom brojnog stanja sreskih i mesnih odbora u oktobru 1937. i septembru 1938., da bi se prikazao veliki napredak u stvaranju omladinskih organizacija. Prema tabeli, u Dunavskoj banovini je u oktobru 1937. postojalo 7 sreskih i 101 mesni odbor, dok je u septembru 1938. bilo 16 sreskih i 255 mesnih; u Moravskoj se taj broj popeo sa 4 sreska i 127 mesnih na 6 sreskih i 142 mesna itd. U ukupnom zbiru, brojke su pokazale porast sa 21 sreskih i 334 mesna na 58 sreskih i 938 mesnih odbora, pri čemu su u obzir uzimani samo odbori koji su već bili formirani, a ne i oni koji su se nalazili u osnivanju.⁸¹

Uporedo sa širenjem organizacija, vršene su i kadrovske promene u postojećim odborima. Predsednici su uglavnom ostajali isti, a njih je,

⁷¹ Isto, br. 682, 27. 5. 1938.

⁷² Isto, br. 721, 14. 7. 1938; tokom jula obrazovani su i MO u Loku i Vilogu, selima u titelskom srezu, »Samouprava«, br. 732, 27. 7. 1938.

⁷³ Isto, br. 744, 10. 8. 1938. Predsednik je postao Vojislav Dabović, do tada predsednik MO OJRZ u Kosovskoj Mitrovici.

⁷⁴ Isto, br. 745, 11. 8. 1938. Predsednik je Jelen Nikolić, činovnik.

⁷⁵ Isto, 748, 14. 8. 1938. Predsednik je P. Ilić, upravnik pošte.

⁷⁶ Isto, br. 665, 5. 5. 1938.

⁷⁷ Isto, br. 681, 26. 5. 1938. Predsednik je Ž. Karić, učitelj.

⁷⁸ Isto, br. 676, 19. 5. 1938, članak: »Značaj omladinskih organizacija i potreba koordinacije sa starijima.«

⁷⁹ Isto, br. 665, 5. 5. 1938, članak: »Omladina — juče, danas, sutra.«

⁸⁰ Isto, br. 749, 16. 8. 1938, članak: »Za još bolju organizaciju omladine JRZ.«

⁸¹ Isto, br. 777, 18. 9. 1938, članak: »Glavni odbor omladine JRZ sprovodi svoje zadatke sa najvećim uspehom« — u Vardarskoj banovini taj se broj popeo, sa 4 SO i 34 MO, na 7 SO i 65 MO; u Drinskoj, sa 3 SO i 22 MO, na 5 SO i 45 MO; u Zetskoj sa samo 1 MO na 8 SO i 74 MO itd.

po pravilu, postavljao Glavni odbor JRZ iz redova »starijih« i provere-nijih članova. Menjali su se samo pojedini članovi odbora. Tako je 28. avgusta 1938. u Čačku održana godišnja skupština OJRZ, na kojoj je izabrana nova uprava.⁸² Slično se desilo i u Prijepolu⁸³, Beloj Crkvi (ba-natskoj⁸⁴, Beogradu⁸⁵. Održavane su i godišnje skupštine banovinskih od-bora. Krajem juna 1938. u Novom Sadu je održana skupština OJRZ za Dunavsku banovinu, na kojoj su sumirani dotadašnji rezultati u or-ganizovanju omladine (u preko 75% opština bilo je omladinskih odbora) i izabrana nova uprava na čijem čelu je ostao »stari« predsednik, narod-ni poslanik Milan Badžak.⁸⁶

Novu upravu dobili su i: VI omladinski pododbor u Beogradu⁸⁷, sre-ski odbor sremsko-karlovačkog sreza⁸⁸, mesni odbori u Paraćinu⁸⁹, Kru-ševcu⁹⁰, Gornjem Milanovcu⁹¹, kao i sreski odbor lapskog sreza na Ko-sovu i Metohiji.⁹²

Organizacije OJRZ često su priređivale manifestacione zborove, od kojih je jedan od najbolje posećenih održan 19. juna 1938. u Šapcu⁹³. Zborovi su organizovani i u Nišu, 17. jula 1938.⁹⁴, Zemunu, na kome je pred oko 1.500 omladinaca govorio senator Đura Kotur⁹⁵, Pančevu⁹⁶, a naročito su aktivni bili beogradski pododbori.⁹⁷

Beogradski omladinci su bili ažurni i u osnivanju pojedinih sek-cija, a bilo je predviđeno i održavanje mnogobrojnih predavanja iz »političkih nauka i ekonomije«. Jedno je npr. trebalo da održi dr Janošević sa temom »Svetozar Marković i stvaranje Radikalne stranke u Srbiji«.⁹⁸ Planirala su se bila i putovanja u Hrvatsku, Sloveniju i Dalmaciju, ka-ko bi se тамо »upoznali sa svojim partijskim drugovima«.⁹⁹ Cesto su

⁸² »Samouprava«, br. 736, 1. 9. 1938. Predsednik je postao V. Cogoljević, trgovac.

⁸³ Isto, br. 574, 15. 1. 1938. Godišnja skupština je održana 9. 1. i na njoj je za predsednika izabran Desimir Rogić, a za sekretara Sajto Hašimbegović.

⁸⁴ Isto, br. 578, 20. 1. 1938.

⁸⁵ Isto, br. 588, 1. 2. 1938. Izabrana je nova uprava MO OJRZ i umesto Petra Marjanovića za predsednika je izabran Milivoje Đikanović, dipl. pravnik, a za potpredsednike L. Petošević, Dušan Janković, novinar i predsednik »Slovenskog juga« i M. Isačlović.

⁸⁶ Isto, br. 707, 28. 6. 1938.

⁸⁷ Isto, br. 665, 5. 5. 1938.

⁸⁸ Isto, br. 687, 2. 6. 1938. Predsednik je Jovan Živanović, sekretar Narodne skupštine.

⁸⁹ Isto, br. 683, 28. 5. 1938.

⁹⁰ Isto, br. 694, 11. 6. 1938. Novi predsednik je postao Lj. Popović, suplent, dok je dotadašnji dobio zaduženje i čast da, zbog »velikih zasluga«, predstavlja Mesni odbor u Sreskom i Banovinskom odboru, a kao član Sreskog i u Glavnom odboru OJRZ.

⁹¹ Isto, br. 714, 6. 7. 1938.

⁹² Isto, br. 743, 9. 8. 1938. Godišnjoj skupštini predsedavao je narodni po-slanički Šerif Voca.

⁹³ AJ, 37-16-107/432, poziv Milanu Stojadinoviću upućen 6. 6. 1938.

⁹⁴ »Samouprava«, br. 728, 22. 7. 1938.

⁹⁵ Isto, br. 755, 23. 8. 1938.

⁹⁶ Isto, br. 764, 2. 9. 1938.

⁹⁷ Isto, br. 745, 755, 756 i 760 od 11, 23, 24. i 28. 8. 1938.

⁹⁸ Isto, br. 703, 23. 6. 1938.

⁹⁹ Isto, br. 745, 11. 8. 1938.

bile priređivane i zabave sa igrankama, naročito povodom državnih i crkvenih praznika.¹⁰⁰

I pored toga što je JRZ bila stranka na vlasti, njene omladinske organizacije su se suočavale sa neočekivanim problemima. Naime, članovi mesnog odbora iz Pančeva su početkom marta 1938. uputili pismo M. Stojadinoviću, u kome su ga molili da im odobri dodeljivanje »partiskog stana«, pošto za razliku od opozicionih partija nisu imali prostorije za »što tešnji dodir« sa građanstvom i potencijalnim članstvom. Tražili su i »materijalnu pomoć od Dinara 5.000.— za nabavku celokupnog kancelarskog nameštaja i pribora, kao i redovnu mesečnu pomoć od Dinara 2.000 — za održavanje kancelarije, kao i za platu jednog stalnog partiskog nameštenika.¹⁰¹ Na osnovu tog, kao i drugih podataka, vidi se da su glavni izvori prihoda omladinskih organizacija bila novčana sredstva iz državne blagajne. Svaki beogradski pododbor mesečno je dobijao po 500 dinara, ali bi se i svako prekoračenje toga »budžeta« takođe nadoknađivalo iz iste kase, uz izričito odobrenje Milana Stojadinovića.¹⁰²

Nakon prestanka izlaženja »Zajednice«, glavnog organa OJRZ krajem 1937, Glavni odbor OJRZ je pokrenuo novi list — »Omladinsku reč«, pod uredništvom dr B. Pirca. U jedinom sačuvanom broju od oktobra 1938. nalazi se interesantan članak o uniformama sportista OJRZ. Njemu je prethodila odluka Izvršnog odbora OJRZ od 30. septembra 1938. »u pogledu uniformiranja članova OJRZ« da: »1) Omladina JRZ kao celina neće nositi nikakve uniforme, već obavezno samo propisne omladinske značke; 2) za članove različitih sportskih sekcija propisuju se jednobrazni dresovi, tako da će na vežbalištima i igralištima svaka pojedina grana sporta imati samo jednu vrstu dresova; 3) svi članovi sportskih sekacija, koji to žele (podvukao D. T.) nosiće jednu svečanu uniformu za nastupe i van igrališta i vežbališta. Ova će se uniforma nositi prilikom sportskih, partiskih ili nacionalnih priredbi, a po odluci nadležnih odbora; 4) uniforma sportiste se sastoji od: grao pantalona, zelene (reseda) košulje sa ušivenom omladinskom značkom, tamnozelene kravate, crnog kožnog pojasa i šajkače... sa metalnom omladinskom značkom...; 5) uniforma se može nabaviti samo preko Glavnog odbora OJRZ za cenu 200.— dinara — naročito vredni i siromašni članovi imajuće određeni popust, a neće je moći nositi niko ko nema punomoćne omladinske legitimacije i za koga se lekarskim pregledom nije utvrdilo da može pripadati jednoj sportskoj organizaciji.¹⁰³

¹⁰⁰ AJ, 37-16-105/314 MO OJRZ u Beogradu je 12. 6. 1937. organizovao »Bunjevačko poselo«; »Samouprava«, br. 717, 9. 7. 1938.

¹⁰¹ AJ, 37-16-107/705. Pismo upućeno 3. 3. 1938. Miljanu Stojadinoviću.

¹⁰² Isto, 37-16-115/699—701. Molba predsednika XXIV podobdora OJRZ u Beogradu od 15. 12. 1938. da se nadoknade vanredni troškovi. Milan Stojadinović je na poleđini istoga dokumenta zapisao: »Isplaćeno 24/XII...«

¹⁰³ »Omladinska reč«, službeni organ OJRZ, br. 17, 1. 10. 1938, str. 6; Pitanju uniformi za sportiste je Milan Stojadinović poklanjao veliku pažnju uglavnom zbog želje da oponašanjem uniformisanih sportskih »falangi« u Nemačkoj i Italiji, sa kojima se bio upoznao tokom svojih poseta Berlinu i Rimu. Međutim, on nije insistirao na obaveznom posedovanju i nošenju uniformi i po tome se razlikovao od fašističkih i naciističkih ideologa. Način nabavke uniforme sportista, koji su to trebali da učine o svom trošku nije sigurno doprinela većem stepenu uniformisanosti »jerezinih« sportskih odreda. Obaveza je jedino važila za omladince koji su bili u ličnoj Stojadinovićevoj pratnji prilikom njegovih putovanja po

U listu su izlazila i obaveštenja o životu i radu omladinskih organizacija, osnivanju novih odbora, naročito po Sandžaku i Kosovu i Metohiji, kao i vesti o aktivnostima Glavnog odbora OJRZ.¹⁰⁴

Omladina JRZ u Srbiji imala je od januara 1936. još jedno glasilo — »Slovenski jug«, organ studenata Beogradskog univerziteta članova JRZ.¹⁰⁵ List se bavio raznolikim temama, počev od pregleda i komentara unutrašnjih događaja, prikaza dešavanja u svetu, gde je akcenat uglavnom bio na kritici zbivanja u SSSR-u, do životnih pitanja studenata i omladine.¹⁰⁶ Međutim, najviše prostora posvećivano je kritici opozicionih srpskih partija.¹⁰⁷

Na osnovu raspoloživih podataka teško je utvrditi tačan broj organizovanih omladinaca JRZ u Srbiji. Njihova socijalna struktura može se samo nazreti iz sačuvanih spiskova članova pojedinih odbora, dok podataka o »običnim« članovima Omladine JRZ gotovo da i nema. Uočljivo je da su u rukovodstva sreskih i mesnih odbora najčešće birana lica zaposlena u državnom aparatu, što i ne iznenađuje pošto je i celokupna organizacija OJRZ stvarana »odozgo«. Često je i radno mesto, kao i eventualni napredak u službi mladog državnog činovnika, bilo u direktnoj vezi sa članstvom u OJRZ. Takav način formiranja omladinskih organizacija potvrđuje i podatak da su se na mestima predsednika odbora na svim nivoima nalazili »stariji« i istaknutiji članovi stranke, koji su na ta mesta postavljeni odlukama najviših partijskih organa, kako bi svojim »iskustvom« pomogli napretku i boljem funkcionisanju OJRZ.

Sačuvano je nekoliko dokumenata na osnovu kojih se može utvrditi socijalni sastav pojedinih omladinskih rukovodstava, koji samo potvrđuju prethodnu konstataciju. U Akcijonom odboru za organizovanje OJRZ bilo je 14 državnih činovnika, 3 novinara, po 2 trgovca, advokata, industrijalca i lekara i po 1 izvoznik i radnik.¹⁰⁸ U nešto kasnije obrazovanom, širem GO OJRZ učešće je uzelo 8 državnih činovnika, 3 studenta, po 2 advokata i učitelja i po 1 narodni poslanik, ministar, novinar, lekar i rentijer (u obzir su uzeti samo članovi GO sa teritorije današnje Srbije — prim. D. T.).¹⁰⁹ Od 35 članova Mesnog odbora OJRZ za Beograd, Zemun i Pančevo, 18 je bilo direktno zaposleno u državnoj službi.¹¹⁰

Tačan, pa i približan, broj članova OJRZ je teško utvrditi. On je zavisio i od mesta u kome je organizacija delovala. U pojedinim opštinskim postojala su samo rukovodstva bez članstva ili sa popisanim potencijalnim članovima. Takvo stanje donekle objašnjava i nedostatak sačuvane dokumentacije o radu omladinskih odbora po unutrašnjosti Srbije, dok je, nasuprot tome, relativno brojna sačuvana građa o aktivnostima

zemlji, zatim za one koji su obezbeđivali zborove na kojima je »vođa« govorio, pogotovo u vreme predizborne kampanje 1938, kao i prilikom svečanih dočeka stranih državnika koji su dolazili u zvanične posete Jugoslaviji. Istini za volju, treba reći da su sve to radili isti omladinci, čiji broj nikada nije prelazio 200.

¹⁰⁴ »Omladinska reč«, br. 17, 1. 10. 1938, str. 3, 7 i 8.

¹⁰⁵ D. Tešić, n. d., 54, nap. 2.

¹⁰⁶ »Slovenski jug«, organ studenata Beogradskog univerziteta članova JRZ, br. 29, god. II, 14. 5. 1936.

¹⁰⁷ Isto, br. 3, god. IV, 19. 3. 1938.

¹⁰⁸ »Samouprava«, br. 45, 14. 4. 1936.

¹⁰⁹ AJ, 37-16-105/410—411, Spisak članova šireg Glavnog odbora OJRZ.

¹¹⁰ AJ, 37-16-105/313, Spisak članova Mesnog odbora OJRZ za Beograd, Zemun i Pančevo.

vrha OJRZ. Teškoće pri utvrđivanju brojčane snage proizilaze i iz činjenice da je i omladinsku organizaciju često zahvatala ista slabost kao i organizacije »starijih« — stvaranje paralelnih organizacija po pojedinih mestima.

Omladina JRZ odigrala je veliku ulogu u Stojadinovićevoj predizbornoj propagandnoj akciji tokom oktobra, novembra i decembra 1938.¹¹¹ ali je padom Milana Stojadinovića u februaru 1939. i omladinsku organizaciju zahvatila duboka kriza. Rascep unutar JRZ doveo je do podvojenosti u omladinskim redovima, a pogotovo u rukovodstvu. Samim tim, omladinske organizacije su gubile prvo bitnu ulogu i polako nestajale kao forma organizovanja omladine unutar stranke. Tome su u punoj mjeri doprineli i burni događaji koji su zahvatili Kraljevinu Jugoslaviju, nametnjući rešavanje mnogo važnijih pitanja nego što je organizovanje omladine.

DRAGAN TEŠIĆ

ORGANIZOVANJE OMLADINE JUGOSLOVENSKE RADIKALNE ZAJEDNICE U SRBIJI 1935—1939. GODINE

Rezime

Vladajuća politička stranka u Kraljevini Jugoslaviji u periodu od 1935. do 1939., odnosno 1941. godine, Jugoslovenska radikalna zajednica, započela je sa organizovanim okupljanjem omladine na području Srbije u martu i aprilu 1936. Formiranje omladinskih organizacija teklo je uporedo sa osnivanjem sreskih i mesnih odbora JRZ. Najpre je bila oformljena kompletna organizacija na teritoriji Uprave grada Beograda (Beograd, Zemun i Pančevo), da bi tokom 1936. i 1937. godine bili stvoreni sreski i mesni odbori po mnogim mestima u Srbiji.

Konačni organizacioni oblik Omladina JRZ dobila je na Kongresu održanom 24. oktobra 1937. u Beogradu, kada su usvojeni Program i Statut i izabran Glavni odbor na čelu sa dr Bojanom Pircem.

Omladinska organizacija JRZ pokretala je i svoja glasila. U oktobru 1936. izašao je prvi broj »Zajednice«, da bi se list ugasio krajem 1937., kada je pokrenuta »Omladinska reč«, koja je izlazila tokom 1938. godine.

Omladina JRZ odigrala je veliku ulogu u predizbornoj kampanji Milana Stojadinovića tokom oktobra, novembra i decembra 1938., ali je padom Stojadinovićeve vlade u februaru 1939. i omladinsku organizaciju zahvatila duboka kriza. Rascep u JRZ doveo je i do podvojenosti unutar omladinskih redova. Radikalske omladinske organizacije su gubile prvo bitnu ulogu i polako nestajale kao forma organizovanja omladine ove stranke.

¹¹¹ M. Vasić, n. d., 639; P. Lažetić, *Milan Stojadinović i predizborná propaganda 1938. godine*, »Zbornik Istoriskog muzeja Srbije«, br. 25, Beograd 1988, 117—139; N. Žutić, n. d., 190—191.

DRAGAN TEŠIĆ

THE YUGOSLAV RADICAL ASSOCIATION'S YOUTH ORGANIZATION
IN SERBIA (1935 — 1939)

S u m m a r y

The ruling political party in the Kingdom of Yugoslavia from 1935 to 1939, i.e. 1941, the Yugoslav Radical Association (JRZ) began forming its youth organization in Serbia in March and April 1936. The youth organization was formed along with the setting up of district and local committees of JRZ. The organization was formed in the region of the Belgrade City Administration (Belgrade, Zemun and Pančevo), followed in 1936 and 1937 by the establishment of its district and local committees in many Serbian towns.

The JRZ Youth Organization acquired its final organizational structure during the Congress held on October 24 1937, in Belgrade, when the Program and Statute were adopted and the Main Committee was elected, headed by Dr. Bojan Pirc.

The Youth Organization began publishing its own newspapers. In October 1936 the first edition of »The Association« was issued but this paper ceased to exist in 1937, when the »Young People's Word« was started, which came out during 1938.

The Youth Organization of JRZ played an important part in the election campaign of Milan Stojadinović during October, November and December of 1938 but with the fall of Stojadinović's government, in February 1939, the Youth Organization went into a serious crisis. The split which occurred in JRZ evoked similar discord in the Youth Organization. The Radical youth organizations lost their primary function and began to decline as this party's organized form of gathering young people around its ideas.

ŽARKO JOVANOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za noviju istoriju Srbije

Beograd, Kneza Miloša 101

POLITIČKO RASLOJAVANJE SELJAŠTVA U SRBIJI 1941. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 316.343.64(497.11) »1941«

ABSTRACT: U članku se razmatra pitanje učešća seljaka u događajima 1941. godine u Srbiji. Seljaštvo Srbije opredeljivalo se jednim delom za NOP, odnosno za partizanski pokret pod rukovodstvom KPJ, drugim za četnički pokret, trećim za kvislinške formacije. Ono je činilo najbrojniji deo stanovništva u Srbiji (79,3%) i bilo značajan faktor ekonomiske, vojne i političke moći. Ponašanje seljaštva u vreme građanskog rata, koji počinje u jesen 1941. godine, njegovo opredeljivanje i raslojavanje je zbog toga posebno važno. Rad je rađen na primarnim arhivskim izvorima.

Seljaštvo Srbije, kao najbrojniji deo stanovništva, u ratu 1941—1945. bilo je veoma značajan faktor ekonomске, vojne i političke moći. Ono je činilo najbrojniju boračku masu tokom rata i neophodnu bazu, bez čije se pomoći ne može zamisliti pobeda Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Tokom Narodnooslobodilačke borbe, mnogobrojni faktori u okviru srpskog sela imali su značajnog uticaja na ponašanje seljaštva. U ustanku i tokom celog rata seljaštvo Srbije se našlo između dva suparnička pokreta — novoformiranog partizanskog i četničkog, sa dugom predratnom tradicijom. Našlo se u vrtlogu građanskog rata, izloženo masovnim represalijama, u borbi za životni opstanak i oslobođenje zemlje.

Učešće seljaka Srbije u ustanku 1941. godine, kao i ratu i revoluciji, jedno je od ključnih pitanja i ne može se u potpunosti razumeti bez šireg razmatranja ekonomskih, društvenih i političkih odlika tog perioda. U biti tog pitanja je politički, ekonomski i socijalni položaj sela i seljaštva pred rat i tokom rata, u prvom redu raslojavanje seljaštva, opterećenost dugovima, porezima, težak materijalni položaj, nepismenost, verska i kulturna zaostalost, politička rascepkanost, vezanost za monarhiju, i sl.

Neposredno pred izbijanje ustanka 1941. godine na okupiranoj teritoriji uže Srbije od 51.000 km² živilo je oko 4 miliona stanovnika, od kojih su 3.102.000 činili seljaci, ili u procentima 79%.¹ Procenat pol-

¹ Okupacija teritorije »uže Srbije« 1941. godine obuhvatala je prostor između Dunava i Save na severu, Drine na zapadu, Kosova i Metohije i Makedonije na jugu i Bugarske na istoku. Prema podacima nemačkog Ministarstva ino-

privrednog stanovništva nije svuda bio isti. U istočnoj Srbiji iznosio je 88%, a u užičkom okrugu čak 91%.²

U 23-godišnjem periodu postojanja Kraljevine Jugoslavije, Srbija je bila nerazvijena agrarna zemlja u kojoj se industrija sporo razvijala, pa je ogromna većina seljaštva posed obrađivala na primitivan način, bez primene bilo kakvih agrotehničkih mera. Primitivnost obrade zemlje bila je karakteristična za sve krajeve udaljene od varoških naselja i komunikacija, posebno u planinskim predelima. Seljak u Srbiji se bavio proizvodnim delatnostima za svoje potrebe (zemljoradnjom, stočarstvom, voćarstvom itd.), tako da na tržište nije bio mnogo upućen. Ipak, u pojedinim oblastima Srbije seljaštvo je bilo i delimični proizvođač, pa su njegova ekonomija, kao i nivo kulture, za tadašnje srpske prilike imali relativno viši nivo, npr. u selima Mačve, Pomoravlja, Timočke krajine itd.³

Procesu diferencijacije i pauperizacije seljaštva veliki doprinos su davali i državni nameti, zelenički dugovi sa velikim kamataima, razni posrednici koji su kupovali seljakove proizvode, trgovci itd. Najveći uzrok seljakovog propadanja bio je taj što je bio primoran da u bescenje prodaje svoje proizvode, stoku i na kraju i deo svoga poseda, koji se time drastično umanjuvao. Na usitnjavanje poseda uticao je i porast porodica koje su se delile, a time usitnjavale i onako mali posed. Zbog toga je usitnjavana i umanjuvana i proizvodnja, dok se broj domaćinstava i njihovih članova povećavao brzinom kakva se retko sretala u Evropi toga vremena.⁴ Raspadanje starih patrijarhalnih odnosa i prodiranje novih dovodili su do promena života i psihologije seljaštva. Zbog toga su odnosi na srpskom selu, pred ustanak, bili raznoliki i složeni.⁵ Seosko stanovništvo, koje je u ogromnom procentu činilo siromašno i srednje seljaštvo, uz veliki procenat i nepismeno (u Drinskoj banovini 66%, u Moravskoj 62% itd.),⁶ u predratnom periodu bilo je zahvaćeno i oštrim političkim borbama građanskih stranaka i stranačkim podelama. Uglavnom monarhistički raspoloženo, ekonomski zavisno od bogatijih slojeva, nepismeno i zaostalo, opterećeno verskim i drugim pred-

stranim poslova od maja 1941. godine, na ovom prostoru živilo je približno 3.800.000 stanovnika. Podatak o broju stanovnika koristili smo iz publikacije »Izračunat broj stanovnika Jugoslavije za 1941—1945. godinu« od 31. marta 1941, u kojoj se navodi da je na području uže Srbije živilo 4.008.112 stanovnika, u koje su uračunati i stanovnici sandžačkih srezova i srezova jugoistočne Srbije, okupiranih od strane Bugara. Državni statistički ured DFJ, serija II, sv. 2, str. 1; dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine*, Beograd 1963, str. 23. U jednom izveštaju izaslanika Nezavisne Države Hrvatske u Beogradu, pri nemačkoj komandi za Srbiju (Stanovništvo Srbije), navodi se da je u Srbiji pod nemačkom okupacijom, južno od Dunava, 1941/42. bilo ukupno 3.053.204 stanovnika. Arhiv Vojno-istorijskog instituta, Beograd (dalje: AVII), Fond U, kut. 88, fas. 3, br. 12.

² AVII, Fond U, kut. 88, fas. 3, br. 12; Nikola Ljubičić, *Užički narodnooslobodilački odred »Dimitrije Tucović«*, Beograd 1979, str. 20; dr Dragoljub Petrović, *Narodnooslobodilački rat i revolucija u istočnoj Srbiji 1941—1945*, Beograd 1984, str. 10.

³ Dr Dragoljub Petrović, n. d., str. 13.

⁴ Ing. agr. Maksim Goranović, *Naš seljački posed i tehnika raslojavanja i osiromašenja sela*, Beograd 1953, str. 54.

⁵ Ing. Sreten Vukosavljević, *Pisma sa sela*, Beograd 1962, str. 24, 65, 69.

⁶ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, knj. I, Sarajevo 1937, str. VI.

rasudama, bilo ga je lako obraditi. U tome su pojedine građanske stranke imale velikog uspeha, kao Demokratska stranka, Radikalna stranka, Savez zemljoradnika, Jugoslovenska radikalna zajednica i dr.

Uticaj pojedinih građanskih stranaka u raznim oblastima Srbije bio je različit, počev od okruga do okruga, od sreza do sreza, čak i od sešta do sela. Česta je bila pojava da je ne samo u jednom okrugu, već i u pojedinim selima bilo politički angažovano više građanskih stranaka od kojih su neke pridobile veći broj seljaka svih socijalnih slojeva, a neke manje. To najbolje pokazuju izborni rezultati.

Sve građanske stranke su se uglavnom oslanjale na bogatije seljake, trgovce i zelenoše koji su ekonomskim merama vezivale veliki broj siromašnih, pa često i srednjih seljaka preko dugova, davanja zemlje u zakup, prijateljskih i drugih veza.

Aktivan činilac bila je i KPJ, koja je uspela da među seljaštvom u Srbiji ostvari izvestan uticaj preko svojih partijskih celija i uporišta po selima, što je bilo od značaja za organizovanje borbe protiv okupatora cija zadružne omladine, čitaonica i biblioteka i raznih sportskih i kulturno-umetničkih društava. U svojoj propagandi, zahtevala je da se reše agrarno i nacionalno pitanje, seljakova prezaduženost i propadanje. U vreme izbijanja ustanka osnovni zahtevi KPJ bili su borba za oslobođenje zemlje od okupatora i oslonac na Sovjetski Savez, što je u tim teškim vremenima kod znatnog dela seljaštva u Srbiji, koje je imalo simpatije prema ovoj velikoj zemlji, stvaralo snažan moralni podstrek za predstojeću borbu. U političkoj aktivnosti KPJ na selu, i pored propusta i improvizacija, značajnu ulogu je odigrala Komisija za selo pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju (formirana 1940. godine), koja je obogatila oblike i sadržaj rada društvenih, sportskih i kulturnih organizacija na selu. Plod takve aktivnosti bio je obnavljanje starih i formiranje novih partijskih celija i uporišta po selima u Srbiji. U vreme izbijanja ustanka od 347 partijskih celija i 106 uporišta — 200 ih je bilo po selima, što je bilo od značaja za organizovanje borbe protiv okupatora i njihovih saradnika i pored toga što je njihov broj u odnosu na broj sela u Srbiji bio veoma mali. Ali, mora se imati u vidu činjenica da snaga KPJ nije bila toliko u brojnosti članstva i organizacija, koliko u njihovoj političkoj aktivnosti i skoro fanatizovanom ideološkom opredeljenju i rešenosti za borbu. U vreme priprema za predstojeću oslobođilačku borbu KPJ u Srbiji je posebnu pažnju posvećivala selu, jer je bila svesna da će se glavna bitka voditi na seoskim prostorima, geografski pogodnim za partizanski način ratovanja. Selo je takođe moralo da bude i glavni snabdevač hranom, obućom, odelom i drugim potrebama, da pruža smeštaj, čuva i neguje ranjenike, daje borački kadar, organizuje obaveštajnu službu i drugo.

Još u danima Aprilskog rata, uprkos riziku, seljaštvo je skrivalo najviše partijske rukovodioce i članove Partije. Primera radi, seljaci Parcana, Popovića i Male Vrbice pod Kosmajom prihvatali su članove PK KPJ za Srbiju i pružili im utočište.⁷

Znajući da će na selu moći da opstane kao vodeća antifašistička i antiokupatorska snaga ako ostvari čvrstu i široku saradnju sa seljaštvom, Partija je zahtevala od svojih organizacija i članstva na terenu

⁷ Dr Jovan Marjanović, n. d., str. 43.

da uz pomoć razrađenih metoda i uputstava za borbu organizuju najširu propagandu preko proglaša, letaka i drugog propagandnog materijala, i sastanke sa patriotski opredeljenim seljacima, bez obzira kojoj političkoj partiji pripadaju, na kojima će se raspravljati o uzrocima apriliškog poraza i držanju okupatora. U selima požarevačkog okruga održavani su sastanci sa po 50—60 ljudi, dok su po selima valjevskog kraja partijski agitatori savetovali seljacima da sakupljaju oružje.⁸

U toku priprema za ustank po selima je sakupljano oružje, municija i razna vojnička oprema i pored strogog naređenja okupatora da se to mora predati. Sve je sakrivano na sigurna mesta. Seljaci su to činili i u mnogim selima gde nije bilo članova Partije, niti njihovog uticaja. Među njima je postojalo čvrsto uverenje da će doći do borbe protiv okupatora, pa su se stoga i pripremali za nju. Vest o napadu Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, kao munja je prostrujala selima Srbije, dopirući i do naudaljenijih. Odjeknula je kao glas nade i ohrabrenja, ali i kao poziv svim rodoljubima u zemlji za borbu protiv porobljivača do konačnog oslobođenja. Ljudi po selima bili su uvereni da će do oslobođenja ubrzo doći, uz pomoć velikog i hrabrog sovjetskog naroda, sa kojim je srpski narod vezivalo viševekovno duboko priateljstvo.⁹

Okupacijom zemlje, aprila 1941. godine, vladajući krugovi, umesto da organizuju borbu, stavili su se u službu okupatora, uveravajući narodne mase da je ludost suprostavljati se brojnim i dobro naoružanim okupatorskim snagama, već da treba čekati povoljnije vreme, da saveznici slome sile Osovine. Uz njih su stala i rukovodstva zabranjenih pojedinih građanskih stranaka, sa nekim izuzecima, kao i Ljotićev »Zbor« i drugi pokreti. Sa dugom i slavnom rodoljubivom tradicijom, srpski narod nije prihvatio politiku pokoravanja i ropske poslušnosti koju su mu nudili komesarska vlada Milana Aćimovića, a potom i vlada generala Milana Nedića, koji je sebe proglašio »spasiocem srpskog naroda«.

Težnje srpskog naroda za oslobođenjem od ropsstva aktivno je podupirala KPJ, koja je, iako brojno mala, vršila snažnu propagandu i organizovala borbu po svaku cenu protiv okupatora, pozivajući sve rodoljube da joj se priključe. Na istoj liniji u prvo vreme ustanka našli su se i četnički pokreti Koste Milovanovića-Pećanca i pukovnika Jugoslovenske vojske Draže Mihailovića, koji se u to vreme stvarao na Ravnoj gori, okupljujući vojнике, podooficire i oficire razbijene Jugoslovenske vojske. Njima su se priključivali i patriotski raspoloženi i monarhistički opredeljeni seljaci iz svih društvenih slojeva.

Komunističko rukovodstvo je od samog početka ustanka nastojalo da privuče sve koji žele da se bore za slobodu, bez obzira na socijalni položaj, nacionalnu, versku ili političku pripadnost. U prvoj fazi ustanka seljaštvo se sporo i nerado opredeljivalo za partizanske odrede, pa ih je i stoga veoma malo bilo u njihovim redovima. Osnovnu boračku masu prvih partizanskih odreda u Srbiji uglavnom je činila omladina, u prvom redu đaci, studenti, zatim radnici, intelektualci i druge profesije,

⁸ AVII, F. NOB-1982-7-2, *Memoar Đure Meštrovića*; F. NOP Stenografske beleške; IRPS, MOK Požarevac, br. 13459, *Sećanja Bogoljuba Stojanovića-Tine*; dr Žarko Jovanović, *Seljaštvo Srbije u ratu i revoluciji 1941—1945*, »Tokovi revolucije«, br. 1, Beograd 1989, str. 102.

⁹ Dr Žarko Jovanović, n. d., str. 102—103.

članovi KPJ i SKOJ-a, ili pak njihovi simpatizeri, rođaci i bliski prijatelji.

Na slabo opredeljivanje seljaka za partizane u početnoj fazi ustanka veliki uticaj su imali teror i odmazda okupatora, kao i snažna antikomunistička propaganda vladajućih krugova Srbije — da su partizani komunisti, da su protiv boga, crkve, kralja, monarhije, porodice, braka, da zimlju pretvaraju u komune kao u Sovjetskom Savezu, uzimaju decu od roditelja, da si brat ženi sestrom i mnoge druge besmislice. Organizacija partizanskih jedinica bila je čvrsta, trajna i nikada nije bila vezana za jedno selo, odnosno za užu teritoriju, što većini seljaka nije odgovaralo, pa su se teže odlučivali da stupaju u takve vojne formacije.

Nasuprot takvoj propagandi, rukovodstvo ustanka u zemlji, pa i Srbiji, u prvi plan isticalo je borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, dok su sva druga pitanja ostavljana po strani. Uz to, tražilo je pozivanje sa pristalicama svih građanskih stranaka, kao i sa četničkim pokretima. Ovo je bilo od velike važnosti jer su oko tih stranaka, kao i oko četničkih pokreta, bile okupljene brojne seljačke mase iz svih socijalnih slojeva. Zanimljivo je da su se mnogi bogatiji seljaci, kao i neka bogatija sela, npr. u Mačvi i Resavi, opredeljivala za NOP dok su se siromašniji seljaci, pa i neka siromašnija sela, opredeljivala za četnike, ljetićevece i dr. iz kojih su poticali surovi batinaši i koljači. Mora se istaći činjenica da se veliki procenat seljaštva u Srbiji od prvih dana ustanka držao pasivno, u iščekivanju. Mnogi su se tako ponašali tokom celog rata. U tim selima nikada nije bilo mnogo partizana, pa ni četnika.¹⁰

U vreme pokušaja zajedničke borbe partizana i četnika protiv okupatora, opredeljivanje seljaka Srbije za jednu ili drugu stranu bilo je dobrovoljno. Na posebnim ili zajedničkim zborovima seljacima je davana mogućnost da se slobodno opredeluju za jedne ili druge. Seljaci koji su se opredelili za NOP, mada ih je bio manji broj, učinili su to svesno, pa su zato i ređe bežali i bilo ih je teže nagovoriti da pređu u četnike, ili se povuku kućama. Bilo je skoro pravilo da ako je ugledniji seljak, bez obzira iz kakvog socijalnog sloja poticao, otiašao u partizane, niko od njegove braće ili bližih srodnika nije odlazio na suprotnu stranu. Takav lanac se protezao i na druge srodničke i rodbinske odnose. Na tom mestu gubio se klasni motiv, odnosno motiv ekonomsko-socijalnih odnosa i počinjao da deluje mehanizam seoske tradicije.¹¹

Ali bilo je i dubokog narušavanja te tradicije. U nekim seoskim sredinama dolazilo je do tragičnog rascepa: iz iste porodice jedan član je odlazio u partizane, a drugi u četnike, pa su pucali jedan na drugog: brat na brata, otac na sina i obrnuto, sestra postajala okupatorski ili četnički doušnik, a brat partizan ili obrnuto. Do ovih apsurdnih slučajeva dolazilo je zbog toga što je preovladala psihologija da će odlaskom članova porodice istovremeno na jednu i drugu stranu — četnik braniti od četnika, a partizan od partizana. Bila je to surova logika opstanka po

¹⁰ Isto, str. 104, fuznota 28.

¹¹ Isto, str. 104.

svaku cenu. Ogromna većina seljaka je takve slučajeve osuđivala kao nemoralne.¹²

Nasuprot tradicionalnih, srodničkih i rodbinskih odnosa, kao i ekonomskih i socijalnih motiva, delovali su i drugi, najčešće međusobni sukobi koji su odvodili čitave porodice na suprotne strane. Na to su uticale ponekad i sitne zađevice, oko utrina, puteva, stoke, pa čak i banalne sitnice.

Opredeljivanju seljaštva za partizanski pokret doprinosilo je širenje ustanka i uspeh partizanskih akcija, paljenje opštinskih arhiva, rasturanje opštinskih uprava, rasturanje žandarmerijskih stanica, uništavanje mobilizacijskih spiskova, poreskih zaduženja, vršidbenih knjiga i dr., stvaranje slobodnih teritorija, uspostavljanje narodne vlasti osnivanjem NOO, organizovanje privrednog, društvenog i kulturnog života na tim teritorijama itd.

Jačina četničkog pokreta u pojedinim mestima takođe je znatno uticala na opredeljivanje seljaka za NOP. Gde je uticaj četnika bio jači, opredeljivanje seljaka za NOP bilo je slabije i obrnuto. Međutim, bilo je sela u kojima su se seljaci opredeljivali za partizane i pored toga što je u njima uticaj četnika bio jak. Dakle, tu nije bilo čvrstog pravila.

Na opredeljivanje seljaka uticali su i jačina okupatorskog i kvislinškog terora. Partizanima su se priključivali i seljaci koji su pobegli ispred ustaškog noža iz Hrvatske, sa Kosova i Metohije, Bosne i Hercegovine.¹³

Sve masovnije opredeljivanje omladine za NOP davalо je snažan zamah razvoju NOP-a u Srbiji. Taj značaj nije shvatio, po svom ličnom priznanju, ni Draža Mihailović, jer su omladinci, u velikom broju studenati i daci, iz uglednijih i bogatijih porodica, povukli i svoje roditelje, rođake i prijatelje, ne samo u gradovima, već i po selima. Draža Mihailović je otvoreno priznavao da su, na primer, ugledni i imućni seljaci oko Rudnika, čiji su sinovi stupili u partizane, vezivali uz sebe desetine sela koja su ostala gluva na četničke pozive. Seljaci tih sela uspešno su krili partizane i komuniste.¹⁴

Opredeljivanju seljaka za NOP doprinosili su i drugi faktori: uticaj građanskih stranaka, odnosno njihovih prvaka u pojedinim oblastima ili selima, zatim mobilizacije svih obveznika, koje su u početku ustanka zajedno vršili partizani i četnici u vreme njihove saradnje, kada se znatan broj seljaka opredelio za partizane, ali i za četnike.

Zbog delovanja različitih faktora ni opredeljivanje seljaštva za NOP nije svuda bilo isto, kako u početnoj fazi ustanka, tako ni kasnije. Podaci su nepotpuni, pa je nemoguće utvrditi koliko je seljaka sa jednog područja stupilo u partizane i koliko je učestvovalo u pružanju pomoći. U vreme uspona ustanka, u jesen 1941. godine, prema raspoloživim podacima u 26 partizanskih odreda u Srbiji bilo je oko 30.000 boraca, među kojima su ogroman procenat činili seljaci. U Požarevačkom NOP odredu među 2.500 boraca bilo je 2.100 seljaka, ili 90%,¹⁵ u

¹² Isto, str. 105.

¹³ Dražina isповест majoru OZN-e, »Novosti«, 28. jula 1991; dr Žarko Jovanović, n. d., str. 105.

¹⁴ Dražina isповест majoru OZN-e, feljton, »Novosti«, 6. avgust 1991.

¹⁵ Zbornik NOR-a, t. I, k. 1, str. 125—126; IRPS, MOK Požarevca, k. III, br. 21.

Prvom šumadijskom NOP odredu među 455 boraca 380 seljaka, ili 85%,¹⁶ u Valjevskom NOP odredu među 3.150 boraca preko 2.000 seljaka, ili 70%,¹⁷ u Kosmajskom NOP odredu od 240 boraca bilo je 111 seljaka.¹⁸ I u ostalim partizanskim odredima preovladavao je ogroman broj seljaka: u Posavskom NOO odredu sa 400 boraca,¹⁹ Mačvanskom (Podrinjskom) NOP odredu sa 1.000 boraca isto toliko upisanih u partizanske čete,²⁰ u Užičkom NOP odredu sa 2.500 boraca,²¹ u Čačanskom NOP odredu »Dragiša Mišović« sa 5.000 boraca,²² u Kraljevačkom NOP odredu »Jovo Kursula« sa 1.500,²³ u Vrnjačko-trsteničkom NOP odredu sa 300 boraca, u Jablaničkom NOP odredu sa 2.000 boraca,²⁴ u Boljevačkom NOP odredu sa 450 boraca.²⁵ Međutim, bilo je i manjih NOP odreda sa po nekoliko desetina boraca u kojima je bio slabiji priliv seljaka, na primer u Majdanpečkom, Kopaoničkom, Kruševačkom, Rasinskom i dr.

Partizanski odredi su u početnoj fazi ustanka bili malobrojni, sa po nekoliko desetina boraca, pretežno studenata, đaka, radnika i intelektualaca, a veoma malo seljaka, uglavnom članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera. Međutim, razvoj ustanka i uspesi partizanskih jedinica u svim delovima Srbije veoma brzo su doveli do masovnijeg stupanja seljaka u partizanske redove. Ubrzo su u mnogim odredima preovladali borci sa sela. I u komandni kadar partizanskih četa, kao i štabova odreda, počinju se birati najsposobniji i najhrabriji seljaci, koje su odlikovali ljudski i politički kvaliteti. Mnogi seljaci su stupali i u seoske mesne desetine, ili seoske borbene grupe koje su u pojedinim krajevima Srbije brojale i po nekoliko desetina boraca. Porodice boraca, kao i svi patrioti, bili su aktivni pomagači NOP-a iz svih socijalnih slojeva seljaštva, od najsiromašnijih do najbogatijih. Opredeljivanje seljaštva za antifašističku borbu, u jesen 1941. godine, bilo je tako masovno da je u pojedinim krajevima Srbije, npr. u leskovačkom okrugu, iznosilo 80% i više.²⁶ Zahvaljujući tome ustanak u Srbiji, posebno u zapadnoj, dobio je ogromne razmere, što je omogućilo stvaranje velike slobodne teritorije poznate kao Užička republika.

Ne samo da je činilo osnovnu boračku masu partizanskih jedinica u ustanku 1941. godine i kasnije, seljaštvo Srbije je bilo i baza za pružanje sveukupne pomoći borbi protiv okupatora i njihovih saradnika. U početku ustanka, pomoć je bila neorganizovana i više spontana. Kasnije, na inicijativu KPJ, partizanske jedinice su u oslobođenim selima osni-

¹⁶ Zbornik NOR-a, T. I, k. 2, str. 19.

¹⁷ Opštinski odbor SUBNOR-a.

¹⁸ AVII, F. NOP odredi k-1641, fas. 3, dok. 43.

¹⁹ Isto F. NOP odredi, k-1641, fas. 3, dok. 11.

²⁰ Dragoslav Parmaković, *Mačvanski partizanski odred*, Šabac 1973, str. 174.

²¹ Nikola Ljubičić, n. d., str. 122.

²² Milićica Pantelić, M. Marinković, Vladimir Nikšić, *Čačanski narodnooslobodilački odred »Dragiša Mišović«*, Čačak 1982, str. 23; AVII, F. NOP odredi, k-1641, fas. 4, dok. 1.

²³ Dobrivoje Sekulović Mališa, *Vrnjačko-trstenički NOP odred i drugi oblici NOP-a u vrnjačkom kraju*, »zbornik Narodni ustanak«, Beograd 1982, str. 342—343.

²⁴ Boško Krstić, *Jablanica i Pusta Reka u ustanku 1941. godine*, »Ustanak naroda Jugoslavije«, knj. III, Beograd 1982, str. 522—523.

²⁵ Vojislav Jelenković, *Zaglavsko-timočki NOP odred*, »Ustanak naroda Jugoslavije«, knj. III, Beograd 1982, str. 542—543; dr Dragoljub Petrović, n. d., str. 95.

²⁶ Opštinski odbor SUBNOR-a Medveda, Bojnik, Merošina, Bujanovac, Blace, Lebane, Podaci.

vale NOO kao organe nove narodne vlasti na mesto rasturenih opštinskih vlasti, koje su se pod vladom Milana Nedića stavile u službu okupatora. Izabrani na javnim zborovima od nekompromitovanih rodoljuba po selima, pristalica NOP-a, bez obzira na njihovu versku, nacionalnu i političku pripadnost, NOO (od 7 do 15 članova i više,) imali su kompetencije izvršne, sudske i borbene vlasti, a istovremeno bili i sastavni deo boračkih jedinica. Na svome području organizovali su političku vlast, obnavljali privredni, društveni i kulturni život, pomagali porodicama partizana i siromašnih seljaka, zbrinjavali decu bez roditelja i žrtve terora itd. U jesen 1941. godine u brojnim selima na oslobođenim teritorijama u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i ostalim delovima Srbije uspešno je funkcionisala čitava mreža NOO, kao snažna poluga za uspešno vođenje oslobođilačke borbe.

Nasuprot NOP-u, veliki broj seljaka u Srbiji iz svih socijalnih slojeva, u različitim procentima, od samog početka ustanka našao se i u četničkim odredima i kvislinskim formacijama. Manji broj je pristupio dobrovoljno, iz imućnijih slojeva, a ogromna većina najviše prisilnim mobilizacijama.

Komesarska vlada Milana Aćimovića, a od 31. avgusta 1941. i vlasta generala Milana Nedića, stavljajući se u službu okupatora, nastojali su da u borbu protiv NOP-a uvuku što šire seljačke mase. Korišćena je intenzivna propaganda preko listova »Novo vreme«, »Obnova«, »Ponedeljak«, radija, predavanja, zborova i razgovora sa uglednjim seljacima iz pojedinih oblasti Srbije. Nisu izostajale ni naredbe o predavanju oružja, prisiljavanju da se odbegli u »šume« vrate kućama, kao ni raspisivanje nagrade za odbeglim »komunističkim banditima«.²⁷ U svojoj propagandi, Nedić je za težak položaj naroda, posebno seljaka, okrivljivao komuniste, ističući da mu je nemacka okupacija donela dobrobit. Seljacima koji su prišli NOP-u govorio je 12. oktobra: »Zašto se borite i za čiji račun?... Ustaj, brani svoja ognjišta od komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika...«²⁸ »Bilten« nacionalnih četnika sa ponosom je pisao 25. oktobra 1941: »Nismo napadali okupatorsku vojnu silu, jer smo verni i poslušni vojnici Kralja Petra, čija nam je komanda naredila da borbu obustavimo, da nemacku vojnu silu dalje ne napadamo...«²⁹

Manji broj seljaka u smederevskom i požarevačkom kraju opredelio se za Ljotićev fašistički pokret i stupio u njegove dobrovoljačke odrede, dok je većina boračkog sastava popunjavana prisilnom mobilizacijom. Tako je u Ljotićevom Dobrovoljačkom korpusu bilo oko 300 mobilisanih seljaka.³⁰

Četnička organizacija Koste Pećanca, nastala na jugu Srbije, bazirajući se na tradicionalnom rodoljubljvu srpskog naroda i predratnoj tradiciji četničkog pokreta, čiji je on bio ideolog, kao i tobožnjoj odbrajanosti srpsvra od »Arnauta«, pored bogatijih, pridobila je i dobar deo siromašnih seljaka koji su, stupanjem u četničke redove, obezbeđivali opstanak svoje porodice. Uz parole, kao što su »Živeo Sovjetski Savez«,

²⁷ »Obnova«, br. 39, 19. avgust 1941; »Novo vreme«, 115, 15. septembar 1941.

²⁸ »Ponedeljak«, br. 11, 13. oktobar 1941.

²⁹ »Bilten srpskih nacionalnih četnika«, br. 1, 25. oktobar 1941.

³⁰ Dr Žarko Jovanović, n. d., 108.

Kosta Pećanac je ubedivao seljačke mase da je uz ovu zemlju i da treba da su i oni uz njega.³¹ Sa druge strane, Pećanac je pretio da će svaki napad na pripadnike okupatora biti kažnjen smrću.³²

Četnički pokret Draže Mihailovića, nastao na Ravnoj gori, pored oficira, podoficira bivše Jugoslovenske vojske i građanskih političara, vrbovao je sve kategorije seoskog stanovništva. Odziv je bio zadovoljavajući, tako da su ubrzo formirani brojni četnički odredi. Međutim, brojne seljačke mase, po Dražinom priznanju, u četničkim redovima dovele su do stihije koja je nadvladala sva nastojanja rukovodstva da stvari disciplinovanu i organizovanu vojsku. Aktivni oficiri, stub četničke organizacije, potpuno su podbacili. Svaki od njih je smatrao da treba da bude nezavisan. I podoficiri i žandarmi su se iskvarili. Osnovna seljačka masa bila je suviše bezoblična, da bi komandovanje moglo da bude uspešno. Dok su se partizanske jedinice po potrebi mogle prebacivati sa jednog terena na drugi, to nije bio slučaj sa četničkim. Pri prebacivanju korpusa od 1000 ljudi, na određeno mesto jedva je stizalo do 200 ljudi. »Čim seljak kreće od kuće«, ističe Draža, »gubi od svojih boračkih kvaliteta. Dok je u svojoj okolini i Bože pomozi«. Prema oceni Draže Mihailovića, Tito u Srbiji nije imao većinu seljaka uz sebe, »koji nikada ne mogu prihvati marksistička načela i komunistički sistem«.³³

Četnički pokret Draže Mihailovića po selima Srbije prihvatali su i pomagali uglavnom bogatiji ljudi. Među njima je bilo i pristalica Demokratske stranke, o čemu govorи i izveštaj člana Centralnog nacionalnog komiteta četničkog pokreta Draže Mihailovića, Branislava Ivkovića, za posavski srez.³⁴

Pristupanje seljaka Srbije četničkim organizacijama razlikovalo se od oblasti do oblasti, od sela do sela, pa i u samim selima, u zavisnosti od njihovih specifičnosti i drugih okolnosti. U valjevskom kraju, prema nekim podacima, za četnike Koste Pećanca opredelilo se oko 100—200 ljudi, dok su po nekim selima stvorene manje grupe četnika Draže Mihailovića.³⁵ Iz sela Tuđina, u podgorskom srezu, od 82 domaćinstva samo se 12 bogatijih starijih opredelilo za četnike.³⁶ Slično je bilo i u ostalim selima valjevskog kraja. U podrinjskom okrugu seljaci, ukoliko nisu uzeli učešća u partizanskom pokretu, masovno su se javljali u četničke formacije Cerskog odreda, a delom su neorganizованo bežali u šume sklanjajući se ispred neprijateljskog »varvarstva«. U nekim selima Pocerine, četnici su prisilno mobilisali seljake.³⁷ U selima severnog dela požeškog sreza (u užičkom okrugu) četnički pokret je imao jačeg uticaja, nasuprot ostalih delova u istom srezu. U kragujevačkom okrugu četnici su vršili prisilne mobilizacije, npr. u selima Donje Gruže mobilisali su oko 200 ljudi.³⁸ Jače uporište četnički pokret Draže Mihailovića

³¹ Živojin Nikolić Brka, 22. divizija, Beograd 1974, str. 58; IRPS, MOK Leskovac, br. 23.

³² Srbija u ratu i revoluciji, Beograd 1978, str. 74.

³³ Dražina isповест majoru OZN-e, »Novosti«, 28. jul 1991.

³⁴ Isto, »Novostik«, 29. avgust 1991.

³⁵ IRPS, MOK Valjevo, br. 53.

³⁶ Opštinski odbor SUBNOR-a Valjeva, Sirdije i Tuđina, Podaci.

³⁷ Zbornik NOR-a, t. I, k. 1, str. 88—89; IRPS, MOK Valjevo, k. II, br. 27; MOK Šabac, k. II, br. 37.

³⁸ Dragoljub Petrović, Prvi na rodnoj grudi, k. 3, Beograd 1982, str. 392.

našao je u selima požarevačkog okruga, što je uslovilo i stvaranje većeg broja odreda. Samo je u Ūjevački četnički odred stupilo oko 250 ljudi, a u odred Andelka Krajinskog u Poreču oko 400 ljudi, pretežno seljaka itd.³⁹

U selima ravaničkog, homoljskog i resavskog sreza u moravskom okrugu četnički odred Koste Pećanca brojao je oko 300 ljudi, dok je Rešavsko-ravanički četnički odred, sa zvaničnim nazivom VII Dobrovoljački odred Nedića, imao oko 250 ljudi pod oružjem, dok ih je na spisku bilo oko 700, pretežno seljaka.⁴⁰ Mnogi seljaci su pristupili da bi »sačuvali glavu«, a uz to su ostajali kod svoje kuće. Najviše ih je stupilo iz redova siromašnih seljaka i seoskih lumpen-proletera. Iz sela sa područja Gruže, Nadibra i Prekomoravlja znatan broj seljaka se opredelio za Gružanski i Kotlenički četnički odred.⁴¹

U mnogim selima kraljevačkog sreza uticaj četnika bio je izuzetno jak, posebno u graničnim krajevima i prema Kosovu i Metohiji, kao i u još nekim, gde je četnička propaganda bila izuzetno uspešna, dok je u nekim drugima bio mnogo slabiji.⁴²

U selima kopaoničkog kraja četnički komandant Keserović uspeo je da mobilije oko 3.000 seljaka, koji su osećali veliki strah od Bugara. Pošto Nemci nisu na četnike gledali sa simpatijama, ovi su uspevali da se seljacima predstave kao borci protiv okupatora. Kada su uvideli prevaru, mnogi seljaci su ih napuštali, pa je Keserović morao uz batinjanje sprovoditi nove mobilizacije.⁴³

Uticaj Koste Pećanca bio je dosta jak u selima leskovačkog okruga. Samo u kosaničkom srezu do kraja 1941. godine formirao je deset četničkih odreda. Prema nekim podacima, do jeseni 1941. godine na prostoru između planina Kukavice, Jastrepca, Babičke gore i Kosova formirano je preko 30 četničkih odreda. Četnički odred u Lebanu brojao je oko 200 ljudi, u Retkoceru i Tularu oko 150—200. Bilo je i dosta manjih odreda od po desetak ljudi.⁴⁴ Iz sela oko Bujanovca u četnicima je bilo oko 350 ljudi, među kojima 315 seljaka iz srednjih i 25 iz bogatijih porodica.

Na području niškog okruga u selima niškog, svrljiškog i zapljanskog sreza četnički odredi su brzo uvećavani. U početku su u njih stupali i pošteni ljudi po selima iz patriotskih razloga, ali su se ubrzo razočarali zbog izbegavanja borbe protiv okupatora, pa su ih napuštali. Ostajali su samo oni koji su bili ideološki opredeljeni ili imali materijalnu korist.⁴⁵

Na području zaječarskog okruga bili su formirani brojni četnički odredi Kosle Pećanca, kao i nedićeve i ljotićevske vojne formacije. Mnogi seljaci su se i ovde dobrovoljno opredelili za četnike, dok kasnije

³⁹ IRPS, MOK Požarevac, br. 28, 29; Aša Marković, *Slobodno Kučovo 1941*, Kučovo, Požarevac, 1980, str. 208, 236.

⁴⁰ IRPS, MOK Jagodina, br. 3; Dimitrije Đulić i Miodrag Milačić, *Crvene vode Crnice, Ćuprija 1969*, str. 246—247.

⁴¹ *Kraljevo i okolina*, Beograd 1978, str. 376—377.

⁴² Dr Žarko Jovanović, n. d., str. 109.

⁴³ IRPS, MOK Kruševac, k. II, br. 25; k. I, br. 15, br. 24; *Zbornik NOR-a*, t. I, k. 1, str. 123—124.

⁴⁴ Nikola Ilić, *Rad KPJ na političkom razobličavanju i razbijanju četničkog pokreta u leskovačkom i topličkom kraju 1941. godine*, »Leskovački zbornik«, XVI, Leskovac 1976, str. 127, 285—286.

⁴⁵ Dr Žarko Jovanović, n. d., str. 110.

nisu uvideli izdaju, pa su se i uzdržavali. Zbog toga su četnički komandanti bili primorani da vrše prisilne mobilizacije i pod pretnjom odmazde. I pored toga, četnički pokret na području zaječarskog okruga nije postigao veću masovnost. Jedino je četnički odred Voje Tribrodžanina brojao oko 400 ljudi većinom iz okolnih sela Kučeva, a Andelka Krajinskog oko 200, dok su ostali bili manji. Seljaci ovih odreda pretežno su prisilno mobilisani.⁴⁶

Prema nekim podacima, za četnike u Srbiji u velikom procentu su se opredeljivali seoski nadničari, sluge, siromašni seljaci sa malo zemlje, tj. seoski proletarijat, često i uz određenu novčanu nadoknadu. Sitni sopstvenici, koji su se borili da očuvaju svoj mali posed i obezbede bilo kakvu egzistenciju svojoj porodici, u velikom procentu su se priključivali jednoj ili drugoj strani, ili vlasti — samo ako su morali. Četnici su vešto koristili njihovu neodlučnost i uspevali da ih ubede da se opredele za njih, obećavajući da će ostati kod svojih kuća, uz napomenu — ako se opredele za partizane, odmah će morati u borbu. Slično je bilo i sa ostalim kategorijama stanovništva.

Cetnička propaganda, koja se zasnivala na tradicijama seoskog društva, u početnoj fazi ustanka doprinosila je da se seljaštvo više opredeljivalo za njih, a manje za partizane. Kasnije, kada su seljačke mase uviđele da četnici sve više počinju da apstiniraju od borbe protiv okupatora, postalo im je jasno da mogu ostati uz njih samo privremeno, dok se moglo biti uz svoju kuću, posed i porodicu, — što je u datom trenutku više odgovaralo ogromnoj većini seljaka.

Seljaštvo Srbije u ustanku i tokom celog rata, našavši se u procesu između dva antagonistička pokreta, delilo se horizontalno i vertikalno, po klasnoj i socijalnoj, društvenoj, i političkoj, pa i rodbinskoj liniji, onako kako su diktirali trenutni ratni uslovi. Ponašanje seljaštva, s obzirom na tradicionalni patriotism, hrabrost i slobodoljubivost, išlo je do najuzvišenijeg herojstva i požrtvovanja, bilo da se radilo o jednoj ili drugoj strani, do iščekivanja prevage jedne ili druge strane, ili pak do potpune pasivizacije.

U početnoj fazi ustanka seljaštvo se veoma sporo i nerado opredeljivalo za partizane, pa ih je i zato bilo veoma malo u njihovim redovima. U isto vreme, veliki broj seljaka Srbije iz svih socijalnih slojeva, našao se u četničkim i kvislinškim formacijama. Presudnu ulogu u takvom opredeljivanju imala je snažna antikomunistička propaganda koja je među seljaštvom Srbije nailazila na plodno tlo. Partizanska vojna organizacija bila je čvrsta, trajna i nikada nije bila vezana za jedno selo, odnosno užu teritoriju, što većini seljaka nije odgovaralo, pa su se stoga i teže odlučivali da pristupe NOP-u.

U periodu kada četnici počinju sve otvorenije da se distanciraju od borbe i otvoreno sarađuju sa okupatorima, proces pristupanja seljaka u njihove jedinice bio je obrnut. U njima su se seljaci sve više osipali, zbog čega su četnici pribegavali mobilizacijama, najčešće prisilnim, pod izgovorom da su svi vojni obveznici koji su položili zakletvu kralju, a oni su kraljeva vojska u otadžbini. Tako mobilisani seljaci nisu bili sigurna vojska i prvom prilikom su dezertirali, vraćali se kućama ili od-

⁴⁶ Isto.

lazili u partizane. Bilo je prisilne mobilizacije i na strani partizana, npr. u selima paraćinskog sreza, septembra 1941. godine, kada su se mnogi prisilno mobilisali seljaci vratili kućama, ili otišli četnicima.

I specifičnosti pojedinih oblasti u Srbiji snažno su uticale na opredeljivanje seljaka kako za NOP tako i za četnički pokret, ne samo u ustanku 1941. godine, već i za sve vreme Drugog svetskog rata.

ŽARKO JOVANOVIC

POLITIČKO RASLOJAVANJE SELJAŠTVA U SRBIJI 1941. GODINE

Rezime

Uoči Drugog svetskog rata seljaštvo Srbije, kao najbrojniji deo stanovništva (od 4 miliona 3.102.000, ili 79,3%), bilo je veoma značajan faktor ekonomске, vojne i političke moći u zemlji. Činilo je najbrojniju boračku masu tokom Drugog svetskog rata, kad je on izbio. Bez njegovog se učešća ne može zamisliti pobeda Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. U Narodnooslobodilačkoj borbi, mnogobrojni faktori u okviru srpskog sela značajno su uticali na ponašanje seljaštva. U ustanku 1941. godine i tokom celog rata seljaštvo Srbije se nalazilo između dvaju suparnička pokreta: partizanskog i četničkog, u vrtlogu građanskog rata, izloženo masovnim represalijama, ubijanju, pljački i maltretiranju, istovremeno u borbi za životni opstanak i oslobođenje od okupatora.

U početnoj fazi ustanka protiv fašizma, i pored tradicionalnog patriotizma i slobodarstva, seljaštvo Srbije se slabije opredeljivalo za partizanski pokret, a masovnije za četnički. Osnovni razlog je bio što prisupanjem četnicima seljaci nisu išli u borbu i ostajali su kod kuće, dok to nije bio slučaj sa partizanima. Razvojem NOP-a u jesen 1941. godine taj odnos se rapidno menja, pa su u većem broju partizanskih odreda od 75% do 90% boračku masu činili seljaci. U četničkim odredima njihov broj se smanjivao i održavan je prisilnim mobilizacijama, pretnjama i odmazdom.

ŽARKO JOVANOVIC

POLITICAL STRATIFICATION OF THE PEASANTRY
IN SERBIA IN 1941

S u m m a r y

In the eve of World War II the peasantry, as the most numerous part of the population (3.102.00 out of 4 million or 79.3%), represented an important factor in relation to economic, military and political power. The peasants were also the most numerous fighting force at the outbreak of World War II and had a deciding influence in the success of the War of National Liberation and the socialist revolution. Many different circumstances existent in the Serbian village influenced the attitude of the peasants in the course of the War of National Liberation. At the time of the uprising in 1941, as well as throughout the war, Serbian peasants found themselves between two opposing movements, partisan and četnik. The conflict between these two movements added the turmoil of civil war to other problems already besetting the peasants which suffered oppression, killing, plundering and maltreatment from the foreign aggressor they were fighting . . .

In the initial phase of the uprising against fascism, notwithstanding their traditional patriotism and freethinking, the peasants were more inclined to the četnik movement, mainly because joining the Četniks did not oblige the peasants to leave home and fight as the case was with the partisan movement. As the Movement for National Liberation grew in the autumn of 1941, the situation changed rapidly, so that in most partisan detachments peasants made up between 75% and 90% of the units while their number in the četnik units dwindled despite measures aimed at preventing this, such as forcible mobilization, threats and reprisals.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

Viši naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

NORMALIZACIJA JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKIH DIPLOMATSKIH ODNOSA 1953. GODINE

Originalan naučni rad

UDC: 341.7(497.1:47) »1953«

ABSTRACT: Rad se bavi problematikom jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa u periodu 1948—1953. godine. Posle raskida 1948, diplomatski odnosi između dve zemlje bili su na izuzetno niskom nivou; karakterisala ih je hladnoća i kruta oficijelnost sa elementima otvorenog neprijateljstva. Tek posle Staljinove smrti 1953. godine, stvorena je mogućnost za normalizaciju diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, da bi, kasnije, došlo i do sveopšte normalizacije. Rad je napisan na temelju istraživanja u Arhivu Sekretarijata za inostrane poslove, relevantne štampe i literature.

Prve posleratne godine su proticale u atmosferi izuzetnog prijateljstva i savezništva između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Komunistička rukovodstva dveju država su, naizgled, bila povezana čvrstim spomenama poverenja i interesa, tako da je u javnosti postojao utisak o nepomučenoj i neraskidivoj vezi dveju »bratskih« partija i država. Pri tome se, naravno, priznavao rang i uloga partnera: jugoslovensko vođstvo je na Sovjetski Savez gledalo kao na »starijeg brata«, dok je Kremlj novi režim u Beogradu tretirao kao »omiljenog sina«. Postojali su, obostrano, snažni interesi za takve odnose. Vođa jugoslovenskih komunista Josip Broz Tito i njegova vlast su u čvrstom osloncu na Sovjetski Savez videli garanciju za učvršćenje i održavanje tek upostavljene vlasti, kao i dalju perspektivu izgradnje novog društvenog poretku, koji je modeliran upravo prema sovjetskom uzoru. Sovjetski vođa Josip Visarionovič Staljin je, pak, uvažavao geostratešku poziciju Jugoslavije, zbog čega je smatrao da učvršćivanjem i vezivanjem za sebe Titovog režima u Beogradu stvara snažan potencijal za širenje sovjetskog uticaja u ovom delu Evrope.

»Bratski odnosi«, međutim, nisu dugo potrajali. Tokom prve polovine 1948. godine, sukob između Tita i Staljina, koji se pažljivo skrivao iza javne scene, postajao je sve dublji, sve nepomirljiviji. Šokirana javnost je za njega saznala krajem juna te godine, kada je objavljena poznata Rezolucija Informbiroa (Kominforma). Od tada, odnosi između dvojice lidera, njihovih partija i država, krenuli su strmoglavom nizbrdicom. Nekada razgranate i napadno srdačne veze, naglo su prekidane. Propagandne mašinerije su puštene u pogon, bolje rečeno, promenile su ob-

jejt napada. Novine i radio-stanice, koje su, koliko do juče, u horu i neumorno pričale o neraskidivom bratstvu između sovjetskih i jugoslovenskih komunista i naroda, počele su žestoko napadati i optuživati drugu stranu.

Raskid odnosa između dveju komunističkih partija neminovno je vodio u naglo pogoršanje, a potom i u prekid međudržavnih odnosa, kulturnih i međuljudskih veza. Ekonomski saradnji je ubrzano splaćavački i, uprkos potpisanih ugovora i sklopljenih aranžmana, praktično je obustavljena do početka 1949. godine. Usledilo je kidanje normalnih diplomatskih odnosa, masovni pogranični incidenti, ubacivanje diverzanata i špijuna, pretnje vojnom intervencijom.

Nastupile su godine velike borbe između dvojice najpoznatijih komunističkih vođa toga vremena. Izgledalo je da je Staljin apsolutni favorit — iza njega je stajala jedna od dveju najmoćnijih država sveta, kao i sve ostale države sovjetskog bloka i ceo međunarodni komunistički pokret. Tito je, međutim, zaigrao, i to veoma vešt, na jedinu spasonosnu kartu — na pomoć Zapada. Narednih nekoliko godina, u trouglu Tito — Staljin — Zapad, odvijala se složena, zanimljiva i značajna politička igra, u kojoj je Staljin, na kraju, ispaо gubitnik.

Diplomatski odnosi između Beograda i Moskve delili su sudbinu sveukupnih odnosa, a situacija na tom planu bila je pouzdani indikator opštег stanja. Već u vreme objave Rezolucije Informbiroa u junu 1948, iz Moskve je, pod izgovorom odlaska na odmor, povučen jugoslovenski ambasador Vladimir Popović. On se više nije vraćao na tu dužnost (imenovan je za zamenika ministra inostranih poslova), a njega će, narednih nekoliko meseci, zamenjivati Salko Feić, u svojstvu otpravnika poslova.

Sistematsko stvaranje negativne slike o Jugoslaviji u sovjetskoj javnosti praćeno je izolacijom jugoslovenske ambasade u Moskvi i izlaganjem njenog osoblja raznim oblicima pritiska. Tako je Feić početkom septembra 1948. godine javio da su mu, na prijemu u bugarskoj ambasadi, diplomati iz zemalja »narodne demokratije« govorili da za njega još nije kasno i da je sad pravi momenat da pokaže »kako pošteno misli«. Žalio se da više s njima ne može da diplomatski komunicira i tražio uputstvo kako da se ponaša.¹ Iz MIP-a mu je upućena instrukcija da na takve »bezobzirne ispade i provokacije« vrlo ozbiljno reaguje i da ga u takvim slučajevima ne obavezuje »nikakva diplomatska etiketa«.²

Novonastale okolnosti su dovele do reorganizacije rada i života osoblja ambasade. Ojačan je politički rad na linijama zacrtanim od strane vođstva KPJ, a pored toga, drastično su redukovani kontakti sa sovjetskim zvaničnicima i građanstvom. Rukovodstvo ambasade je nastojalo da među osobljem razvije »kolektivni duh« i život (organizovani su zajednički izleti, šahovski turniri, kulturne aktivnosti). Njima su se u tome pridruživali službenici Jugoslovenske vojne misije u Moskvi.

Tako su se jugoslovenski diplomatski predstavnici u SSSR-u našli u punoj izolaciji. Službeni kontakti su bili retki i hladni, a sovjetska strana je otvoreno pokazivala da ih izbegava. Počelo je sistematsko i ot-

¹ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva za inostrane poslove, (dalje: DASMIP), Politička arhiva (dalje: PA), SSSR, F-IX, str. pov. br. 693; Feić — MIP-u 10. septembar 1948.

² Isto, F-IX, str. pov. br. 693; MIP Feiću 13. septembar 1948.

voreno praćenje ljudi iz ambasade, tako da je Feić, izveštavajući o tome, septembra 1949, izneo utisak da se oni ne prate radi otkrivanja eventualnih veza, već, prosto, radi uznemiravanja.³

Položaj im je bio tim teži što su, gotovo potpuno, prekinute komunikacije s diplomatskim predstavnicima ostalih država sovjetskog bloka, dok su veze sa zapadnim diplomatama i dalje karakterisale uzdržanost i nepoverenje.

S druge strane, diplomatski i ostali sovjetski predstavnici u Beogradu bili su u znatno povoljnijem položaju. Pored toga što nisu bili izloženi tolikom pritisku od strane domaćina, kao njihove jugoslovenske kolege u Moskvi, oni nisu ni mogli biti izolovani, s obzirom da su imali normalnu komunikaciju u okviru diplomatskog kora u Beogradu. Inače, kvalitet službenih odnosa na relaciji sovjetska ambasada — jugoslovensko MIP, rapidno je opadao u drugoj polovini 1948. godine, dospevši, približno, u isto stanje kakvo je nastalo u odnosima između jugoslovenske ambasade i sovjetskog MIP-a u Moskvi.

Krajem 1948. godine, za novog ambasadora u Moskvi imenovan je Karlo Mrazović, visoki partijski funkcioner (i pre rata je više godina bio aktivista Kominterne). On je dužnost preuzeo polovinom decembra i tom prilikom imao protokolarni susret s Vječeslavom Molotovom, ministrom inostranih poslova SSSR-a. Upućivanje istaknute partijske ličnosti, koja je uživala značajnu reputaciju u Moskvi iz vremena rada Kominterne, pokazuje da je jugoslovensko rukovodstvo želelo da snizi sve veću napestost i pokuša da sanira ogromnu napuklinu, koja je nastala na relaciji Beograd — Moskva. To se, međutim, nije desilo: odnosi su se i dalje pogoršavali, nagoveštavajući opasno i dramatično zaoštrevanje, koje je usledilo u 1949. godini.

Mrazović je nastojao da, na svaki način, razbije nametnutu blokadu. Tako je, doznavši da su predstavnici država sovjetskog bloka, uz saopštaj i pratinju MIP-a, 21. januara 1949. godine položili vence na Lenjinov mauzolej, intervenisao i 22. januara položio venac ambasade, sa natpisom »Velikom Lenjinu — FNR Jugoslavija«.⁴ Ipak, diskriminacija se nastavljala. Predstavnici jugoslovenske ambasade ne samo da nisu pozivani na prijeme i prigodne manifestacije, već to nije činjeno ni u službenim prilikama, kada je uobičajeno pozivanje diplomatskih predstavnika stranih država.⁵ Službeni prijemi jugoslovenskih diplomatskih predstavnika u MIP-u su maksimalno proređeni i bili su neskriveno hladni, a za diplomatsku praksu, rekordno kratki.⁶

Tokom proleća 1949. godine, pošto se pokazalo da sovjetska strana ne namerava da obustavi ili barem ublaži blokadu, koju je nametnula jugoslovenskom diplomatskom predstavništvu, ambasada je počela sa opreznim otvaranjem prema zapadnim ambasadama. U to vreme, još uvek je izbegavana bliskija komunikacija s diplomatama dve vodeće zapadne

³ Isto, F-IX, str. pov. br. 764.

⁴ Isto, F-XVIII, str. pov. br. 195; Mrazović MIP-u 22. januar 1949.

⁵ Mrazović je 12. marta 1949. javio da su svi osim njih pozvani na zasedanje Vrhovnog sovjeta. Tim povodom je upućen protest protokolu sovjetskog MIP-a DASMIPI, PA, SSSR, F-XVIII, str. pov. br. 575.

⁶ Tako je Lazar Latinović, savetnik ambasade u Moskvi, javio da je njegov službeni prijem kod načelnika odeljenja MIP-a 27. aprila 1949. trajao svega 2 minuta.

sile — SAD i Velike Britanije. Mrazović je, po svemu sudeći, najpre uspostavio kontakt s francuskim ambasadorom, od koga je dobijao razne informacije, koje je prosleđivao Beogradu.⁷ Vremenom je intenzivirana komunikacija s diplomatskim predstavnicima još nekih država izvan sovjetskog bloka.

U letu 1949. godine, sukob između Jugoslavije i SSR-a dospeo je do tačke ključanja. Uzajamne optužbe i nemilosrdna buka na svim poljima, uz korišćenje svih sredstava, pretili su da se pretoče u vojnu intervenciju sovjetskog bloka protiv Jugoslavije. Ultimativna nota sovjetske vlade od 18. avgusta 1949. (povodom hapšenja i maltretiranja sovjetskih građana u Jugoslaviji) predstavljala je direktnu pretnju vojnom intervencijom. Usledio je, u septembru, inscenirani proces u Budimpešti Lajošu Rajku, bivšem ministru inostranih poslova Mađarske, koji je, zajedno sa još nekoliko ljudi, izведен pred sud, pod optužbom da je bio agent jugoslovenske vlade i da je radio na rušenju poretka i vlade u Mađarskoj. Optuženima je, naravno, »dokazana« krivica, pa su osuđeni ili na smrt, ili na dugogodišnju robiju. Slični procesi su, potom, priređeni i u ostalim istočnoevropskim državama. Nije, međutim, bilo teško proniknuti u ciljeve Rajkovom i ostalih procesa: trebalo je da posluže za dalju escalaciju pritiska, opravdaju preduzimanje još drastičnijih akcija prema Jugoslaviji, uključujući i oružanu intervenciju. U tom kritičnom momentu Tito je Staljinu parirao tako što se još više otvorio prema Zapadu, nastojeći da pribavljanjem jasne podrške zapadnih sila osujeti ono što je za njega, u stvari, predstavljalo jedinu pravu opasnost — sovjetsku vojnu intervenciju.

Nije trebalo dugo čekati da Kremlj otpočne s eksploracijom »dokaza« utvrđenih na montiranom procesu u Budimpešti. Već 28. septembra, četiri dana po okončanju procesa, vlada SSSR-a je, pozivajući se na »otkrića« sa suđenja L. Rajku i ostalim optuženim, uputila notu jugoslovenskoj vladi, kojom joj saopštava da se od tada smatra oslobođenom od obaveza koje proističu iz Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između SSSR-a i Jugoslavije, zaključenog 11. aprila 1945, budući, kako se u noti kaže, da činjenice svedoče da ga je »sadašnja jugoslovenska vlada grubo pogazila i rastrgla u param parčad«.⁸ Po uzoru na postupak Moskve, vlade ostalih država sovjetskog bloka su, jedna za drugom, uz gotovo ista obrazloženja, raskidale slične ugovore zaključene s Jugoslavijom u prvim posleratnim godinama.

Rajkov proces je sovjetskoj vladi poslužio kao povod da drastično snizi nivo diplomatskih odnosa s Jugoslavijom. Pozivajući se na to da je tokom procesa ustanovljeno da se Karlo Mrazović »duže vremena bavio špijunskom i podrivačkom delatnošću protiv Sovjetskog Saveza«, sovjetska vlada je notom od 25. oktobra 1949. otkazala gostoprivrstvo Mrazoviću u svojstvu jugoslovenskog ambasadora u Moskvi. Za vladu u Beogradu, ovačav potez Moskve nije predstavljao iznenađenje, naprotiv, očekivao se. Zato je odmah po okončanju procesa u Budimpešti, odlu-

⁷ Prilikom posete Mrazoviću 29. marta 1949, francuski ambasador ga je obavestio da raspolaze informacijom da se sovjetska vojska u Bugarskoj sprema da preko jugoslovensko-bugarske granice ubaci oružane grupe. DASMIP, PA, SSSR, F-XVIII, str. pov. br. 706.

⁸ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949, Beograd 1991, str. 477.

čeno da se Mrazović, koji se nalazio na odmoru u Jugoslaviji, više ne vraća u Moskvu, kako ne bi bio dat novi materijal za kampanju.⁹ Inače, u službenom odgovoru jugoslovenske vlade je navedeno da je sovjetska nota »potpuno bespredmetna«, budući da je svima poznata činjenica da je Karlo Mrazović 15. oktobra 1949. izabran za predsednika Prezidijuma NR Hrvatske. U daljem tekstu note, navode se velike zasluge Mrazovića u međunarodnom komunističkom pokretu, apsurdnost optužbi na njegov račun i zaključuje da je cilj ovog postupka dalje zaoštravanje odnosa između dve zemlje.¹⁰

Na ovome se, međutim, nije stalo. Već 16. novembra, notom sovjetske vlade, proteran je otpovnik poslova jugoslovenske ambasade u Moskvi Lazar Latinović,¹¹ što je on još ranije predviđao.¹² Obrazloženje u noti je bilo kratko: Latinović je zloupotrebo svoj zvanični položaj u Moskvi, baveći se »špijunskom i podrivačkom delatnošću« protiv SSSR-a. U protestu jugoslovenske vlade, kaže se da su optužbe na račun Latinovića lišene svakog osnova i zaključuje da otkazivanje boravka otpovniku poslova Latinoviću i ambasadoru Mrazoviću »ukazuje na to da vlada SSSR ide namerno zatim da onemogući rad diplomatskog predstavnštva FNRJ u Moskvi kao i normalne diplomatske odnose između FNRJ i SSSR«.¹³

Jugoslovenska vlada je sprovela izvesne mere na principu reciprociteta. Početkom novembra je proterano nekoliko sovjetskih diplomatskih i vojnih predstavnika u Beogradu (uglavnom pod optužbom za špijunažu i subverzivnu delatnost), ali to su bili niži službenici, uz obrazloženje da to nije mera odmazda za proterivanje Mrazovića.¹⁴ Slične stvari su se dešavale na diplomatskim relacijama između Jugoslavije i ostalih država iz sovjetskog bloka. Tako je Jugoslavija u odnosima sa SSSR-om i njegovim saveznicima, od jeseni 1949. godine, ušla u period najnižeg nivoa diplomatskih odnosa. Komunikacija je svedena na retke, najnužnije službene kontakte, rad ambasada je zamro, preostalo osobljje je radilo i živilo u vrlo neprijatnom okruženju, često izloženo šikaniranju i maltretiranju.

Nizak nivo diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza zadržao se u sledeće tri godine; službeno se obavljao na nivou otpovnika poslova. Odnos sovjetskih vlasti prema jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi se nije menjao. Nastavljena je praksa njenog držanja u izolaciji, ograničenog kretanja i striktnog praćenja osoblja. Međutim, tokom 1950. godine, ambasada je uspela da izade iz nametnute izolacije i uspostavi solidne veze s diplomatskim korom. Razmenjivane su posete sa službenicima ambasada zemalja izvan sovjetskog bloka, odsluzilo se na prijeme i koktele. Od posebne koristi je bilo to što su britanska i američka ambasada omogućile korišćenje svojih biroa za štampu,

⁹ DASMIP, PA, SSSR, F- XVIII, str. pov. br. 1727 — Latinović MIP-u, 25. septembar 1949.

¹⁰ Bela knjiga, o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske, Albanije prema Jugoslaviji, Beograd 1951. dok. br. 64, str. 164—165.

¹¹ Isto, dok. br. 65, str. 165.

¹² Kao nap. br. 9.

¹³ Isto, dok. br. 66, str. 166.

¹⁴ DASMIP, PA, SSSR, F-XVIII, str. pov. br. 1946. — Jugoslovenska nota od 4. novembra 1949.

koji su raspolagali bogatim izborom sovjetske i inostrane štampe, kao i drugim izvorima informacija. Tim povodom je Krsto Bulajić, otpovnik poslova ambasade, tražio da se pošalje lice koje bi obavljalo poslove ataše za štampu.¹⁵

Novi otpovnik poslova jugoslovenske ambasade u Moskvi, Dragoje Đurić, dinamičan i vešt diplomat, uneo je još više živosti u rad ambasade. On je tokom 1952. godine razgranao veze u diplomatskom koru, učvrstio i ustalio komunikaciju s predstavnicima zapadnih sila (naročito s novim američkim ambasadorom Džordžom Kenanom), a u izvesnoj meri je uspeo da i službene odnose sa sovjetskim MIP-om podigne na viši stepen. Imao je dosta uspeha u prikupljanju informacija o sovjetskoj politici prema Jugoslaviji, kao i u aktivnostima čiji je prioritetni zadatak bio (kao, uostalom, celokupne jugoslovenske diplomatičke u to vreme) osuđivanje sovjetske vojne intervencije.

U letu 1952. godine, u diplomatskim krugovima u Moskvi, uporno su se počele proturati vesti o poboljšanju odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Takav zaključak se izvodio na osnovu toga što su u sovjetskim sredstvima informisanja unekoliko proređeni napadi na Jugoslaviju i što je korišćen nešto mirniji ton. Jugoslovenska diplomatička se svim silama trudila da opovrgne takav zaključak, objašnjavajući da je reč o smišljenom manevru sovjetske strane, čiji je cilj bio da se prekine, ili barem pomuti, zahuktati proces povezivanja Jugoslavije sa Zapadom, i s tim u vezi, aktuelna transformacija jugoslovenskog ekonomskog i političkog sistema, te da se iza svega krije namera da se Jugoslavija izoluje i u pogodnom momentu vojno porazi. Navođeni su podaci o pojačanim vojnim pripremama satelitskih država, povećanju incidenta na granicama i sl.¹⁶

Ovakva jugoslovenska procena je, bez sumnje, bila tačna, ako se gledaju gole činjenice, jer nije bilo vidljivih promena, niti materijalnih dokaza da se sovjetski stav bitnije menja. Ipak, priče o izvesnom poboljšanju, bolje rečeno nagoveštaju u tom smislu, nisu bili bez osnove. Temeljile su se na oceni da su sovjetski analitičari i deo političkog vrha u Kremlju došli do zaključka da su izgubili spor s Titom i da dalje istraživanje na tom kursu nanosi sve veću štetu sovjetskim interesima. Takav zaključak se prosto nametao, budući da je u drugoj polovini 1952. i početkom 1953. godine Titova zapadna politika doživljavala kulminaciju: ekonomske i finansijske veze su dostigle visok nivo kroz tripartitnu pomoć i druge aranžmane; vojna saradnja je bila sve plodnija, što se može reći i za saradnju na kulturnom, naučnom, sportskom planu. I političke veze su bile na putu krupnog unapređenja (saradnja SK i socijalističkog saveza sa raznim levičarskim strankama, povezivanje preko sindikata, omladinskih i studentskih organizacija). Vrhunc ovog trenda bio je službeni poziv britanske vlade Titu da poseti Veliku Britaniju.

¹⁵ DASMIP, PA, 1950, SSSR, F-VII, str. pov. br. 767 — Krsto Bulajić — MIP-u, 5. jul 1950. Bulajić je ovom prilikom tražio da se pošalje i jedan oficir kao ataše za vojna pitanja, jer se iz diplomatskog kora često tražio susret s vojnim atašeom.

¹⁶ Jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Vladimir Popović je 20. juna 1952.javljaо da je jedan tamošnji sovjetski diplomat rekao norveškom vojnom atašeu da njihov sukob s Jugoslovima nije ozbiljna stvar i »da ćemo uskoro prijateljski stisnuti drugu ruku« — DASMIP, PA, 1952, SSSR, F-11, str. pov. br. 1358.

Za sovjetsko vođstvo je posebno nezgodno bilo stvaranje Balkanskog saveza (Jugoslavija, Turska, Grčka), koje je tada bilo u završnoj fazi, jer je taj vojni savez, osim što je učvršćivao poziciju Jugoslavije, bitno jačao NATO pakt na tradicionalno osetljivom pravcu sovjetske (ruske) spoljne politike. Sve navedeno je moralno uticati da deo rukovodstva u Kremlu počne da razmišlja o promeni politike prema Titu i Jugoslaviji.

Do promene je, međutim, teško moglo doći dok je Staljin bio na vlasti. Naime, sovjetsko-jugoslovenski sukob je imao i veoma izraženu personalnu dimenziju. Bio je to i lični sukob Staljin — Tito. Staljina, koji je do tada izlazio kao pobednik u duelima sa svojim rivalima, vremenom je obuzimao sve veći bes i mržnja prema neposlušnom malom suparniku na Balkanu, kojem je nedavno toliko pomagao da se ustoliči na vlasti. On je, sasvim sigurno, i minimalnu promenu stava prema Titu doživljavao kao lični poraz. To su, svakako, znali i osećali ljudi iz njegove okoline, te se нико nije usuđivao da učini predlog u tom pravcu i pored očiglednih pokazatelja da bi to bilo od bitnog državnog interesa.

Da su stvari upravo tako stajale, pokazuje razvoj događaja nakon Staljинove smrti, 5. marta 1953. godine. Nagoveštaj promene sovjetskog stava mogao se uočiti već počev od službenog obaveštenja jugoslovenskoj vladu o Staljinovoj smrti i poziva za učestvovanje jugoslovenske delegacije na sahrani.¹⁷ Jugoslovenska vlada se odazvala, zauzevši, pri tome, uzdržano i zvanično držanje. U ime jugoslovenske vlade, saučešće sovjetskoj ambasadi u Beogradu izrazio je podsekretar u SIP-u Veljko Mićunović,¹⁸ dok je vladu na sahrani predstavljaо otpravnik poslova ambasade u Moskvi Dragoje Đurić.

Očigledno su i sovjetska i jugoslovenska vlada došle do zaključka da im je u interesu normalizacija odnosa. Staljinovim naslednicima je bilo stalo do utiska da idu putem popuštanja konfrontacija i zategnutosti na spoljnom, kao i liberalizacije na unutrašnje-političkom planu. Takav kurs ne bi bio verodostojan bez popuštanja tenzije u odnosima s Jugoslavijom, jer ko bi poverovao u novu miroljubivu politiku sovjetskog rukovodstva ako bi se nastavilo s agresivnim ponašanjem prema Jugoslaviji.

I jugoslovensko rukovodstvo je, naravno, pomno analiziralo situaciju posle Staljinove smrti. Tito se, upravo tih dana, spremao, a onda (8. marta) i otpotovao u višednevnu posetu Velikoj Britaniji. Tokom posete, s ljudima iz naružeg rukovodstva, on je dobar deo vremena posvetio razmatranju odnosa sa Sovjetskim Savezom i taktici koju treba primeniti prema novoj vladajućoj garnituri u Kremlu. Rezultat toga, bilo je stanovište koje su javno izložili prvo Kardelj 23. marta u skupštinskom ekspozeu povodom ratifikacije Balkanskog sporazuma,¹⁹ a potom i Tito u govoru na masovnom zboru u Beogradu, održanom 31. marta povodom povratka iz posete Velikoj Britaniji.²⁰ Ono se, ukratko, sastojalo u sledećem: jugoslovenska vlada će se truditi da, ukoliko je to moguće, normalizuje odnose sa Sovjetskim Savezom i ostalim zemljama istočnog bloka, ali smatra da je sovjetsko rukovodstvo činilo greške prema Jugo-

¹⁷ DASMIP, PA, 1953, SSSR, F-2, str. pov. br. 104 — Zabeleška o razgovoru A. Milatović G. Šnjukov, 8. mart 1953.

¹⁸ Vidi: V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb 1977, str. 21—22.

¹⁹ »Politika«, 25. mart 1953.

²⁰ »Politika«, 1. april 1953.

slaviji, te da je na njemu da učini prve korake ka normalizaciji. Ovakav stav je odražavao želju da se poprave odnosi sa Kremljom, s tim da to ne proizvede podozrenje i kvarenje vladinih odnosa sa Zapadom.

Treba imati u vidu da je ogorčena borba, koja je trajala preko četiri godine, nataložila suviše dubok sloj nepoverenja kod obe strane. Do normalizacije odnosa moglo je doći samo korak po korak, uz obostrano dobru volju i povoljnu međunarodnu klimu. Prvi korak predstavljaо je prijem D. Đurićа kod Vječeslava Molotova, koji je u novoj raspodeli u sovjetskom vrhu preuzeo Ministarstvo inostranih poslova. U očekivanju prijema, što je formalno bilo u okviru uobičajenih susreta novog ministra sa akreditovanim predstavnicima stranih država, zamenik ministra inostranih poslova Aleš Bebler je još 4. aprila, u skladu s iznetim stanoštem jugoslovenskog političkog vrha, uputio instrukcije D. Đuriću da u razgovoru s Molotovim »u zgodnoj formi« izrazi želju jugoslovenske vlade za normalizacijom odnosa, i to tako što bi se prvo išlo na rešavanje konkretnih i manje spornih pitanja.²¹

Do prijema, međutim, nije došlo tako brzo kako se nadala jugoslovenska strana. Očigledno da u Kremlju još nije bila usvojena definitivna spoljnopolitička linija, kao ni tempo i način poboljšanja odnosa s Jugoslavijom — analize i diskusije su bile u toku. Konačno, 25. aprila, posle kurtoaznih poseta poslanika gotovo svih ostalih zemalja, Đurić je prijavio svoju posetu Molotovu i bio primljen 29. aprila.²²

Razgovor između Molotova i Đurića bio je prvi politički dijalog između dve vlade posle prekida od skoro pet godina.²³ Razgovor se dotakao pitanja mira, a Molotov se posebno interesovao za Balkanski pakt, u vezi čega ga je Đurić, izgleda, uspeo primiriti tvrdnjom da je Pakt otvoren i za druge zemlje koje prihvataju njegovu sadržinu i imaju interes za to.²⁴ U pogodnom momentu, Đurić je izneo želju svoje vlade za normalizacijom odnosa između dve zemlje, što je Molotov prihvatio. Složili su se da bi to najbolje išlo kada bi se prvo rešavala konkretna pitanja, počevši od onih protokolarnog karaktera.²⁵

Ovom posetom je otkravljen led u jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Taj događaj je naišao na veliko interesovanje u diplomatskim krugovima i izazvao brojne komentare u svetskoj javnosti. Opšta ocena je bila da se nije radilo o običnoj protokolarnoj poseti, već da je na pomolu pomirenje između Beograda i Moskve. Politički analitičari su se, uglavnom, slagali u oceni da bi normalizacija međudržavnih odnosa bila od koristi za obe zemlje, da ona neće povući ideološko izmirenje niti narušiti odnose Jugoslavije sa Zapadom.

Dalji tok događaja u Sovjetskom Savezu potvrđio je očekivanja da će nova sovjetska vlada nastojati da smiri hladni rat i doprinese popu-

²¹ DASMIP, PA, 1953, SSSR, F-3, str. pov. br. 146 — MIP D. Đuriću, 4. april 1953.

²² Isto, str. pov. br. 228; Izveštaj D. Đurića, 30. april 1953.

²³ Isto, str. pov. br. 187 — Telegram Đurića MIP-u, 30. april 1953. Đurić kaže da ga je Molotov primio »prilično ljubazno.«

²⁴ Đurić je, kao primer zemalja koje bi mogle da pristupe Balkanskom paktu, naveo Bugarsku, Rumuniju, Albaniju i Finsku — DASMIP, PA, 1953, SSSR, F-3, str. pov. br. 228 — Izveštaj D. Đurića o poseti V. Molotovu.

²⁵ U vezi toga, Đurić je naveo neka konkretna pitanja koja bi se mogla rešiti, na prvom mestu ona koja su se odnosila na prevazilaženje diskriminacije jugoslovenske ambasade — Isto.

štanju zategnutosti, prvenstveno zbog gorućih unutrašnjih problema koji su, posle nestanka Staljinovog autoriteta, pretili da buknu punom snagom. Pošto se u novom sovjetskom političkom vrhu nije nametnula jaka ličnost koja bi određivala osnovne političke linije, vođene su, sasvim sigurno, ozbiljne i duge diskusije o tome kojim putevima ići dalje. Očito je, u okviru toga, diskutovano i pitanje odnosa s Jugoslavijom, pri čemu su verovatno postojale značajne razlike u mišljenjima. Ipak, na osnovu svega što se dešavalo u jugoslovensko-sovjetskim odnosima tokom dva meseca posle Staljinove smrti, jugoslovenska ambasada je procenjivala da je u sovjetskom vrhu prevladala struja sklona normalizaciji odnosa s Jugoslavijom.²⁶ Do sličnih zaključaka došli su i analitičari u jugoslovenskom MIP-u krajem maja 1953. godine.²⁷

Prema oceni američke ambasade u Beogradu, iznetoj u analizi od 25. maja, normalizacija odnosa se mogla očekivati, s tim da se ona ne može bazirati samo na ustupcima Moskve, jer bi to štetilo ugledu Sovjetskog Saveza. Što se tiče jugoslovenske vlade, u analizi se kaže da će ona ovoj stvari prići čisto pragmatički, vagajući prednosti i štete od izmirenja sa Moskvom.²⁸

Sve dileme su otklonjene 6. juna 1953. godine, kada je D. Đurić pozvan kod Molotova, koji mu je izjavio da sovjetska vlada smatra »da je došlo vreme« da pošalje svog ambasadora u Jugoslaviju, izrazivši nadu da će doći do obostrane izmene ambasadora. Istovremeno je zamolio za agreman za Vasilija Aleksejeviča Valjkova (diplomata visokog ranga — ranije ambasador u Hagu, a u tom momentu načelnik za Balkan u sovjetskom MIP-u).²⁹ Prema preliminarnoj oceni jugoslovenske vlade, ovakva žurba i kvalitet popune ambasade u Beogradu odražavali su nameru sovjetske vlade da izoluje Jugoslaviju od Zapada, naročito s ciljem da omete učvršćivanje Balkanskog pakta, ali da to, ipak, znači »sovjetsku kapitulaciju na jednom značajnom pitanju«, te da se ne sme gubiti iz vida mogućnost da je to »povezano uz izvesne neprijateljske kombinacije prema Jugoslaviji«.³⁰

Jugoslovenska vlada je smatrala da za ovako krupan korak popuštanja sovjetske strane postoje dva razloga: prvi, postizanje efekta izvan sovjetskog bloka da je Kremlj zaista opredeljen za smirivanje odnosa u svetu, a da ga takav gest ništa ne košta, i, drugo, da novom politikom prema Jugoslaviji razbijje ili neutrališe Balkanski pakt, čija »saradnja sa zapadnim silama je moskovskoj vladi trn u peti«. Vlada je zauzela stav da na sovjetski predlog treba odgovoriti pozitivno, jer je to u saglasnosti sa načelima miroljubive spoljne politike Jugoslavije, ali da treba jasno i čvrsto pokazati da normalizacija odnosa sa Sovjetskim Savezom neće uticati na promenu jugoslovenske spoljne politike.³¹

Tih dana, jugoslovenski MIP je nastojao da diplomatske predstavnike zapadnih sila u Beogradu uveri da, i pored normalizacije odnosa s Mos-

²⁶ DASMIP, PA, 1953, SSSR, F-3, str. pov. br. 229 — Analiza jugoslovenske ambasade (D. Đurića) u Moskvi od 12. maja 1953.

²⁷ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str. 477.

²⁸ Isto, str. 478—479.

²⁹ DASMIP, PA, 1953, SSSR, F-3, str. pov. br. 315 — Đurić MIP-u, 13. jun 1953. Đurić kaže da ga je Molotov dočekao s osmehom, kao da su stari znanci.

³⁰ Isto, str. pov. br. 315 — Cirkularni telegram MIP-a, 9. jun 1953.

³¹ Isto, Cirkularni telegram MIP-a, 11. jun 1953.

kvom, Jugoslavija zadržava prozapadnu orijentaciju i da će se maksimalno založiti za očuvanje Balkanskog pakta.³² Ovakve ocene jugoslovenske strane u javnost su plasirane govorima J. B. Tita u Pazinu 14. juna 1953. godine.³³

Jugoslovenska vlada je 15. juna službeno obavestila vladu SSSR-a da prihvata njen predlog od 6. juna, da daje agreman za novog ambasadora SSSR-a u Jugoslaviji Valjkova i da će uskoro zatražiti agreman za ambasadora FNRJ u Moskvi.³⁴

Zapadni diplomati i analitičari su se, uglavnom, slagali u oceni da neće doći do nagle promene Titove politike povezivanja sa Zapadom. Smatrali su da će Tito čekati da vidi ponašanje Staljinovih naslednika prema njemu i da se neće brzo otvarati prema Moskvi. Stoga su preporučavali svojim vladama da ne pokazuju sumnjičavost prema Titovim stavljanjima, jer bi to išlo na ruku Rusima, već da nastave politiku pomoći Titu da izgradi »nezavisnu i naprednu« Jugoslaviju.³⁵

Zaista, pred Titom je bio delikatan zadatak — kako da popravi odnose sa Moskvom, što mu je bilo višestruko potrebno (bezbednosno, ideo-loški), ali da pri tom zadrži dostignuti stepen poverenja i razgranate veze sa Zapadom, koje su mu bile neophodne iz ekonomskih i političkih razloga. Tito je bio na samom početku izgradnje pozicije vanblokovskog činioča, koji balansira između Istoka i Zapada. Takve pozicije i politike, on će se držati do kraja svoga života i vladavine.

Inače, jugoslovenska vlada nije žurila sa slanjem ambasadora u Moskvu. Tek u oktobru 1953. u Moskvu je oputovao novi jugoslovenski ambasador Dobrivoje Vidić. Razmenom ambasadora, formalno su normalizovani odnosi, međutim, do prave normalizacije i uspostavljanja saradnje između dve države doći će tek 1955—1956. godine posle poseta Nikite Hruščova, generalnog sekretara KP SSSR-a, Beogradu i Josipa Broza Tita Moskvi.

ĐOKO TRIPKOVIC

NORMALIZACIJA JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKIH DIPLOMATSKIH ODNOSA 1953. GODINE

Rezime

Žestoki sukob Tita i Staljina, kao i partija i država na čijem čelu su bili, od izbijanja konflikta 1948. do Staljinove smrti 1953., imao je za posledicu i izuzetno nizak nivo diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a. Te odnose su karakterisali neskrivena hladnoća i uzdržanost,

³² D. Bekić, n. d., str. 480—481.

³³ »Politika«, 15. jun 1953.

³⁴ DASMIP, PA, SSSR, F-2, str. pov. br. 295; zapisnik s prijema Šujukova, otpravnika poslova sovjetske ambasade u Beogradu 15. jun 1953.

³⁵ Ovakve ocene i preporuke izneo je ser Ivo Malet (Ivo Mallet), britanski ambasador u Beogradu u izveštaju Forin ofisu 20. juna 1953 — D. Bekić, n. d., str. 482—484.

kruta oficijelност, a nerefko i izrazi otvorenog neprijateljstva. Redukovano jugoslovensko diplomatsko osoblje u Moskvi okruženo je neprijateljskom atmosferom, izloženo raznim pritiscima i maltretiranju. Osoblje se u početku našlo u vrlo neprijatnoj izolaciji, iz koje je, međutim, vremenom uspelo da izađe i uspostavi solidne veze sa diplomatskim predstavništvima zemalja izvan sovjetskog bloka.

Takvo stanje ostalo je sve do Staljinove smrti marta 1953, iako je pred kraj ovog perioda kod obe strane već sazrevalo uverenje da politički interesi nalažu normalizaciju odnosa. U Kremlu se konačno došlo do zaključka da nema ništa od skidanja Tita s vlasti (bilo udarom iznutra ili spolja), da je njegova pozicija čvršća nego što je bila ranije, a da približavanje Jugoslavije Zapadu i naročito mogućnost njenog uključenja u strukturu NATO pakta posredstvom Balkanskog saveza poprima zabrinjavajuće razmere i ugrožava vitalne sovjetske interese. Procenjivalo se da je poslednji čas da se to novom politikom prema Titu spreči.

I jugoslovenski vrh je bio zainteresovan za normalizaciju odnosa sa SSSR-om. S jedne strane, to je bilo motivisano potrebom da se otkloni pritisak sovjetskog bloka, pogotovu mogućnost vojne intervencije, a s druge strahom koji je, mada prikriven, vladao u Titovojo komunističkoj nomenklaturi da bi nastavak isključivog oslonca na Zapad prouzrokovao uranjanje u tamošnje ekonomski, finansijske i vojne strukture, što bi se neminovno, kad-tad, odrazilo na karakter političkog sistema u Jugoslaviji, na njegovu transformaciju iz jednopartijskog u višepartijski — a to je bilo poslednje na šta su mogli pristati. Obnavljanje veza sa svetom komunizma bitno je smanjivalo takvu mogućnost.

Staljinova smrt u martu 1953. otvorila je put ka normalizaciji diplomatskih, a potom i sveukupnih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

THE NORMALIZATION OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE USSR IN 1953

Summary

The severe conflict between Tito and Stalin and the parties and countries they presided over put a serious strain on diplomatic relations between Yugoslavia and the USSR from its outbreak in 1948 until Stalin's death in 1953. The relations between the two countries were coldly reserved and strictly formal, with frequent outbursts of open animosity. The Yugoslav diplomatic staff, reduced in number, found itself in a hostile atmosphere and exposed to various forms of pressure and maltreatment. In time, the staff managed to come out of its unpleasant isolation and establish good relations with diplomatic representatives of countries not belonging to the Soviet bloc.

The situation remained unchanged until Stalin's death in 1953 despite the growing conviction on both sides, towards the end of this

period, that political interests called for a normalization of relations. It was finally decided in the Kremlin that any attempt to overthrow Tito, both from abroad or from within the country, would be futile since his position was stronger than before, while Yugoslavia's increasing closeness with the West and especially its possible admission to the NATO through the mediation of the Balkan Alliance, was becoming a matter of concern and a threat to vital Soviet interests. A hasty change of Soviet policy towards Tito was required to prevent this.

Yugoslav political leaders were also interested in adjusting relations with the USSR. This desire was motivated on the one hand by the need to remove the pressure exerted by the Soviet bloc, especially the threat of military intervention and on the other by the tacit fear present among the leading men of Tito's communist regime that the country's continued orientation towards the West could cause its immersion into western-type economic, financial and military frames, which in turn would inevitably affect the regime in Yugoslavia, inducing its transformation from a one-party to a multiparty system. Renewed relations with the communist world would considerably lessen the chances of such an outcome.

Stalin's death in March 1953 opened the way towards the normalization of diplomatic and, subsequently, of all other relations between Yugoslavia and the USSR.

DRAGAN BOGETIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ODNOSI JUGOSLAVIJE SA ZAPADOM I TRŠČANSKO PITANJE (1948—1954)

Originalan naučni rad

UDC: 327(497.1):945.036.1 »1948/1954«

ABSTRACT: U radu su obrađeni problemi vezani za prevazilaženje Tršćanske krize i razgraničenje Jugoslavije sa Italijom posle Drugog svetskog rata. Posebna pažnja poklonjena je analiziranju ključnih međunarodnih faktora koji su determinisali rešavanje navedenog pitanja. Objasnjena je pozadina političkih inicijativa zapadnih sila i sve veća kooperativnost jugoslovenskog rukovodstva u ovom kontekstu. Diplomatska prepiska zainteresovanih strana za rešavanje Tršćanskog pitanja nedvosmisleno nameće zaključak da je ovaj problem daleko prevazilazio okvire bilateralnih odnosa susednih država. On je očigledno bio refleksija strateškog tretiranja pozicije Jugoslavije u sklopu jugoistočnog odbrambenog krila NATO pakta. Rad je rađen na osnovu arhivske građe SSIP-a.

Nova spoljnopolička strategija Jugoslavije, uobličena početkom 50-tih godina, predstavljala je za tadašnju hladnoratovski obojenu bipolarnu svetsku zajednicu teško prihvatljivu novinu, koja je delovala kontradiktorno, pa i absurdno. Radilo se, naime, o zemlji komunističkog opredeljenja usredsređenoj isključivo na saradnju sa državama potpuno suprotne (»zapadne«) ideološko-političke orientacije. To je, ujedno, bio jedini put koji je Jugoslaviji, posle sukoba sa imformbirovskim zemljama 1948. godine, obezbeđivao proboj međunarodne izolacije i uključivanje u svetske tokove. Protivrečnost unutrašnjeg režima i političkih postulata koje su sledili spoljni partneri, izuzetno je otežavala međunarodno delovanje Jugoslavije, a njeno rukovodstvo stavljala u poziciju da stalno premerava u kom stepenu svojom spoljnom politikom dovodi u pitanje ostvarene »revolucionarne tekovine« (odnosno nepriskosnovenost svoje vlasti), a u kom stepenu ostvaruje željeni efekat — jačanje režima kroz jačanje međunarodnog položaja zemlje. Da bi se postiglo ovo drugo, trebalo je rešiti niz spornih pitanja koja su do tada opterećivala odnose sa Zapadom. Jedno od njih, svakako, bilo je Tršćansko pitanje.¹

¹ Tršćanska kriza otvorena je posle akcija jedinica Jugoslovenske armije na području Julijske krajine i njihovog prodora u Trst 1. maja 1945. To je izazvalo oštari protest zapadnih sila, koje su od Jugoslavije zahtevale da povuče svoje trupe iz Trsta. Konfrontacija koja je pretila oružanim sukobom otklonjena je Vojnim sporazumom predstavnika SAD, Velike Britanije i Jugoslavije, potpisanim u Beogradu 9. juna 1945. Ovim sporazumom Julijska krajina podeljena je na dve zone:

Bez obzira na brojne diplomatske inicijative vezane za rešavanje Tršćanskog pitanja neposredno po završetku rata², realni preduslovi za njegovo razrešenje stvoreni su tek 1952. i 1953. godine. Tada kod zapadnih sila sazревa uverenje da je jedino stvarno rešenje problema — zamrzavanje postojećeg stanja uz minimalne teritorijalne korekcije na obe strane. Ovakvo uverenje proizilazilo je iz ocene Zapada da između Italije i Jugoslavije nije moguć nikakav stvaran sporazum, pa je u interesu skidanja sa dnevnog reda ovog kriznog žarišta najbolje formalizovati ono što već faktički postoji na terenu — zonalnu podelu Slobodne teritorije Trsta. Pri tome se imalo u vidu i u više navrata posredno izraženo jugoslovensko slaganje sa ovakvom opcijom.³

Početkom 1952. pozicija Jugoslavije je, u sklopu razrešavanja Tršćanske krize, bila znatno ojačana u odnosu na raniji period s obzirom na njene sve bolje odnose sa zapadnim silama. Međutim, pomoć ovih država, bez koje Jugoslavija nije mogla opstati, direktno je zavisila od njene kooperativnosti u vezi prevazilaženja Tršćanskog pitanja. To je u eksplicitnoj formi došlo do izražaja u razgovoru Tita sa američkim am-

Zonu A koja je potpala pod savezničku vojnu upravu i Zonu B koja je ostala pod upravom jugoslovenskih vlasti.

Dalje regulisanje statusa sporne teritorije, na osnovu Potsdamskog dogovora, preuzeo je u jesen 1945. Savet ministara inostranih poslova četiri velike sile. Na Konferenciji mira u Parizu prihvaćen je projekat ovog tela o formiranju Slobodne teritorije Trsta (STT) kao posebne međunarodne jedinice pod upravom guvernera i nadzorom Saveta bezbednosti UN. Pošto nije mogla da utiče na izmenu navedenih odredbi Ugovora o miru sa Italijom, jugoslovenska vlada je potpisala ovaj dokument 10. februara 1947. uz napomenu da se tim činom ne odriče teritorija na koje smatra da ima pravo.

Odmah po stupanju na snagu Mirovnog ugovora, dolazi do izražaja nemogućnost iznalaženja bilo kakvog kompromisnog rešenja između jugoslovenske i italijanske strane oko izbora guvernera STT. Situacija se posebno pogoršava objavljinjem Tripartitne deklaracije 20. marta 1948. kojom se okupacione vlasti STT (SAD, Velika Britanija i Francuska) izjašnjavaju za reviziju Ugovora o miru sa Italijom u pogledu STT, odnosno za njeno prisajedinjenje Italiji. Iako je ova deklaracija značila samo obećanje čije se ispunjenje odlagalo za budućnost, u vreme sukoba sa SSSR-om ona je za Jugoslaviju predstavljala ozbiljnu pretnju. Tim pre što se ubrzo u Zoni A pristupa njenoj ekonomskoj integraciji sa italijanskim privrednim sistemom.

Pošto se OUN problemima vezanim za STT bavila samo sporadično odobravajući dogovore velikih sila, ovo pitanje postaje sve više predmet rešavanja klasičnim, diplomatskim sredstvima. Posle sukoba sa SSSR-om, Jugoslavija menja svoju politiku podrške STT kao teritoriji pod garancijom Saveta bezbednosti UN, nemajući više poverenja u ovo telo. Jula 1949. ona u Zoni B uvodi dinar kao monetarno sredstvo, a marta sledeće godine Zonu B uključuje u svoju ekonomiju. Na istoj teritoriji 16. aprila 1950. održani su i prvi izbori, tako da je faktička granica između dveju okupacionih vlasti postala i državna jugoslovensko-italijanska granična linija.

² Bogdan Novak, *Trieste 1941—1954*, Chicago 1970.

³ Videti: *Zabeleška o razgovoru E. Kardelja sa ambasadorom SAD G. V. Alenom*, 7. januar 1952 — Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva za inostrane poslove (dalje: DASMIP) PA (Politička arhiva), 1952, str. pov., f-15, 40; *Zabeleška o razgovoru J. B. Tita sa ambasadorom SAD G. V. Alenom*, 28. januar 1952, DASMIP, PA, 1952, str. pov., f-15, 493; *Zabeleška o razgovoru E. Kardelja sa ambasadorom SAD G. V. Alenom*, 29. januar 1952. Isto, 494; *Zabeleška o razgovoru V. Vlahovića sa I. Maletom, ambasadorom Velike Britanije*, 14. februar 1952, Isto, 372; *Zabeleška o razgovoru J. B. Tita sa G. V. Alenom, ambasadorom SAD*, 15. maj 1952, Isto, 1007 itd.

basadorom Džordž Alenom (George Allenom) i profesorom Njujorškog univerziteta Filipom Moslijem (Philipom Moseley-om) 28. januara 1952.⁴

Poruka američke vlade, poslata preko profesora Moseley-a, bila je oštro intoniran zahtev da jugoslovenska strana pokaže više spremnosti za rešavanje Tršćanskog pitanja i učini konkretnе korake u tom kontekstu. Titu su, uz opširne komentare, predviđeni razlozi za ovakav stav američke vlade. U prvom redu radilo se o tome da su Sjedinjene Države svoju strategiju vojne bezbednosti u Evropi i svetu zasnivale na izgradnji i jačanju NATO pakta, a Italija je njegova članica. Stoga, rešavanje pitanja Trsta direktno zadire u sferu odbrambene moći Zapada u slučaju agresije Sovjetskog Saveza. Pored toga, veliki deo pomoći NATO pakta u slučaju agresije na Jugoslaviju morao bi ići preko Italije. Na zahtev Tita da se ovo pojasni, Alen je konkretizovao da se radi o upotrebi teritorije Italije za vojnu pomoć, aerodromima u Italiji, nizu strategijskih komunikacija i konačno, mogućnosti da Italija sama isporuči deo vojne opreme Jugoslaviji.

Kao drugi razlog »štitnosti« rešavanja Tršćanskog pitanja u razgovoru s Titom, Alen je naveo ocenu da je postojeća italijanska vlada »najbolja moguća« i da bi u slučaju odsustva rešenja navedenog pitanja na vlast u Italiji mogli doći desničari ili kominformovci što bi bila dva jednakala zla (i jedni i drugi su do krajnje mere iredentistički orientisani).

Uvod koji je Alen napravio prelazeći na elaboraciju trećeg razloga za što brže rešavanje Tršćanskog pitanja, nagoveštavao je delikatnost poruke koju je morao preneti. Naime, pošto je napomenuo da ministar inostranih poslova SAD Din Ačeson (Dean Acheson) šalje poruku Titu »kao prijatelj prijatelju«, pa stoga želi da mu predviđi opasnost i rizik s kojim se može suočiti ako se pitanje Trsta ne reši, Alen nagoveštava mogućnost da Kongres odbije predlog predsednika Trumana o dodeljivanju ekonomskе i vojne pomoći Jugoslaviji. Da bi ublažili jačinu ove formulacije, Alen i Mosli su Titu objašnjavali funkcionisanje američkog političkog sistema gde u Kongresu predsednik nikada nije siguran da li će proći njegov predlog, jer svaki pojedinac može da predloži bilo kakvu promenu u vezi toga i tako onemogući navedenu inicijativu. S obzirom da mnogi članovi Kongresa imaju za svoje birače Amerikance italijanskog porekla, Tršćanska kriza može biti uzročnik nepovoljnog obrta po Jugoslaviju u glasanju u ovom telu.

Pošto je istakao da veoma ceni poruku g. Ačesona, Tito je napomenuo da su motivi vlade SAD za rešavanje Tršćanske krize isti kao i motivi Jugoslavije. Međutim, s obzirom na odsustvo rešenosti sa italijanske strane da učini bilo kakav korak u tom pravcu, vrlo je teško doći do sporazuma.

Ipak, Tito je obećao da će zajedno sa Kardeljem utvrditi konačnu liniju razgraničenja i sa time preko svog ambasadora u SAD upoznati američku vladu.

Na kraju razgovora Alen je zamolio Tita da se ovaj razgovor sačuva u najvećoj tajnosti. O njemu ne samo da nisu informisane njegove

⁴ Alen je odmah na početku razgovora objasnio Titu da je profesor Mosli dobio važne instrukcije od ministra inostranih poslova Ačesona u vezi pitanja Trsta, naglašavajući da je on više zaposlen u Stejt departmenetu nego na Univerzitetu.

kolege iz francuske i britanske ambasade, nego ni njegovi najbliži saradnici u Beogradu, kojima je rečeno da je dr Mosli došao u Jugoslaviju po pitanju kulturne saradnje. Alen je istovremeno, odlazeći, nagovestio i spremnost svoje vlade za vojne strategijske pregovore, odmah po rešavanju Tršćanskog pitanja, sa čime se Tito složio insistirajući da se to sačuva kao najstrožija tajna.⁵

U želji da pred zapadnim saveznicima pokaže svoju kooperativnost u vezi rešavanja Tršćanskog pitanja, svesna ozbiljnosti poruke koju je doneo profesor Mosley iz SAD, jugoslovenska vlada je 25. februara 1952. ponudila Italiji svoj predlog o pretvaranju čitave STT u samoupravnu teritoriju pod nadzorom OUN.⁶ Ova inicijativa, međutim pokazala se kao nepromišljena i izhitrena. Italija ju je odbila bez obrazloženja i pritom prekršila dogovor o tajnosti razgovora koji su prethodno postigle dve strane. Naime, istog dana, na konferenciji za štampu De Gasperi je javno objavio negativan stav italijanske vlade u vezi jugoslovenskog predloga o kondominiju, potvrđujući svoju odlučnost da istraje na liniji borbe za priključenje čitave STT Italiji.⁷

Pritisak za reafirmaciju Tripartitne deklaracije stvarno je eskalirao u Italiji na četvorogodišnjicu njenog usvajanja, kad su širom Italije organizovane masovne antibritanske i antiameričke demonstracije. Ovim akcijama, koje su inicirane i dirigovane od strane italijanske vlade, »trebalo je pokazati Britancima i Amerikancima da se njihove simpatije u Italiji i saradnja Italije u Atlanskom paktu nalaze u opasnosti ako im ne budu više izlazili u susret po pitanju STT.«⁸ Ovakva taktika uličnih pritisaka se pokazala uspešnom, jer već 27. marta 1952, nakon trodnevnih razgovora italijanskog ambasadora u Londonu Brosia s britanskim ministrom inostranih poslova Idnom biva objavljen Kominike u kome se napominje da će »tri vlade zajednički ispitati aranžmane u zoni A STT kroz koje treba da se u toj zoni postigne tešnja saradnja između njih i lokalnih vlasti u duhu prijateljskih odnosa koji ih sjednuju u Atlanskoj zajednici.«⁹ Time je nagoveštena rešenost Velike Britanije i SAD da pristupe reorganizaciji svoje uprave u Zoni A u korist Italije, odnosno da postupe u skladu sa opštim obavezama koje imaju prema Italiji kao članici NATO pakta. Ova namera je realizovana na osnovu odluka donetih od strane predstavnika SAD, Velike Britanije i Italije na Konferenciji u Londonu, 9. maja 1952.

Trojna konferencija u Londonu započela je 3. aprila i trajala (sa prekidom od 10. do 16. aprila) sve do 9. maja 1952. Ovako dugo trajanje skupa govori o složenim okolnostima u kojima se on odvijao, ali i taktici učesnika, naročito Britanaca koji su bili inicijatori konferencije, da se otupi oštrica burnog reagovanja javnog mnjenja u Jugoslaviji i umiri jugoslovensko rukovodstvo.¹⁰

⁵ DASMIP, PA, 1952, str. pov, f-15, 493. *Zabeleška o razgovoru J. B. Tita sa ambasadorom SAD G. V. Alenom, i profesorom univerziteta »Columbia«; P. Moslijem, 28. januar 1952.*

⁶ DASMIP, PA, 1952, str. pov, f-4, 2043.

⁷ Isto.

⁸ DASMIP, PA, 1952, str. pov, f-4, 2043.

⁹ Isto.

¹⁰ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988.

Motive britanske vlade za iniciranje Londonske konferencije objasnio je, uoči njenog sazivanja, 29. marta 1952. ambasador Malet zameniku ministra inostranih poslova Jugoslavije Leu Matesu pozivajući se na oficijelno saopštenje sačinjeno u tu svrhu. Intencija predstojeće konferencije protumačena je kao želja da se izbegnu dalji konflikti savezničke uprave sa lokalnim organima vlasti u Trstu i obezbedi saradnja »u duhu prijateljstva koje među tim zemljama postoji na osnovu Atlanskog saveza«. Stoga će i rešenja biti ograničena na administrativne aranžmane u Zoni A i neće se razmatrati pitanja dalje budućnosti u čemu su, bez sumnje, zainteresovane i druge vlade, u prvom redu Jugoslavije i naravno Francuske.« Time se dakle »neće prejudicirati nastavak italijansko-jugoslovenskih pregovora«, niti konačno rešenje.¹¹

Razgovori u Londonu, bez obzira na intenciju skupa, pokazali su da njegovi akteri nisu u potpunosti imali jasno opredeljenje iz čega bi se konkretno sastojali najavljeni »aranžmani u Zoni A«. Prvobitni plan italijanske strane, sa kojim su manje više bile saglasne i SAD i Velika Britanija, bio je da Italija u Zoni A preuzme gotovo čitavu administraciju uključujući čak i policijske snage i da se anglo-američkim trupama u Trstu priključi jedan odred italijanske vojske, što je trebalo da predstavlja prvi korak ka »povratku Italije« u tu zonu i odlasku savezničkih trupa. Međutim, tokom konferencije sami su Italijani odustali od ovog zahteva, uviđajući da bi preuzimanje takoreći potpune uprave nad Zonom A za njih značilo i definitivan gubitak Zone B.¹²

Odlukama Londonske konferencije, formulisanim 9. avgusta 1952. u Memorandumu o razumevanju (Memorandum of Understanding), pod upravu Italije je stavljen, praktično, cela administracija Zone A (osim uprave nad policijom, poštom i još nekim sektorima). Ipak, da bi se izbegao prigovor da je time izmenjen međunarodni status Zone A i njenе administracije, u Trojnom memorandumu komandant Zone zadržava svu vlast u upravi nad zonom.

Prema prvim javnim komentarima, kako u Italiji, tako i u Jugoslaviji, Londonska konferencija je ocenjena kao prvi korak ka praktičnoj primeni Tripartitne deklaracije iz 1948, odnosno priključivanju čitave STT Italiji.¹³ Dostupni poverljivi diplomatski dokumenti, međutim, potvrđuju da su navedena reagovanja u italijanskim političkim krugovima brzo utihnula i bila zamjenjena razočarenjem zbog izostanka spremnosti zapadnih saveznika da podupru zahteve Italije i u Zoni B. S druge strane, iza oštreljih izjava i ogorčenja jugoslovenskog rukovodstva povodom Londonske konferencije, stajale su njegove neskrivenе namere da iskoristi priliku koja se sad ukazala za neposredno uključivanje Zone B u Jugoslaviju. Ovakva strategija dolazi do izražaja već u razgovoru V. Vlahovića, zamenika ministra inostranih poslova, sa ambasadorom SAD Alenom i ambasadorom Velike Britanije Maletom 9. maja 1952, na dan potpisivanja Memoranduma o razumevanju. Dvojica ambasadora su na osnovu uputstava svojih vlada predala Vlahoviću (koji je zamjenjivao bolesnog Kardelja) kopiju navedenog dokumenta, obrazlažući njegovu suštinu. Vlahović je odbacio njihovo stanovište da

¹¹ DASMP, PA, str. pov, 1952, f-4; 608.

¹² Isto, 2043.

¹³ Isto, 974.

Memorandum ni u kom slučaju ne prejudicira konačno rešenje pitanja STT i odnosi se isključivo na administraciju u Zoni A. Jugoslovenski zamenik ministra inostranih poslova je upozorio »da Londonski razgovori i primljene odluke predstavljaju korak dalje ka jednostranom rešavanju pitanja STT bez učešća Jugoslavije«. Stoga je najavljen da će »naša vlada preduzeti izvesne mere u Zoni B koje će biti adekvatne mera zaključenim u Londonu.«¹⁴

Odsustvo bilo kakvog protesta od strane dvojice ambasadora na njavu o preduzimanju recipročnih mera Jugoslavije bilo je vrlo indikativno. Ono je potvrđivalo konstataciju o načelnoj saglasnosti zapadnih sila sa zonalnim razgraničenjem STT.

Navedena poruka o preduzimanju recipročnih mera u Zoni B od strane jugoslovenskih vlasti zvanično je uručena američkom ambasadoru Alenu i savetniku britanske ambasade Vilsonu (Wilsonu) 13. maja 1952. u okviru Aide-memoirea koji je ujedno činio i »službeni odgovor vlade FNRJ na Memorandum o Londonском sporazumu.«¹⁵

Sve jasnije izražen stav Zapada da rešenje Tršćanskog pitanja treba tražiti u zadržavanju postojećeg stanja, tj. u zonalnoj podeli STT, došao je do izražaja i tokom razgovora američkog ambasadora Alena sa Titom 15. maja 1952. U tom smislu je sudeći po zabelešci o ovom razgovoru, koju je sačinio zamenik ministra inostranih poslova Leo Mates, Alen je izjavio »da shvata naše mјere u Zoni B i da smatra da se sada cijela situacija razvija u pravcu 'zamrzavanja' postojećeg stanja, pa može uskoro da dođe do toga da više nećemo trebati glavu razbijati o rješenju tršćanskog pitanja, jer će se ono samo rješiti. Dodao je da Englezi žele što prije da odu iz Trsta bez obzira na rješenje tog pitanja... Drug Maršal je na to odgovorio da on ne misli da može otpasti potreba sporazuma s Italijom čak i u slučaju rješavanja na onoj liniji koju je ukazao Alen.«¹⁶

Navedeni razgovor Tita sa američkim ambasadorom najbolje je ilustroval raspoloženje jugoslovenskog rukovodstva prema strategiji rešavanja Tršćanskog pitanja, koju su nagovestile SAD i Velika Britanija na Londonskoj konferenciji: Zona A — Italiji, Zona B — Jugoslaviji. Iza diplomatske retorike i političkih fraza, obaveznih u ovakvim prilikama, nije se krio stvarni osećaj ugroženosti i ogorčenosti. Jugoslavija je tada prihvatala opciju iza koje su stajale zapadne sile. To je ujedno bilo najrealnije rešenje, kako sa stanovišta etničkog načela, tako i sa stanovišta postojećeg paralelograma sila na regionalnom i globalnom planu. Iako je razvoj događaja potvrdio navedeni zaključak, ipak je proteklo dosta vremena dok su se njegove premise u celini realizovale. Konture za rešavanje Tršćanskog pitanja su se nazirale, ali je činjenica da elementi za njegovu konkretizaciju kod zainteresovanih aktera, naročito Italije, još uvek nisu bili uobličeni. Neizvesnost u vezi ishoda predstojećih izbora u Italiji u velikoj meri uticala je na prolongiranje Tršćanske krize manifestovano u odsustvu kooperativnosti italijanske strane i oštrijem kursu Zapada prema Jugoslaviji.

¹⁴ Isto, 927, *Zabeleška o razgovoru zamenika ministra inostranih poslova V. Vlahovića sa G. Alenom, ambasadorom SAD i I. Maletom, ambasadorom Velike Britanije, 9. maj 1952.*

¹⁵ DASMIP, PA, 1952, str. pov, f-4, 974.

¹⁶ Isto, f-15, 1007.

U ovom periodu, međutim, ispoljile su se sve teškoće vezane za novu spoljnopolitičku strategiju otvaranja Jugoslavije prema Zapadu. Energični zahtevi za obimniju ekonomsku, finansijsku i vojnu pomoć upućeni zapadnim silama uz stalan strah od negativih posledica po očuvanje autentičnosti režima, izazivali su sve veće nezadovoljstvo i podozrenje u političkim strukturama SAD i Velike Britanije. Ono kulminira posle neuspelih vojnih pregovora između jugoslovenskoga rukovodstva i američkoga generala Handy-a (Hendija) novembra 1952, u kojima jugoslovenska strana nije krila svoje nepoverenje prema NATO paktu i držala se izrazito nekooperativno.¹⁷ Istovremeno, odnosi sa Italijom se sve više zaoštrevaju. U diplomatski rat koji su vodile dve zemlje oko rešavanja Tršćanskog pitanja uključuje se i Vatikan, koji biva instrumentalizovan u funkciji italijanskog državnog interesa. Antijugoslovensku kampanju Vatikana podržavaju katolički velikodostojnici na Zapadu.

Nerešeno Tršćansko pitanje, početkom 1953. godine, nije samo opterećivalo odnose Jugoslavije sa zapadnim silama. Ono je blokiralo i pripreme za sklapanje vojnog saveza Jugoslavije sa Grčkom i Turskom, koji je posle brojnih konsultacija triju balkanskih država bio na pomoći. Glavni problem je bio u tome što Grčka i Turska kao članice NATO pakta nisu mogle da zaključe sporazum sa Jugoslavijom bez konsultacija sa Italijom i njenog, makar, načelnog pristanka.

S obzirom na ovakvu situaciju, postignuta je saglasnost tri strane da se iz budućeg ugovora izbace sve vojne odredbe osim onih koje su isključivo načelnog karaktera. Potom je u Ankari 28. februara 1953. potpisani Sporazum o prijateljstvu i saradnji između Grčke, Turske i Jugoslavije.

Potpisivanje Ankarskog ugovora, nesumnjivo je ojačalo međunarodnu poziciju Jugoslavije i predstavljalо politički trijumf njenog rukovodstva. Ovakva uzlazna linija spoljnopolitičkog delovanja Jugoslavije dosegla je kulminaciju Titovom posetom Londonu marta 1953.

Izuzetan publicitet koji je pratio Titov boravak u Velikoj Britaniji, impozantan tretman čitave delegacije i rezultati razgovora sa britanskim političarima ukazivali su na veliku zainteresovanost dvaju država za unapređenje međusobnih odnosa. Tokom posete brojne su bile manifestacije prijateljstva Velike Britanije, pa čak i njene spremnosti na savezništvo.¹⁸

Međutim, ono što je donekle bacilo senku na razgovore u Londonu i što će kasnije naneti veliku štetu britansko-jugoslovenskim odnosima, bilo je odsustvo saglasnosti o načinu razrešavanja Tršćanskog pitanja. Čerčil (Churchill) je u svom prilazu spornom pitanju bio isuviše opterećen predstojećim izborima u Italiji i opasnošću da na njima pobedi profašističko-iredentistička koalicija (Nenni—Togliatti). Stoga je pokušao da ubedi Tita da učini izvesne ustupke De Gasperiju u ovom kontekstu. Jugoslaviji je predloženo da se prihvati tadašnja linija između zone A i B, kao privremeno rešenje Tršćanskog pitanja za rok od pet

¹⁷ O razgovorima sa Hendijem videti: *Vojna saradnja. DASMIP, PA, 1953, str. pov, f-3, 332.*

¹⁸ Tita su naročito dojmile reči premijera Čerčila: »Mi smo vaši saveznici; ako naša saveznica Jugoslavija bude napadnuta mi ćemo ginuti zajedno sa vama« (J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. VIII, str. 45).

godina. Jugoslovenska strana je odbacila mogućnost sklapanja ovakvog privremenog sporazuma sa Italijom, ukazujući na to da bi time Italija bila oslobođena obaveza koje joj po pitanju Trsta nameće Mirovni ugovor i postala gospodar Zone A. Tada bi se sva borba prenела na Zonu B čime bi se samo otvorila vrata daljim italijanskim aspiracijama, a položaj Jugoslavije bio oslabljen.¹⁹

Nagoveštaj komplikacija u odnosima Velike Britanije i Jugoslavije zbog različitog stava u vezi Tršćanskog pitanja, bez obzira na impozantan stepen saglasnosti u razgovorima o drugim pitanjima, učinjen je već nedelju dana po odlasku jugoslovenskog predsednika iz Londona.

Sudeći po zabelešci koju je sačinio Kardelj, nagoveštaj je dat u razgovoru koji je vodio sa britanskim ambasadorom Maletom 28. marta 1953.²⁰ Naime, rezimirajući rezultate Titove posete Engleskoj, Malet je, naglašavajući da govori samo u svoje ime a ne na osnovu instrukcija britanske vlade, ukazao na to da je Idn bio »malo razočaran« zbog negativnog odgovora koji su Tito i Koča Popović dali u vezi sugestije da se prihvati tadašnja linija između Zone A i B kao privremeno rešenje Tršćanskog pitanja. Kardelj je ovu primedbu odbacio, ponavljavajući stav jugoslovenske vlade da bi priznavanje Zone A Italijanima neminovno dovelo do njihove kampanje u Zoni B. Britanski ambasador je precizirao da bi »mada proglašena privremenom, ova podela bila zapravo konačna, jer on ne veruje da De Gasperi ozbiljno misli da postavlja dalje zahteve. Njemu bi trebalo olakšati da pred italijanskim javnim mnjenjem iznese rešenje na bazi sadašnje podele, naročito u vezi sa predstojećim izborima.« Saglasivši se da bi se razradom ove sugestije »nešto moglo napraviti direktno sa De Gasperijem«, Kardelj je izneo predlog »da obe vlade, izjavljujući da — ne ulazeći u međusobna prava, uzimajući u obzir postojeću realnost — odlučile su da radi učvršćenja mira izvrše podelu na sadašnjoj liniji. S tim bi eventualno mogao ići i ugovor o međusobnoj zaštiti manjina, a takođe i neki prijateljski sporazum na političkom planu.« U protivnom »ostaje samo rešenje de facto.« Tada druga strana mora znati »da ćemo mi na svaku meru u Zoni A reagirati sa merom u Zoni B.« Malet je na ovo upozorenje kratko odgovorio da bi Jugoslavija s obzirom na svoju ojačanu međunarodnu poziciju, posle zaključenja ugovora sa Grčkom i Turskom i posete Tita Londonu, mogla biti i »plemenitija« (»more generous«).²¹

To što jugoslovensko rukovodstvo očigledno nije bilo sklono da bude »plemenitije«, odnosno popustljivije u vezi Tršćanskog pitanja, u predstojećem periodu dovešće do novih zaoštravanja, kako na relaciji Jugoslavija — SAD i Velika Britanija, tako i u kontekstu jugoslovensko-italijanskih odnosa. U šestomesečnom intervalu koji je usledio antagonizmi proizašli iz nerešenog Tršćanskog pitanja prerasli su u ozbiljnu krizu, koja je sve više pretila da dovede do ratnog sukoba.

Ozbiljno pogoršanje odnosa Jugoslavije i Italije započinje u vreme kada se nova, nestabilna vlada De Gasperija odlučuje na radikalnije

¹⁹ DASMIP, PA, str. pov, 1953, f-5, 145.

²⁰ U to vreme, Kardelj, inače, nije više bio ministar inostranih poslova — ovu funkciju je preuzeo Koča Popović. Kardelj je bio na položaju potpredsednika Savезнog izvršnog veća.

²¹ DASMIP, PA, str. pov, 1953, f-1, 137. Zabeleška o razgovoru E. Kardelja sa britanskim ambasadorom Maletom, 28. mart 1953.

poteze u vezi Tršćanskog pitanja, pokušavajući na taj način da ojača svoju poziciju u italijanskoj javnosti. Takvu politiku nastavlja i novoizabrani premijer Đuzepe Pela (Giuseppe Pella). On za relativno kratko vreme preuzima od svog prethodnika funkciju, ali i sve probleme za nju vezane. Prilika da demonstrira svoju čvrstinu po pitanju Trsta ukazuje se već 28. avgusta kada je poluslužbena jugoslovenska agencija »Jugopres« oštro napala teze njegovog govora održanog neposredno posle kandidature, nagoveštavajući »preispitivanje jugoslovenske pozicije« i »neizbežne posledice«.²² Vest »Jugopresa« za italijansku vladu bila je dokaz da Jugoslavija priprema aneksiju Zone B. To je poslužilo kao povod da Italija stavi u pokret svoje jedinice koje su sačinjavale sastavni deo kontigenta NATO pakta i na taj način svoju akciju poveže sa delovanjem ove zapadnoevropske grupacije. Iako je britansko Ministarstvo inostranih poslova, mada sa zakašnjenjem, objasnilo jugoslovenskoj vladi da je navedeni potez učinjen sa italijanske strane samoiniciativno a da je komanda NATO-a obaveštена o tome tek naknadno, ostaje činjenica da ni Velika Britanija ni SAD nisu ništa preduzeli da spreče Italiju u njenim planovima. S druge strane, obe ove sile su sve činile da spreče jugoslovensku protuakciju.²³ Istovremeno one su se ozbiljno angažovale na pripremanju novog poteza u vezi razrešenja Tršćanske krize. Radilo se, naime, o stilizaciji deklaracije kojom se predviđa povlačenje anglo-američkih trupa iz Zone A i predaja ove zone na upravu Italiji.

Sa definitivnim tekstrom ove deklaracije jugoslovensko rukovodstvo je upoznato 8. oktobra 1953. Toga dana su ambasador Velike Britanije Ivo Malet i otpravnik poslova američke ambasade Volner (Walner) posetili Tita i zvanično mu uručili odluku svojih vlada o povlačenju trupa iz Zone A. U usmenom obrazloženju te odluke oni su se pozivali na Titovu saglasnost u vezi rešavanja Tršćanskog pitanja formulom zonalne podele, izrečene prilikom susreta sa Idnom 22. septembra 1952. godine. Navedena odluka dvaju vlada ima za cilj smirivanje stanja u vezi pitanja Trsta i unapređivanja strategije odbrane jugoistočne Evrope. Od ovog de facto rešenja očekuju da preraste u konačno.

Titova reakcija na odluku od 8. oktobra i navedeno obrazloženje bila je izrazito negativna, kako zbog interpretacije njegovog razgovora sa Idnom, tako i zbog jednostranog akta zapadnih sila koji je ocenjen kao potez uperen protiv interesa Jugoslavije i uklanjanja krize oko Trsta. Ne ulazeći u širi komentar, Tito je najavio svoj odgovor u toku narednog dana, pošto informiše vladu i ona zauzme odgovarajući stav.²⁴ Sa suštinom tog stava, međutim, zapadne sile su praktično upoznate istog dana. Naime, načelniku Forin ofisa (Foreign Oficea) ujedno i kreatoru odluke od 8. marta Čithemu (Cheethamu) savetnik jugoslovenske ambasade J. Petrić je neposredno posle razgovora Tita sa ambasadorima SAD i Velike Britanije, u toku popodneva, izložio gledište svoje vlaste u vezi koraka koji je najavljen od strane Zapada. Iako se ogradio da iznosi samo svoje mišljenje, kako se to obično i radi u ovakvim pri-

²² Isto, f-22, 417 319.

²³ Isto.

²⁴ Public Record Office, FO /456/80/ October 14, 1953.

likama, iz njegovog izlaganja bilo je jasno kakva će biti reakcija Jugoslavije u toku sutrašnjeg dana.

Ocena da je odluka dvaju zapadnih država neprihvatljiva za Jugoslaviju kao i da je jednostrano donesena, bez konsultacije sa jugoslovenskom stranom, da će situaciju samo još više iskomplikovati, a odnose između Jugoslavije i Italije zaoštiti — izložena od strane savetnika jugoslovenske ambasade 8. oktobra²⁵ — bila je ponovljena i u noti Jugoslavije upućenoj narednog dana vladama Velike Britanije i SAD.

Prvi komentar na ovu notu američka vlada je dala istog dana kada je ona bila i upućena. Kao pogodna prilika za to poslužio je ranije upućeni poziv predstavnicima DSIP-a na oproštajnu večeru T. Camerona, prvog sekretara SAD. Tom prilikom otpravnik poslova Volner je izrazio čuđenje kako je jugoslovenska reakcija oštra, s obzirom da je upravo Jugoslavija predlagala i bila spremna da prihvati rešenje zasnovano na zonalnoj podeli STT. Ponovio je garancije svoje vlade »da je ova podešta definitivna, da neće Italijanima davati nikakve dalje podrške u njihovim pretenzijama« i da su oni sa time i upoznati. Na primedbu da reakcije u Italiji po ovom pitanju imaju suprotan smisao, Volner je odgovorio »da Pela mora tako postupati jer bi inače odmah bio srušen, da Italijani mogu slobodno da galame, ali da od svega toga ne može biti ništa.« Ako bi pokušali da idu dalje, Italijani bi naišli na jugoslovensku vojsku »a sami pak ni ne smeju započinjati neki rat jer su vezani ugovorima (Atlanski pakt) ... inače SAD gledaju na Italiju i Jugoslaviju jer su obe zemlje jednakom potrebne SAD-u i jedna drugoj. Svaki ozbiljan političar i vojnik u svetu i Jugoslaviji zna — on zna da i Maršal tako misli — da ako Jugoslavija padne pred ruskom agresijom onda su Rusi na Po-u i obratno ako Italija padne onda nema nikakvih izgleda za snabdevanje Jugoslavije u jednom ratu, jer padobranci ne dolaze u obzir za snabdevanje u modernom ratu a Jadran kao bazen je suviše riskantan za snabdevanje morskim putem.« Odbijajući kategorički da vlada SAD favorizuje Italiju, Volner se poslužio metaforom objašnjavajući da su »čir Trst hteli da leče, ali kada su videli da je proces obratan, oni su ga rasekli u nadi da će se stvar smiriti«.²⁶

Ali, suprotno nadi SAD da će se situacija oko Trsta smiriti povlačenjem njihovih trupa iz Zone A, po gradovima širom Jugoslavije dolazi do sve masovnijih demonstracija u kojima se manifestovalo antiameričko i antibritansko raspoloženje Jugoslovena. Iako su u početku demonstracije delovale spontano, ubrzo one dobijaju sve organizovaniji karakter. Društveno-političke organizacije i sindikati su otvoreno pozivali radnike i sve građane da javno izraze svoje negodovanje. Kulminacija u podsticanju nezadovoljstva naroda prema Zapadu nastupila je kada se Tito u govoru u Leskovcu 10. novembra obratio okupljenima: »Mi smo riješili da zaštitimo naše interese u duhu Povelje Ujedinjenih nacija i imamo pravo da primijenimo sva sredstva koja ta Povelja predviđa, uključivši i oružanu silu, ako bude potrebno.« U tom smislu Tito je obavestio građane, ali i Zapad — »naređeno je da naše trupe uđu

²⁵ DASMIP, PA, str. pov, 1953, f-23, 414 812. Zabeleška o razgovoru ministra savetnika J. Petrića sa načelnikom Forin ofis G. Četmenom, 8. oktobar 1954.

²⁶ DASMIP, PA, str. pov, 1953, f-79, 413 987.

u Zonu B kao pojačanje odredu koji je tamo, i naše trupe ušle su u zonu B.« Optužujući zapadne sile da su one odgovorne za sve što se sada zbiva, pozvao ih je da odustanu od svoje namere: »Ispravite to dok ne bude kasno, jer ako produžite tim putem kojim ste pošli, može vrlo brzo doći vrijeme da se to više uopšte popraviti ne može.«²⁷ Narednog dana, odbijajući objašnjenje Velike Britanije i SAD u vezi odluke od 8. oktobra, obraćajući se građanima Skoplja Tito upućuje još oštريje upozorenje: »Ja kažem da ćemo mi uvijek paziti na to da li će talijanski vojnik stupiti u zonu 'A'. Onog momenta kad on tamo uđe — mi ćemo ući u tu zonu.«²⁸

Burna previranja u Jugoslaviji, implicirana izjavom dvaju zapadnih sila o povlačenju trupa iz Zone A, nisu prošla nezapaženo na Zapadu. Jugoslovenska ambasada u Londonu izveštavala je o »pozitivnom efektu« izazvanom »našom odlučnom reakcijom«.²⁹ Slične informacije stizale su i iz ambasade u Vašingtonu.³⁰ Neposredni rezultat ovakvog obrta bilo je odlaganje sproveđenja odluke od 8. oktobra.

Osetivši da ima inicijativu, jugoslovensko rukovodstvo povlači nove poteze u kontekstu rešavanja Tršćanske krize. Jugoslovenska vlada, naime, već 12. oktobra predaje notu italijanskom poslaniku, američkom otpравniku poslova i britanskom ambasadoru kojom zahteva hitno sazivanje četvorne konferencije o spornom pitanju. Istog dana upućuje i poruku generalnom sekretaru OUN tražeći da se Savet bezbednosti angažuje na mirnom rešavanju spora između dve zemlje.

U sklopu navedenih spoljopolitičkih aktivnosti Jugoslavije bio je i zahtev ministra inostranih poslova Koče Popovića, koji je 12. oktobra doputovao u Vašington, da hitno razgovara sa američkim državnim sekretarom Džon Foster Dalsom (John Foster Dullesom). Razgovor dvojice ministara, s obzirom na delikatnost situacije i značaj problematike, nastavljen je i sledećeg dana. Na osnovu zabeleške koja je s tim u vezi sačinjena može se zaključiti da je susret protekao u izuzetno napetoj atmosferi ispunjenoj oštrim međusobnim optužbama. Dals je upozorio da »demonstracije i nasilja protiv Amerikanaca i Britanaca u Jugoslaviji ugrožavaju prijateljstvo između naše dve zemlje koje je velikim strpljenjem izgradivano kroz duge godine.« Postavio je pitanje »da li je prijateljstvo bilo iskreno, kada se na prvo neslaganje — koje je normalno među prijateljima — reagira nasiljem.« Američki državni sekretar je ocenio da demonstracije nisu spontane, jer svi znaci ukazuju na to da su organizovane od vladinih agencija. Takvi nasilni akti otežavaju svaku akciju za smirivanje situacije oko Trsta i rešavanje problema. Postavio je pitanje u vezi Titove izjave u Skoplju da će jugoslovenske trupe umarširati u Zonu A čim tamo uđu Italijani — »U tom

²⁷ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. VIII, str. 270—274.

²⁸ Isto, str. 290.

²⁹ U izveštaju o britansko-jugoslovenskim odnosima napomenuto je da se javno mnjenje u Velikoj Britaniji stavlja na stranu Jugoslavije. Čak i oni krugovi koji su po tršćanskom pitanju podržavali britansku vladu sada je kritikuju u vezi toga. Laburistička partija iskoristila je priliku da napadne vladajuću stranku i na njen zahtev održana je posebna debata u Parlamentu. Stampa ne samo što je negativno pisala o postupku vlade, nego je i direktno davala podršku jugoslovenskom stanovištu (DASMIP, PA, str. pov., 1953, f-22, 417 319).

³⁰ Isto, f-81, 47 215.

času tamo će biti i angloameričkih snaga hoće li se vaše trupe boriti protiv njih?»³¹

Prihvatajući grubi ton razgovora koji je diktirao američki državsekretar, K. Popović je potvrđno odgovorio na poslednje Dalsovo pitanje. Upozorio je da »uvodenje italijanske vojske u tu teritoriju mi bi smatrali upotrebotom sile i situacijom protiv koje se moramo boriti svim sredstvima, pa i za neverovatan i neshvatljiv slučaj da to usledi pod zaštitom njihovih [angloameričkih — D. B.] trupa.« Jugoslovenski ministar inostranih poslova je odbacio ocenu Dalsa da je demonstracije u Jugoslaviji organizovala vlada i ukazao svom kolegi na ogorčenje jugoslovenskog naroda zbog odluke od 8. oktobra. Ta odluka je uzrok narušavanja prijateljskih odnosa Jugoslavije sa SAD, a ne politika jugoslovenske vlade.

Sve oštije međusobne optužbe dvaju ministara nagoveštavale su neslavan ishod dijaloga u Vašingtonu. Međutim, postepeno unošenje konstruktivnih elemenata u sadržaj razgovora i svest o potrebi da se konflikt prevaziđe, otklonili su ovu opasnost. Dals je objasnio da su oni svojom odlukom od 8. oktobra želeli da se okonča situacija koja je otežavala zajedničku odbranu i uopšte odnose Jugoslavije sa Zapadom. Svoje trupe ne mogu držati beskonačno u zoni A, a s obzirom da nije moguće postići dogovor između Italije i Jugoslavije ne postoji ni drugo rešenje sem de facto podela: Zona A — Italiji, Zona B — Jugoslaviji. Naglasio je da su »on i Peli otvoreno rekli da je to konačno rešenje, sem ako bi se obe strane zajednički sporazumele o daljim modifikacijama.«³²

Smisao jugoslovenske inicijative za održavanje navedenog skupa bio je u tome da se izbegne ponavljanje situacije koja je nastala maja 1952. godine posle Londonske konferencije. Tada su Velika Britanija i SAD donele odluku o predaji civilne uprave Zone A Italiji. Vlade obe zapadne države su uveravale jugoslovensko rukovodstvo da je cilj odluke da se sankcioniše ovakvo stanje i sondira teren za jedino moguće rešenje — zonalnu podelu. Međutim, kao što je već rečeno, Zapad ubrzo u nameri da ojača pozicije italijanske vlade, privremeno odstupa od rešenja za koja se sam zalagao i traži od Jugoslavije da učini nove ustupke Italiji zbog čega dolazi do ozbiljne krize u vezi Trsta. Stoga se jugoslovensko rukovodstvo, poučeno negativnim iskustvom, ovaj put ne zadovoljava samo obećanjima Zapada.

Odlaganje sproveđenja odluke od 8. oktobra dovelo je do masovnih demonstracija u Italiji koje su ubrzo prerasle u velike nerede i nasilje upereno protiv savezničke vojne policije. Naelektrisana situacija kulminira 6. i 7. novembra. Tada eskaliralo nasilje dobija svoj krvavi epilog — 6 poginulih i preko stotinu ozbiljno povređenih lica. Metoda »uličnog pritiska« primenjena širom Italije pokazala se kontraproduktivnom. U poređenju sa scenama viđenim mesec dana ranije na ulicama Beograda, Ljubljane i Zagreba, italijanske demonstracije su izmakle kontroli njenih inicijatora, ozbiljno dovodeći u pitanje ne samo lokalni mir, već i bezbednost celokupnog regiona.

³¹ Isto, f-79, 416 408 i 416 409. *Zabeleška o razgovoru ministra inostranih poslova FNRJ K. Popovića sa J. F. Dalsom, državnim sekretarom SAD, 12. i 13. oktobar 1953.*

³² Isto.

Svest o opasnosti koju nosi odsustvo spremnosti italijanske i jugoslovenke strane da na konstruktivan način, zajedno i postepeno rade na iznalaženju prihvatljivog kompromisa, u velikoj meri sazreva kod svih aktera Tršćanske krize baš u ovo vreme. Praktičan rezultat su bili pregovori Italije i Jugoslavije o povlačenju vojnih jedinica iz graničnog područja, okončani potpisivanjem sporazuma kojim je ovo pitanje regulisano. To je bila i formula buduće metodologije rešavanja Tršćanskog pitanja. Napušta se politika »zveckanja oružja«, uzajamnih pretnji i jednostranih odluka. Pristupa se strpljivim dugotrajnim tajnim pregovorima bez učešća javnosti. Prelazi se na »tihu diplomaciju«, čiji je centar bio London. Takav sistem pregovaranja uz aktivno učešće diplomatskih predstavnika dvaju involviranih država i Velike Britanije i SAD, primenjivan je sve do oktobra 1954. godine, kada Tršćansko pitanje konačno biva razrešeno potpisivanjem sporazuma između Jugoslavije i Italije.³³

Osmomesečnim diplomatskim pregovorima u Londonu glavni ton davale su vlade SAD i Velike Britanije. One su u potpunosti preuzele ulogu arbitra između Italije i Jugoslavije, svesne da ove dve države ne mogu direktnim pregovorima postići bilo kakav dogovor o spornom pitanju. Stoga u Londonu i nije dolazilo do neposrednih kontakata između predstavnika jugoslovenske i italijanske strane. I ambasador V. Velebit, koji je vodio pregovore u ime Jugoslavije i ambasador M. Brosio, koji je bio opunomoćenik Italije, svoje stavove i predloge iznosili su Forin ofisu ili ambasadi SAD, a potom su ove dve ustanove, tražeći dodirne tačke ponuđenih rešenja, postepeno radile na njihovom usaglašavanju.

Na osnovu analize dostupnih dokumenata o tajnim pregovorima u Londonu, može se zaključiti da su zapadne sile ispoljile sklonost da početnu inicijativu — u iznalaženju obostrano prihvatljive formule za rešavanje Tršćanskog pitanja — dodele jugoslovenskoj strani. U tom smislu je britansko Ministarstvo inostranih poslova, preko svoga predstavnika, već 19. januara zatražilo od Jugoslavije da ponudi realan predlog za rešavanje Tršćanske krize. Sudeći po belešci ambasadora Velebita, ukoliko ovaj predlog bude ocenjen kao razuman, vlade SAD i Velike Britanije su se obavezale da izvrše pritisak na Italiju da ga prihvati. Međutim, ukoliko jugoslovenski predlog po njihovoj oceni ne буде realističan — odgovornost za neuspeh Londonskih razgovora pala bi na Jugoslaviju.³⁴

S obzirom da nerešeno Tršćansko pitanje počinje ozbiljno da komplikuje međunarodnu poziciju Jugoslavije i u velikoj meri sužava manevarski prostor delovanja njene diplomatije, jugoslovensko rukovodstvo krajem marta 1954. godine preduzima korake za uklanjanje ove prepreke. Pošto su zapadne sile još januara meseca zatražile od Jugoslavije da ponudi realističan predlog za rešavanje Tršćanskog pitanja, odlučeno je da se na eksplicitan način udovolji navedenom zahtevu. Nai-me, 8. marta britanskom ambasadoru Maletu iznet je predlog Jugoslavije o razgraničenju sa Italijom koji je Kardelj tom prilikom ocenio kao »krajnju granicu preko koje ne možemo dalje da idemo.« Jugoslavija se

³³ M. Stojković, *Jugoslovensko-italijanska državna granica u svetlosti međunarodnih ugovora*, »Socijalizam«, br. 4, str. 334—338, Beograd 1974.

³⁴ Isto, 1954, f-20, 47 64. Zabeleška o razgovoru V. Velebita sa stalnim podsekretarom Forin ofisa I. Kirkpatrickom, 19. januar 1954.

definitivno odrekla grada Trsta, kao i nekih slovenačkih sela u Zoni A (Škedenj i Žavlje) koja su jugoslovenske vlasti smatrале izuzetno važnim za normalno funkcionisanje privrednog života u Zoni B. Zauzvrat, Kardelj je tražio da SAD i Velika Britanija pomognu izgradnju jednoga pristaništa u blizini Trsta (Kopra) i železničke pruge i puta koji bi ga povezivao sa severnim zaleđem. Umesto Škedenja i Žavlja, za ostvarivanje ove veze neophodna je manja teritorija u Zoni A.

Na Maletovu sugestiju da bi u tom slučaju i Italiji trebalo dati kompenzaciju u formi dva mala italijanska grada — Izole i Pirana, Kardelj je ponovio da je ponuđeni predlog krajnja granica do koje Jugoslavija može da odstupa i da s tim u vezi jugoslovenska vlada nema nameru više da se cenjka. Samo na toj osnovi može da dođe do sporazuma, a zapadnim diplomatama je preporučeno da sada oni treba malo više da ubedjuju Italijane u tom pravcu.³⁵

Iako je na završetku razgovora britanski ambasador izrazio svoju sumnju da će italijanska strana prihvati ponuđeni jugoslovenski predlog (u stvari nešto modifikovanu raniju formulu zonalne podele STT), što se tiče Jugoslavije, od tada je konцепција definitivnog rešavanja Tršćanskog pitanja bila u celini uobičena. Ona u tom momentu nije bila zvanično prihvaćena od zapadnih sila zaokupljenih pregovorima o projektu Evropske odbrambene zajednice. Da bi ovaj projekat uspešno bio okončan neophodno je bilo, pored ostalog, da ga ratificuje i italijanska vlada. Međutim, posle njegovog kraha 30. avgusta (kada ga Francuska definitivno odbacuje), situacija se bitno menja. Pregovaračka moć Italije znatno opada u odnosu na Jugoslaviju. Tim pre što u ovo vreme postane aktuelno stvaranje vojnog saveza Jugoslavije sa Grčkom i Turskom.³⁶ Taj savez, u situaciji kada je propašću projekta EOZ zadat veliki udarac zapadnom odbrambenom sistemu, postaje posebno značajan za SAD i Veliku Britaniju. Stoga, dve zapadne sile nisu više imale razloga da odgađaju rešavanje Tršćanskog pitanja. One su sada i zvanično prihvatile jugoslovenski predlog od 8. marta kao osnovu za postizanje sporazuma o spornom pitanju i Italijanima predočile da ne mogu očekivati ništa više od toga.³⁷

Tršćansko pitanje konačno biva skinuto s dnevnoga reda osmomesecnih pregovora u Londonu usvajanjem Memoranduma o saglasnosti između Italije, Velike Britanije, SAD i Jugoslavije o slobodnoj teritoriji Trsta, 5. oktobra 1954. godine. Zona A sa gradom Trstom pripala je Italiji, a čitava Zona B sa neznatnim delom Zone A ($11,5 \text{ km}^2$) predata je Jugoslaviji. Tako je usvojeno rešenje sa kojim su se još dve godine ranije složili Tito i Idri na Bledu, prolongirano naknadnim obrtimi u međunarodnim odnosima i nedoslednošću glavnih aktera.

³⁵ Isto, f-3, 150. Zabeleška o razgovoru E. Kardelja i engleskog ambasadora Maleta, 8. mart 1954.

³⁶ Jugoslavija je uspela da — posle Titovog puta u Ankaru, marta i Atinu, juna 1954. godine, kao i pozitivnih izjava jugoslovenskog rukovodstva u vezi projekta Evropske odbrambene zajednice — ponovo pridobije vlade Grčke i Turske za ovu ideju.

³⁷ U tom smislu je italijanski ambasador Tarkiani bio oštro upozoren od strane američkog državnog sekretara Dalsa (DASMIP, PA, str. pov, 1984, f-81, 48 853).

DRAGAN BOGETIC**ODNOSI JUGOSLAVIJE SA ZAPADOM I TRŠĆANSKO PITANJE
(1948—1954)***Rezime*

Rešavanje Tršćanskog pitanja i razgraničenje Jugoslavije sa Italijom polovinom 50-tih godina 20. veka prevazilazilo je okvire bilateralnih odnosa susednih država i u velikoj meri predstavljalo relevantan činilac dalje promene odnosa snaga u svetskoj zajednici posle Drugog svetskog rata. Za samu Jugoslaviju prevazilaženje navedenog problema bilo je neophodan uslov za realizaciju njene nove spoljnopolitičke strategije. Ta strategija ogledala se u pokušaju da, stvaranjem što šireg polja saradnje sa zapadnim državama, probije međunarodnu izolaciju sa kojom se suočila posle sukoba sa zemljama Informbiroa. Međutim, jugoslovensko rukovodstvo je od početka shvatilo da ovakvo uključivanje u svetske tokove predstavlja ozbiljnu pretnju za očuvanje nacionalne nezavisnosti i sistema u zemlji. Ono je, zato, bilo primorano da stalno iznalazi optimalan balans između spoljnopolitičkog delovanja i unutarpolitičkih determinanti. Sa druge strane, Zapad je na sličan način kalkulisao u kojoj meri može izaći u susret jednoj komunističkoj državi, a da pri tome ne dovede u pitanje interes Italije i NATO pakta u celini. Stoga je i epilog ove granične krize bila neka vrsta rezultante kontradiktornog političkog delovanja velikih sila i pokušaja Jugoslavije da u ovom kontekstu izbori za sebe što bolje rešenje.

DRAGAN BOGETIC**YUGOSLAVIA'S RELATIONS WITH THE WEST
AND THE TRIESTE ISSUE
(1948—1954)***Summary*

The solution of the Trieste issue and the demarcation between Yugoslavia and Italy in the mid-twenties exceeded the scope of bilateral relations between neighboring countries and was a relevant factor which could affect the existing balance of power in the world. After the Second World War the solution of this problem became a necessity without which Yugoslavia could not achieve the new foreign policy strategy it desired. This strategy centered on forming a wide basis of cooperation with west-European countries with the intention of breaking through the isolation in foreign relations which faced Yugoslavia after its conflict with the countries of the Cominform. However, the Yugoslav leaders were aware that close relations with the western world could endanger the country's national independence and its political regime. As a result,

they strove to maintain a balance between their actions in foreign policy and the inner conditions in Yugoslavia. The West was faced with a similar dilemma as to the extent to which it could cooperate with a communist country without jeopardizing Italy's interests and those of the NATO as a whole. Consequently, the solution of this border crisis was determined by the contradictory political activity of the great powers, and the efforts on Yugoslavia's part to elicit the most advantageous settlement for itself in this situation.

PRILOZI

TOMA MILENKOVIC

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

STUDENTSKI SVETOSAVSKI TEMATI ŽIVKA JOVANOVIĆA (prilog biografiji)

Originalan naučni rad

UDC: 929.34 Jovanović Ž.

ABSTRACT: Svetosavski temati su bili studentski radovi — disertacije u malom, koji su strogo i objektivno ocenjivani. Godišnje je dodeljivano desetak Svetosavskih nagrada na celom Beogradskom univerzitetu. Živko Jovanović je kao student II i III godine Pravnog fakulteta uspeo 1910/11. i 1911/12. školske godine da osvoji četiri Svetosavske nagrade iz oblasti prava i književnosti. Prilog je pisan na osnovu arhivske građe Beogradskog univerziteta, savremene štampe i delova publikovanih Jovanovićevih nagrađenih temata.

Članak je nastao kombinovanjem delova dva poglavlja iz rukopisa ovog autora »Dr Živko Jovanović — ličnost u senci KPJ«, koji je spremljen za štampanje. Inače, Živko Jovanović (1888—1923) je bio najbolji student Pravnog fakulteta u Beogradu u nekoliko generacija. Pročuo se osvajanjem četiri Svetosavske nagrade, od kojih tri u jednom ciklusu. Još kao student IV godine izabran je septembra 1912. za asistenta na Katedri za javno pravo kod prof. Slobodana Jovanovića, čiji je mljenik bio. Već u to vreme objavio je nekoliko zapaženih naučnih rada iz oblasti prava i sociologije. U jesen 1913. dobio je stipendiju od Zadužbine Milana Marića radi završavanja trogodišnjih doktorandskih studija na Pravnom fakultetu u Parizu. Međutim, on je za godinu dana položio sve usmene ispite i prijavio pismeni deo doktorata pod naslovom »Državna ličnost«. Izbijanje Prvog svetskog rata omelo je dalji normalan rad na doktoratu. Morao je da se vrati u ratom zahvaćenu Srbiju. Doktorsku disertaciju na francuskom jeziku napisao je u toku okupacije. Kada je krajem marta 1919. krenuo u Pariz da je brani, ukradena mu je na železničkoj stanci u Sremskoj Mitrovici. Vanserijski intelektualac i veliki radnik, Živko je u rekordnom roku napisao novu tezu i u prvoj polovini aprila 1920. položio usmeni doktorski ispit i odbranio pismeni rad »Sociologija i pravo« na beogradskom Pravnom fakultetu (kod Slobodana Jovanovića). Nastavio je da se bavi naučnim radom i napisao nekoliko ozbiljnih naučnih radova, koji su većinom izgubljeni. Nije ostao kao docent na Pravnom fakultetu, jer je odmah po završetku rata prišao komunistima. U KPJ nije zauzimao važnije rukovodeće položaje, ali je i pored toga bio njen vodeći ideolog i teoretičar. Umro je vrlo mlad od tuberkuloze.

Sestra Živka Jovanovića, Mara Ostojić, u svojim sećanjima kaže da je on »na prvoj godini studija dobio sve tri svetosavske nagrade.«¹ Njenе reči su samo delimično tačne. Živko je dobio ukupno i više Svetosavskih nagrada, ali drugčijim redom. Pre nego što krenemo sa izlaganjem te teme, moramo videti šta su to svetosavski temati, kako su izrađivani, ocenjivani, nagrađivani i sl.

Svetosavski temati su bili izuzetno studiozni studentski radovi; ozbiljniji i od diplomskih radova (prave doktorske disertacije u malom), koji su u Srbiji imali relativno dugu i uhodanu tradiiciju. Pripreme za njihovu izradu započinjale su početkom februara, time što su fakultetske katedre određivale uže naučne oblasti za pojedine temate. Javni konkursi za izradu temata raspisivani su u martu—aprilu. O tome su Rektorat i dekanati fakulteta obaveštavali studente putem oglasnih tabli i štampe. Studenti su mogli da obrade bilo koju temu. Izrada temata trajala je 8—9 meseci. Šifrom potpisane radeve kandidati su predavali Rektoratu Univerziteta do 15. (28) decembra. Zajedno sa radom, u posebnom zapečaćenom kovertu (označenom šifrom rada) dostavljali su svoje ime i adresu. Prispele radeve čitala je i opisno ocenjivala tročlana komisija najkompetentnijih univerzitetskih profesora. Za Svetosavsku nagradu je mogao da bude predložen samo jedan rad sa katedre. Rad je morao da bude vrhunskog kvaliteta, lepo napisan, da temi prilaži na nov i originalan način, i u celini da predstavlja doprinos razvitku date nauke. Kompilacije nisu imale nikavu šansu. Svi ostali radevi, ma koliko dobri bili, ostajali su bez nagrada. U proseku je nagrađivano 8—12 temata sa celog Univerziteta. Tek kada se ustanove radevi dostojni Svetosavske nagrade, otvarani su zapečaćeni koverti i utvrđivani njihovi autori, da bi objektivnost u ocenjivanju bila na najvišem nivou. Dobitnici nagrada su obznanjivani na opšteuniverzitetskoj svečanosti 14. (27) januara na Sv. Savu. Novac za nagrade darivao je kralj u zlatnim dinarima, šaljući ga uoči proslave Rektoratu po svom adi-tantu.²

Svetosavске svečanosti su bile najveće na Univerzitetu. Organizovane su u svečanoj sali Kapetan-Mišinog zdanja. Obavezno im je prisustvovao kralj, praćen od više ministara, rektor sa većinom univerzitetskih profesora, mitropolit, generali i drugi uglednici Beograda i Srbije. Svečanost je obično počinjala u 10,30 časova sećenjem slavskog kolaka, a zatim je rektor držao besedu o kakvoj značajnoj temi. Tome je sledio najznačajniji trenutak svečanosti; objavljivanje imena studenata čiji su radevi nagrađeni. Njima je kralj Petar I pojedinačno čestitao i sa svakim kratko razgovarao, interesujući se za naučne ambicije studenta, njegove porodične prilike i sl. Uveče je Univerzitetska omladina priredovala zabavu, kojoj su prisustvovali nagrađeni studenti i kralj, koji je redovno davao veliki novčani prilog. Sav prihod sa zabave išao je u fond za pomaganje siromašnih studenata.³ Sve u svemu, svetosavski te-

¹ Istoriski arhiv Beograda (dalje: IAB), *Zbirka Živka Jovanovića* (ZZJ), k. V, 248 g.

² Izložena rekonstrukcija je izvršena na osnovu ostataka arhive Beogradskog univerziteta (dalje: G-200) koja se čuva u Arhivu Srbije (dalje: AS).

³ Vid. npr. kako su protekle svetosavске svečanosti 1909. i 1910. prema izveštajima beogradskih listova *Mali Žurnal* br. 15, 15. januar 1909; *Dnevni list* br. 15, 15. januar 1910; *Stampa* br. 15, 15. januar 1910.

mati i svetosavske svečanosti bili su izvanredna propaganda nauke i podsticaj mladim stvaraocima da se njome bave.

Godine 1910. postupak oko svetosavskih temata tekao je prema izloženom redosledu. Savet Pravnog fakulteta odredio je četiri oblasti za izradu temata. Jedna od njih bila je iz krivičnog prava i glasila je: »Nužna odbrana i stanje nužde u krivičnom pravu (istorija i pojam, shvatanje u nauci, razlika između nužne odbrane i stanja neizbežnosti, naš kazneni zakon i naša praksa).«⁴

Živko Jovanović je odlučio da se nadmeće u tom intelektualnom takmičenju. Bio je tada student II godine. Već u maju otpočeo je sa studioznim izučavanjem odgovarajućih izvora i literature uz pravljenje opširnih ispisa.⁵ Postupao je kao pri izradi sedam seminarских radova na prvoj godini studija, samo što je sada literatura bila daleko obimnija, a ceo poduhvat ozbiljniji. Prvo je konsultovao odgovarajuća mesta u svojim fakultetskim udžbenicima. Zatim je prelazio na enciklopedije, specijalističke priručnike, zakone i druge pravne propise koji se odnose na datu temu. Istraživanje je završavao čitanjem odgovarajućih monografija, studija i članaka. Prilikom studiranja izvora i literature pravio je opširne ispise. Kada završi i tu fazu rada, detaljno se upoznavao sa ispisima. Na kraju je pristupao pisanju. Činio je to vrlo savesno i studiozno, nastojeći da rad dovede takoreći do savršenstva u svakom pogledu. Pri tome je menjao koncepte i redosled izlaganja, sadržaj pojedinih poglavlja, vršio manje ili veće jezičke i stilске intervencije. Znao je i po četiri puta da prerađuje jedan tekst. Kada dobije ono što želi, čitko bi prepisao poslednju verziju.⁶

Glavni istraživački posao Jovanović je završio u toku oktobra i novembra 1910, kada je, pored domaćih pravnih propisa i pisaca, pročitao dela više od 20 austrijskih, nemačkih i francuskih autora. U novembru je uporno pisao tekst rada, a u prvoj polovini decembra 1910. on ga je i završio. Bio je to obiman rukopis na 260 stranica.⁷ Rektoru je dostavljen na vreme pod šifrom: »Vim vi defendere omnes leges omnique iura permittunt... necessitas non habet legem.« (»Svi zakoni i sva prava silu brane silom... jer nužda ne poznaje zakone«).⁸

Živkov rukopis o nužnoj odbrani prošao je propisanu proceduru. Pročitala ga je tročlana komisija najkometentnijih profesora Pravnog fakulteta (od kojih je jedan svakako bio dr Boža Marković profesor krivičnog prava), našla da je najbolji prispeli rad iz krivičnog prava i da je vredan Svetosavske nagrade. Njihovu ocenu je prihvatio skup svih profesora Pravnog fakulteta na sastanku od 8. (21) januara 1911, o čemu je sutradan pismeno obavešten Rektorat Univerziteta u Beogradu.⁹ Tek posle toga, došlo je do identifikovanja autora. Te godine Svetosavske nagrade je dobilo samo 9 studenata sa celog Beogradskog univerziteta.

⁴ AS, G-200, f. 4, r. 140/1910, Akt Pravnog fakulteta, br. 64, od 13. aprila 1910 — Rektoru UB.

⁵ IAB, ZZJ, br. 9 (Dnevnik Ž. Jovanovića pod 31. majem i 5. junom 1910).

⁶ Rekonstrukcija rada Živka Jovanovića na seminarским radovima i svetosavskim tematima izvršena je na osnovu njegovog dnevnika, koji se čuva u IAB, ZZJ, br. 7 i 9.

⁷ Isto (pod oktobar—decembar 1910).

⁸ AS, G-200, f. IV, r. 41/1911.

⁹ Isto, Akt Pravnog fakulteta, br. 2, od 9. januara 1911 — Rektoratu UB.

Jedan od njih bio je Živko. Svečanosti su protekle prema utvrđenom redu, s tim što je rektor, Bogdan Gavrilović, održao besedu o »Istoriji civilizacije i nauke.« Nagrađeni studenti su dobili po 222,22 zlatna dinara.¹⁰

Rukopis svetosavskog temata Živka Jovanovića »Nužna odbrana i stanje nužde« nije sačuvan. Sama činjenica da je dobio najveću studentsku nagradu govori da je bio na visokom nivou. Zbog toga je u celiini pročitan pred studentima u Seminaru za krivično pravo. Na predlog profesora Bože Markovića, jedan njegov manji deo je 1911. objavljen u uglednom časopisu *Arhiv za pravne i društvene nauke* pod naslovom *Protivpravnost napada kod nužne odbrane*. Bio je to prvi Živkov štampani rad.

Publikovani tekst je strogo specijalistički i neinteresantan za nestrucnjake. U njemu Živko osporava ispravnost pristupa celom problemu dvanaestorici poznatih svetskih pravnika, koji prilikom razmatranja nužne odbrane »stoje na gledištu napadača; [dok se — T. M.] nužna odbrana, pak može [...] pravilno shvatiti i mora se posmatrati sa gledišta napadnutoga. Nužna odbrana je, to nikad nije suvišno ponavljati, zaključuje on, odbrana od zla koje ne mora da se trpi i uvek odatle treba poći kad se hoće da govori o njoj i njenom obimu. Ne vodeći računa o tome, pisci protiv kojih govorimo, suzili su nepravedno granice nužne odbrane na štetu i prirode i namene njezine«.¹¹ Koliko je poznato, ovo je redak slučaj (ako ne i jedini dotad) da poznati naučni časopis publikuje dostignuća jednog studenta. Sa tih šest stranica, autor se i zvanično predstavio široj javnosti i nagovestio uspešno bayljenje naukom. Iako kratak, publikovani tekst je imao bogat, raznovrstan i stručno prezentiran naučni aparat, koji pokazuje Živkovo izvanredno poznavanje odgovarajuće problematike i literature (pretežno na nemačkom). Jezik mu je minuciozan, a vladanje profesionalnom pravnom problematikom besprekorno. Najavljen je dalje publikovanje rada, ali nastavka nije bilo. Živko za to, svakako, nije »zaslužan«. Ne krije li se odgovor u činjenici što je autor u tekstu ispravljao i jednog svog profesora. Nisu li proradile profesorska sujeta i profesorske veze, koje su nadvladale kvalitet rada i onemogućile njegovo dalje štampanje?

Čini se da Živkov rad o nužnoj odbrani nije bio njegovo prvo učešće u izradi svetosavskih temata. Naime, u drugoj polovini 1909. on je uporno čitan pedagošku i psihološku literaturu. (*Karakter od S. Smajla*, *Potčinjenost ženskinja* od Dž. St. Mila, *Obrazovanje volje* od Z. Pačoja, *Pred novom slobodnom školom* od Gorbunova i dr.). Bez obzira na to što je imao širok krug interesovanja, ne bi se moglo reći da je i taj napor bio usmeren samo u pravcu sticanja novih znanja. U svom dnevniku od 12. (25) oktobra 1909. zabeležio je: »Napisano nekoliko stubaca o obrazovanju karaktera kod dece i povodom toga o emancipaciji ženskinja.« Bio je to samo deo nekog većeg rada.¹² Nameće se pitanje, kak-

¹⁰ *Mali Žurnal*, br. 13. 13. januar 1911, Sv. Sava na Univerzitetu; br. 15, 15. januar 1911, Nagrađeni studenti; *Dnevni list*, br. 15, 15. januar 1911; *Stampa*, br. 15, 15. I 1911; AS, G-200, f. IV, r. 36/1911, Svojeručno napisana priznanica Ž. Jovanovića na navedenu sumu.

¹¹ *Arhiv za pravne i društvene nauke*, organ Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, knj. XII, sv. 4, 298—303.

¹² IAB, ZZJ, br. 7.

vog je interesa imao student prava da se tako podrobno bavi pedagoško-psihološkim temama? Nije li i to bio svetosavski temat? Ako jeste i ako je postupio po izloženoj proceduri, to bi značilo da rad nije bio na visokom nivou i da stoga nije nagrađen. Iz toga bi proizšlo da njega taj neuspeh nije obeshrabrio i da je već naredne godine postigao punu afirmaciju.

Sledeće 1911/12. školske godine sačuvano je malo podataka u vezi svetosavskih temata. Procedura je svakako u svemu ponovljena, jer je u tom pogledu već postojao uhoodani automatizam. Konkurs za izradu temata raspisan je marta 1911. godine. Filozofski fakultet je predložio više od 10 tema, koje je odredila većina njegovih katedri. Među ostalim, i prethodne i ove godine, tražena je »obrada kakve teme iz oblasti literarnih nauka«, jer tu dugo nije bilo nagrađenog rada. Tehnički fakultet je predložio 6 tema, a Pravni 3: iz oblasti građanskog, trgovачkog i administrativnog prava. U poslednjem slučaju reč je bila o temi »Organizacija opštine« (velika ili mala opština, vlasti u opštinama, odnos između centralne i lokalne uprave, finansijska sposobnost opština, sistem biranja).¹³ To je sve što se zna o pomenutim svetosavskim tematima 1911/12. godine. Nema podataka da je Živko uopšte obradivao koju temu, kad i kako je to činio i sl., jer više nema njegovog dnevnika, koji bi nam sve to rekao. U Beogradu je početkom druge decenije 20. veka izlazilo 15-ak dnevnih listova. Polovina od njih je najavila da će svetosavska proslava na Univerzitetu te godine biti svečanija nego ikada ranije. Međutim, samo je *Politika* 15. januara 1912. donela kratak izveštaj o proslavi. Sudeći po njemu »proslava Sv. Save na Univerzitetuispala je [...] vrlo svečano«. Od uglednijih ljudi prisustvovali su kralj Petar I, prestolonaslednik Aleksandar, članovi vlade, mitropolit Dimitrije, ruski poslanik u Srbiji Hartvig, državni savetnici, predsednik opštine i »mnogi drugi otmeni Beograđani.« Posle sećenja [slavskog — T. M.] kolača, rektor Univerziteta dr Bogdan Gavrilović održao je besedu o socijalnoj ulozi Univerziteta, pa su onda razdeljene kraljeve [novčane — T. M.] nagrade studentima, koji su najbolje izradili svetosavske temate.« Nagrađeno je svega 10 studenata i to: 4 sa Filozofskog, 2 sa Tehničkog i 4 sa Pravnog fakulteta. Među ovima poslednjima nalazio se i Živko Jovanović »koji je dobio tri nagrade za najbolje izrađena tri temata.« To je sve što izveštać *Politike* javlja o Živkovim senzacionalnim nagradama. Nema ni reči o nagrađenim tematima, pa čak ni o naučnim oblastima iz kojih su bile. Na osnovu onoga što je rečeno i onoga što ćemo izneti u daljem tekstu, s velikom verovatnoćom smatramo da je reč o temama iz administrativnog prava i književnosti, jer ispunjavaju citirane propozicije Pravnog, odnosno Filozofskog fakulteta. O obrađa naknadno će biti više reči. Naslov trećeg nagrađenog Živkovog temata ne može se ni naslutiti. Pošto je kralj svake godine prilagao po 2000 zlatnih dinara u nagradni fond, a te godine je dodeljeno 10 nagrada, proizlazi da je sam Živko primio ukupno 600 dinara, što je predstavljalo pozamašniju sumu novca.

Osvajanje tri Svetosavske nagrade u jednom ciklusu od strane jedne ličnosti predstavljalo je prvorazrednu senzaciju. U relativno dugoj istoriji temata na Velikoj školi i Beogradskom univerzitetu bio je to

¹³ AS, G-200, f. IV, r. 41/1911, Oglas rektora: Univerzitetskim učenicima.

prvi slučaj da jedan student odjednom osvoji tri nagrade iz različitih oblasti, pa čak i za temate sa »tuđeg« fakulteta. Iako je štampa taj događaj takoreći prečutala (ona prati uglavnom kralja i prestolonaslednika), ipak se Živko pročuo i stekao lep ugled u svim intelektualnim krugovima Beograda i Srbije. Ako je neko od njegovih fakultetskih drugova i profesora dotad sumnjao u njegov talenat i izvanredne stvaralačke sposobnosti, posle ovog trijumfa, takvim sumnjama više nije bilo mesta. Rektor Gavrilović je o Živku na proslavi nezvanično rekao: »Ovo će seljače daleko da dotera, ako [politički T. M.] ne skrene ulevo.« Pohvalno se o njemu izrazio i Nikola Pašić, predsednik vlade.¹⁴

Kako je Živko za vreme kraće od godinu dana uspeo da napiše tri ozbiljna naučna rada i istovremeno uredno polaže ispite na fakultetu sa visokim ocenama? Tu stvarnih tajni nema. Živko je posedovao izuzetnu urođenu inteligenciju, a zahvaljujući ogromnim, sistematičnim i neprekidnim naporima, uspeo je da akumulira veliko i raznovrsno znanje, kojim se lako služio u svakoj prilici. Uz sve to, relativno brzo i lepo je pisao. Tome treba dodati da je sav rad unapred precizno planirao, nastojeći da racionalno iskoristi svaki trenutak. Kada je kao student II godine osvojio prvu Svetosavsku nagradu, položio je 6 ispita. Sledeće godine je položio 4 ispita sa najvišim ocenama, osvojio 3 Svetosavske nagrade. Dakle, bio je bez premca. Sve ga je to učinilo vanserijskom ličnošću, koja je, s obzirom na svoju mladost, već mnogo pružala na stvaralačkom polju i još više obećavala u budućnosti.

U februaru 1912. počele su uobičajene aktivnosti u vezi narednog ciklusa svetosavskih temata. Iako se prethodno iskazao kao specijalista za dobijanje svetosavskih nagrada, nepoznato je da li je Živko uopšte učestvovao u tim aktivnostima, jer zbog neredovnog stanja na Univerzitetu i prekida nastave izazvanog Prvim balkanskim ratom, u januaru 1913. nije bilo svetosavske proslave.

Računajući i onu iz VII razreda gimnazije u Šapcu, Živko je tokom školovanja dobio pet Svetosavskih nagrada. Nije poznato da je i jedan drugi srpski školarac stekao toliko tih nagrada.

Na kraju se postavlja pitanje: šta je student Živko Jovanović želio da postigne tako istrajanim i samoubilačkim radom? Ovo pitanje i on sam podstiče, kada u jednoj od svojih beležnica zapisuje: »Raditi (u smislu čitati, studirati) samo ono što vodi krajnjem cilju.«¹⁵ Odgovor na postavljeno pitanje nije dao ni ovde ni na drugom mestu, mada do njega nije teško doći. On se nalazi u samom sadržaju njegovog rada. Živko se kao student spremao da postane vrhunski pravnik — naučni radnik (moguće je i univerzitetski profesor) i ugledni književnik. Istači treba, ciljevi mu nisu bili skromni i za njihovo ostvarenje su, pored urođenih sposobnosti, morale da budu podnete mnoge žrtve i uloženi veliki napor, bez sigurne garancije da će biti i dostignuti (naročito ono poslednje). Živko je imao dovoljno nasleđene inteligencije, beskrajnog požrtvovanja, istrajnosti i sistematičnosti u radu, osobina tako nesvojstvenih našem mentalitetu, što je sve skupa obećavalo da će uspeti. Za postizanje tog cilja nije mu bila teška nikakva žrtva, tim pre što svoj asketizam i mnoga životna odricanja nije ni shvatao kao žrtve.

¹⁴ AS, ZZJ, k. V, 248g, Sećanja Mare Ostojić.

¹⁵ IAB, ZZJ, br. 8.

Iz izloženog se vidi da je Živko s lakoćom i zadovoljstvom učio, polagao ispite, pisao seminarske radove i svetosavske temate, dobijao visoke ocene i nagrade, čitao mnogo više nego što je to režim fakultetskog studiranja zahtevao i sistematski i temeljno izgrađivao samog sebe kao visokointelektualnu ličnost. Bio je toliko superioran i samouveren, da u tom pogledu nije imao takmaka. Međutim, problemi su postojali tamo gde njegove sposobnosti nisu mogle da dodu do izražaja. Kada to kažemo mislimo na materijalne teškoće, koje su ga uporno pratile od dečačkih dana, a naročito se zaoštire posle dolaska iz Šapca u Beograd. Tada su mu oskudica, štednja i svakojaka lišavanja postali svakodnevni pratioci, sve do dobijanja stipendije decembra 1910. godine. Znaјući sve to, možemo postaviti pitanje: da li je Živko živeo i radio na opisani način zato što je tako htio ili ga je nemaština nagonila da tako živi — da za sva životna uskraćenja satisfakciju traži u intelektualnoj nadmoćnosti nad vršnjacima? Šta je tu uzrok, a šta posledica? Da li je svetosavske temate pisao da bi u korektnom umnom nadmetanju dokazao svoje sposobnosti ili da bi eventualno pribavio deo sredstava kojima će sebi obezbediti pristojniji život i učenje? Da li je to takmičenje rezultat volje ili nužde? Mada bi na ta i slična pitanja teško odgovorio i sam Živko, mislimo da su ovde delovala oba faktora. Čini se da je sav njegov studentski život bio rezultanta prinude spoljnih faktora (siromaštva) i sopstvenih želja. U svakom slučaju, ne treba zaboraviti da je sebi, još kao gimnazijalac, postavio dalekosežne ciljeve i da se njih u međuvremenu nije odrekao nego ih je još više osmislio i učvrstio.

Na sednici Saveta Pravnog fakulteta od 3. oktobra (20. septembra po st. kalendaru) 1912, poslednjoj sednici Saveta pred obustavljanje rada Univerziteta usled mobilizacije i izbijanja Prvog balkanskog rata, Živko Jovanović je izabran za asistenta na Katedri za javno pravo.¹⁶ Bio je tada još student sa nepoloženim ispitom iz građanskog prava i, razume se, bez diplomskog ispita. Sama činjenica da je izabran za asistenta u vreme kada još nije okončao redovne studije, pokazuje da je bio brilljantan student — najbolji u svojoj generaciji. Ugled su mu, svaka-ko, podigle i Svetosavske nagrade.

U vreme kada je Živko Jovanović postao asistent Pravnog fakulteta, šef Katedre za javno pravo bio je Slobodan Jovanović, već u to vreme poznati i cenjeni profesor, naučni i javni radnik i dekan Pravnog fakulteta (1909—1913). On je preko seminarskih vežbanja, seminarskih radova i svetosavskih temata zapazio vanserijskog studenta, koji je mnogo obećavao na naučnom polju, svog prezimenjaka Živka. Predložio ga je za asistenta i podržao njegov izbor, pa se može reći da ga je on doveo na Katedru. I ne samo to. Slobodan Jovanović je imao radni kabinet u zakupljenim fakultetskim prostorijama na Topličinom venцу. U istoj sobi sa njim sedeо je i radio Živko. Slobodan mu je u stručnom nom pogledu i dalje ostao profesor, a šire shvaćeno primer za ugledanje i životni učitelj. Živko je još kao student bio miljenik uvaženog profesora, a kada je postao njegov asistent, te veze su još više produbljene i učvršćene. Profesor je u njemu gledao svog naslednika u nauci.¹⁷

¹⁶ AS, G-205, Zapisnik sednice Saveta Pravnog fakulteta od 20. IX 1912.

¹⁷ Fedor Nikić, *Radovi* (1919—1929), knj. I, Beograd 1981, 137—138; Zabeleženo kazivanje dr Fedora Nikića (od septembra 1919. asistenta na Katedri za javno pravo) od 30. V 1984. nalazi se kod autora.

Prema zakonskim propisima i praksi onog vremena, fakultetski asistenti nisu imali ni obavezu ni pravo da drže predavanja i vežbe studentima. Bili su dužni jedino da prate predavanja iz specijalnih doktorandskih kurseva, što im je ostavljalo dosta slobodnog vremena za samostalan rad i omogućavalo intenzivno pripremanje za polaganje doktorata. Živku je sve to u potpunosti odgovaralo, jer mu je pružilo mogućnost da pripremi za štampanje i objavi svoje nagrađene svetosavske temate. Danas nije jasno da li je te radove objavljivao onako kako ih je napisao kao student ili ih je prerađivao i doterivao, poboljšavajući ih.

U aprilskom i majskom broju *Dela* 1912, najpoznatijem srpskom časopisu za nauku, književnost i društveni život, izšao je u dva nastavka rad Živka Jovanovića *Pravna priroda opštinske vlasti*.¹⁸ Bio je to, svakako, samo deo iz njegovog opsežnog rada o »Organizaciji opštine« (... »vlasti u opštinama, odnos između centralne i lokalne uprave« ...) pomenutog temata iz administrativnog prava. Sastoji se iz tri dela: U prvom se govori o opštinskoj vlasti kao prirodnoj i izvornoj, u drugom o opštinskoj vlasti izvedenoj iz države i u trećem o suštini opštinske vlasti. U prva dva dela autor postavlja problem pozivajući se na dva desetaka nemačkih i francuskih pravnih autora, a u poslednjem izlaže sopstveno gledište i zaključke o tome. Tu on kaže: »U dosadašnjem izlaganju pokušali smo dokazati da opštinska vlast nije ni izvorna vlast opštine, ni opštini delegirana vlast države — ličnosti. Na taj način, mi smo kazali šta nije opštinska vlast. Sada je potrebno reći šta ona jeste. Po našem mišljenju, opštinska vlast je objektivna vlast individualne volje opštinskih agenata koja izilazi iz zakona i ostaje njima determinisana.« Dalje sledi vrlo argumentovano i ubedljivo dokazivanje izrečene tvrdnje. I za ovaj rad se može reći da poseduje sve one dobre osobine koje smo već naveli za *Protivpravnost napada kod nužne odbrane*.

Višegodišnja Živkova opsednutost životom i delom Lava Tolstoja, delimično je našla izraza u njegovoj mini studiji *Tolstojeva socijalna filozofija i socijalni idealizam*.¹⁹ Međutim, Živko iz 1912. i iz perioda od pre dve-tri godine, nije bio istovetna ličnost. Novi Živko je bio mnogo zrelij i kritički raspoložen prema svom idolu.

Ne ulazeći dublje u analizu studije, samo ističemo da je Živko i dalje smatrao Tolstoja velikim čovekom »koji je ušao u svet širom otvorenog srca i očiju«, koji je »čarobnik umetnosti, neuporedivi posmatralac ljudske duše«, koji je »živeo životom sviju društvenih redova, nosio i preživljavao dramu celog čovečanstva.« Pa i pored toga, smatra Živko, i Tolstoj kao čovek i njegove ideje doživeli su tragediju, zbog toga što su njegove »socijalne ideje polazile više od srca no iz hladnog razmišljanja«, jer je velikan svodio materijalne i socijalne probleme na moralne. »Idealista, on je zažmurnio pred zakonima prirodnog i društvenog života, pobrkao uzroke i posledice i za celu ovu dramu bacio anatemu na pokvarenost ljudsku.« On nije uočavao da, osim razuma, »ljudskim životom upravljaju i zakoni van njegove moći; i da daleko više no ljudske ideje i akcije, dati društveni život određuju društveni odnosi, socijalne i materijalne snage, zakoni društvenog razvića i priroda života u društvu.« »Tolstoj je pobrkao uzroke i posledice i mesto

¹⁸ *Delo*, knj. 63, sv. 1, str. 117—124 i knj. 63, sv. 2, str. 282—288.

¹⁹ *Delo*, knj. 66, sv. 1 (januar 1912), str. 66—82.

da u društvenom uređenju nađe uzroke koji gone radnike u velike varoši, on je te varoši okrivio što privlače radnike, seljake i kvarne njihove naravi. On je našao da postoje nacionalne granice, patriotizam i ratovi, zato što nema ljubavi među narodima, a nije video da ceo savremeni društveni sistem uslovjava uzajamne borbe i, da ove borbe mogu nestati tek sa nestankom toga sistema.« Živko je podvlačio: »čovek misli onako kako živi, a ne može da živi onako kako misli.«

Završavajući svoja razmatranja *Tolstojeve socijalne filozofije i socijalnog idealizma*, Živko je zaključio: »Socijalna filozofija Tolstojeva lepa je ali utopijska, iskrena ali naivna. Nešto od onoga što graniči sa detinjastim. Jedan mlak gest nezadovoljne a beskrajno dobre duše, pa ipak jedna snažna kritika postojećeg društvenog uređenja. To i ništa više. No ništa ni manje.« »I svi oni, veliki i mali, koji svoje ideje budu uzimali van života i protiv njega ih upotrebljavali, biće od života pobeđeni.« Ceo Tolstojev život, »to je borba i tragedija jedne velike duše. On se celog života borio između onoga što jeste i onoga što, po njemu, treba da bude; između života i principa. I život je naposletku pobedio.« Slično je Tolstojevo delo ocenjivao i Lenjin, što mladi Živko nije mogao znati.

Iako je ova Živkova obimna studija štampana u januaru 1913, ona je mogla da nastane najmanje pola godine ranije, pa je pred objavlјivanje eventualno samo prerađivana i doterivana. Jer, postavlja se pitanje, kakvog je interesa imao ambiciozni pravnik, student-asistent, da se bavi socijalnom filozofijom jednog književnika svetskog formata, bez obzira na to što je njegova dramatična smrt 1910. uzbudila gotovo celo čovečanstvo. Zbog toga smatramo da je ovde reč o većem delu iz Živkovog drugog nagrađenog temata iz oblasti književnosti.

U martovskom, aprilskom i majskom broju *Dela* 1913. Živko Jovanović je objavio dotad najopsežniju studiju *Sociološke teorije*. S obzirom na činjenicu da kao mladi pravnik nije imao profesionalnu potrebu da se iscrpno bavi sociologijom, moglo bi se smatrati da je taj rad bio njegov treći nagrađeni svetosavski temat. Međutim, pošto u ono vreme sociologija nije predavana na našim fakultetima kao poseban predmet i nijedna katedra Filozofskog fakulteta nije raspisala konkurs za obradu teme sličnog sadržaja, ne vidimo gde bi se mogla situirati kao svetosavski temat. Zbog toga se na *Sociološkim teorijama* ne zadržavamo, mada su vrlo interesantne.

Sem misaonosti i sadržajnosti, dela Živka Jovanovića su posedovala i druge kvalitete. Bodra duha, oštре pameti, istančanog smisla za zapažanje i suptilnu analizu i sintezu, on je pisao kristalno jasnim, konciznim jezikom, originalno i vrlo književno, bez trunke retorike. Rečnik mu je bogat, sočan i jezgrovit, a misao razgovetna, bistra i stamena. Pasusi, rečenice i reči su uvek poređani logičnim redosledom. Iz njegovog štampanog teksta ništa se ne može izbaciti kao suvišno, a da se time ne ugrozi sadržaj i lepota izraza; niti se što može dodati, a da ne postane suvišno. Ipak, Živko Jovanović nije bio »rođenik« stilista. Do konačnog teksta je dolazio dugotrajnim i mukotrpnim radom;

Živkov profesor, mentor i u ovo vreme uzor u životu, Slobodan Jovanović, brilljantan stilista, bio je u napred izloženom pogledu još strožiji i uporniji. On je svoje tekstove prepisivao i doterivao i do osam

puta.²⁰ Neupućeni bi brzopletu zaključili da je Jovanović junior u svemu imitirao Jovanovića seniora i pogrešili bi. Kada je Živko došao na Katedru za javno pravo, bio je već uveliko zrela i izgrađena ličnost. Njega je Slobodan Jovanović doveo za asistenta zato što mu je ovaj bio sličan. To nikako ne znači da Živko nije imao šta da nauči i da nije učio od svog velikog učitelja i to još u studentskim danima.²¹ Profesor je bio toliko snažna naučna ličnost da se njegov uticaj jednostavno nije mogao izbeći.

Svim rečenim — blistavim uspehom na studijama, seminarskim radovima, Svetosavskim nagradama, štampanim radovima, gotovo eruditiskim znanjem ispoljavanim u svakoj prilici, pa i pored svega toga skromnim i dostojanstvenim držanjem — Živko Jovanović je postao uvažena ličnost na Pravnom fakultetu (među studentima i profesorima). U 24-toj godini života bio je već toliko načitan; stručno osposobljen i zreo da se njegovo mišljenje tražilo i uvažavalo u svim sredinama u kojima se kretao. Cenio ga je i ponosio se njime i Slobodan Jovanović. Za Živka se znalo u intelektualnim krugovima Beograda.

TOMA MILENKOVIC

STUDENTSKI SVETOSAVSKI TEMATI ŽIVKA JOVANOVIĆA (PRILOG BIOGRAFIJI)

Rezime

Studentski svetosavski temati su vrlo ozbiljni naučni radovi — doktorske disertacije u malom. Rađeni su godinu dana, potpisivani šifrom i strogo ocenjivani. Sa celog Beogradskog univerziteta Svetosavske nagrade je osvajalo godišnje samo desetak studenata. Novac za nagrade davao je kralj.

Prvu Svetosavsku nagradu Živko Jovanović je osvojio 1910/11. kao student druge godine Pravnog fakulteta u Beogradu za temat »Nužna odbrana i stanje nužde u krivičnom pravu«. Deo rada je objavljen u uglednom časopisu *Arhiv za pravne i društvene nauke*.

Sledeće 1911/12. školske godine Živko je odjednom dobio tri Svetosavske nagrade, što ni ranije ni kasnije niko nije uspeo da ostvari. Time se pročuo u celom intelektualnom Beogradu i Srbiji. Prvu nagradu je osvojio za rad iz oblasti administrativnog prava, pod naslovom »Organizacija opštine.« Jedna glava tog rada (»Pravna priroda opštinske vlasti«) publikovana je u poznatom časopisu *Delo*. Drugu nagradu je osvojio na Katedri za srpski jezik i književnost na Filozofском fakul-

²⁰ Obaveštenje je dobijeno od F. Nikića, bivšeg asistenta S. Jovanovića.

²¹ Živko je pročitao sva dela Slobodana Jovanovića, ali i mnoge pisce koje je njegov profesor citirao: Marks, Engels, Kauckog, Davida, Bernštajna, Lasala, Diringa, Černiševskog, Plehanova i dr. (Vid.: Slobodan Jovanović: *Svetozar Marković*, Beograd 1903). Živko preuzima i mnoge retke i karakteristične reči od svog profesora (istaviti, sledstveno, mahna, izilazi, fakt i dr) koje će koristiti do kraja života, što njegove nepotpisane tekstove čini prepoznatljivim među masom drugih.

tetu. Jedna glava tog temata (»Tolstojeva socijalna filosofija i socijalni idealizam«) takođe je objavljena u časopisu *Delo*. Nije poznat naslov trećeg Jovanovićevog nagrađenog temata. Publikovani tekstovi pokazuju da je Živko Jovanović bio izuzetno inteligentna i obrazovana ličnost, uz to vrstan stilista.

TOMA MILENKOVIC

**ŽIVKO JOVANOVIĆ'S STUDENT ST. SAVA ESSAYS
(SUPPLEMENT FOR A BIOGRAPHY)**

Summary

Student essays submitted for the St. Sava Award were serious scientific works — dissertations in small. The period of a year was allowed for their writing, they were signed in code and were severely graded. Only about ten students from the entire Belgrade University could hope to win this award each year. The money for the awards was provided by the king.

Živko Jovanović won his first St. Sava award in 1910/11, as a second-year student of the Belgrade Faculty of Law, for his essay »Justifiable Self-defense and the State of Contingency in Criminal Law«. A part of this work was published in the distinguished magazine »Archive of Legal and Social Sciences«.

During the following academic year, 1911/12, Živko won three St. Sava awards at once, a success unequaled before or after his time. This achievement brought him to the attention of Belgrade and Serbian intellectuals. The first award was for his work in the sphere of administrative law, entitled »The Organization of Town Communities«. A chapter from this work (»The Legal Nature of Community Authority«) was published in the well-known magazine »Delo«. He won the second award at the Department of the Serbian Language and Literature at the Faculty of Philosophy. A chapter of this essay (»Tolstoy's Social Philosophy and Social Idealism«) was also published in the »Delo«. The title of his third awarded essay is unknown. The published works show that Živko Jovanović was an intelligent and erudite person, with a highly polished style in writing.

ENES MILAK

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DOKTRINA SPOLJNE POLITIKE ITALIJE U JAVNIM ISTUPIMA BENITA MUSOLINIJA

Originalan naučni rad

UDC: 327(450)(091)

ABSTRACT: Autor izlaže doktrinu spoljne politike Benita Musolinija u njegovim javnim nastupima. Spoljnopolitički program fašizma B. Mussolini je početkom dvadesetih godina formulisao kratko i neodređeno — kao stvaranje carstva. U međuratnom periodu, Musolini je u javnim nastupima svoj program konkretnizovao i 1939. godine precizno odredio teritorije fašističkog carstva. Izvor za ovaj rad su »Celokupna dela Benita Musolinija« i druga relevantna literatura i štampa.

Polazeći od osnovnog cilja Musolinijeve spoljne politike — stvaranje carstva, treba i sagledavati njegov spoljnopolitički program i njegovu realizaciju. Sasvim je izvesno da su želje fašizma bile daleko veće od njegovih mogućnosti i iznad onoga što se od tih želja moglo ostvariti u datim istorijskim uslovima. Toga je bio svestan i Musolini, te 1925. godine piše: »Ponekada se treba dugo zadržati na oslojenim pozicijama. Ali cilj je ovaj: carstvo... Carstvo nije samo teritorija. Ono može biti političko, ekonomsko i duhovno. Carstvo je jedna neočekivana kreacija. Engleska je dobila Gibraltar posle Utrehtskog mira, Maltu posle Vaterloa, Kipar 1878. godine. Prošla su dva veka pre nego što je Engleska dobila ono što se zove osnovnim ključevima njene imperije. Mi treba da stremimo ovome idealu!«¹

Neposredno iz želje fašizma da stvori svoje carstvo, proistekla je i orijentacija u spoljnoj politici. Musolinijeva istupanja i govor o ekonomskom, kulturnom ili duhovnom imperijalizmu bili su i ostali maska za teritorijalna osvajanja. Kada Musolini govorи o bilo kojoj vrsti ekspanzije fašizma u neko područje Mediterana ili Afrike, krajnji cilj te ekspanzije bilo je osvajanje teritorija. To što se tako nešto nije moglo ostvariti u postojećim uslovima nije značilo da je neostvarljivo u nekim drugim istorijskim okolnostima. Musolini u svojim spisima i javnim nastupima u drugoj polovini dvadesetih godina zastupa tezu o imperijalizmu kao vidu življenja i preživljavanja. »Danas ko želi živeti i ko hoće živeti mora razvijati želju za moć, inače se vegetira i preživljava i postaje plen jačeg naroda čija je želja za moć razvijenija«.²

¹ *Opera omnia di Benito Mussolini*, Firenze 1972, tom XXI, str. 363.

² *Opera omnia...*, tom XXII, str. 227.

U svojim spisima i istupima nastojao je pokazati opravdanost imperializma i potrebu Italije da u budućnosti bude jedna od onih sila čija će se reč poštovati. Već 1928. godine Musolini se osećao dovoljno snažnim i u Italiji i na međunarodnom planu, pa otvoreno govorio o Italiji kao velikoj sili Mediterana s pravom da reguliše sva mediteranska pitanja.³

Drugi bitan elemenat spoljne politike fašizma bio je revizionizam o kome Musolini povremeno piše. Revizionizam je po Musolinijevom objašnjenju način da se izbegne rat. »Naša politika revizije ugovora usmerena je na to da se izbegne rat. Revizija mirovnih ugovora nije isključivo italijanski interes već evropski i svetski.«⁴

Početkom tridesetih godina Musolini je bio ubeđen u pobedu fašizma i na međunarodnom planu o čemu svedoči i njegov spis iz 1932. godine. »Danas s mirnom savešću kažem vam, da će XX vek biti stoljeće fašizma, italijanske snage, u kome će Italija po treći put postati upraviteljica ljudske civilizacije.«⁵ Zbog toga je pravac italijanske ekspanzije bio i usmeren prema Africi. U svom nastupu je veoma određen i piše: »Istorijska stvarnost Italije ima dva imena: Azija i Afrika. Jug i istok su glavne tačke koje bude interes i želju Italijana. Na severu ima malo ili ništa da se radi, ni u Evropi, ni na Okeanu. Naši ciljni objekti imaju svoju potvrdu u geografiji i istoriji. Od svih velikih sila zapadne Evrope, Italija je najbliža Africi i Aziji. Za nekoliko sati plovidbe, još pre avionom, stiže se iz Afriku i Aziju.

Ne radi se samo o osvajanju teritorija. Treba ostvariti saradnju između Italije i stanovništva Afrike, između Italije i nacija Bliskog i Srednjeg istoka.⁶

Kada je u pitanju Balkan, a posebno Jugoslavija, Musolini je u drugoj polovini dvadesetih godina nastojao diplomatskim akcijama destabilizovati Jugoslaviju, a time i ceo Balkan. Njegova politika prema Jugoslaviji bila je veoma agresivna i vođena je s namerom da se, bar u prvoj fazi, domogne istočne obale Jadrana. Politička nestabilnost Jugoslavije išla mu je na ruku, ali zavođenje diktature kralja Aleksandra 6. januara 1929. godine, a potom izbijanje velike ekonomske krize u oktobru iste godine, za izvesno vreme su otupile oštrinu Musolinijevih napada na Jugoslaviju.

Interesovanje Musolinija i italijanske vlade za Balkan i Podunavlje u godinama ekonomske krize nije nestalo. Naprotiv, ovo područje postaje predmet povećanog interesovanja, ali u privrednom pogledu. Kako je ekonomska kriza sve više zahvatala italijansku privredu, povećavao se i interes Italije za Balkan i Podunavlje. Dok je dvadesetih godina italijanski interes na Balkanu bio izazvati destabilizaciju i u novonastaloj situaciji osvojiti deo teritorije, već u prvoj godini treće decenije, pod uticajem krupnog kapitala, Musolini menja taktiku i pokušava ekonomskom ekspanzijom zadobiti primat na jugoistoku Evrope. Ekonomski i finansijska kriza 1931. godine uzdrmala je italijansku privrednu, te su zbog toga politički potezi vlade bili uslovljeni ekonomskim in-

³ *Opera omnia...*, tom XXIII, str. 168.

⁴ *Opera omnia...*, tom XXIV, str. 280.

⁵ *Opera omnia...*, tom XXV, str. 146; 25. oktobar 1932.

⁶ *Opera omnia...*, tom XXVI, str. 191—192; 16. mart 1934.

teresima. To se odrazilo na Musolinijeve nastupe i pisanje italijanske štampe. Tako u jednom članku aprila 1931. godine upozorava se na prisustvo Nemačke na balkanskom tržištu i navodi primer nemačkog primata u trgovini s Turskom, čime je italijanska pozicija u ovoj državi bila opasno ugrožena. Objasnjenja koja autor teksta daje o nemačkom načinu penetracije u ova područja, upućuje na to da je u pitanju ozbiljan rad, zasnovan na proučavanju balkanskog tržišta i nemačke ekonomskе politike prema ovim tržištima. Pisac članka i upozorava: »Utakmica koja se odvija ovde (na Balkanu — E. M.), danas je više nego ikada, otvorena i neizvesna. Potrebno je da Italija, po svaku cenu ne popusti ni za jedan pedalj, i da njeni industrijalci i trgovci budu svesni uloga u koji se igra«.⁷ Sve to pokazuje da u Italiji počinju prevladavati racionalnija razmišljanja o Balkanu, što je i uticalo na balkansku politiku fašizma u prvoj polovini tridesetih godina. Mesečna revija Fašističkog kolonijalnog instituta »L'Oltremare«, koja se bavila ekonomskim i političkim problemima italijanskih kolonija, već naslovom članka »Nuovi orientamenti nei Balcani«, u aprilskom broju za 1932. godinu, potvrdila je novu italijansku orijentaciju prema Balkanu. Prema pisanju ovoga lista, Italija ima legitimno pravo da se meša u sva balkanska pitanja. Ta legitimnost proistiće iz interesa koji izražava opštu potrebu za sistematizaciju Balkana i otklanjanja ratne opasnosti iz ovoga regiona. Ističući zabrinutost Italije za istočni Mediteran*, autor smatra da se Italija, neopterećena kontinentalnim problemima, može, sa najviše snage, posvetiti problemima ovoga regiona i dodaje: »Istočnom Mediteranu* je potrebna politički jaka država, nezainteresovana za osvajanja, koja bi povela male nacije različitog porekla, a u interesu plodne i harmonične sistematizacije. Cilj fašizma, ovladavanje Mediteranom, u uslovima krize nije se mogao realizovati u uslovima ekonomске krize, ali je stara Musolinijeva teza o ekonomskoj ekspanziji bila aktualizovana i Italija je pokušala da se nametne za vodeću silu regiona, koja bi ekonomskom moći svoje privrede, zavladala ekonomijom privredno slabijih država Jugoistoka. Da je proširen delokrug italijanskog interesovanja za Balkan i Podunavlje, pokazuje i članak u pomenutom časopisu »L'Oltremare« o problemu Dunava pod naslovom »Il Danubio romano ed attuale«. Već iz samog naslova nedvosmisleno se pokazuje namera autora da opravda italijansko interesovanje za probleme Dunava.

Pod uticajem ekonomске krize u Italiji početkom tridesetih godina sazревa ideja o potrebi stvaranja i osvajanja kolonijalnog carstva u Africi. Takva razmišljanja su sve prisutnija i Afrika već 1932. godine u planovima fašizma postaje najvažnija tema rasprava. Za to pitanje najvažniji je članak Dina Grandija, italijanskog ministra inostranih poslova, objavljen u časopisu »L'Economia nazionale«. U ovome programskom tekstu pod naslovom »L'Italia in Africa« naglašava se interes Italije u Africi i skreće pažnja čitaocima na bogatstvo Italije u ljudskom potencijalu, s jedne strane i siromaštvo sirovina, s druge. »Naša država na kontinentu je ta, koja ima najveći interes za promet preko Mediterana, ali malu mogućnost zaštite svojih interesa. Fašistička vlada

⁷ L'Economia nazionale, Milano br. 4, 1931, str. 70.

* Pod istočnim Mediteranom, autor članka podrazumeva sve balkanske zemlje, Rumuniju, kao i Persiju, Irak, Siriju, Palestinu i Egipat.

zna, jer budno prati brz preobražaj Afrike, da Italija treba da uzme učešća u ovome preobražaju, koji će se brzo izvršiti i koji će povezati Evropu i Afriku. Nove italijanske generacije imaju interes za Afriku, jer će ovaj kontinent sve više biti predmet trgovine naše industrije. Primer naših kolonija koje stalno napreduju su čast za fašizam, jer dokazuju kvalitet našeg naroda, a da i ne pominjemo doprinos Italije afričkoj kulturi. Iako o tome saveznici nisu vodili računa prilikom raspodele kolonija i oštetili nas, u nama živi osećanje moralne i materijalne uskraćenosti. Zbog toga moramo raditi na tome da shvate naše nepričuvljene potrebe, kao i naše realne i dobrotvorne snage koje naša zemlja može doneti u Afriku u cilju opšte civilizacije.⁸

Privlačnost Afrike bila je daleko veća od istočnog Mediterana gde su postojale suverene države, iako slabije od Italije ali pod patronatom neke od velikih sila. Konkurenti Italiji na Balkanu, pre svega Nemačka a potom i druge evropske države, odlučno su branili svoje interese, tako da se nije ni moglo očekivati da italijanskim prodorom u ovaj region budu rešeni nagomilani problemi italijanske privrede. U istočnoj Africi konkurenca velikih sila italijanskim interesima bila je daleko manja. Nepoznavanje Etiopije i njenih ekonomskih mogućnosti činilo je ovu teritoriju privlačnjom za italijanski fašizam. Zbog toga, italijanska javnost počev od 1933. godine biva zasipana raznim napisima o Africi i kolonizaciji. Naslovi poput »Aspetti della espansione romano« Aspekti kolonijalne ekspanzije Rima, »Esej za jednu teoriju kolonizacije«⁹ i slični skretali su pažnju italijanske javnosti sa Balkana za izvesno vreme, ali to ne znači da italijanska vlada nije i dalje nastojala proširiti ekonomsku saradnju na Balkanu i odbraniti stečene pozicije.

Rat u Africi od oktobra 1935. do maja 1936, upravo uvođenjem privrednih sankcija protiv Italije, uništio je italijanske privredne pozicije Italije u balkanskim zemljama, koje su prihvatile odluku Lige nacija o sankcijama protiv Italije. Među državama koje su primenjivale sankcije prema Italiji, bila je i Jugoslavija, tako da su dobri ekonomski odnosi dve države potpuno zamrli.

Razlozi kojima se pred sopstvenom javnošću opravdavao rat za kolonije su veoma interesantni; tako u članku časopisa »Economia italiana« piše: »Italijanska ekspanzija je prirodna, istorijska, ekomska i moralna potreba. Prirodna potreba: imamo 2850 km obale te smo kao otok. Ni jedna druga nacija nije tako prisutna na Mediteranu. To ne znači da je Mediteran mare nostro, ali svi vitalni putevi već 2.000 godina vode preko njega. Ekonomski razlozi: potrebno je da povećamo obim trgovine posebno izvoz i dobijemo sirovine. Trebamo i zemlju za naše unuke«.¹⁰

Ekonomске sankcije Lige naroda od novembra 1935. nisu postigle željene rezultate zbog ograničenosti, te su poslužile Musoliniju za jačanje jedinstva unutar zemlje. Italijanska vlada je na zavođenje sankcija uzvratila otkazivanjem trgovinskih ugovora sa svim državama ko-

⁸ *L'Oltremare*, br. IV, 1932, str. 149—153.

⁹ *Fascismo, Rassegna del pensiero nell'Italia d'oggi*, Roma 1933, br. 1, str. 44—55.

¹⁰ *Economia italiana*, br. XI, Milano 1935.

je su prihvatile sankcije, pa i sa Jugoslavijom. To je izazvalo i izvesno zahlađenje odnosa Italije sa tim državama. Svakako da je to neraspoloženje prema Jugoslaviji u italijanskoj javnosti bilo posebno. Verovatno je to bio razlog što je neposredno posle stupanja na snagu sankcija nastao spis u duhu članaka dvadesetih godina, kada se osporavalo pravo Jugoslavije na Dalmaciju.¹² Međutim, tekstovi takvog karaktera nisu brojni tokom trajanja rata, ali su se pojavili u italijanskim časopisima i revijama već u proleće 1936, što znači negde pred kraj rata u Africi. Tako jedan od autora u svom članku postavlja pitanje »Što znači Balkan u političkom smislu?« i daje odgovor: »Balkan znači nestabilnost, nesklad, osvetu, pretnju i stalnu unutrašnju i spoljnu opasnost... Sva ka kombinacija na Balkanu je moguća. Zato je bolje nemati neki stabilan politički program, već se treba upravljati kako vetrovi duvaju«.¹³

Članak »La dalmata repubblica Ragusa«, pisan je sa namerom da se čitaocu pokaže kako Italija, na osnovu istorijskog prava, pretenduje na stari grad Dubrovnik, a potom i na celu dalmatinsku obalu. »Dalmacija nije nikada bila ništa drugo, niti može biti nego teritorija (zemlja; deo) Rima i Italije... Dalmacija, kao Venecija, treba da čini deo zajedničke države.«¹⁴

Završetkom rata, u istočnoj Africi pažnja fašizma usmerava se na Mediteran, te je razumljiva pojava članaka o Mediteranu. Za fašizam, Mediteran je bio i ostao, prevashodno, prostor gde treba uspostaviti italijansku dominaciju i sve ostale države potisnuti iz tog regionala, a potom i iz istočne Afrike, uključujući tu i Egipat, čime bi u potpunosti bila uspostavljena italijanska kontrola nad Mediteranom. Time se afirmaše nacistička teza o životnom prostoru (Lebensraum; spazio vitale), koja se, kao izraz, dosta kasno (1939) pojavljuje u terminologiji fašizma, ali njene sadržaje, izvesno je, nalazimo već u prvim spisima Benita Musolinija. Zagovaranje italijanske ekspanzije zbog prenaseljenosti Italije, ukazuje na potrebu traženja novih prostora za stanovništvo, prostora koji nisu prazni, već na kojima su formirane društveno-političke zajednice drugih naroda. Onoga momenta, kada se fašizam odlučio na osvajanje, onda on to osvajanje pravda potrebom zemlje za buduća pokolenja.

Ciljevi fašističkog kolonijalizma bili su, donekle raznovrsniji od ciljeva zapadnoevropskog kolonijalizma. Tako, fašizam naglašava i navodi, kao opravdanje svoje ekspanzije: »Kako se vidi: karakteristika evropskog kolonijalizma«, piše autor jednog članka, objavljenog sredinom 1936. u časopisu 'Economia italiana' je u potpunosti različita od fašističkog... Duh naše kolonijalne ekspanzije, koja predstavlja jedini moran primer kolonizacije, je prenaseljenost. To je kolonizacija koju na među više potrebe osiguranja naroda, koji se ne može više zadovoljiti tesnom teritorijom domovine poslom i hlebom«.¹⁴

Već posle osvajanja Etiopije i proglašavanja Istočnog afričkog carstva Italije, ova teritorija je trebalo da postane deo italijanskog car-

1935, ali je objavljen tek u junskom broju časopisa *Annali*, verovatno zbog sadržaja teksta.

¹² *Europa orientale*, br. III—IV, Napoli 1936, str. 81—94.

¹³ *Annali*, Roma, vol. VIII, fasc. III, juni 1936.

¹⁴ *L'Economia nazionale*, br. 3, 1936, str. 65.

¹¹ Članak »La dalmata repubblica Ragusa« autor je napisao 6. novembra

stva ili životnog prostora. Fašizam koji je sebe smatrao naslednikom starog Rimskog carstva, rađe je upotrebljavao termin carstvo, nego životni prostor, termin koji se vezuje za nemački nacizam. Počev od 1939, termin životni prostor (spazio vitale) počinje više da se upotrebljava i u Italiji. U napisu časopisa »Economia italiana« iz 1939. godine, date su granice italijanskog životnog prostora. »Naše snabdevanje mineralnim uljima i žitaricama iz Rumunije, drvom, bakrom i drugim metalima, ugljem, i proizvodima stočarstva iz Jugoslavije, drugim važnim sirovinama iz Bugarske, Grčke i Turske, čine ove teritorije, kao i ova tržišta, potrošačima naših proizvoda, tekstila i drugih gotovih industrijskih proizvoda, našim prirodnim životnim prostorom. Teritorije Mediterana i Afrike, čine, međutim, životni prostor naše zemlje u pogledu prihvatanja našeg demografskog viška.¹⁵ Tako je italijanski fašizam jasno ocrtao granice dugo godina zagovaranog carstva, odnosno životnog prostora.

ENES MILAK

DOKTRINA SPOLJNE POLITIKE ITALIJE U JAVNIM ISTUPIMA BENITA MUSOLINIJA

Rezime

Benito Musolini, vođa italijanskih fašista, a potom i predsednik italijanske vlade od oktobra 1922. godine, u javnim nastupima početkom dvadesetih godina formulisao je spoljnopolitičku doktrinu italijanskog fašizma. Pozivajući se na tradiciju starog Rimskog carstva, Musolini je zastupao ideju o stvaranju novog fašističkog carstva. Zavisno od trenutnih istorijskih okolnosti u svojim istupima je zagovarao kulturno, ekonomsko ili teritorijalno širenje Italije na prostor Mediterana, Afrike i Azije. Balkan i Jugoslaviju smatrao je delom Istočnog Mediterana. Naštoao je da u tom regionu proširi i utvrdi italijanske interese u smislu italijanske ekonomske dominacije, a u određenim momentima zagovarao je i teritorijalna osvajanja. Sa svojim sledbenicima Musolini je, u prvoj polovini tridesetih godina, posebnu pažnju poklanjao Africi kao delu budućeg carstva. Svestan istorijskih okolnosti, Musolini je zagovarao ekonomsku i duhovnu ekspanziju i sprovodio vojne pripreme za osvanjanje Etiopije, koje je i usledilo 1935/36. godine. Zadovoljivši osvajačke apetite u Africi, okrenuo se jugoistoku Evrope. U svojim nastupima u drugoj polovini tridesetih godina, insistirao je na ekonomskoj ekspanziji u ovaj region, da bi ga 1939. označio delom budućeg italijanskog carstva ili životnog prostora.

¹⁵ Isto, br. 2, 1939, str. 126.

ENES MILAK

ITALY'S FOREIGN POLICY DOCTRINE IN THE PUBLIC SPEECHES
OF BENITO MUSSOLINI

S u m m a r y

Benito Mussolini, the leader of the Italian Fascists and, as of 1922, the country's prime minister, formulated the foreign policy doctrine of Italy in his public speeches during the early twenties. Founding his assertions on the tradition of the ancient Roman Empire, Mussolini supported the idea of creating a new, fascist empire. In his speeches he advocated the cultural, economic and territorial expansion of Italy towards the region of the Mediterranean, Africa and Asia, depending on the course of actual historical events. He regarded the Balkans and Yugoslavia as belonging to the east-Mediterranean. His intention was to expand Italian interests in that region through economic domination but he also advocated territorial conquests. In the beginning of the thirties, Mussolini and his followers lent special attention to Africa as a part of the future empire. Aware of historical circumstances, Mussolini encouraged economic and cultural expansion and made military preparations for the conquest of Ethiopia, which followed in 1935/36. Having thus accomplished his intentions regarding Africa, he then turned to southeast Europe. In the second half of the thirties, he insisted on economic expansion into this region and, in 1939, marked it as part of the future Italian empire.

NADEŽDA JOVANOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Kneza Miloša 101

DRAGOLJUB JOVANOVIĆ O VLATKU MAČEKU — prilog istoriji ličnosti —

Originalan naučni rad

UDC: 929.32 Maček V.

ABSTRACT: Tema priloga je odnos dva poznata političara Kraljevine Jugoslavije. Srpski političar, dr Dragoljub Jovanović, kroz čija je svedočanstva ovaj odnos viđen, bio je prvi čovek levog krila Saveza zemljoradnika, čije je političko angažovanje odslikavalo krizu starih srpskih stranaka u Kraljevini. Drugi, hrvatski političar dr Vlatko Maček, nalažio se na čelu hrvatskog nacionalnog pokreta. Tokom tridesetih godina u njihovom odnosu bilo je saglasnosti, ali i razmimoilaženja povodom krupnih unutrašnjih pitanja — položaja seljaštva, srpsko-hrvatskih odnosa i državnog uređenja. Rad je rezultat analize spisa Dragoljuba Jovanovića.

Naša savremena istoriografija pretežno proučava događaje, analizira istorijske činjenice i dokumenta, ali ne posvećuje dužnu pažnju vezama i odnosima između političkih i javnih radnika koji su igrali značajnu ulogu u političkom i društvenom životu svoga doba. Ovo je utoliko značajnije jer često lični kontakti i odnosi političara i javnih radnika, kao kroz prizmu, odslikavaju bitne tokove i probleme savremenog im doba. Uzrok tome je najpre ograničena izvorna građa — biografski i autobiografski zapisi koje su same ličnosti ostavile, a kojih nema mnogo.

Objavljena i neobjavljena svedočanstva dr Dragoljuba Jovanovića, istaknutog međunarodnog i poratnog naučnika i političara, profesora Beogradskog univerziteta, dragocen su materijal za analizu Jovanovićevih ocena mnogih jugoslovenskih i srpskih političara, naučnika, javnih radnika koje je sretao u životu ili čiji je rad proučavao.

Među ličnostima kojima je D. Jovanović posvetio mnoge stranice u svojim »Političkim uspomenama« i drugim tekstovima je i dr Vlatko Maček, predsednik Hrvatske seljačke stranke posle smrti Stjepana Radića avgusta 1928. Imajući u vidu njihovo dugogodišnje poznanstvo, a naročito odnose u periodu između 1930—1940, ulogu obojice u političkom životu međuratne Jugoslavije, smatram da nije bez interesa upoznati javnost sa tim kako srpski političar D. Jovanović ocenjuje hrvatskog političara i vođu hrvatskog pokreta V. Mačeka. Zbog prostora, prilog se ograničava na Jovanovićeve ocene ličnosti i rada V. Mačeka tridesetih godina ovog veka.

Jovanovićevu pažnju Maček je privukao kao čovek koji je posle smrti predsednika HSS Stjepana Radića bio postavljen, voljom Radića, za njegovog naslednika na čelu stranke. Interesovanje je pojačano za vreme diktature, kada su obojica bili osuđeni i izdržavali kaznu u sremskomitrovačkom zatvoru. Sledeći svoju političku ideju o potrebi sporazuma između srpskog i hrvatskog naroda, a pre svega između srpskog i hrvatskog seljaštva, D. Jovanović je nastojao tokom 1930—1934. da održava stalne lične kontakte sa predsednikom HSS i Seljačko-demokratske koalicije, uprkos tome što je V. Maček odbijao saradnju sa srpskom opozicijom. Ipak, D. Jovanović je uspeo da se zbliži s njim. Često je odlazio u Zagreb na razgovore sa V. Mačekom i drugim hrvatskim političarima. Mačeka je obaveštavao o situaciji u Srbiji, srpskoj opoziciji, posebno o aktivnosti Saveza zemljoradnika i njegove grupe levih zemljoradnika. D. Jovanović je bio inicijator poziva V. Mačeku da bude nosilac liste Udružene opozicije na prvim parlamentarnim izborima posle pada diktature, 5. maja 1935. Na brojnim skupovima širom Srbije i Vojvodine zalagao se za sporazum sa Hrvatima, pozitivno ocenjivao ulogu Mačeka, tumačio hrvatske zahteve za ravnopravnosć u zajedničkoj državi.

D. Jovanović je predstavljao elitnog srpskog intelektualca, vođu zemljoradničke levice u Savezu zemljoradnika, pobornika stvaranja jakog seljačkog pokreta u Srbiji, a V. Maček je bio predstavnik hrvatskog seljačkog pokreta i interesa hrvatskog naroda u celini. Zbog toga je njihov odnos interesantan, jer se u njemu prelamaju dve koncepcije o ulozi seljaštva, rešavanju srpskohrvatskih odnosa, državnom uređenju Kraljevine Jugoslavije. Koncepcije su bile bliske, ali su se ipak razlikovale u nizu pogleda na bitna državna pitanja. Za D. Jovanovića Maček je olicavao težnje hrvatskog naroda, dok se obrnuto to ne može reći. Za V. Mačeka Jovanović je bio marginalna ličnost, bez znatnog uticaja na političke tokove. Ipak, D. Jovanović je bio predstavnik srpskih opozicionih snaga koje su se zalagale za rešavanje hrvatskog pitanja i državno-pravno preuređenje, pa je sa njim održavao kakve — takve odnose, nemajući poverenja u druge srpske političare. Maček je, pre svega, bio okrenut Dvoru i vrhu državnog aparata, tražeći od njih povlastice samo za Hrvate. D. Jovanović se iskreno i dosledno zalagao za sporazum između srpskog i hrvatskog naroda na ravnopravnoj osnovi, demokratsko rešavanje svih problema između ova dva najveća naroda u Kraljevini Jugoslaviji i pravedno preuređenje države da bi se zadovoljili interesi i srpske i hrvatske strane. Dobro uočavajući teškoće sa kojima se Maček susretao u samoj Hrvatskoj, njegovu zatvorenost i nepoverljivost, čak i prema bliskim prijateljima i saradnicima (Večeslavu Vildenu, Srđanu Budisavljeviću, Savi Kosanoviću, Hinku Krizmanu), D. Jovanović ga je »otvarao« u razgovorima, saznavajući od njega više nego njegovi saradnici.¹

Posle ubistva hrvatskih poslanika u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. i smrti Stjepana Radića, Hrvati su prekinuli sve veze i odnose sa srpskim političarima. Jedan od retkih koji nije prekidao te odnose i za vreme diktatorskog režima bio je D. Jovanović. Jovanović je bliže

¹ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi. Medaljoni 46 umrlih savremenika sa fotografijama*, Beograd 1975, knj. II, str. 61.

upoznao Mačeka 1930. godine u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, gde su obojica izdržavali kazne.

Inače, prema sećanjima, D. Jovanović je prvi put sreo Mačeka septembra 1924. godine prilikom prve posete Zagrebu i upoznavanja sa Stjepanom Radićem, njegovom ideologijom i ciljevima hrvatskog seljačkog pokreta.² Prvo viđenje bilo je »površno«. Tek posle uspostavljanja diktatorskog režima 6. januara 1929, došlo je do njihovog prisnijeg susreta. Dragoljub Jovanović je odmah posle ukidanja parlamentarizma postao otvoreni protivnik diktatorskog režima i njegovih antidemokratskih zakona. Pri prvom susretu s Mačekom u Zagrebu početkom 1930. godine, interesovalo ga je kako on reaguje na diktaturu smatrajući da od Mačekovog stava zavisi šta će uraditi Hrvati i šta će biti s Jugoslavijom.³ Tada se nije ništa desilo, jer je vođstvo HSS i Seljačko-demokratske koalicije, kako je Maček kasnije ispričao Jovanoviću, pozitivno reagovalo na diktaturu.⁴ Maček je D. Jovanoviću rekao da »Hrvatima nije bilo loše pod šestojanuarskim režimom«, pošto su prestali pokušaji raznih vlada da »cepaju hrvatski narod, tražeći među Hrvatima državotvorce«. Iako lično nije imao simpatije za predsednika vlade generala Petra Živkovića, očekivao je od kralja Aleksandra da očuva jugoslovensku zajednicu, mada ga je nazivao »velikosrbinom«. Izjavio je da ne želi bilo kakve kontakte sa srpskim političarima, koji su odbijali preuređenje države.⁵ Za Mačekovo hapšenje 21. decembra 1929, zbog navodnog pomaganja omladinske terorističke grupe i prebacivanje u beogradski zatvor pred izvođenje na Državni sud za zaštitu države, vezan je gest simpatije i podrške D. Jovanovića predsedniku HSS. On je Mačeku poslao tortu u zatvor, a iz Mačekovog pisma kojim se zahvaljuje zbog pažnje, 21. januara 1930, policija je saznala za to. Zbog toga

² Isto, str. 60.

³ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene (rukopis)*, Beograd 1963, knj. II, str. 140.

⁴ Isto. Dr Vladimir Maček u razgovorima sa kraljevim izaslanikom Matom Drinčićem, krajem decembra 1928, izneo je mišljenje da treba obrazovati vanparlementarnu vladu, a po potrebi i uvesti diktaturu, koja bi pristupila pripremama za preuređenje države pod vođstvom kralja (Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941*, Zagreb 1974, knj. I, str. 33, 43).

⁵ U izjavi uredniku pariskog lista *Maten*, početkom januara 1929, dr Maček je rekao da je kraljeva inicijativa bila prihvaćena u Hrvatskoj u prvom momentu vrlo dobro i da ih reč »diktatura« ne plaši, jer je podnose već deset godina. Zato ne vide »ništa nepraktičnoga« u kraljevom činu. Uspostavljanje diktatorskog režima naišlo je na simpatije u Zagrebu, ali je simpatije brzo smenilo razočarenje (Ljubo Boban, n. d., s. 45; dr Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969, str. 93). Iz razgovora sa Mačekom, D. Jovanović je zaključio da bi on najradije napravio sporazum sa srpskim narodom »oličenom u jednoj seljačkoj stranci koja bi ga stvarno predstavljala«, ali zbog nepostojanja takve stranke bio je gotov da se »sporazume sa nosiocem vojne sile, koja bi, uostalom, jedina mogla garantovati ono što bi bilo utvrđeno«. Navodi sledeće Mačekove reči: »Na žalost, nosilac takve vlasti nije Joca Pižon (imao je u vidu predsednika Saveza zemljoradnika Srbije Jovana M. Jovanovića — N. J.) nego neko drugi: kralj Aleksandar«. Drugom prilikom Maček mu je rekao da »Hrvatima nije smetalo što je kralj bio jak i što je imao punu vlast posle 6. januara«, da su oni, »Hrvati, navikli da se obraćaju bečkom dvoru da ih zaštiti od madarskih pretjerivanja, a pod vojnim licima su bili spokojni nego pod banovima, koji su bili civilni i političari«. Zbog toga su pod šestojanuarskim režimom »osećali su se lagodnije, jer su sve stranke bili zabranjene, pa niko među njima, Hrvatima, nije vrbovao pristalice«. (Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, knj. II, str. 62).

je predsednik vlade Živković iskoristio priliku i delegaciji profesora Beogradskog univerziteta, na čelu sa rektorom Mitrovićem, koja je došla sa zahtevom da se povećaju plate, zamerio taj gest, za koji oni inače nisu znali. Prof. Jovanović je zbog torte bio ukoren na sednici fakultetskog saveta.⁶ Hapšenje Mačeka i proces uhapšenim Hrvatima, D. Jovanović je ocenio kao težnju kralja Aleksandra da uvede u vladu nekoliko uglednih radićevaca, »stavljući im na znanje da time mogu i Mačeku popraviti situaciju«.⁷ Uskoro se i sam našao u zatvoru, u kome se bliže upoznao sa Mačekom, ali opet nakratko, kao i 1924. godine, tek toliko da mu »stegne ruku«.⁸ Posle Mačekovog oslobođanja od tužbe i Jovanovićevog izlaska iz zatvora, poslednji je želeo da se bliže upozna sa predsednikom HSS i »zasnuje jedan odnos koji će kasnije trajati godinama«⁹, pa je u tom cilju jula 1930. godine došao u Zagreb. Bio je to prvi pravi susret i razgovor. Maček je D. Jovanovića primio u svom stanu i ostao je u razgovoru sa njim nekoliko sati. Dr Jovanović ga je upoznao sa stanjem opozicije u Srbiji, izložio mu stavove levih zemljoradnika, ispričao o svom suđenju 1929. godine. Maček je sagovornika takođe obavestio o svom procesu. Prema kazivanju D. Jovanovića, on je Mačeku postavio niz pitanja, ključnih za srpsku opoziciju: »Da li je za Jugoslaviju, kako sada gleda na monarhiju«, veruje li »da se može postići sporazum, a s kim misli da može uspešno rešiti hrvatsko pitanje«.¹⁰ Kako je zabeležio Jovanović, razgovor je bio »dug i iskren« i za njega »vrlo važan«, jer je Maček, tvrdio da Hrvati ostaju pristalice zajedničke države, nasuprot frankovcima, ali »uslovjavaju zajednički državni život ravnopravnosću« i da »dobiju bar ono što su imali u Austro-Ugarskoj, a treba da imaju i više, pošto su bili nezadovoljni u Dvojnoj monarhiji i protiv nje se borili«. Monarhiju priznaju, ali on sam je »republikanac«, mada ide Radićevim putem. Pošto među Srbima »nemaju odgovarajuću snagu«, Hrvati »moraju da prave sporazum sa jednom stvarnom snagom, to jest nosiocem vojne sile, to znači sa kraljem«, koji je jedini partner na srpskoj strani koga »ne mora da bira«. Jovanoviću je preporučio da piše za seljake i obilazi sela, kao Stjepan Radić.¹¹ U razgovoru je Maček prvi put spomenuo mogućnost formiranja Udržene opozicije, dok u Beogradu niko nije ni htio da stvara takvu ili bilo kakvu drugu opoziciju.¹² Već taj razgovor pokazao je D. Jovanoviću da Maček nije za cepanje države, nego za rešavanje hrvatskog pitanja u njenim okvirima, ali da traži veća prava za Hrvate. Rešenje tog pitanja Maček nije video u savezu sa snagama u Srbiji i srpskim političarima, nego sa nosiocem vojne sile — kraljem.

Posle raspisivanja izbora za Narodnu skupštinu 1931. godine D. Jovanović, srevši se u zgradи Okružnog suda u Beogradu sa Mačekom,

⁶ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 172—173.

⁷ Dr Ljubo Boban smatra da kralj »pokušava pridobiti zatvorenog Mačeka za sporazum«, a u proleće 1930. vođeni su pregovori između režima i osmorice pristalica HSS o ulasku u vladu i uslovima sporazuma, koji su se završili ulaskom četvorice Hrvata u vladu. (Šibenik, Preka, Najdorfer i Šlegl), Ljubo Boban, n. d., str. 51.

⁸ Todor Stojkov, n. d., str. 96.

⁹ Dragoljub Jovanović, n. d., str. 177.

¹⁰ Isto, str. 178.

¹¹ Isto.

¹² Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, knj. II, str. 63.

predložio mu je bojkot izbora u Srbiji i Hrvatskoj, što Maček nije od-bio, ali ni prihvatio. Čak, kako piše D. Jovanović, »nije bio radoznao da vidi tekst koji bi predložila beogradska opozicija«, kao da je želeo da dâ na znanje da svako radi na svoju ruku i na svom terenu, da bi »Srbi pokazali Hrvatima svoju snagu«, želeći da ima slobodne ruke da posle izbora radi sa »pobednicima«, tj. sa kraljem, ako apstinencija među Srbima ne bude uspešna. Na Jovanovićevu zamerku da radi sa frankovcima, Maček je odgovorio: »Ne radim ja sa frankovcima, oni rade sa menom«.¹³ Izjavio je da će ići zajedno sa njima dok traje borba sa Beogradom, ali da će pri rešavanju državno-pravnog pitanja raditi na »zajedničkoj državi sa Srbima« i protiv frankovaca, koji će tražiti zasebnu hrvatsku državu. Na osnovu tog razgovora, dr Jovanović je zaključio da je Mačekova izjava »bila važnija od samih izbora i od zajedničkog istupanja cele opozicije«.¹⁴ Postalo mu je jasno da sa Mačekom ne mogu »mnogo računati u borbi protiv diktature«, jer se pokazao kao »poslovan političar više nego ideoolog, advokat sa određenim zadatkom: da dobije što više za Hrvate kao narod, koristeći se snagom već stvorenog seljačkog pokreta«. Konstatovao je da je taj pokret »nacionalan po sadržini«, a seljački »samo po formi«, da je Maček za nagodbu sa kraljem, sa čim se na srpskoj strani moralno računati.¹⁵

Drugi put su se sreli posle godinu dana, za vreme studentskog raspusta, kada je D. Jovanović krajem februara 1932. godine ponovo otišao u Zagreb da Mačeka upozna sa idejama levih zemljoradnika o društvenom i državnom uređenju, iznetim u njihovoj platformi Sesnaest tačaka i elaboratu Zadaci nove vlasti.¹⁶ Maček je poklonio »dosta vremena« Jovanoviću, »odobrio« je politički deo programa, ali se nije složio sa ekonomskim, posebno sa nacionalizacijom velikih industrijskih, rudarskih i šumskih preduzeća, videći u tome »socijalizam«.¹⁷ Iz tog razgovora D. Jovanović je zaključio da lider HSS podržava političke zah-

¹³ Isto, str. 64.

¹⁴ Isto, str. 64—65.

¹⁵ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 222.

¹⁶ Dokument je formulisao dr Jovanović kao političku platformu grupe levih zemljoradnika, koja se nalazila u sastavu Saveza zemljoradnika Srbije, posle parlamentarnih izbora 8. novembra 1931. U njemu se zahtevala borba protiv diktature, za građanske slobode, državno preuređenje i zadovoljenje nacionalnih prava i zahteva hrvatskog i slovenačkog naroda. Tražilo se sprovođenje slobodnih izbora za Ustavotvornu skupštinu radi rešavanja državnog uređenja na federalističkoj osnovi i demokratskom organizovanju po uzoru na moderne demokratije Zapadne Evrope. U ekonomskoj oblasti, isticana je zamena privatnog kapitala zadružnim, razvijanje državnih monopola, zadružno i sindikalno organizovanje proizvodnje. U socijalnom pogledu tražilo se isticanje potreba seljaštva, smanjivanje razlika između sela i grada, kulturno i socijalno podizanje sela, raspodela veleposedničke, manastirske i crkvene zemlje sitnim zemljoradnicima i poljoprivrednim radnicima (Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha, zabrane političke rasprave*, Beograd 1991, str. 285—290).

¹⁷ Isto, str. 226. Prema iznetom, Maček je »odobrio« političku borbu za građanske slobode i prava, samoupravu, rešenje nacionalnog pitanja Hrvata da bi se oni i Slovenci zadovoljili kao »posebne nacionalne grupe«; osudio je jugoslovensko koje »istiskuje hrvatstvo«; prioritet državnog uređenja isticao je kao modus vivendi: zalagao se za slobodne izbore za ustavotvornu skupštinu koja bi rešila pitanje državnog uređenja, uprave državom i dr (isto, str. 214—215). D. Jovanović je podvukao da je Maček izneo predlog da podloga nacionalne valute ne bude u zlatu nego u kukuruzu, kao glavnoj nacionalnoj hrani (isto, str. 226).

teve levih zemljoradnika, što je za njega bilo veoma važno za definisanje stava prema hrvatskim zahtevima i konkretizovanje ideja o državno-pravnom preuređenju Jugoslavije. Te ideje su uobličene u Zadacima nove vlasti, objavljenim aprila 1932. Uskoro, 2. maja 1932, D. Jovanović je sa grupom levih zemljoradnika bio uhapšen za vreme održavanja nelegalnog »kongresa« u Kragujevcu. Izведен je pred Državni sud za zaštitu države zbog dokumenata te levice (*Zadatke nove vlasti, Šta nas košta svađa sa Hrvatima*, izdavanja *Zemljoradničkih novina*) i osuđen 1. oktobra na godinu dana strogog zatvora i gubitak državne službe.

Sa Mačekom se D. Jovanović sreo u zatvoru 2. maja 1933, dva dana pred svoje puštanje na privremenu slobodu. Ostao je s njim u razgovoru celo popodne tog dana i pre podne sledećeg.¹⁸ Tada je Maček zamolio D. Jovanovića da ode kod Joce Jovanovića, predsednika Saveza zemljoradnika i Ljube Davidovića, predsednika Demokratske stranke, kao i radikalског опозиционог првака Miše Trifunovića i da im prenese zahvalnost što su pratili njegovo suđenje i saopšti da u Zagrebu niko »nije ovlašćen da u njegovom odsustvu vodi ma kakve pregovore«. Tom prilikom Maček je izjavio Jovanoviću: »Mi, Hrvati, smo u srećnom položaju da možemo prolaziti dobro i sa Austrijom i sa Srbijom. U prvom slučaju bismo razvijali svoju poljoprivrednu, da snabdevamo bečko tržište elitim proizvodima; u drugom, posvetili bismo se više industriji, za manje razvijena područja«. Ovu izjavu je Jovanović ocenio kao »dosta tešku«, ali i verovatno »iskrenu«. Izjava je možda »bila namenjena šefovima opozicije« i kralju, da bi znali »kako Hrvati nemaju drugu alternativu«, a rečena D. Jovanoviću zbog poverenja prema njemu i u nadi da će on izložiti šefovima srbjanske opozicije »stvari«, kako ih vidi Maček.¹⁹ U tom razgovoru D. Jovanović je tražio da se V. Maček izjasni o dvema temeljnim postavkama levih zemljoradnika: oslonac na Rusiju i ujedinjenje sa Bugarima. D. Jovanović je smatrao da bez osloñca na Rusiju Jugoslavija ne može da se suprotstavi aspiracijama neprijateljskih država, a da bi ujedinjenje sa Bugarskom tek stvorilo pravu južnoslovensku državu. Na oba pitanja Maček je odgovorio negativno, kritikujući Radića čiji su stavovi bili podudarni sa Jovanovićevim, govoreci da je Radić »mnogo toga pripovedao«. Njegov odgovor je bio: »Nećemo naslon na Rusiju; odbijamo ujedinjenje sa Bugarima«. Na kraju

¹⁸ Hapšenje Mačeka je usledilo posle objavljanja Zagrebačkih punktacija, dokumenta o pogledima vođstva Seljačko-demokratske koalicije na rešavanje hrvatskog pitanja i srpsko-hrvatskih odnosa, u kome su vlasti našle separatističke tendencije i napad na državno uređenje. U Punktacijama je osuđena »srbjanska hegemonija«, nametnuta Hrvatskoj i drugim oblastima i nagoveštena borba protiv nje i kraljevog apsolutizma. Pri tome, nije se pravila razlika između režima i srpskog naroda, režima i opozicije u Srbiji. U dokumentu, donetom na sednici SDK 7. novembra 1932. godine, režim je ocenio da je to oštar napad na njega, videći u Mačeku inspiratora i jednog od autora Punktacija. Maček je uhapšen i izведен pred Državni sud za zaštitu države krajem aprila 1933. godine, na kome je bio osuđen na tri godine zatvora (šire o tome vidi: Ljubo Boban, n. d., str. 97; Todor Stojkov, n. d., str. 211–214). Sa tekstom Punktacija D. Jovanović se upoznao u zatvoru, oštro kritikujući napad na ceo srpski narod zbog teškog političkog stanja i nerešenog hrvatskog pitanja (šire vidi: Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 283–286).

¹⁹ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. II, str. 331–333.

razgovora, Maček je ponovio nadu da će Jovanović objasniti hrvatsko pitanje i uveriti šefove srbijanske opozicije da je on »za državnu zajednicu«.²⁰

D. Jovanović je obaveštavao srpske političare o razgovorima sa Mačkom, koji se njima činio »nejasnim«, jer je malo govorio i »bio tajanstven«. Samo je dr Slobodan Jovanović njegove utiske iz Zagreba pratitio sa simpatijama, kao i dr Božidar Marković koji je bio za sporazum sa Hrvatima, pa mu se Maček »rano učinio jasan i određen«.²¹ Sam D. Jovanović je iz razgovora sa Mačkom izveo nekoliko zaključaka. Prvi, da Maček »hoće sporazum o zajedničkoj državi i to sporazuma sa Srbima, pre svega sa Srbijom«, smatrajući Srbe »pravima, ako ne jedinim partnerom Hrvata«. Drugi, zbog nepostojanja jake i uticajne seljačke stranke u Srbiji, slične HSS, spremam je da »svrši posao« sa faktorom koji »može da obezbedi izvršenje sporazuma, to jest sa Dvorom«. Treći, uzimao je u obzir, teorijski, sedam jedinica, a praktično je bio »dualista«, jer po Mačku Srbi i Hrvati su »glavni narodi«, kao što su u Dvojnoj monarhiji bili Nemci i Mađari. I šta će rešiti ta dva naroda, kako oni »budu presekli«, ostali narodi »imali« su da »prime«.²² D. Jovanović je smatrao da, za razliku od Radića, Maček svojim predlozima o državnom preuređenju »nije pokušavao da kombinuje i ucenjuje Srbe sa crnogorskim i makedonskim nezadovoljnicima, kao ni sa vojvodanskim Dudom Boškovićem«, dopuštao je da Bosna i Hercegovina bude federalna jedinica s tim da sve ove teritorije moraju da se »dele između Hrvatske i Srbije«. Za Slovence je smatrao da mogu »da se pretope«, nazivajući ih »Kranjcima«, ali to mišljenje nije javno iznosio da ih ne bi bacio u naručje Beograda. Tražio je garancije za svoj »dualizam« (samostalne finansije i neku vrstu hrvatske vojske), dok bi se »u praksi« zadovoljio davanjem postotka od ubranih prihoda za zajedničke državne poslove, a da Hrvati služe vojsku »kod kuće« pod hrvatskim oficirima.²³ Te stavove po povratku u Beograd D. Jovanović je preneo srpskim opozicionim političarima, iznevši i svoje mišljenje o potrebi rešavanja hrvatskog pitanja, da se hrvatski narod ne bi osećao zapostavljenim, u stalnom oprezu i odbrani od »srpskih nasrtaja«.

Posle puštanja na slobodu i Jovanovića i Mačeka, oni su se ponovo sastali pred raspisivanje izbora za Narodnu skupštinu, zakazanih za 5. maj 1935. D. Jovanović je smatrao da na izbore treba ići jedino u slučaju »ako bi srpska opozicija mogla računati na saradnju sa Hrvatskom seljačkom strankom«, a saradnja bila obezbeđena isticanjem njenog predsednika V. Mačeka za nosioca opozicione zemaljske liste. Mislio je da bi time Hrvatima bilo omogućeno da »pred svetom manifestuju privrženost jugoslovenskoj zajednici«.²⁴ Za tu ideju morao je da privoli opozicione pravke u Srbiji, onemogući protivnike vođstva u Hrvatskoj i samom Savezu zemljoradnika (dr Milana Gavrilovića, Vojislava Lazića i bosanske pravke) i u Demokratskoj stranci, što mu je i uspelo uz podršku dr Slobodana Jovanovića i dr Božidara Markovića.²⁵ Posle toga

²⁰ Isto, str. 333.

²¹ Dr Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, knj. II, str. 61—62.

²² Isto, str. 63.

²³ Isto.

²⁴ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 99.

²⁵ Isto, str. 100—101.

je trebalo privoleti i Mačeka da prihvati poziv srpske strane, zbog čega se početkom februara 1935. godine uputio u Zagreb sa ovlašćenjem Joce Jovanovića i Ljube Davidovića. Razgovor sa Mačekom je vođen 5. februara. U zabelešci o razgovoru D. Jovanović navodi: »Maček je hladno saslušao predlog iz Beograda, da idemo na izbore i da on bude nosilac zemaljske liste. Bio je vrlo skeptičan«, pitao ga je kako da se ide na izbore »pod ovim režimom i po postojećem izbornom zakonu«, odgovorivši da je to nemoguće.²⁶ Žalio se na to da kandidat treba da se obaveže da priznaje državno jedinstvo i da će raditi na narodnom jedinstvu. D. Jovanović je video da ga nije ubedio.²⁷ Rastali su se, dogovorivši se da Maček obavesti Jovanovića o svojoj odluci telegramom. Sedmog februara su bili raspisani izbori, a tog dana se Dragoljub Jovanović vratio u Beograd.²⁸ Sutradan, 8. februara obavestio je Ljubu Davidovića da je Maček odbio njihov predlog, ali istog dana popodne iz Zagreba se javio njegov drug Bogoljub Bratić, najavivši pismo kojim će biti zadovoljan. Sutradan je na ime D. Jovanovića, stiglo pismo od Mačeka, kojim je prihvatio predlog srbjanske opozicije, ocenivši ga »ličnom počašću« i »velikim korakom uzajamnom zbližavanju a time i konačnom rešenju hrvatskog pitanja u granicama ove države«. U pismu je izražavao i bojazan za sporovodenje u život »ove lijepo zamisli« i uveravao je da će učiniti sve da se ona ostvari.²⁹ Time je bio rešen problem nosioca opozicione liste za celu zemlju, u čemu je D. Jovanović odigrao izvesnu ulogu kao inicijator i poslanik srbjanske opozicije.

Posle izbora on je ponovo boravio u Zagrebu, od 31. maja do 8. juna. Cilj posete je bio dogovor oko odnosa opozicije prema novoizabranoj Narodnoj skupštini: ući u nju ili apstinirati. Obavestio je Mačeka o izbornim prilikama u Srbiji, aktivnosti opozicije i svoje grupe levih zemljoradnika, koja se nesobično zalagala za listu Mačeka. Od njega je dobio odgovor da hrvatski poslanici neće ući u Skupštinu. Jovanović je bio izabran za narodnog poslanika pa je na njegovo pitanje da Srbi uđu u Skupštinu i postave hrvatsko pitanje, Maček odgovorio da za to »nema potrebe«. Negativno je ocenio i predlog da D. Jovanović, kao predstavnik levih zemljoradnika i Saveza zemljoradnika, uđe u Skupštinu, iznese problem i napusti je. Na to je Jovanović odgovorio da će se pokoriti odluci o apstinenciji, mada je smatra pogrešnom, jer srpske mase neće »oprostiti taj postupak posle onako oštре borbe«. Razgovor se završio sleganjem ramena od strane Mačeka.³⁰ V. Maček je odbio Jovanovićeve predloge, jer je lavirao između opozicije i namesnika, sa kojim su se vodili pregovori o eventualnom ulasku predstavnika HSS u vladinu kombinaciju. Prilikom dolaska u Beograd 21. juna, na poziv kneza namesnika, Maček je posetio porodicu D. Jovanovića, koja ga je srdačno primila.³¹ U Zagrebu su se ponovo susreli 20. avgusta i tom prilikom

²⁶ Isto, str. 103; Dr Todor Stojkov, n. d., str. 295—296.

²⁷ Dragoljub Jovanović, n. d., str. 103.

²⁸ Isto, str. 105.

²⁹ Isto, str. 106. Uz svoje uspomene priložio je original pisma V. Mačeka, upućenog lično njemu.

³⁰ Isto, str. 134. Kasnije je Maček priznao D. Jovanoviću da je »možda trebalо« da nekolicina njih uđe u Skupštinu i da kao Srbi javno govore o hrvatskom pitanju (Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi, knj. II*, str. 73).

³¹ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 139.

je D. Jovanović obavestio Mačeka o raspoloženju naroda u Srbiji i akcijama koje vodi njegova stranka.³² Pozvao je predsednika HSS da dođe na zbor Narodnog fronta u Kragujevcu, zakazan za 25. avgust, ili da pošalje svoje izaslanike. Maček nije bio zadovoljan, prema svedočenju D. Jovanovića, što ga nisu pozvali na zbor Joca Jovanović i Ljuba Davidović, nego »zemljoradnici, radnici i omladinci«, mada ga je Jovanović uveravao da će narod doći da »baš njega da vidi i čuje, kao nosioca zemaljske liste«. Dobio je utisak da Maček »nije suviše hteo« da se vezuje za leve zemljoradnike, jer bi mu to »smetalo kod kneza i vlade, za slučaj da ovi »faktori« budu hteli da rešavaju hrvatsko pitanje«.³³ Ipak, D. Jovanović je nastavio akciju tumačeći hrvatsko pitanje i nastojeći da uključi hrvatski narod u Narodni front. Već je na kragujevačkom zboru, između ostalog, govorio o tome da je »najviše razgovarao sa dr Mačekom, kao sin ove zemlje, kao sin zemlje Srbije«, uveravajući učesnike da »niko ne sme da sumnja i da se boji«, »da dr Vladimir Maček ne hoće ovu državu«, jer mu je je ne jedanput govorio da se boji da Srbijanci ne znaju »koliko je ova država jedna velika dragocenost«, da je Hrvatima ona »potrebnija« nego Srbijancima, jer ako se sutra neki oblak pojavi na nebu, Italija je bliža Dalmaciji nego Šumadiji, Mađarska je bliža Hrvatskoj, Vojvodini i Sloveniji nego Srbiji«, pa se »ne trebā bojati« da će Hrvati »cepati ovu državu«.³⁴ U skladu sa Jovanovićevim stavom, levi zemljoradnici su u centar pažnje stавili rešavanje hrvatskog pitanja. Nastojali su da ne izgube veze sa Mačekom, ne obazirući se na napade režimske i druge štampe za »služenje Mačeku«, rušenje Udružene opozicije, čije je vođstvo isključivalo D. Jovanovića iz svih pregovora sa hrvatskim političarima.

Kada je krajem 1935. godine vođstvo HSS formiralo Gospodarsku slogu, ekonomsku organizaciju hrvatskih seljaka, D. Jovanović je pozurio u Zagreb da od Mačeka sazna o programu rada i ulozi te organizacije. Pred katolički Božić susreo se s njim, i u razgovoru bio obavešten o zadacima Gospodarske slove, koju je smatrao Mačekovim najboljim poduhvatom. Od 9. do 13. februara 1936. razgovarao je sa Mačekom, njegovim saradnicima (Rudolfom Bičanićem, dr Lujom Novakom, dr Milanom Ćurčinom u čijem časopisu *Nova Europa* je od sredine 20-tih godina aktivno sarađivao) i svojim zagrebačkim prijateljima.³⁵ Sa gorčinom je konstatovao da je najmanje imao posla baš sa Mačekom, koji je, prema njegovom kazivanju, »čekao« inicijative, predloge i zamerke sa raznih strana, ne nudeći »nikome ništa«. Maček je Jovanoviću govorio o početnim uspesima Gospodarske slove, pitajući ga da li bi slična akcija mogla da se povede u Srbiji. Međutim, nije ga ni obavestio o pregovorima o eventualnom ulasku u vladu, o čemu je Jovanović saznao od drugih.³⁶

³² *Novo doba*, Zagreb 23. avgust 1935. Reč je o akciji za stvaranje seljačke stranke za Srbiju posle izbora, obaveštavanju seljaka o ciljevima i zadacima Ujedinjene opozicije, o ličnosti i programu dr Mačeka (Dragoljub Jovanović, n. d., str. 157).

³³ Isto, str. 157.

³⁴ Isto. Zagrebački list *Jutarnji list* 27. avgusta 1935. pozitivno je ocenio taj »širokogrudni« govor, koji učvršćuje poverenje u vođu levih zemljoradnika.

³⁵ Dragoljub Jovanović, n. d., str. 254—255, 273.

³⁶ Isto, str. 274—275.

Tokom 1936. godine D. Jovanović je samo jednom, posle tog susreta, kontaktirao sa Mačekom, od 23. do 26. decembra u Zagrebu. Tada su uglavnom razgovarali o odnosima u Udruženoj opoziciji, a Maček je izrazio želju da opozicione stranke istupaju jedinstveno, da bi što pre bio likvidiran šestojanuarski režim.³⁷ U izjavi zagrebačkom listu »Obzor« 23. decembra, D. Jovanović je demandovao »sve one verzije koje su u poslednje vreme kolale u javnosti« o tome da su pojedine opozicione grupe zadovoljne postojećim stanjem. List je naveo Jovanovićeve reči o tome da je Maček »prodiskutovao nekoliko predloga na koji bi način opozicioni front što jače formirao i učvrstio, tako da postane jedna jedinstvena organizaciona celina«, kao i da će na čelu sa Mačekom biti produžena borba do potpune likvidacije šestojanuarskog i ostalih antinarodnih režima. Konačan cilj je ustavotvorna skupština i novi ustav. Prema istom izvoru, D. Jovanović je rekao da je Maček za ukidanje »dosadašnje prakse zavlačenja, koja se uvrježila među opozicionim grupama, tako da neprestano jedna čeka da druga uzme inicijativu« i da će ona biti »u rukama Mačeka za sve slučajeve složnog istupa opozicionog fronta«. Mada je, po mišljenju Jovanovića, HSS pod vođstvom Mačeka leve zemljoradnike »osećala kao najsigurnije saveznike«, nije podržala njihove akcije, a još manje »ta stranka se radovala narodno-frontovskim simpatijama za Španiju«³⁸, ograničavajući okvire delovanja na hrvatsko seljaštvo. D. Jovanović je smatrao da su Mačeka u izražavanju simpatija prema akcijama levih zemljoradnika »sputavali« glasovi iz Dvora da se »okane beogradskih opozicionara i da pregovara sa vladom« o srpsko-hrvatskim odnosima i njihovom regulisanju.

Lični kontakti između Jovanovića i Mačeka bili su prekinuti sve do marta 1938. godine. U tom periodu se desilo mnogo značajnih stvari u političkom životu Kraljevine Jugoslavije i na spoljnem planu. D. Jovanović je bio isključen iz svih pregovora sa vođstvom HSS i SDK, ubrzanih Konkordatskom krizom sredinom 1937. godine i zaoštravanjem političke situacije u Srbiji.³⁹ Jovanović je smatrao da se pregovori između opozicije u Srbiji i vođstva HSS odugovlače zbog razlike u tem-

³⁷ Isto, knj. IV, str. 85.

³⁸ Isto, str. 155.

³⁹ Prema beležci Jovana Jovanovića od 2. januara 1937, napisanoj posle izveštaja D. Jovanovića o razgovoru sa Mačekom, poslednji mu je izjavio da neće ići na sporazum sa predsednikom vlade Milanom Stojadinovićem bez Udružene opozicije, da je protiv učešća u radu Narodne skupštine, koju je osudio i knez Pavle komе »treba pružiti pomoć«, da želi ustavotvornu skupštinu i da Udružena opozicija treba da se aktivira i »krene napred«. Jovan Jovanović je takođe zabeležio da se Maček izjasnio za »dvojnu monarchiju«, tj. da Vrbaska i Drinska banovina uđu u sastav Hrvatske, a ostale banovine bi bile u Srbiji (Arhiv Jugoslavije, Zbirka Jovana Jovanovića-Pižona, 80-31-335; Ljubo Boban, n. d., str. 275, 295). Ova zabeležka dopunjava sećanja Jovanovića, koji je zapisao da je na insistiranje kneza Pavla za ozakonjenjem Konkordata sa Vatikanom, dr Maček odgovorio ubrzanim pregovorima sa beogradskom opozicijom. U pregovorima D. Jovanović nije učestvovao, jer se u to vreme nalazio u Francuskoj, a da je i bio u zemlji, ne bi bio pozvan na njih (Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. IV, str. 174).

peramentima,⁴⁰ kao i »povremenog šaputanja iz Dvora« Mačeku da se okani te opozicije i pregovara sa vladom.⁴¹

Već sredinom 1937. godine D. Jovanović je zapazio da se Maček približava vlasti, udaljava od opozicije u Srbiji i pokušava da reši hrvatsko pitanje direktno sa namesništvo i vladom. To je značilo uplovljavanje u reakcionarne vode i odlaganje u nedogled pravog sporazuma između dva naroda. Levi zemljoradnici se za vreme Konkordatske krize nisu mnogo angažovali u borbama oko Konkordata jula 1937. godine »iz obzira prema Hrvatima«. Dragoljub Jovanović je procenio »da je bolje ostati po strani zvanično«, mada nije osuđivao članove svoje grupe, koji su zbog tog čina i smrti patrijarha Varnave »rušili« vladu Milana Stojadinovića.⁴² Smatrao je da bi prihvatanje Konkordata ujedinilo Srbe protiv Hrvata, mada je i sam Maček bio protiv njega, da bi srpski narod »osvetio i naplatio za sva zla koja mu donesoše kriza i korupcija«, za »sve nevolje« za vreme rata, »za sve sramote« koje mu naneo režim.⁴³ Učešće u antikonkordatskim borbama još više bi zaostriло političku krizu i nanelo više zla nego koristi i srpskom i hrvatskom narodu. Sklapanje sporazuma između hrvatskih i srpskih opozicionih prvaka 8. oktobra 1937, D. Jovanović i levi zemljoradnici pozdravili su letkom »Naš stav i naše mesto u Bloku narodnog sporazuma«. U njemu su ocenili da je sporazum davanje garancija Hrvatima, na čemu je Maček stalno insistirao, da će hrvatski narod u srpskom naći »svoga najboljeg saveznika za ostvarenje svojih opravdanih zahteva u granicama današnje Jugoslavije«. Zahtevali su dopunu sporazuma zajedničkom programskom platformom o državnom uređenju, teritorijalnoj podeli, ravnopravnosti ne samo naroda nego i pokrajina i manjina, ukinjanju diktatorskih zakona i Ustava od 3. septembra 1931, promenu spoljne politike. Potpisivanje sporazuma ocenjeno je kao »početak jednog novog doba«.⁴⁴

Posle povratka iz Španije, u kojoj je boravio na poziv španske republikanske vlade, D. Jovanović je otišao u Zagreb na pogreb svog robijaškog druga Jakova Jelašića 12. marta 1938. Mačeka je tada obavestio o stavu beogradske opozicije i vladinih krugova prema anšlusu Čehoslovačke. Na izjavu da se opozicija »oseća pogruženom«, a vladini ljudi »čak raduju« i izjavljuju da Hrvatima ostaje »samo jedan put — put u Beograd jer nema više mogućih kombinacija sa Austrijom i Bečom«, Maček je osorno odgovorio: »Varuju se Srbima ako misle da mi nemamo

⁴⁰ Pisao je da »ni Maček ni Joca Jovanović, pa ni dobromamerni Ljuba Davidović nisu bili ljudi naglih odluka, kakvi su se pokazali Stjepan Radić, Svetozar Pribićević i njihov ne manje nervni partner kralj Aleksandar. Nijedan nije osećao dovoljno snage i autoriteta da zagazi u duboku vodu srpsko-hrvatskog sporazumevanja« (isto).

⁴¹ Isto, str. 174. »Pa isti izvor intrige«, pisao je, »trovao je i srpske šefove, osobito zemljoradničke. Znali su da je Dvoru stalo pre svega do Mačeka, a tešili su se nadom da će Maček ipak više voleti da svrši stvar sa jednom seljačkom strankom« (isto).

⁴² Isto, str. 191.

⁴³ Tekst »Sedmog pisma prijateljima«, datiran septembra 1937, bez tačnog datuma, napisao je Dragoljub Jovanović (Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, Beograd 1991, str. 327).

⁴⁴ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. IV, str. 232—233.

drugog puta⁴⁵. Takav odgovor je uznemirio D. Jovanovića poljuljavši njegovu nadu u vernošć hrvatskog vodećeg političara ideji zajedničkog života u jugoslovenskoj državi. Pažljivo je pratio pregovore između kneza Pavla i Mačeka, koji su završeni bez rezultata, pa je ponovne pregovore između Mačeka i srpske opozicije ocenio kao njegovo »vraćanje« vođama opozicije, posebno posle njihovog odlaska u Farkašić na sastanak sa Mačekom, koji je želeo da bude »lojalan prema knezu«, ali i da ga upozori da će se borba za rešenje hrvatskog pitanja zaostrići.⁴⁶ Najavljuvanje Mačekovog dolaska u Beograd pružalo je izvesnu nadu za sporazum, pa je D. Jovanović očekivao jačanje opozicionog duha u Srbiji i vere »u pobedu slobode«. Zbog toga je krajem jula 1938. godine poslao pismo Mačeku sa predlogom da se izradi proglašenje o rezultatima pregovora sa beogradskom opozicijom, formira zajednička lista za nadne skupštinske izbore, razvija puna saradnja SD koalicije sa slobodarskom srbijanskim opozicijom. Predlagao je i održavanje velikog zajedničkog zbora u Šapcu, uz Mačekovo učešće.⁴⁷ Pisao je i sledeće: »Slobodarska Srbija traži od Vas samo jedno, prilikom ovog dolaska: da izadete pred nju otvorenonog srca, sa celom istinom, koju ona ima hrabrosti i volje da čuje, da joj kažete šta hoće hrvatski narod i da je pozovete na bratsku saradnju. Ne očekuje od Vas srpski narod da izvršite kapitulaciju opozicije, već da objavite rat svima koji ne razumeju da je blizu poslednji čas«.⁴⁸

Za vreme Mačekovog boravka u Beogradu 14. i 15. avgusta 1938, delegacija od 22 predstavnika 70 srezovala levih zemljoradnika na čelu sa D. Jovanovićem posetila je Mačeka i pozdravila ga u ime seljaka Srbije, ali do bližeg kontakta i razgovora nije došlo. Posle toga nastupio je duži prekid kontakata, zbog hapšenja D. Jovanovića 1. oktobra te godine, suđenja pred Državnim sudom za zaštitu države 17. i 18. aprila 1939. godine i osude na četrnaest meseci strogog zatvora. Maček mu je prijateljstvo uzvratilo time što je za advokata, mada sam nije prihvatio odbranu, poslao bliskog saradnika Tomu dr Jančikoviću, koji je sjajno branio D. Jovanovića, opovrgavši većinu krivičnih dela navedenih u optužnici, ali ipak nije ubedio sud u njegovu nevinost. Maček je pristao da pravi sporazum samo sa Dvorom, knezom-namesnikom, ostavivši šefove srbijanske opozicije »po strani«, kako je pisao D. Jovanović. Uprkos tome, D. Jovanović i levi zemljoradnici nesebično su branili Sporazum i vladu Cvetkovića—Mačeka zbog »gustih crnih oblačaka koji su se nadnosili nad Jugoslavijom«.⁴⁹

U zatvoru je D. Jovanović saznao za Sporazum između Mačeka i predsednika vlade Cvetkovića od 26. avgusta 1939, na osnovu kojeg je stvorena Banovina Hrvatska, a Maček kao potpredsednik i nekolicina predstavnika SDK ušli u vladu. D. Jovanović je u zatvoru napisao belešku »Razmišljanja o Sporazumu od 26. avgusta 1939. i o vlasti Cvetković—Maček«, ocenivši da je Sporazum »novi 1. decembar 1918. godine«, ali »obrnuto: onda je pakt pravljen bez pravih Hrvata; sada bez

⁴⁵ Isto, str. 292.

⁴⁶ Isto, str. 337.

⁴⁷ Isto, str. 347.

⁴⁸ Isto, str. 348.

⁴⁹ Isto, str. 175.

pravih Srba. Onda bez uže Hrvatske sada bez Srbije«. Novu vladu je video kao vladu koja više vodi računa »da se zadovolje prečanski Srbi, a zanemarena je Srbija«. Smatrao je to dobrom potezom da bi se »obezoružio otpor koji bi mogli pružiti Sporazumu Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini«, ali je bilo »vrlo rđavo« ako je to znak da će »tako raditi u budućnost« i ako »ime Srbije budu nosili... u vlasti najgori ljudi«, navodeći da u vlasti od šest Srbijanaca dvojica su stručnjaci, četvorica radikali (2 jerezovca, 1 član Glavnog štaba Narodne radikalne stranke i 1 jenesovac iz šestojanuarskog perioda).⁵⁰ Ocenjivao je da vlastodršci žele da »osame Mačeka«, odvajajući ga od saradnika iz opozicije, a da je Banovina Hrvatska »opet cela u rukama Beograda«, jer kralj postavlja bana, raspušta Sabor i potpisuje banovinske zakone, tj. da će sve zavisiti od toga »ko će biti faktor u Srbiji«. Zaključivao je da režim nastavlja sa prevarom, dajući Hrvatima »nešto« zbog teške situacije u svetu i u strahu od rata, ali daje »da bi opet sve uzeo«. Zapisao je da Maček neće biti dočekan u Beogradu kao avgusta 1938. godine, što će mu biti »prva opomena da se nekažnjeni ne paktira sa neprijateljem i ne izneveruju pravi prijatelji«. Mačekovo ulaženje u vlast smatrao je njegovim »odstupanjem« pred knezom Pavlom, pred kojim je, po mišljenju D. Jovanovića, trebalo da insistira na vlasti sa Udruženom opozicijom. Pitao se: »Hoće li se Maček ponašati kao zaobljenik radikala? Kao Korošec?«, da li će posetiti bolesnog Ljubu Davidovića, udovicu Jovana Jovanovića, njegovu kuću kao 1935. godine, smatrajući da se u ta tri doma radio »pravi Sporazum Srbije i Hrvatske«. Na kraju beleške je zapisao: »Hoće li Maček da se unište pravi saveznici Hrvata u Srbiji ili će nam biti na ruci da dođemo do izražaja«, imajući u vidu već izrečenu ocenu da će sve zavisiti od tog »u čijim će rukama biti Srbija«.⁵¹ Izražavajući sumnje, smatrao je da ipak treba braniti Sporazum, svestan da hrvatsko pitanje njime nije rešeno i da se »ne može rešiti da se mora još dugo rešavati«. Plašio se da će se pojavitи srpsko pitanje u krajevima koji su potpali pod Banovinu Hrvatsku.⁵² U skladu s tim, već po izlasku iz zatvora, na železničkoj stanicu u Sremskoj Mitrovici, D. Jovanović je u svom govoru pozdravio sporazum sa Hrvatima, a o njegovom pozitivnom značaju govorio na mnogobrojnim zborovima širom Srbije i Vojvodine. Po povratku u Beograd, Jovanović je odmah otišao u kabinet potpredsednika vlade dr Mačeka. Opisujući taj susret, podvukao je da je bio neprijatno iznenaden hladnim dočekom, bez nekadašnje srdačnosti zagrebačkih susreta, pa je izgubio svaku volju da dolazi kod Mačeka na razgovore.⁵³ To je ohladilo i njegovo dalje insistiranje na rešavanju hrvatskog pitanja. Shvatio je da treba da se okrene rešavanju srpskog pitanja i dobijanju prava Srba da »uređuju svoju kuću kakvu je dobio« hrvatski narod. Postavljanje srpskog pitanja, po Jovanoviću, nije bilo upereno protiv Hrvata, nego je bilo zasnovano na potrebi da se poštiju prava svih naroda. U predavanju na Zagrebačkom sveučilištu, 26. oktobra 1939, o Sporazumu je, između ostalog, rekao: »Mi u Srbiji od njega očekujemo slobodu, kao

⁵⁰ Isto, str. 348.

⁵¹ Isto, str. 183—184.

⁵² Isto, str. 187.

⁵³ Isto, str. 198.

što vi očekujete samostalnost... Kao što Hrvati traže pravdu, Srbi zahtevaju slobodu. Sporazum je samo okvir slike, a sadržaj je pravda i sloboda⁵⁴. Od početnog zadovoljstva Sporazumom, ostalo je razočaranje. Jačali su reakcija i policijski teror, nije se rešavalo i pitanje državnog preuređenja, a nisu formirane, po uzoru na Hrvatsku Banovinu, slične administrativne jedinice za Srbiju, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i druge oblasti. Jovanović je bio razočaran i ponašanjem Mačeka prilikom njegove posete Niškoj Banji, gde je bio gost Dragiše Cvetkovića na njegovoj slavi Svetog Aranđela, 20. novembra 1939. Posebno je D. Jovanovića pogodila Mačekova izjava novinama, u kojoj je izneo želju da ojača vladu i »složnim snagama« Sporazum sproveđe u život. Hvalio je Cvetkovića kao čoveka koji je »prvi uočio da su temelji čitave jugoslovenske države na Hrvatima i Srbima«, nazvavši ga »svojim najboljim prijateljem u Srbiji«. Dragoljub Jovanović je takve izjave okarakterisao kao čin koji je Mačeka »běsmrtno« obrukao u očima početnih Srba, a znao je da ulazeći u Cvetkovićevu vladu »izneverava Udruženu opoziciju⁵⁵. Sa indignacijom je pisao da, mada je Maček na njegov proces pred Državnim sudom za zaštitu države poslao advokata Jančikovića kao znak lične pažnje, Srbija je zasluživala »više i bolje« sa njegove strane, a on se osramotio sa vladom Dragiše Cvetkovića, Bože Maksimovića i Lazara Markovića, pa ni sa ministrima sa hrvatske strane na vlasti nije imao više obzira »prema pravom sporazumu i prema demokratiji⁵⁶. Zamerio je približavanje vrha Katoličke crkve vođstvu HSS, pohvale sarajevskog nadbiskupa dr Ivana Šarića Mačeku, podršku od strane frankovaca i klerikalaca u Hrvatskoj posle Mačekove posete nadbiskupskim dvorima.⁵⁷

Sve to svedoči o dubokom razočaranju D. Jovanovića u Mačeka — političara koji se iz oštре opozicije popeo do vrha vlasti i državne uprave. Razočaranje je bilo tim veće što je Jovanović dugo godina imao poverenje u Mačeka, kao ličnost koja će doprineti zbližavanju Srba i Hrvata, demokratskom preobražaju i učvršćivanju države zajedno sa srbjanskim opozicijom. Prateći njegovu državničku delatnost, kritikovao je jačanje antisrpskih akcija u Hrvatskoj od strane ekstremista i frankovaca, pravdanje uvođenja koncentracionih logora, progona komunista i slobodnih zidara. Na godišnjicu Sporazuma od 26. avgusta 1939, u »Jedanaestom pismu prijateljima«, koji je izdala Narodna seljačka stranka (osnovana februara 1940. godina od grupe levih zemljoradnika, koji su se izdvojili iz Saveza zemljoradnika Srbije), datiranom septembra 1940. godine, D. Jovanović je žestoko kritikovao vladu. Pismo je podeljeno na odeljke: »Centralizam i reakcija su ostali«, »Mesto napretka — organizovana glad«, »Spoljna politika bez kompasa«, »Sa Hrvatima, sa Bugarima, uz Rusiju, za demokratiju o socijalizmu«. U svakom odeljku Jovanović činjenicama potkrepljuje ocenu da je vlast reakcionarna i da produžava šestojanuarski režim. Vlada po njegovom mišljenju nije opravdala očekivanja naroda u pogledu državnog uređe-

⁵⁴ Isto, str. 227.

⁵⁵ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, knj. II, str. 74.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Prema pisanju *Jutarnjeg lista* od 21. oktobra 1939, Maček je izjavio I. Šariću da »ne samo kao katolik nego i kao državnik mora biti uz Svetu Stolicu«. Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. IV, str. 249—250.

nja i uprave, privredne i socijalne politike, kao i spoljne politike i državne bezbednosti. Šestojanuarski režim je produžen, zatvori su puni, policija »nikad obesnija«. Stvaranje Banovine Hrvatske zadovoljilo je Hrvate, a zanemareni su drugi narodi i pokrajine, pa je ta tvorevina »izuzetak iz pravila«, protivan federalističkom načelu za celu zemlju. Oštro je zamerio Hrvatima nove teritorijalne i druge zahteve, čime se jača front protiv Sporazuma, »daju se podsticaji velikosrpskoj i centralističkoj reakciji«, hrane neprijatelji, a gube saveznici i prijatelji među Srbima i Slovincima, u Vojvodini, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori.⁵⁸ Žestoka kritika vlade se odnosila i na dojučerašnjeg Jovanovićevog prijatelja V. Mačeka, člana vlade, mada njegovo ime nije pomenuto. Ipak, D. Jovanović je nastavljao komunikaciju sa Mačekom. Poslednji njihov susret bio je 26. septembra 1940. Maček je D. Jovanovića primio u svojoj sobi u hotelu »Bristol«, a ne u kancelariji, da nikо ne bi ometao razgovor. Jovanović je razgovor zabeležio u vidu sinopse na nekoliko kucnih strana.⁵⁹ To je interesantan dokument koji osvetljava njihove tadašnje pozicije. D. Jovanović je Mačeku zamerio udaljavanje od naroda, približavanje knezu Pavlu, »upravljanje« pogleda prema Nemačkoj i Italiji i politiku nezameranja ovim državama. Ponovio je da Maček nije trebalo da ulazi u vladu koja unutrašnjom i spoljnom politikom »sršla u reakciju«. Ovaj susret je uverio D. Jovanovića da Maček gaji mržnju prema Sovjetskom Savezu, veruje u Hitlera, da je cilj njegove politike težnja da hrvatsko pitanje reši pre rata, nadajući se da će pobedom Hitlera rešiti ostale probleme Hrvatske. Rezultat tog razgovora bilo je i »Jedanaesto pismo prijateljima«.

Ocenjujući Mačekovu poziciju, D. Jovanović je zapisao da je on »goreo na dve vatre: podjednako se bojao Beograda i Pavelića. Rešio je da manevriše, odnosno da ucenjuje, kao slovenački klerikalci, sa raznim kombinacijama u zemlji u vezi s inostranstvom, samo da ne ostavi Paveliću monopol nad Hrvatskom. Talijana se bojao više nego Nemaca, a od Rusije ničim dobrom nije nado. Njemu je Hrvatska bila uvek glavno«.⁶⁰ U celini ocenjujući Mačeka, D. Jovanović je tokom njihovih desetogodišnjih kontakata zaključio da je Maček ostao »usko hrvatski političar«, čuvar Radićevog nasleđa, koji se vremenom udaljio od Radića, zanemarivši seljaštvo. Posebno je kritikovao Mačekovo »udvaranje« Hitlerovskoj Nemačkoj i neprijateljstvo prema Sovjetskoj Rusiji. Nalazimo i ocenu da je Maček činio sve da se »udobri Nemcima: činio je ustupke, ne samo reakciji, nego i fašizmu; žrtvovao je i seljaštvo i radništvo«, a odrekao se saveznika iz Udružene opozicije. Približavanje hrvatskim klerikalcima i želja za paktiranjem sa frankovcima nije mnogo ispoljavao, jer se plašio njihovih pretenzija u Hrvatskoj.⁶¹ D. Jovanović je smatrao da je Maček prihvatio Trojni pakt pošto su vojni faktori bili ubeđenja da ne mogu da se bore, pa bi se time izbegao rat,⁶²

⁵⁸ Tekst u celini objavljen u knjizi: Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, str. 335—340.

⁵⁹ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. VI, str. 134—144. Razgovor je zapisao u formi pitanja Mačeku i njegovih odgovora, sa kratkim svojim komentarima, 28. septembra 1940 (isto, str. 144).

⁶⁰ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, knj. II, str. 76.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto, str. 77.

mada je prihvatio predlog da uđe u Simovićevu vladu posle 27. marta.⁶³ Ocenio je kao potpuno pogrešan korak ostajanje Mačeka u Zagrebu posle okupacije, kao i podršku koju je okupaciji dao izjavom na radiju. Oštro je osudio Mačekovo čutanje o progonima Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pitajući se: »Zašto pokolj nije osudio, ako ga nije mogao sprečiti?«⁶⁴ Težeći objektivnoj oceni jednog od vodećih hrvatskih političara, D. Jovanović je smatrao da su Mačekove zasluge zalaganje za zbližavanje Hrvata i Srba i izjašnjavanje za zajedničku državu u posleratnoj emigraciji, zbog čega nije prihvatio njegovu osudu kao narodnog neprijatelja.⁶⁵

Iz Jovanovićevih spisa vidi se njegov iskren odnos prema Mačeku kao predstavniku hrvatskog naroda i vodećem političaru Hrvatske tridesetih godina, zalaganje za njegovu promociju u Srbiji i među srpskim seljaštvom, briga za održavanje dobrih odnosa između dva najveća naroda na jugoslovenskim prostorima. Jovanović, međutim, i kritički sagleđava negativne osobine Mačeka kao političara, za koga su interesi Hrvata bili iznad drugih, što ga je uostalom i odvelo pod uticaj katolicizma, frankovštine i uzdanja u Hitlerovsku Nemačku. Maček je imao mogućnosti da utiče na demokratizaciju i državno preuređenje Kraljevine, ali je svoj položaj u vlasti iskoristio za rešavanje interesa Hrvatske, čime je doprineo zaoštravanju srpsko-hrvatskih odnosa uoči napada na Jugoslaviju i njene okupacije.

NADEŽDA JOVANOVIĆ

DRAGOLJUB JOVANOVIĆ O VLATKU MAČEKU

Rezime

Dr Dragoljub Jovanović, prvi čovek levog krila Saveza zemljoradnika Srbije, ostavio je važna i zanimljiva svedočanstva o svojim susretima sa dr Vlatkom Mačekom, »vođom« hrvatskog nacionalnog pokreta. Ovi zapisi osvetljavaju njihov međusobni odnos i gledišta o ulozi i položaju seljaštva, srpsko-hrvatskim odnosima, pitanju državnog uređenja i preuređenja Kraljevine Jugoslavije, rešavanju hrvatskog pitanja. U njihovim koncepcijama mogu se uočiti sličnosti, ali i razlike, koje su ih pred početak Drugog svetskog rata, potpuno udaljile. Uveren u neophodnost srpsko-hrvatskog sporazuma i opravdanost zadovoljenja hrvatskih nacionalnih zahteva, dr D. Jovanović je odnos sa dr V. Mačekom započeo sa mnogo dobre volje, pa i oduševljenja. Na kraju tridesetih godina pokazalo se, međutim, da je on za dr V. Mačeka bio »marginalna ličnost«, a njegova prijateljska raspoloženja jednostra-

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto, str. 78. Jedan od razloga što je D. Jovanović osuđen na devet godina zatvora, bilo je i pismo koje mu je Maček poslao iz emigracije, »jedan posredan kontakt« sa njim, zbog kojeg je Jovanović bio okrivljen za saradnju sa emigracijom, što je bila jedna od izmišljenih i nedokazanih krivica.

⁶⁵ Isto.

no osećanje. Više od toga, dr V. Maček je, prema uverenju dr D. Jovanovića, napustio neka od načelnih opredeljenja Stjepana Radića — ute-meljivača seljačkog pokreta kod Hrvata, vodio računa samo o hrvatskim interesima i govorio o mogućnosti rešenja hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije.

NADEŽDA JOVANOVIĆ

THE WRITINGS OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ ABOUT
VLATKO MAČEK

S um m a r y

Dr. Dragoljub Jovanović, the key figure of the Serbian Farmers' Alliance left wing, left significant and interesting writings regarding his meetings with Dr. Vlatko Maček, the »leader« of the Croatian national movement. These writings show their relationship and their views concerning the role and position of the farmers, Serbo-Croat relations, the question of the form of government, reform in the Kingdom of Yugoslavia and the solution of the Croatian issue. In spite of certain similarities manifested in their views, the differences between completely drove them apart towards the beginning of World War II. Convinced of the necessity of a Serbo-Croat agreement and believing that Croatian national demands ought to be satisfied, Dr. D. Jovanović approached the association with V. Maček enthusiastically and with the best of intentions. Towards the close of the thirties, however, it became evident that for V. Maček he had only been a »marginal figure« and that his amicable feelings were not shared by Maček. Furthermore, according to Dr. Jovanović, Dr. Maček left the principal notions of Stjepan Radić — the founder of the Croatian farmers' movement, tended only Croatian interests and spoke of the possibility of solving the Croatian issue outside Yugoslavia.

VANČE STOJČEV
Naučni saradnik
Beograd, Dvoržakova 68

BUGARSKA U PRIPREMAMA ZA OKUPACIJU JUGOSLAVIJE (prilog izučavanju »velikobugarske ideje« 1939—1941)

Originalan naučni rad

UDC: 940.533.6(497.2:497.1)

ABSTRACT: Tema rada je prepremanje Bugarske za okupaciju Jugoslavije i stvaranje sanstefanske države. Revizija Versajskog ugovora, potpisivanje Minhenškog sporazuma 1938. i početak Drugog svetskog rata 1939. godine bili su događaji koji su probudili apetite inspiratora velikobugarskog programa. Motivi kao što su: oživotvorenje sanstefanskog sna, povratak uticaja bugarske egzarhijske crkve i revanš za poraze Bugarske u prethodnim ratovima snažno su privlačili bugarsku vladu zemljama tvorcima »novog poretka«. Car Boris i vlada preduzeli su u periodu 1939—1941. raznovrsne i opsežne pripreme. Izvršen je radikalalan zaokret u politici i Bugarska je od neutralne postala članica Trojnog pakta. Nemačka i germanofilski slojevi u Bugarskoj podržali su ideju »Velike Bugarske«. Rad se temelji na relevantnoj jugoslovenskoj, bugarskoj i nemačkoj literaturi, stampi i dokumentima iz bugarskih arhiva.

Od samog početka Drugog svetskog rata bugarska vlada je započela pripreme za nastupajuće događaje. Odmah posle napada Nemačke na Poljsku 1. septembra 1939, odnosno već 15. septembra 1939. Bugarska je proglašila neutralitet.¹ To je prepostavljalo distanciranje od svih ratnih događaja u Evropi i razvijanje dobrosusedskih odnosa na anti-ratnoj opciji. Sa tog aspekta, odnosi između Bugarske i Jugoslavije od 1. septembra 1939. do 6. aprila 1941, tj. do napada na Jugoslaviju, u velikoj meri su bili usaglašavani, tim pre što su obe vladajuće monarhije bile pod uticajem Nemačke i Italije, a na to ih je obavezivao i Ugovor o »večnom prijateljstvu« potpisani 24. 01. 1937. u Nišu.² Međutim, oživljavanjem revanističkih i porastom revizionističkih apetita Bugarska je vodila dvojnu politiku: prema susedima je isticala neutralitet, a prema Nemačkoj prihvatanje ratne opcije i razbijanje svih odbramb-

¹ Витка Тошкова, *България и третият рајх*, София 1975, стр. 8.

² Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*. Zagreb 1968, str. 346—347. Vidi o tome šire: *Zbornik radova, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 1 i 2, Beograd 1980; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta 1934—1940*, Beograd 1986; Lukač Dušan, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Europe 1933—1945*, knj. I—III, Beograd 1987.

benih saveza (Male Antante, Balkanskog saveza i dr.),³ pa je tako Jugoslavija ostala »usamljena« pred skorim agresorima sa zaključenim ugovorm o »večnom prijateljstvu«. Car Boris je prednost davao politici zблиžavanja sa Nemačkom i naoružavanju bugarske carske armije. Time je nastavio politiku svoga oca Ferdinanda Koburškog, koji je još 1915. u razgovoru sa Aleksandrom Stamboliskim izjavio: »U ime te politike (nemačke politike) ja sam pristao da nosim krunu Bugarske i uprkos svim preprekama na mom putu ja ću da produžim da je sledim.«⁴ Dosledan toj politici, car Boris je 25 godina kasnije u jednom razgovoru Adolfu Hitleru rekao: »Sie haben da unten einen kleinen freund, tun Sie, niht abschiessen« (Vi tamo (u Bugarskoj — V.S.) imate jednog malog prijatelja, nemojte da ga zaboravljate).⁵ U tom kontekstu, i pored proklamovane neutralnosti bugarska politika je u godinama pred početak Drugog svetskog rata dobijala sve izraženiju profašističku orijentaciju.⁶ Dalji događaji govore da je car Boris postao marioneta u rukama Hitlera, a Bugarska se pretvorila u placidarm za napad na Jugoslaviju i Grčku.

Politička previranja u Bugarskoj

Nakon objavlјivanja anšlusa Austrije 13. marta 1938. godine car Boris III je raspisao vanredne izbore, raspustio opozicione partije, a zatim novoizabranu vladu proglašio »bespartijskom«. Time je uvedena monarhofašistička diktatura kojom je caru omogućeno da donosi zakone formalnim dizanjem ruku reduciranoj i »odabranog« Narodnog sobranja, da smenjuje i postavlja ministre i vlade po sopstvenom nahođenju, jednom rečju, da preuzme celokupnu vlast. Na taj način, fašizam se u Bugarskoj pojavio kao vladajući i marionetski pokret koji je na »legalan« način, putem izbora, institucionalizovao svoju vlast, a zatim, zakonskim i podzakonskim aktima, sprovodio usvojenu politiku.

Na izborima 1939, Georgi Koseivanov je uspeo s minimalnom prednošću da izbori pravo da formira vladu. Novi kabinet je formiran 23. oktobra. Međutim, car Boris je, nezadovoljan izborom, sutradan 24. oktobra raspustio Narodno sobranje, a nove izbore naznačio za 24. decembar, 14., 21. i 28. januar 1940. Novu vladu formirao je 15. februara 1940. Bogdan Filov. Ovu vladu car Boris je kao »bespartijsku« u potpunosti kontrolisao i usmeravao. Sa njom je bugarska pristupila Trojnom paktu i započela rat protiv suseda na strani Osovine. Ta vlast će uz male dopune ili međusobne zamene vladati sve do kapitulacije Bugarske, 8. septembra 1944. godine. Car i vlast su prema potrebi i svojoj

³ Živko Avramovski, *Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma, »Jugoslovenski istorijski časopis, (JIC)«, 2, 1965, str. 3—20; Ž. Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu, »Zbornik radova, Istorija 20. veka«, II, 25.**

⁴ Стамболиски Александар, *Двете ми среши с цар Фердинанд*, София 1920, стр. 33.

⁵ Централна државна историческа архива (даље: ЦДИА), ф. 456, оп. 4, Б-2; *Дневникът на Богдан Филов*, София 1986, стр. 11.

⁶ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941—1944*, Beograd 1985, str. 5.

volji donosili državne zakone i druga pravna akta kojima su regulisali uređenje države.

Vlada Bogdana Filova postavljena je i vladala na temelju Zakona o zaštiti države, od 25. januara 1924. Međutim, događaji tokom 1941. zahtevali su veću koncentraciju vlasti i stroži teror, pa je vlada izvršila dopune Zakona o zaštiti države, čije su sankcije postale mnogo strože. Za težu povredu službenog lica bila je predviđena smrtna kazna. Za širenje antidržavne propagande ili podršku političkim partijama predviđen je doživotni zatvor. Ko sluša drugu, sem režimske radio-stanice, kažnjavan je zatvorom od 5 do 10 godina i novčano sa pola miliona leva. Kazna za onoga ko narušava bugarsko-nemačko savezništvo ili ko na radiju daje izjave protiv vlade i njene politike, bila je smrt. Presude donete ovim zakonom izvršavane su bez utvrđivanja krivice i bez prava na žalbu. Novi, dopunjeni Zakon stupio je na snagu 12. septembra 1941, ali mu je već 19. septembra pridodato: »da sve prestope po Zakonu o zaštiti države osuđuje vojni sud«, koji je za najsitnije prekršaje izričao smrtnu presudu.

Pored ovoga, sledeći po važnosti bio je Zakon o policiji, koji je bio unutrašnji garant očuvanja vlasti bugarskoj vladu. Zakon iz 1937. učinio je policiju svemoćnom i nekontrolisanom snagom, direktno potčinjenom ministru unutrašnjih poslova. Političke partije bile su rasturenne, a one koje su postojale bile su pod policijskom kontrolom.

Sredinom 1938. Narodno sobranje Bugarske u cilju učvršćivanja režima donelo je još dva zakona: 1. Zakon o nadzoru nad štampom, i 2. Zakon o državnoj kontroli nad svim vidovima udruživanja. Ovim zakonima vlada je stavila pod svoju kontrolu celokupnu javnost. Ako se tome doda činjenica da je za četiri godine, od 1934. do 1938, Narodno sobranje samo sa jednim dizanjem ruke usvojilo 1761 zakon-naredbu,⁷ postaje jasno da je vlast bila u rukama malog broja ljudi.

Tokom 1939. godine, kada je fašizam počeo naglo da prodire u balkanske zemlje, u Bugarskoj su naročitu aktivnost ispoljavale fašističke organizacije »Ratnici za napredak bugarštine« i »Nacionalni legionari«.

Slično nemačkom zakonodavstvu, bugarska vlada je predložila, a Narodno sobranje 18. decembra 1940. usvojilo Zakon o organizovanju omladine. Omladinska organizacija pod imenom »Branik« imala je za cilj »da vaspita i obuči bugarsku omladinu, da bude odana caru, domovini i nacionalnim idealima«. Članovi »Branika« su starosti od 10—21 godine. Sve druge omladinske organizacije, odlukom Ministarskog saveta, moraju biti potčinjene »Braniku« i bez njegove dozvole ne mogu se osnivati. Za sve članove »Branika« zakon je predviđao brojne privilegije u službi, školi i vojsci. Prema celokupnom sadržaju, Zakon o organizovanju bugarske omladine bio je u stvari prepis zakona o organizovanju italijanske fašističke omladine.

Pored navedenih zakona u procesu fašiziranja Bugarske, njena vlasta je početkom 1941. donela takozvane socijalne i reakcionarne zakone, čime je želeta da narod prihvati pristupanje Bugarske Trojnom paktu.⁸

⁷ Димо Казасов, *Бурни години, 1918—1944*, София 1949, стр. 613.

⁸ Д. Машев, *Протгерманската ориентация на българското правителство във Навечерието на Втората световна война*. „Годишник на Соф. университет, ридически факултет, Навечерието на Втората световна война“ (септември 1938—

U tom cilju u februaru 1941. donet je socijalni zakon o penzionisanju zemljoradnika sa navršenih 60 godina života i osiguranom penzijom od 3.600 leva godišnje. Za zanatlige predviđena je bila penzija od 4.000 leva, a i činovnicima je obećano poboljšanje životnog standarda. Nakon pristupanja Bugarske Trojnom paktu, socijalni zakoni zamjenjeni su reakcionarnim. Doneti su zakoni o profesionalnim organizacijama kojima će rukovoditi specijalne direkcije raznih profesija. Tokom aprila 1941. godine donet je zakon o Opštem savezu rezervnih oficira, podoficira, bojci od fronta, dobrovoljaca i drugih. Zakon je imao za cilj »da podrži bugarsko rezervno vojno jedinstvo, drugarstvo, disciplinu i spremnost na odanu službu caru i otadžbini«. Takođe, Zakon o opštem savezu predviđao je niz privilegija za sve članove.

Među brojnim zakonima kojima je profašistička vlada Bugarske učvršćivala svoju vlast posebno mesto je pripadalo Zakonu o amnestiji. Odluke o amnestiji osuđenika bile su u nadležnosti Narodnog sobranja. Međutim, novim zakonom s početka 1941. amnestija je pretvorena u lično oprštanje. Dovoljno je bilo da osuđenik dâ izjavu da se odriće učinjenog dela, pa da bude amnestiran. Ovaj zakon nije primenjivan na političke osuđenike. Prednost su imali simpatizeri režima, kriminalci, šverceri i drugi sitni prestupnici, ljudi niskih moralnih vrednosti, spremni na nove prestupe. Tim zakonom je 26. maja 1941. amnestiran Vančo Mihajlov, vođa profašističke VMRO, koga je vlada Kimova 1934. osudila na smrt u odsustvu.⁹

Spoljna politika Bugarske

Nakon što je Hitlerova nacionalsocijalistička partija 1933. godine osvojila vlast, narasta polarizacija između evropskih kapitalističkih država. Krajem tridesetih godina, ta suprotnost se sve više izražava kao sučeljavanje dve vojnopolitičke koalicije.¹⁰ Na jednoj strani su nacionašističke države Nemačka i Italija koje se zalažu za temeljitu reviziju Versajskog mirovnog ugovora, a na drugoj su države »zapadne demokratije«, koje nastoje da učvrste Versajski mirovni ugovor. U isto vreme, kao sve uticajniji faktor, javlja se SSSR, čija se politika usmerava ka očuvanju mira i izgradnji sistema kolektivne bezbednosti.

Nemačka je nastojala, s obzirom na savezništvo s Bugarskom iz Prvog svetskog rata i na njene revizionističke tendencije, da je putem ekonomski i kulturne saradnje politički veže za sebe. Bugarska je, s druge strane, na osnovu iskustva, želela da uspostavi ekonomsku i kulturnu saradnju bez političkih obaveza. Na osnovu navedenih pretpostavki, car Boris i vlada su verovali da će između dve imperijalističke koalicije doći do saveza, te da će nemačka agresija prvenstveno biti

септември 1939). „Годишник на Соф. университет, Филосовско-исторически факултет“ XI кн. 3, 1968, стр. 129—182) *Българско-германски дипломатически отношения 1938—1941*, „Сборник Българско-германски отношения и врзки. Исследования и материали“, Том I, София 1972, стр. 391—433.

⁹ Група аутора, *Кратка Българска история*, София 1960, стр. 288.

¹⁰ Andrej Mitrović, *Nemački privredni prostor i jugoistočna Europa 1933, »Istorijski časopis«*, knj. XXI, Beograd 1974, str. 225—238.

usmerena protiv Sovjetskog Saveza. Stoga je car Boris aktivno učestvovao u pripremi Minhenskog sporazuma 1938. godine. To su bila polazišta bugarske spoljne politike, na osnovu kojih je Bugarska sprovođala spoljnopolički kurs politički neutralne države.

Međutim, politička izolacija u isto vreme je značila i ekonomsku izolaciju. Bugarska privreda postajala je sve zagušenija, a politika besperspektivna. To je dovelo do promene u spoljnoj politici vlade koja uči Drugog svetskog rata počinje da vodi novu politiku »mirnog revisionizma«, a to znači izvlačenje iz izolacionizma i revizija mirovnih ugovora mernim putem. Osnovni zadatak ovakve spoljne politike bio je da se likvidira Nejski ugovor, a strategijski ciljevi su stepenovani prema važnosti: na prvom mestu je povratak Južne Dobrudže, na drugom, zapadne Trakije, a na trećem, zapadne pokrajine (Makedonija, Pomoravlje).

Prema Nejskom ugovoru, Bugarskoj je bilo ograničeno formiranje oružanih snaga čiji sastav nije mogao da bude veći od 33.000 priпадnika i to: Armija od 20.000, žandarmerija 10.000 i granična straža od 3.000 lica. Pri tome, sistem popune bio je na dobrovoljnoj osnovi.¹¹ Ovakvom armijom teško je bilo sačuvati postojeću suverenost, a još teže ispuniti »nacionalne ideale« — objedinjavanje »bugarskih zemalja«. Zato je vlada polovinom tridesetih godina svoju spoljnu politiku, s osloncem na Nemačku, usmeravala u dva pravca. Prvi je bio anuliranje Nejskog ugovora, a drugi da se »tajnim« putem što više naoruža.¹²

Solunskim sporazumom od 31. jula 1938. godine između Bugarske i zemalja Balkanskog saveza anuliran je Nejski ugovor,¹³ a mirna revizija vojnih klauzula Nejskog ugovora daje osnovu bugarskoj vlasti da u jesen 1938. godine, nakon Minhenskog sporazuma, teorijske pretpostavke zameni konkretnim razgovorima za reviziju teritorijalnih pitanja.

U novonastaloj složenoj međunarodnoj situaciji, spoljna politika Bugarske sadržana je u direktivi br. 19. od 19. aprila 1939. godine u kojoj Ministarstvo spoljnih poslova ističe da je cilj bugarske diplomacije ustanovljavanje granica od 1912. godine i to mernim putem.¹⁴ Međutim, u letu 1939. godine, kao rezultat međunarodnih promena nastalih posle Minhenskog sporazuma, bugarska vlada ističe da njeni teritorijalni zahtevi mogu biti ostvareni samo uz pomoć Hitlerove Nemačke. Takvo shvatanje vlade, uz ideološku bliskost, privrednu povezanost, veliku pomoć u naoružanju i vojnoj opremi, sve više usmerava bugarsku politiku ka državama fašističkog bloka, uprkos tome što se oglašavala kao neutralna zemlja.

U isto vreme, Treći rajh predodređuje Bugarskoj strategijski značaj na Balkanskom poluostrvu. Stoga car Boris poklanja najveću pažnju stubu njegove monarhofsističke vlasti — armiji i drugim profašistič-

¹¹ Договор за мир, Софија 1919, стр. 23—24.

¹² Јудмил Петров, *Някои проблеми на воената политика на България през периода 1934—1939. год.*, „Известия на ИВИ“, Том 36, София 1983, стр. 136. Prednost je data naogažavanju bugarske armije.

¹³ Ј. Петров, нав. дело, стр. 145.

¹⁴ Сирков, Димитар, *Външната политика на България 1938—1941*, София 1979, стр. 127—135.

kim organizacijama, kao što su Savez rezervnih (zapasnih) oficira (SZO), Savez rezervnih podoficira (SZP), »Bojci od fronta«, »Branik«, »Otec Pajšij« i drugi, čija je organizacija na ratnoj fašističkoj osnovi.

Ekonomska saradnja

Prema zamisli nemačkog Generalštaba, zemlje jugoistočne Evrope trebalo je da obezbede nemačku ratnu mašineriju sa neophodnim rezervama strategijskih sirovina i prehrambenih artikala i da postanu sfera »isključivog nemačkog uticaja«.¹⁵ U novinama »Berliner Börsenzeitung« od 6. aprila 1938. godine objavljena je karta Balkanskog poluostrva na kojoj su sve balkanske zemlje, sem Albanije, naznačene kao sfera nemačkog uticaja i jedinstveno tržište za Nemačku.¹⁶ Iste novine 10. maja 1938. godine pišu: »Srednja i jugoistočna Evropa mogu da izgrađuju sopstveni razvoj samo putem saradnje i solidarnosti sa nemačkom ekonomijom i njеним istorijskim interesima.¹⁷ U tom cilju, nemačko Ministarstvo za ekonomiju razradilo je program u skladu sa »novim privrednim planom«. Za najodgovorniju ličnost ovog programa postavljen je Hjalmar Šahrt, koji je u isto vreme bio najodgovorniji i za izgradnju vojne ekonomike.¹⁸ Pod njegovim rukovodstvom formirano je 25 vladinih komisija koje će usmeravati ekonomiju samo na uvoz neophodnih sirovina, pre svega za proizvodnju naoružanja i vojne opreme.¹⁹ Radi bržeg i efikasnijeg prodiranja nemačke ekonomije ka zemljama Balkana, Bliskog i Srednjeg istoka u Berlinu je formiran specijalni Tehnički biro sa brojnim stručnjacima iz svih ekonomskih oblasti.

Prodiranje nemačke ekonomije u zemlje srednje i jugoistočne Evrope, kao i na Srednji i Bliski istok, zasnivalo se na nekoliko strategijskih planova. U prvom redu, projektovan je grandiozan plan za povezivanje kanalima reka Elba—Rajna—Majna i Dunav. Time bi se između Severnog i Crnog mora otvorio vodeni plovni put, a transport bi bio mnogo jeftiniji.²⁰ Pored toga, Nemci su projektovali plan o izgradnji željezničke transportne mreže kroz Balkan do Bliskog istoka, kako bi se povezala Evropa sa Malom Azijom.²¹

Nakon formiranja ekonomskih institucija i usvajanja planova, započela je politička aktivnost najviših organa Trećeg rajha primenom različitih metoda koji su doveli do ekonomске pljačke i političkog potčinjavanja zemalja iz navedenih regiona. U tom cilju, najviši rukovodioци Nemačke posetili su balkanske zemlje. Obilaženje je započeo Herman Gering 1935. godine, zatim H. Šahrt i Franc Nojhauzen 1936, a potom je 1938. godine Valter Funk kao novopostavljeni ministar za ekonomiju

¹⁵ Deutsche Algemajne Cajtung, 24. april 1938.

¹⁶ Berliner Börsenzeitung, 6. april 1938.

¹⁷ Isto, 10. maja 1938.

¹⁸ Milan D. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Europa 1940/1941—1944/1945*, Beograd 1991, str. 14—15.

¹⁹ Ј. М. Мельников, *США и гитлеровская Германия*, Москва 1959, стр. 67—68. ЦДИА, ф. 176, ап. 6, а. е. 2539.

²⁰ Јуудмила Живкова, *Българско-германски отношения и връзки*, София 1972, стр. 373—389.

²¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2467 л 34.

posetio i, tom prilikom, u svakoj od ovih zemalja sklopio nove ugovore čime ih je još više vezao za Nemačku. Iz tog okvira ne može se izuzeti nijedna od tih zemalja, jer su Nemci ceo region »odredili« kao »dopunski ekonomski prostor«. Ono što je karakteristično za Bugarsku, za razliku od drugih zemalja, to je podsticanje Bugarske da razvija agrar i drugu ekstenzivnu privredu; da proizvodi ono što nedostaje nemačkom tržištu, dok je za to vreme Nemačka izgrađivala svoju industriju, koristeći sirovine iz Bugarske. Sem toga, sklopljen je klinički sporazum između Bugarske narodne banke (BNB) i Nemačke banke, pa je tako obuhvaćen trgovaci i finansijski kapital, čime je Bugarska postajala sve zavisnijom od Nemačke pošto se sve više povećavao nemački ideo u bugarskoj spoljnoj trgovini.

Trgovinski odnos između Bugarske i Nemačke 1939—1944²²
(u milionima leva)

Tabela — 1

God.	I Z V O Z			U V O Z			Trgovinski bilans (izvoz minus uvoz)	
	Svega	Ka Nemačkoj	%	Svega	Iz Nemačke	%	Svega	Nemačko- bugarska trgovina
1939.	6064	4119	67,8	5196	3403	65,5	+868	+707
1940.	7019	4151	59,2	7028	4899	69,6	-9	-747
1941.	9234	6510	79,5	10238	7321	71,5	-1004	-811

Tokom 1939. godine, za rukovodioca vojnoekonomske unutrašnje i spoljne politike Trećeg rajha, tj. za načelnika uprave za vojnu ekonomiju i naoružanje pri Vrhovnoj komandi Vermahta (OKV) postavljen je general Georg Tomas. Ova Uprava, na osnovu proučavanja ekonomskih mogućnosti i specifičnih osobenosti potencijalnih objekata, razradila je ciljeve, principe i metode iskorišćavanja privrednih potencijala balkanskih zemalja za potrebe nemačke armije i vojne ekonomike. Stoga se, radi kontrole i usmeravanja, u okupiranim i satelitskim zemljama formiraju vojnoekonomski štabovi, komisije, inspekcije ili komande koje su potčinjene načelniku Uprave za vojnu ekonomiku i naoružavanje generalu Tomasu.²³ U Bugarskoj je formirana komisija koja je do kapitulacije kontrolisala i usmeravala bugarsku ekonomiju.

Sem navedenih načina ekonomske eksploracije, Nemačka je koristila i drugačije metode iskorišćavanja bugarskih potencijala. To se pre svega odnosi na iskorišćavanje kvalifikovane radne snage iz Bu-

²² Јубен Беров, *Българско-германски отношения и връзки*, БАН, София 1972, стр. 299.

²³ Thomas G., *Geschichte der deutschen Wehr-und Rüstungswirtschaft (1918—1943/45)*, Boppard am Rhein, 1966, s. 266.

garske, kao i sa anektiranih teritorija. Prilikom susreta između opunomoćenika nemačkog ministarstva rada dr Hansa Gola i predstavnika bugarske vlade zaključen je dogovor o upućivanju radnika raznih zanimanja na rad u Nemačku za potrebe Trećeg rajha.

Vojna saradnja

Kao jedna od najnerazvijenijih zemalja Evrope u međuratnom periodu, Bugarska nije imala izgrađenu vojnu industriju. Politički dođaji i revizionističke namere navele su cara Borisa i vladu da Bugarsku snabdevaju oružjem u drugim zemljama. Vojna saradnja Bugarske sa Trećim rajhom započela je 1934. godine nakon postavljanja Prvana Draganova za vojnog atašea u Berlinu. Zbog klauzula Nejskog ugovora, naoružavanje bugarske armije sve do 1938. godine odvija se »tajno«. Bugarska vlada je formirala Oružanu inspekciiju,²⁴ kojom je rukovodio inspektor za naoružavanje (general Hristo Lukov), kao najviši organ za snabdevanje i naoružavanje bugarske armije. Organizacija snabdevanja regulisana je zakonima, pravilnicima i drugim pravnim aktima.

Osnovni problem koji se javlja pred bugarskom vladom bio je nedostatak finansija i ekonomска kriza. I pored toga, general Lukov je 27. februara 1936. na osnovu iznetog programa o naoružavanju armije dobio od Ministarskog saveta 1.800.000.000 leva radi isplate dobivenog oružja i opreme.²⁵ Naredne, 1937. godine Lukov je uspeo da trećinu državnog budžeta usmeri za kupovinu vojne opreme i oružja. Naime, od 7.200.000.000 leva, koliko je iznosio godišnji budžet, 2.191.000.000 je izdvojeno za modernizaciju armije.²⁶ Za samo dve godine »tajnog« naoružavanja, 1936—1937, Bugarska je dobila od Nemačke vojni materijal u iznosu od 20.809.000 rajhsmaraka.²⁷

Srazmerno porastu revizionističkih i osvajačkih apetita bugarske vlade, rasla su i sredstva za opremanje armije. Ministar rata je predlagao, stalno uz konsultaciju cara Borisa, a vlast je to podržavala, dok je Narodno sobranje odobravalo sredstva. Za 1938. iz državnog budžeta izdvojeno je 4.250.000.000 leva²⁸, koji su se slili u nemačke fabrike oružja. U narednim godinama stalno se povećava postotak koji se iz nacionalnog budžeta izdvaja za modernizaciju armije. Za 1939. izdvojeno je 32%, a za 1941. 46%.²⁹ Pored izdvajanja iz državnog budžeta, za vojne potrebe bio je donet niz unutrašnjih zajmova. Vlast je donela Zakon o rekviziciji i Zakon o građanskoj mobilizaciji.³⁰ Celokupna de-

²⁴ Ј. Петров, *Въоружаване и материално-техническо осигуряване на Българската армия през втората световна война*, Известия на ИВИ, София 1979, Том 28, стр. 37—56.

²⁵ Протокол от заседание на Министарски савет Но 33, 27. февруар 1936.

²⁶ Д. Казасов, цит. дело, стр. 611.

²⁷ Д. Казасов, цит. дело, стр. 623.

²⁸ Бюджет за приходите и расходите на царство България за 1939. бюджетна година, „Држ. вестник“ Но 22, 31. ян. 1939; Но 24, 3. феб. 1941; Но 11, 16. ян. 1943; Но 297, 30. дек. 1943. год.

²⁹ Исто.

³⁰ Закон за реквизицијата — „Држ. вестник“, Но 65, од 23. март 1939, допуњен Но 168, 2. авг. 1941; Закон за грађанска мобилизација, „Држ. вестник“, Но 100, мај 1940.

latnost bugarske armije finansirala se na dva načina, zajmovima iz državnog budžeta i vanrednim zajmovima. Sem toga, Nemačka je i dalje davala Bugarskoj zajmove pod povoljnim uslovima.

Pregled izdvajanja sredstava za armiju³¹

Tabela — 2

Godina	Nacionalni budžet (u mil. leva)*	Izglasani zajam	Vanredni zajam	Za vojnu opremu (MTS)	Svega
1940.	57.832	376.748.740	845.739.404	333.814.507	1.556.302.651
1941.	58.990	418.619.163	957.109.331	911.459.565	2.287.188.059

Novembra 1939. odobren je zajam u iznosu od 45 miliona maraka.**

Donošenje ovih zakona i izdvajanje enormnih sredstava, bugarska vlada je pred narodom opravdavala potrebom da Bugarska stvori armiju adekvatnu drugim balkanskim zemljama, s ciljem da očuva državnu nezavisnost i objavljeni neutralitet. Kasnije, porastom političkih apetita, izjavljuje da joj je potrebna snažna armija radi ostvarivanja »nacionalnog ujedinjenja«. Ono što narod nije znao, bila su ogromna zaduženja Bugarske prema Nemačkoj.

Organizacija bugarske armije

Treći rajh i Bugarska nastojali su da svoje ciljeve na Balkanu ostvare bez razaranja i žrtava. Kao garancija bilo je potrebno da se stvari snažna Bugarska armija odana Nemačkoj. Stoga političko i vojno rukovodstvo Bugarske u periodu 1939—1941. značajnu pažnju posvećuju armiji.

Iako je taj period u bugarskoj istoriografiji poznat kao period neutraliteta i nezavisnosti, ipak je Bugarska u to vreme najpoverljiviji saveznik Trećeg rajha na Balkanu.

Strategijska reorganizacija bugarske armije započela je od sredine 1939. godine. U to vreme bugarsku vojsku su sačinjavale četiri armije u kojima je bilo deset pešadijskih divizija, dve »brze« konjičke divizije, Vojno vazduhoplovstvo (VVS), Ratna mornarica (VMF) sa ukupno 72.250 oficira, podoficira i vojnika.³²

Sredinom jula 1939. godine formirana je Prikrivena armija za obezbeđenje bugarske jugoistočne granice i teritoriju Trakije od even-

³¹ Буџет за приходите и разходите на царство България за 1944. „Буџетна година, София 1944.“

* Ас. Чакалов, Националния доход и разход на България 1929—1945. год. София 1946, стр. 80, 117.

** Тадашњи новчани курс је био 1 рајхсмарка за 32,5 лева или 50 драхми, АМВиР, ф. 1, оп. 1, а. е. 113, л. 9—11.

³² Централна војна архива, (даље: ЦВА), ф. 7, оп. 9, а. е. 390, л. 15—15.

tualnog napada od strane Turske. Ovu armiju sačinjavaju 2, 3, 8, 10. i 11. pešadijska i jedna brza divizija.³³ Taj sastav je ojačan 2, 3. i 8. graničnim pukom i 3. vazdušnom armijskom eskadrilom. Sve jedinice činile su Prikrivenu armiju jačine 100.000 ljudi, koja je 18. jula 1939. zaposela prigraničnu liniju, spremna da brani Bugarsku od turske agresije.³⁴

Uporedo sa formiranjem 9. i 10. pešadijske kadrovske divizije tokom prve polovine 1939. godine i Prikrivenu armije jula meseca, u drugoj polovini iste godine sprovodi se program obuke rezervista. Time je izvršena delimična mobilizacija. Bugarska armija je, prema planu o potpunoj mobilizaciji, krajem 1939. godine mogla da mobiliše 641.390 lica.³⁵ Tokom septembra 1940. godine mobilizirano je 170.000 ljudi.³⁶ Sem toga, bugarska vlada u okviru priprema za nastupajuće događaje preduzima niz aktivnosti: organizuje vojne vežbe, probne mobilizacije, obuku rezervnog sastava s ciljem povećanja bojeve gotovosti, brojnog stanja i tehničke opremljenosti svoje armije. Pored navedenog, predstavnici Glavnog štaba vojske 2. februara 1941. putuju u Rumuniju na sastanak sa komandantom nemačke 12. armije feldmaršalom Fridrihom Listom radi potpisivanja sporazuma o prelasku nemačke armije na teritoriju Bugarske. U sporazumu je bilo navedeno da se bugarska armija neće upotrebiti za napad na Grčku, već da čuva svoju teritoriju od napada bilo koje balkanske zemlje. Međutim, Bugarska je nastavila sa mobilizacijom novih snaga, čime je izvršena popuna 11. i 12. pešadijske divizije.

Početkom 1941. stvorila je armiju od 295.000 pripadnika, 25.000 u trudovima (radnim jedinicama) i 28.250 ljudi u sastavu bugarskih državnih železničkih jedinica (BDŽ). Tokom juna 1941. formira se 5. armija kojom se zaposedaju anektirana područja u Jugoslaviji.³⁷ Međutim, krajem decembra 1941. Bugarska objavljuje rat SAD i Velikoj Britaniji i to se navodi kao povod za novu mobilizaciju. U stvari, pravi razlog je sve veći zamah ustanaka u Jugoslaviji i Grčkoj i angažovanje nemačkih jedinica na Istočnom frontu. Stoga se u Bugarskoj formiraju nove jedinice koje se upućuju na okupirana područja u Jugoslaviju i Grčku.

Prema Hitlerovoj strategiji, Bugarska armija imala je zadatak da štiti obalu Egejskog mora od eventualnog napada Engleza, brani svoje granice, obezbeđuje pozadinu nemačkim jedinicama od napada Turaka i zameni nemačke jedinice u Jugoslaviji koje bi bile upućene na Istočni front. Pored armije koja je izvršavala taj zadatak, u strategiji o uspostavljanju okupacijske vlasti bile su predviđene jake i brojne policij-

³³ Л. Петров, *Организационни проблеми на развитието на Българската армия през Втората световна война*. „Военноистор. сборник“, 1978, бр. 4, стр. 27—29.

³⁴ Л. Петров, *Външнополитички причини и условия...*, стр. 87.

³⁵ Исто.

³⁶ ЦДИА, ф. 1077, оп. 1, а. е. 1, лист 46. Од тога у Армији 125.846, Трудове (радне) јединице 18.000 и ЕДЖ 23.126 лица.

³⁷ ЦВА, ф. 25, оп. 2, а. е. 194, л. 79; АГШ, ф. 7, оп. 8, а. е. 390, л. 15—16; Л. Петров, *Комплектуване на Българската армия с личен с'став (1939—9. септември 1944)*, „Военноистор. сборник“, 1982, бр. 5, с. 69—70.

ske snage. Stoga je stari policijski aparat morao da bude radikalno reorganizovan sa brojnim organizacijskim, kadrovskim i materijalno-tehničkim izmenama.

Organizacija bugarskog policijskog aparata 1939—1941.

Organizovanje bugarske policije kao dela političkog sistema monarhističke »bespartijske« vlade, započelo je donošenjem Zakona o državnoj policiji, 23. jula 1937.³⁸ Reorganizacijom državnog sistema izvršena je centralizacija i ojačana izvršna vlast. U administrativnom pogledu, postojećih 16 okruga, zamenjeno je sa sedam oblasti, sastavljenih od 84 sreza.³⁹ Time je ukinuta samostalna opštinska policija, a formirana jedinstvena centralizovana državna policija. Organizaciona struktura policije bila je sačinjena od tri vida:⁴⁰ 1. Opšta državna policija, koja je uključivala policijske organe u Direkciji policije, opština, autonomnim udruženjima, finansijsku policiju u bankama itd. 2. Posebna državna policija koja se sastojala od specijalizovanih državno-policijskih organa u različitim državno-administrativnim službama, kao što su: poreske, šumske, granične, putne i druge. 3. Privatne službe sa policijskim ciljevima (privatna policijska biroa, agenture).⁴¹ Direkcija policije je bila vrhovni centralizovani organ za izvršavanje, rukovođenje i kontrolu celokupne policijske aktivnosti u zemlji. Njena struktura bila je zakonom uređena. Na čelu Direkcije bio je direktor, neposredno za njim u hijerarhijskom smislu bili su dva glavna policijska inspektora, zatim sekretar Direkcije, a njemu ravan po dužnosti bio je načelnik odseka Državne bezbednosti. U Direkciji policije bili su samostalni sledeći odseci: državna bezbednost, uniformna policija, školskopripremni, kriminalistički i administrativni odsek, kao i snabdevačko odeljenje. Vertikalna struktura Direkcije policije data je u tabeli 3.

Zakonom iz 1937. u postojećih sedam oblasnih uprava (sofijska, bugarska, plovdivska, plevenska, starozagorska, šumenska i vračanska) formirane su službe državne bezbednosti, kriminalističke i administrativne, koje su vršile policijsku aktivnost bez da ograničavaju rad centralnih policijskih organa.

Teritorija Bugarske bila je podeljena na 84 sreska policijska rejona, a rukovodstvo željezničkoputne policije povereno sofijskom, plovdivskom, nezdrenском i gornjeorahovskom etapnom komandanstvu. U policijskim ustanovama, formacijsku organizaciju činili su policijski oddeli s različitim brojnim stanjem. Do 50 policajaca bile su manje formacije, namenjene redovnoj policijskoj službi. Od preko 50 policajaca bile su sačinjene veće formacije, a namena im je bila sprečavanje demonstracija i nereda većih razmera.

U Zakonu se kategorički određivalo da su oblasni direktori i okolijski upravnici ujedno bili i načelnici svim vidovima policijskih organa

³⁸ Државен вестник, Но 157, София, 23. јули 1937.

³⁹ Исто, Но 38 (притурка) 19. мај 1934.

⁴⁰ Љубомир Юрков, Полицейският институт в годините на откритата монархофашистска диктатура 1937—1944. „Военноисторически сборник“ 1989, бр. 5, стр. 78—94.

⁴¹ Државен вестник, Но 152, 23. јули 1937.

Organizacija policijskog aparata⁴³

Tabela — 3

Odsek	Odeljenje i aktivnost	Služba, biro
1 Državna bezbednost	<ul style="list-style-type: none"> — Odeljenje »A« pratnja i borba protiv komunističkih organizacija — Odeljenje »B« praćenje i prismitra emigrantskih i nacionalno-revolucionarnih organizacija, špijunaža i kontrašpijunaža — Odeljenje »V« kontrola nad bivšim partijama »rodoljubivim« organizacijama, profesionalnim savezima i organizacijama, štampi, itd. Sva tri odeljenja vrše internaciju. Tokom 1941. formiraju se Odeljenje »G« za kontrolu štampe i Odeljenje »D« za kontrolu raznih udruženja 	
2 Kriminalistika	Istražno odeljenje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Biro za statistiku 2. Biro centralne kartoteke
3	Odeljenje za identifikaciju	<ol style="list-style-type: none"> 1. Biro za daktiloskopiju 2. Biro za opasna lica 3. Biro za istragu 4. Služba kriminalističkog instituta i biro za fotografije
4 Uniformna policija i školsko pripremni odsek	Državno policijsko školstvo	Policajski kursevi u oblasnim policijskim ustanovama
5 Administracija policije	Odeljenje za adrese, pasošne i kontrolu stranaca, Odeljenje za policijsku kontrolu, borbu protiv socijalnih štetnih, Željezničko-putna policija	
6	Odeljenje za snabdevanje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Materijalna i računska sekcija 2. Bankarska služba <ul style="list-style-type: none"> — Policijska štampa 3. Tehnička služba <ul style="list-style-type: none"> — automeh. i oružane radionice 4. Tel. i radio službe, zdravstvena služba i služba za socijalnu zaštitu

⁴³ L. Jurukov, cit. delo, str. 82.

u njihovim oblastima. Za povećanje efikasnosti policijske delatnosti u upravama svake oblasti bile su formirane služba državne bezbednosti, kriminalistička i administrativna služba. Od 1937. uvedeni su i činovi u policiji: mlađi komandir III, II i I stepena, stariji komandir III, II i I stepena. U policijskim stanicama smešteni su narednici, kandidati za narednika, stražari, obični i mlađi.⁴² Takva organizaciona struktura bugarske policije zadržala se do kapitulacije Bugarske uz neznatne promene, samo u povećanju broja oblasnih direkcija, i broja policijskih stanica i pripadnika policijskih formacija, naročito na okupiranim područjima.

Donošenjem Zakona o administraciji i policiji još više se centralizovala uprava policije i stekla veća ovlašćenja, a naročito odeljenje »A« koje je vodilo borbu protiv komunista, antifašista i drugih demokratskih snaga. Sem redovnog sastava policije, kao unutrašnja snaga za očuvanje monarhofašističkog sistema vlasti, delovali su i agenti — provokatori. To su bile grupe iz fašističkih organizacija, nacionalsocijalističkog pokreta, saveza bugarskih nacionalnih legionara (SBNL), »Narodne zaštite«, »Otec Pajšij«, »Ratnik« i drugi, koji su se ubacivali u redove demokratskog pokreta i o svemu obaveštavali policiju. Tako je stvorena politička policija koja je bila potčinjena direktoratu specijalno formiranog Biroa za antidržavne ideje (ADI). Načelnik ADI bio je viši oficir iz vojne obaveštajne službe, a brojno stanje oko 400 osoba.⁴³ Takođe su tokom 1939. obaveštajna služba Generalstaba armije i Direkcija policije pojačale aktivnost.

Povećanjem policijskog aparata, narašle su i potrebe za nabavkom materijalno-tehničkih sredstava, čak za 70%. Tokom 1939. godine za policiju je odvojeno 258.519.296 leva, a 1941. godine 590.095.000 leva iz nacionalnog budžeta.⁴⁴ U narednim godinama, naročito na okupiranim područjima, paralelno su rasli brojno stanje i izdaci.

Sastav i organizacija policijskog aparata pretvorili su Bugarsku u najjaču policijsku silu na Balkanu u to vreme. Ona je terorom, zločinima i drugim metodama zastrašivanja uspevala da osigura vlast caru Borisu i monarhofašističkoj vladi za vreme troipogodišnjeg slugovanja Hitleru i okupacije teritorija i naroda u Jugoslaviji.

Pristupanje Bugarske Trojnom paktu

Nakon potpisivanja Trojnog pakta između Nemačke, Italije i Japana 17. septembra 1940. godine u Berlinu, 20. i 23. novembra 1940. njemu su pristupile Mađarska i Rumunija i to bez ikakvih poteškoća. Sa Bugarskom je to bilo znatno teže. S obzirom da se planovi cara Borisa i bugarske vlade nisu uvek uklapali u strategijske interese Rajha na Balkanu i da je postojala opasnost od neplaniranog ojačavanja bugarske armije, te njenog priključenja Sovjetskom Savezu ili Engleskoj, nemački ministar spoljnih poslova Joahim Ribentrop 16. novembra 1940.

⁴² Исто, Но 142, 23. јули 1937.

⁴³ Ж. Колев, *Сјуз на Българските национални легиони*, София 1976, стр. 45.

⁴⁴ С. Петрова, *Деветосептемвриската социалистическа революция 1944*, София 1979, стр. 99.

uputio je poziv bugarskom kolegi Iv. Pokovu da u roku od tri dana Bugarska pristupi Trojnom paktu.⁴⁶

Nakon ovog, telegrafskog ultimatuma, nastupio je period pregovaranja, laviranja i lukavstva. Period u kome je car Boris jedno razgovarao sa Hitlerom, a drugo sa svojom vladom. U isto vreme, narodu je ukazivao da mu preti opasnost, čime je opravdavao ogromne izdatke, pa mu je nametao i nove poreze, radne obaveze i vojnu mobilizaciju. Rok od tri dana za donošenje definitivne odluke uspaničio je bugarsku vladu, pa je ministar Popov sutradan uputio telegram bugarskom opunomoćenom ministru u Berlinu Draganovu kojim traži da ovaj zamoli Ribentropa da se odloži definitivna odluka. Odluka je sa tri, odložena na deset dana, čime je Nemačka učinila prvi ustupak Bugarskoj.

Nemačko-sovjetski sporazum o nenapadanju još više je podstakao uzdržanost i kolebljivost bugarske vlade. Zbog toga, car Boris i ministar Popov 18. novembra tajno posećuju Hitlera i Ribentropa u Berghofu. Po povratku u Sofiju car Boris je izjavio da je sa Hitlerom razgovarao u vezi pristupanja Trojnom paktu, a ne o učešću u ratu.⁴⁷ Međutim, u dnevniku Vrhovne komande Vermahta zapisano je da su Hitler i car Boris razgovarali o nemačko-bugarskim napadnim operacijama u Makedoniji i Trakiji.⁴⁸

Nemačka nije bila zadovoljna time što Bugarska odugovlači pristupanje Trojnom paktu. Da bi se što pre rešila sporna pitanja, predsednik bugarske vlade B. Filov je 4. januara 1941. otpustovao u Nemačku, gde se u Salcburgu i Berhofu susreo sa Hitlerom i Ribentropom i vodio pregovore o što skorijem pristupanju Bugarske Trojnom paktu. Za uzvrat, Bugarskoj je obećano da će dobiti izlaz na Egejsko more od reke Marice do Strume.⁴⁹

Na sve ozbiljnije zbližavanje Bugarske Trećem rajhu reagovale su Engleska, SAD, Jugoslavija, Grčka i Turska, ali bez efekta. Sovjetski Savez je takođe bio izričito protivan da nemačka vojska zaposedne bugarsku teritoriju. SSSR nije tako daleko od Bugarske kao Engleska i SAD, sem toga, bugarski narod mu je tradicionalno naklonjen, pa je sovjetska vlada oštro reagovala, što je navelo bugarsku vladu da bude krajnje oprezna u pogledu pristupanja Trojnom paktu. U isto vreme, unutrašnji problemi u Bugarskoj nagoveštavali su udruživanje antifašističkih pokreta, što je za vladu predstavljalo posebnu opasnost. Stoga je štampi bilo zabranjeno da piše o Sovjetskom Savezu, a sve više se isticala »ispravna« politika Nemačke na Balkanu i nepobedivost nemačkih oružanih snaga.

Posle svih pregovora i priprema, vlada Bugarske je zvanično 8. februara 1941. obavestila Berlin da će pristupiti Trojnom paktu i zamolila da se svečani čin potpisivanja izvrši onog dana kada nemačke trupe budu spremne za pokret preko Dunava u Bugarsku i dalje za pohod na jug. Nakon svestranih priprema unutar zemlje i u oblasti spoljne diplomacije, ministar-predsednik Bogdan Filov je 1. marta 1941. otpustovao u

⁴⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 81.

⁴⁷ Исто, ф. 95, оп. 1, а. е. 2, л. 118.

⁴⁸ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Bd. I, 1. avgust 1940—41. December 1941, Zusammengestellt und erläutert Hans-Adolf Jacobsen, Bernar-Greafe Verlag Fur Wentwesen, Frankfurt am Main, 1965, s. 179.

⁴⁹ ADAP, XI, s. 804, 919—922.

Beč. Istog dana u dvoru Belvedere potpisao je protokol o pristupanju Bugarske Trojnom paktu. Ministri spoljnih poslova Nemačke i Italije Ribentrop i Galeacio Čano predali su Filovu pismo u kome, u ime svojih vlada, daju garanciju Bugarskoj za izlaz na Egejsko more.⁵⁰

Pristupanje Bugarske Trojnom paktu predstavlja logičnu posledicu pronemačke politike koju su dugo godina sprovodili car Boris i bugarske profaističke vlade. Svoje namere vlada Filova je dugo sakrivala glasovitom deklaracijom o očuvanju neutraliteta iz 1939. godine. Time se, u stvari, dozvolilo postepeno upućivanje nemačke armije u Bugarsku, čime je započeta praktična priprema bugarske vlade, armije i policije za uspostavljanje okupacionih sistema na anektiranim i okupiranim područjima.

Dolazak nemačke vojske na teritoriju Bugarske

Prisustvo nemačke vojske u Bugarskoj regulisano je sporazumom »Nojbaher« koji je potписан 1. februara 1941. u Rumuniji između predstavnika bugarskog Generalštaba i Glavne komande nemačke armije. Sporazumom je bilo predviđeno da sredstva za izdržavanje nemačkih vojnika obezbeđuje Bugarska narodna banka (BNB) na račun finansijskih dugova, a ukoliko takvih nema, BNB će se zadužiti kod nemačkih kreditnih kasa u Berlinu.⁵¹ Pravna pitanja nemačke vojske na teritoriji Bugarske takođe su regulisana ovim sporazumom. Predviđalo se da nemački vojni sud bude nadležan u slučaju prestopa. Na osnovu ovog sporazuma 21. februara 1941. godine u Bugarsku je upućeno 277 nemačkih vojnika iz diverzantske divizije »Bradenburg«, presvučenih u bugarsku uniformu, sa zadatkom da zaštite 24 strateška objekta od raznih saboraža.⁵² Krajem februara, još 178 nemačkih vojnika sa 8 velikih radio-stanica i 44 malih predajnika preduzeli su vazdušno-izviđačku službu na južnoj granici Bugarske.⁵³ Navedene grupe bile su prethodnica glavnini nemačkih snaga.

Hitler je za sređivanje stanja na Balkanu odredio snažnu armijsku grupaciju u sastavu: 12. armija, 1 tenkovska grupa i 8. vazdušni korpus. Komandanti su bili feldmaršal Vilhelm List, general-pukovnik Evala fon Klajst i general Rihthoven.⁵⁴ Nakon pristupanja Bugarske Trojnom paktu 1. marta 1941. istog dana započeo je prelazak nemačkih jedinica na teritoriju Bugarske. Iz navedenog armijskog sastava na bugarsku teritoriju su dislocirane 8 pešadijskih (46, 50, 72, 73, 76, 164, 198, i 294), 3 planinskih (4, 6 i 6), 1 motorizovana (60) i 5 tenkovskih (2, 5, 9, 11 i

⁵⁰ ADAP. D. 12/1 NR. 30, оп. 45—46, Душан Лукач, *Трећи рајх и земље Југоисточне Европе*, књ. II 1937—1941, Београд 1982, стр. 454.

⁵¹ Споразум „Нојбахер“, в. Известия на държавните архиви“, 1959, кн. 3, стр. 96—100.

⁵² Г. Гочев, *Бјуро Д-р Делиус*, София 1966, стр. 119, 127.

⁵³ ВИА, ф. МВ-ШЧВ, оп. 1, а. е. 2003, л. 1, 3, 5. Д. Сирков, цит. дело, стр. 459.

⁵⁴ *Deutschland im Weltkrieg*, Bd. 1, Berlin 1975, 3.543. Сire о tome Rumen Nikolov, *Някои впроси на българско-германските военни отношения (март 1941—август 1944)*; „Военноисторически сборник“, София 1988, бр. 6, стр. 37—53.

16) divizija, SS divizija, »Adolf Hitler«, 125. pešadijski puk i oko 280 aviona.⁵⁵

Brojno stanje nemačke armije koja je ušla u Bugarsku iznosilo je 680 hiljada ljudi.⁵⁶ Za nepunih 8 dana glavnina snaga bila je raspoređena na južnim granicama Bugarske.

VANČE STOJČEV

BUGARSKA U PRIPREMAMA ZA OKUPACIJU JUGOSLAVIJE (Prilog izučavanju »velikobugarske ideje« 1939—1941)

Rezime

Nemačko prodiranje u Bugarsku car Boris III i njegova vlada nisu shvatili kao gubitak suvereniteta i državne nezavisnosti, iako je to na-rodnu bilo sasvim jasno. Niz objektivnih (ekonomsko-privredna zavisnost, puna zavisnost u pogledu nabavke oružja iz Nemačke, veliki uticaj na oružane snage Bugarske putem industrije, instruktora i savetnika) i subjektivnih (ideološka bliskost dvaju vladajuća sistema, germanofilstvo većeg dela bugarske buržoazije, antikomunizam kao državna dok-trina, dugo prisutan revanšizam i revizionizam) uslova, snažno su uti-cali na vojno-političko utvrđivanje Hitlerove Nemačke u Bugarskoj. Iz-razita progermanska orijentacija bugarskog monarhofsističkog vrha, osiguravala je njegovu međunarodnu podršku od strane drugih zemalja Osovine, što je u situaciji visoke socijalne ugroženosti, predstavljalo snažnu podršku u očuvanju vlasti.

S druge strane, car Boris III i bugarska vlada, vođeni praktičnim razlozima i strateškim interesima na Balkanu, definisanih u formi »Ve-likoburskog programa«, u periodu 1939—1941. izvršili su teorijsku i praktičnu pripremu za događaje koji će se zbivati tokom 1941—1944. godine. Sprovođenje celovitih priprema u Bugarskoj manifestovalo se u izgradnji političke i ekonomske koncepcije, utvrđivanju profašističke ideologije, izgrađivanju vojnog i policijskog aparata sa glavnim oslon-cem na Nemačku. Sem toga, događaji iz ovog perioda jasno su ukazivali da će uspostavljanje i funkcionisanje okupacije zavisiti i od dezintegra-cionih procesa i međunacionalne složenosti na jugoslovenskom prostoru. Sa takvim pretpostavkama Bugarska je postala najpoverljiviji saveznik Nemačke na Balkanu, a 18. aprila 1941. nakon dobijanja odobrenja od Hitlera krenula je svim snagama (vojskom, policijom, političkom, sud-skom, školskom i crkvenom administracijom) u praktično realizovanje »Velikobugarskog programa«. Da bi takvu politiku prihvatala većina bu-garskog stanovništva, uz pomoć jake propagande, širila se ideja o »os-lobađanju« većito bugarskih teritorija i naroda i njihovom prisajedinje-nju »majci Bugarskoj«.

⁵⁵ ЦВА, ф. 22, оп. 3, а. е. 358, л. 2; а. е. 361, л. 347—355.

⁵⁶ Военоисторическа архива ШЧВ, оп. V, а. е. 2003, лист 19—22, 45; История на антифашистката борба в България 1939—1943. София 1976, стр. 299; Витка Тошкова, Третият рајх..., стр. 46.

VANČE STOJČEV

BULGARIA'S PREPARATIONS FOR THE OCCUPATION OF
YUGOSLAVIA (SUPPLEMENT TO THE RESEARCH OF THE »IDEA
OF GREAT-BULGARIA« 1939—1941)*S u m m a r y*

Emperor Boris III and his government did not see Germany's penetration into Bulgaria as a loss of sovereignty and independence, although the people of the country regarded it as precisely that. A series of circumstances, objective (economic dependence, full dependence on Germany for the acquisition of arms, Germany's great influence on Bulgarian armed forces through the industry, instructors and counselors) and subjective (the ideological affinity of the two regimes, the Germanophile inclinations of the Bulgarian bourgeoisie, anti-Communism as the official doctrine in both countries and shared revisionist tendencies), encouraged the strengthening of the military and political position of Hitler's Germany in Bulgaria. The decidedly pro-germanic orientation of the Bulgarian monarcho-fascist rulers ensured the support of other countries of the Axis to this regime which, in conditions of domestic hostility, gave the ruling class valuable aid in preserving power.

Emperor Boris III and the Bulgarian government, led by practical reasons and strategic interests on the Balkans, which were defined in the »Great-Bulgarian Program«, made theoretical and practical preparations from 1939 to 1941 for the events which would take place between 1941 and 1944. The preparations were manifested in the creation of political and economic concepts, the strengthening of the pro-fascist ideology and the building of a strong military and police force backed by Germany. Furthermore, the events of this period clearly showed that the success of the occupation would also depend on the processes of disintegration and inter-ethnic problems existent in Yugoslavia. Bulgaria became Germany's most trusted ally on the Balkans. Having received Hitler's permission on 18 April 1941, Bulgaria began to put into effect the »Great-Bulgarian Program« with all its forces (military, police, political, legal, educational and church administration). In order to ensure the support of public opinion for this policy, the idea of »liberating old Bulgarian« territories and people and their »union with mother Bulgaria« was spread with the aid of powerful propaganda.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

POVRAĆAJ JUGOSLOVENSKOG ZLATA IZ SAD POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalan naučni rad

UDC: 336.74:674.412.1(497.1)(091)

ABSTRACT: Tema ovoga rada je transport, blokada, deblokada i korišćenje jugoslovenskog zlata, koje je bilo pohranjeno u Nacionalnoj banci u Vašingtonu 1939—1948. godine. Rad se temelji na dokumentima iz Diplomatskog arhiva Saveznog ministarstva inostranih poslova u Beogradu.

Jugoslavija je pre Drugog svetskog rata u Londonu čuvala 55.000 kg zlata. Kada je Velikoj Britaniji zapretila opasnost da bude napadnuta od Trećeg rajha, jugoslovenska vlada je zlato iz Londona razaračima prebacila u SAD. Kod Federalne rezervne banke u Njujorku deponovano je 41.667 kg, dok je ostalo, prema raspoloživim podacima, smešteno nešto u bankama Kanade, a nešto u argentinskim bankama.

Zlato koje je bilo smešteno kod Federalne rezervne banke u Njujorku 24. marta 1941. godine stavljeno je pod kontrolu i zabranu raspolaganja u smislu Zakona o postupanju sa stranom imovinom, da ga kvislinške vlade ne bi upotrebile za vođenje rata.¹

Pored monetarnog zlata u iznosu od 46.000.000 US\$, blokirana je još i imovina jugoslovenske države i jugoslovenskih građana:

— gotov novac, depozit i zlatan novac —	28.400.000	US\$
— hartije od vrednosti — — — —	1.200.000	"
— interesi u trustovima i nepokretnostima —	1.100.000	"
— interesi u kontrolisanim preduzećima —	900.000	"
— razno (privatna potraživanja) — —	5.700.000	"
SVEGA:		37.300.000 US\$
— monetarnog zlata — — — —	46.000.000	US\$
— novac i hartije od vrednosti — — — —	37.300.000	"
U K U P N O:		83.300.000 US\$ ²

¹ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (dalje: DASMIP), broj 44878/47; opširnije o ovom problemu autor izlaže u posebnoj knjizi koja je u štampi.

² DASMIP, Nota Department of State, od 9. marta 1946. ambasadi FNRJ u Vašingtonu, br. 8405, fs. 60, II/1.

Jedino je Jugoslovenskoj kraljevskoj vladi bilo dozvoljeno da može koristiti monetarno zlato i sve ostale vrednosti za svoje potrebe, kako u emigraciji, tako i za pomoć svojim organizacijama u zemlji. Ona je to obilato koristila i utrošila ga u vrednosti od 24,000.000 US dolara.

Posle završetka rata, vlada FNRJ je avgusta 1946. godine predložila vladi SAD da se povedu pregovori o deblokiranju jugoslovenske imovine u SAD. Dana 22. avgusta iste godine, upućena su dva pisma američkoj vladi; u jednom se govorilo o zlatu, a u drugom o prihvatanju poluslužbenog američkog predloga da se povedu pregovori o deblokiranju ostale jugoslovenske imovine u SAD.³

Notom od 26. marta 1947. godine, vlada FNRJ je još jednom službeno tražila pokretanje razgovora o deblokaciji jugoslovenske imovine i ponovila svoju želju da se ovo pitanje što pre reši putem pregovora o uspostavljanju normalnih finansijskih i ekonomskih odnosa između dve zemlje. Izrazila je spremnost da odredi svoje predstavnike za pregovore o deblokiranju, ostavljajući američkoj vladi da odredi mesto i vreme pregovora.

Posebnom notom od 27. marta 1947. godine, vlada FNRJ je izrazila spremnost za rešenje pitanja američke imovine u Jugoslaviji. U noti je navela da u tom cilju želi da stupi u pregovore sa vladom SAD, nglasivši da, prema jugoslovenskom Zakonu o nacionalizaciji, vlasnici nacionalizovane imovine imaju pravo naknade.

Vlada SAD je odgovorila na obe note i predložila da pregovori počnu 19. maja 1947. godine, što je sa jugoslovenske strane srdačno prihvaćeno. Pregovori su vođeni u Vašingtonu.

Odmah u početku razgovora, predstavnici SAD su, nasuprot stavu jugoslovenske vlade, povezali pitanje deblokacije jugoslovenske imovine u SAD, u prvom redu zlata, sa rešenjem potraživanja američkih državljana u Jugoslaviji (između ostalih i folksdojčera koji su iz Jugoslavije proterani kao saradnici nacističke Nemačke, a kasnije dobili američko državljanstvo), zatim američkih preduzeća i druge imovine, na 42,300.000 US dolara, od čega 41,300.000 za industrijska preduzeća, 700.000 za zgrade i 300.000 za poljoprivredna dobra.⁴

Iz ovoga se vidi da su pregovaračke strane u samom početku pregovora bile na različitim pozicijama, pa su pregovori prekinuti, da bi bili nastavljeni za vreme drugog zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Jugoslovenski predstavnici tada nisu prihvatali neke zahteve predstavnika SAD (da se sumom od 25,000.000 dolara pokriju sva američka potraživanja), ali su izrazili spremnost da se izvesna suma blokirane jugoslovenske imovine u SAD uloži kod neke zajednički izabrane finansijske institucije, kao garancija da će jugoslovenske obaveze biti podmirene, s tim da se ostali iznos deblokira.

Na sastanku sa državnim sekretarom SAD, održanom 12. novembra 1947. godine u Vašingtonu, predstavnici FNRJ su predložili da se do završetka pregovora o američkim potraživanjima u Jugoslaviji zadrži 5,000.000 dolara od blokirano zlata.⁵

³ Isto, Aide memoire Ambasade SAD u Beogradu, od 13. januara 1947.

⁴ Isto, Nota ambasade FNRJ u Vašingtonu od 3. januara 1948.

⁵ Isto, Izveštaj ambasade FNRJ u Vašingtonu od 14. novembra 1947.

Vlada FNRJ je preko svoje ambasade u Vašingtonu početkom januara 1948. godine dala inicijativu za dalje pregovore oko deblokiranja zlata. U noti koju je predala američkom podsekretaru dat je istorijat pregovora, kao i kritička ocena dotadašnjih postupaka američke vlade, navodeći da se svako dalje odugovlačenje predaje jugoslovenske imovine i zlata pod bilo kakvim izgovorom, može smatrati kao namerno ometanje privredne obnove Jugoslavije i njenog učešća u obnovi Evrope.⁶

Ministarstvo inostranih poslova SAD, notom od 14. januara 1948. godine, odgovara na dotadašnje jugoslovenske predloge i navodi da su američka potraživanja, na osnovu do tada utvrđenih zahteva američkih državljana za nacionalizovanu imovinu u Jugoslaviji, 42,000.000 dolara i to: za dva aviona oborenih nad Jugoslavijom avgusta 1946. nelikvidirani računi između SAD i Jugoslavije po Zakonu o zajmu i najmu, civilna pomoć i drugi sitni dugovi. U noti je napomenuto da američka vlada, u želji da dođe do kompromisa, pristaje da primi paušalni iznos od 20 miliona dolara, kojima bi se pokrila nacionalizovana američka imovina u Jugoslaviji, a za ostale dugove da se sačini sporazum u iznosu koji bi mogao da se isplati i u dinarima. Jugoslovenska vlada je odbila ovaj predlog, a američka vlada svoju ponudu više nije smatrala obaveznom. I, kada je izgledalo da su pregovori došli u fazu mirovanja, američka vlada je ponudila nove predloge, u kojima je istakla da američka imovina u Jugoslaviji iznosi 50,000.000 dolara i na određeni način prigovorila Jugoslaviji što ne učestvuje u Maršalovom planu. Na kraju je izražena želja da se pregovori oko rešavanja deblokacije zlata i druge imovine Jugoslavije u SAD i obratno, nastave.

Vlada FNRJ je preko svoje ambasade u Vašingtonu 4. februara 1948. godine obavestila vladu SAD da nije nikada uslovjavala niti pak pristajala na uslovljavanje deblokiranja rešenjem pitanja američkih potraživanja u Jugoslaviji, ali je prethodno o svemu tome obavestila Ekonomsko-socijalni savet UN na Šestom zasedanju, sa obrazloženjem da je stav vlade SAD u suprotnosti sa Breton-vudskim sporazumima da menjanjem karaktera depozita, vrši diskriminaciju prema Jugoslaviji.⁷

Ekonomsko — socijalni savet UN se proglašio nenađežnim za sporove između dveju država, pa iz tih razloga ovo pitanje nije ni raspunjano.⁸

Sredinom maja 1948. godine, došlo je do sporazuma da se povežu pitanje deblokacije i američkih potraživanja. Američki predstavnici su sredinom juna predložili globalni iznos kompenzacije od 17,000.000 dolara za pokriće svih potraživanja i 45,000.000 dinara za obaveze po Zakonu o zajmu i najmu. S obzirom na ekonomsku blokadu Jugoslavije od strane SSSR-a i socijalističkih zemalja, vlada FNRJ je prihvatile predlog vlade SAD, iako je iznos previsok.⁹

U tom smislu, 19. jula 1948. godine potpisana su dva ugovora. U ime Jugoslavije, ugovor je potpisao Obren Blagojević, ministar finansija u vlasti FNR Jugoslavije, a u ime SAD, državni sekretar Džordž Maršal (George Marchall). Po odredbama prvog ugovora, Jugoslavija se

⁶ Isto, Izveštaj ambasade FNRJ u Vašingtonu od 3. januara 1948.

⁷ Isto, Ekonomski i socijalni savet UN, br. 624.

⁸ Organizacija ujedinjenih nacija, dokument E/764 od 9. marta 1948.

⁹ DASMIP, Nota američke vlade od 22. juna 1948.

obavezala da SAD plati 17,000.000 dolara na ime nacionalizovane ili na bilo koji drugi način oduzete američke imovine.

Po drugom ugovoru, koga su potpisala pomenuta lica, SAD se obavezala da deblokira jugoslovensko monetarno zlato, koje se nalazilo u američkim bankama u iznosu od 47,000.000 dolara. Po ovom ugovoru, Jugoslavija je primila obavezu da na ime civilne pomoći i nekih drugih sitnih američkih potraživanja, uplati 45,000.000 dinara, s tim da ovu sumu ne uplaćuje američkoj banci, već povremeno američkoj ambasadi u Beogradu, za tekuće potrebe.

Čvima ugovorima, predviđene su i komisije stručnjaka čiji je zadatak bio da pripreme dokumentaciju radi izvršenja odredaba ugovora. Komisije su odmah formirane i pristupile radu. S obzirom da su odnosi SAD i Jugoslavije bili dobri, izvršenje ugovora je realizovano do kraja 1954. godine.¹⁰

NIKOLA ŽIVKOVIC

POVRAĆAJ JUGOSLOVENSKOG ZLATA IZ SAD POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Rezime

Posle izbijanja Drugog svetskog rata, jugoslovenska vlada je u SAD prebacila iz Londona, gde je do tada čuvano, 55.000 kg zlata jugoslovenske države. U Federalnu rezervnu banku smešteno je 41.667 kg, a ostalo je ostavljeno u bankama u Kanadi i Argentini. Zlato, smešteno u Njujorku, stavljen je pod kontrolu i zabranu raspolaganja, da ga kvislinške vlade ne bi upotrebile za vođenje rata.

Posle završetka rata, vlada FNRJ je 1946. godine preduzela mere kod vlade SAD da se povedu razgovori o deblokiranju jugoslovenske imovine u SAD. Nakon višegodišnjih pregovora zlato je deblokirano krajem 1954. godine, pošto je FNRJ ispunila ugovorne obaveze u vezi nacionalizovane ili na bilo koji drugi način oduzete američke imovine.

¹⁰ Isto, The Department of State Bulletin, Vol. XIX 1948, 1. avgust 1948, P. 137.

NIKOLA ŽIVKOVIC

THE RESTITUTION OF YUGOSLAV GOLD BY THE USA AFTER
WORLD WAR II

S um m a r y

Following the outbreak of World War II, the Yugoslav Government transferred from London, where it had previously been kept, 55.000kgs of gold belonging to the Yugoslav state. 41.667kgs of gold were deposited in the Federal Reserve Bank while the rest was placed in banks in Canada and Argentina. The gold in New York was deposited under a clause prohibiting its disposal in order to safeguard it against misuse by the quisling government during the war.

When the war ended, the Government of FNRJ¹ initiated talks with the US Government in 1946 for having the property of Yugoslavia in the US released. In 1954, after years of negotiations, the gold was released, the FNRJ having honored contractual obligations regarding American property which had been nationalized or otherwise taken.

¹ FNRJ, Federativna Narodna Republika Jugoslavija — Federal People's Republic of Yugoslavia

KRITIKE I POLEMIKE

TOMA MILENKOVIC

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

NEDOSLEDNOST U PRIMENI ISTORIJSKE METODOLOGIJE

(Kosta Nikolić, BOLJŠEVIZACIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE 1919—1929, Istorische Beiträge, Beograd 1994)

Februara 1994. godine iz štampe je izšla omanja monografija (183 stranice) mr Koste Nikolića pod navedenim naslovom. Tekst knjige predstavlja izmenjen i skraćen rukopis autorovog magistarskog rada »Ilegalnost kao oblik delovanja KPJ 1921—1919. (Istorijske i sociopsihološke posledice stvaranja partije profesionalnih revolucionara u Kraljevini SHS).« Rad je odbranjen 15. juna 1993. na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Naslov štampanog dela je atraktivniji, ali je naslov prvobitnog rukopisa više odgovarao njegovoj sadržini.

Monografija ima predgovor, uvod, tri dela, spisak izvora i literature, registar ličnih imena i popis skraćenica. Uvod »Zaverenička udruženja i diktatura proletarijata od Babefa do Lenjina« (str. 19—28) podeljen je na tri glave. Deo prvi »Partija profesionalnih revolucionara« ima dve glave: I. »Jugoslovenski komunisti i revolucija (do 1921)« (31—48) i II. »Struktura ilegalne partije« (49—84), deo drugi »Država i komunisti — povratna veza« dve glave: I. »Država i revolucionarna delatnost« (87—115), II. »Sukob jugoslovenske i separatističke konцепције u KPJ« (116—147) i deo treći »Fenomen ilegalnosti KPJ — socijalno-političke dimenzije«, takođe dve glave: I. »Socijalna osnova KPJ« (151—163) i II. »Psihološki profil pripadnika ilegalne organizacije« (164—189). Svaka glava je podeljena na više manjih poglavljia, tako da je celokupna materija pregledno izložena.

U predgovoru je data globalna ocena prethodne istoriografije o radničkom pokretu u međuratnom periodu i ukazano na metodološke i druge probleme u radu. Izuzimajući samo jednu monografiju, sva ostala, obimna istoriografska produkcija o toj problematici dobila je oštete negativne ocene. Šta mladi magistar zamera svojim prethodnicima? On ih optužuje: »Svesno su zaobilazeće ključne teme, a isticane su ideološke parole umesto empirijski proverljivih znanja.« Depersonalizovali su istoriju. »U najvećem broju radova, govori se o klasnoj borbi, radničkoj klasi, buržoaziji, teroru države — nema ličnosti« (9). (uvek ista kao T. M). »Njena [KPJ] socijalna osnova ostala je neistražena.« »Svaki štrajk ili radnička manifestacija, morali su biti vođeni od komunista« (10). »Kada se pisalo o radničkom pokretu, on je veštački deljen na »revolucionarni« i »reformistički« — »revolucionarni« je, naravno, izrazito pozitivno vrednovan.« »Samo su štrajkovi sa političkim zahtevima

bili izraz zaštite klasnih prava i u tom pravcu je prema njima zauziman vrednosni sud» (11), tvrdi on. O ostalim autorovim ocenama kasnije ćemo više govoriti.

Poznata je sklonost većine mladih da potcenjuju rezultate rada prethodnika i precenjuju svoja dostignuća, smatrajući da »ono pravo« sa njima počinje. Tim iskušenjima nije odoleo ni Kosta Nikolić. Međutim, ona su kod njega igrala nižerazrednu ulogu. Dominirajuća karakteristika njegovog rada je unapred postavljeni cilj da po mogućnosti satre i u prah i pepeo pretvori sve komunističko u periodu 1919—1929. godine. Istu sudbinu je namenio i prethodnoj istoriografskoj literaturi, koja se tom problematikom bavila. Rečeno nikako ne treba shvatiti kao integralnu odbranu svega napisanog iz te oblasti — kao da prethodna istoriografija nije imala sitnih i krupnih nedostataka, pa i promašaja i da se na sve to ne sme ukazivati. Kvalitet je zavisio od ličnosti autora, stanja izvora i niza drugih okolnosti. U svakom slučaju, reći indirektno da ništa prethodno ne vredi je neozbiljno i predstavlja obično preterivanje. Nije li tako generalnom negacijom prethodnika autor pripremao teren za kasnije nekorišćenje te literature, čak ni onda kada su u pitanju obične činjenice, kako bi ispalо da je u svemu prvi? Da ne bismo ostali samo na goloj i ničim argumentovanoj kvalifikaciji, u svojoj kritici ćemo se zadржati uglavnom na njegovim krupnijim faktografskim greškama i netačnim ocenama, nastojeći da svoje primedbe argumentujemo.

Tih proizvoljnih ocena ima već u citiranim stavovima iz predgovora. Pisac ovih redova se bavio i istorijom radničkog pokreta između dva svetska rata. U granicama mogućnosti pratio je svu istoriografsku produkciju koja se odnosila na taj period. Posebno pažljivo je čitao radove iz oblasti radničkog pokreta, ali se ne seća da je naišao na bilo koji ozbiljniji naučni rad u kojem »nema ličnosti«. Proveravao je taj utisak i kod svojih kolega i dobio isti odgovor. Tvrđnja, da su prethodni radovi iz istorije radničkog pokreta depersonizovani je obična proizvodnost. Biće da je tu misao autor našao kod nekog neistoričara, ona mu se svidela, pa je pripisao celokupnoj istoriografiji radničkog pokreta.

U nas je relativno dovoljno pisano o sindikatima u međuratnom razdoblju (a naročito o nekim od njih), pa je utoliko lakše ustavoviti neosnovanost autorove tvrdnje, da su »istoričari KPJ« vođstvo svakog štrajka ili manifestacije pripisivali komunistima. Dovoljno je konsultovati bilo koji od tih radova pa se uveriti u suprotno: štrajk je uvek vezivan za onoga koji ga je vodio.¹ Netačna je i autorova tvrdnja da su prethodni istoričari »veštački« podelili radnički pokret na »revolucionarni« i »reformistički«. Taj pokret se sam organizaciono i politički pocepoao. Među njegovim delovima su dominirale takve opreke, vladala takva omraza i vođena tako oštra i istrebljivačka borba, da se to često

¹ U navedenom duhu nije pisao ni Josip Cazi, predratni skojevac i komunista, predratni i posleratni sindikalni funkcioner (vid.: *Nezavisni sindikati (1921—1929)*, knj. II, Zagreb 1964, 93—320), a da ne govorimo o profesionalnim istoričarima (vid.: Milenko Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 246—348; Miroslav Stiplović, *Razmah strokovnega gibanja na Slovenskem 1918—1922*, Ljubljana 1979; Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941*, Sarajevo 1977, Milica Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1921—1929*, Beograd 1979, 190—266, 323—363).

ne može poređiti ni sa njihovim odnosom prema klasnom protivniku. Iсторијари су у том погледу само верификовали постојеће стање.

Nije tačno да су prethodni istoričari pozitivno gledali samo na štrajkove sa »političkim zahtevima«. Koliko je ovom kritičaru poznato u Jugoslaviji je od stvaranja Kraljevine SHS do 1929. vođen samo jedan veliki politički štrajk — onaj od 21. jula 1919., dok su svi ostali imali isključivo ili pretežno ekonomski karakter. Iсторијари су obrađivali i te druge štrajkove. Uostalom, evo шта сам autor piše na svojoj 157. stranici: »Prema podacima sa 1. kongresa Nezavisnih sindikata, u Jugoslaviji je od 1921. do 1926. godine bilo 1069 štrajkova i drugih akcija u kojima se tražila veća nadnica.« »U Srbiji su od 1919. do 1928. godine uzrok najvećeg broja štrajkova — 56,30% — bile niske zarade, zatim zbog produženja radnog vremena — 11,60%, zbog različitih pitanja nadnice — 18,41%.« Saberemo li navedene procente, dolazimo do cifre od 86,31% štrajkova zbog zarada i radnog vremena — dakle iz ekonomskih razloga. Ni onih preostalih 13 i nešto procenata štrajkova nisu bili politički.² O ekonomskim štrajkovima radničke klase Jugoslavije do 1929. pisali su i drugi autori.³ Mladom Nikoliću ovo neće biti poslednji put da protivureči samom себи.

Moglo se очekivati da će autor praviti manje grešaka i promašaja kada pređe na konkretno izlaganje svoje teme, jer je za taj deo rada vršio istraživanja. Međutim, очекivanja se ne ispunjavaju. Govoreći o Srpskoj socijaldemokratskoj partiji kao preteči komunizma i boljševizma kod nas, autor konstatiše: »Kruti centralizam, svojstven Lenjinovom modelu, ustoličen je u SSDP već na njenom 2. kongresu (1904). Statut, tada usvojen, propisao je da se »organizacije [a mi dodajemo i pojedinci — T. M.] moraju pokoravati odlukama partijske Uprave i stoje pod njenom kontrolom«. Uprava je mogla da ukine pojedine organizacije« (34). Da bi što više istakao »kruti centralizam« SSDS i uverljivo ga doveo u vezu sa »Lenjinovim modelom«, autor nije prezao ni od »frižiranja« citiranog teksta. Član 9. pomenutog Statuta SSDS glasi: »Mesne organizacije i povereništva dužni su izvršavati odluke Glavne partijske uprave i stoje pod njenom kontrolom. Neispravne organizacije Glavna partijska uprava može ukinuti.« Pozivanje na »Lenjinov model« trebalo je neupućenim čitaocima da sugerise zaključak kako su srpski socijalisti još tada kopirali boljševike, što je apsurdno. Naime, boljševici se na istorijskoj sceni pojavljuju tek 1903., kao jedno krilo u Ruskoj socijaldemokratskoj radničkoj partiji, a organizaciono su se izdvojili tek 1912. godine. Te 1904. godine, u tek stvorenoj SSDS, verovatno, niko nije znao nešto bliže o Lenjinu i boljševicima, jer su svi bili okrenuti nemačkim i austrijskim socijalistima. Šta bi trebalo reći za Statut Narodne radikalne stranke u Srbiji čiji je 13. član davao ovlašćenje Glavnom odboru da »razrešava odbore [okružne, sreske i mesne — T. M.], koji bi i pored opomena radili protivno načelima i interesima stranke«?⁴ Slične odredbe su imali statuti i nekih drugih savremenih srpskih građanskih stranaka.

² Poslednje podatke autor preuzima iz dela Petra Milosavljevića, *Položaj radničke klase u Srbiji 1918—1929* (Beograd 1972), a on je istoričar.

³ Kao nap. 1.

⁴ Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, 446.

Međutim, govoreći o KPJ krajem 1920. autor tvrdi da u njoj »nije bilo unutrašnje kohezije i povezanosti, jer je struktura ostala socijal-demokratska. Članstvo je bilo individualno, bez posebnih odredaba o vezivanju za neku od organizacija« (45). Poslednja rečenica nije jasna, naročito neupućenima u ovu problematiku, ali se iz celog konteksta može naslutiti autorovo mišljenje da SSDP i KPJ do kraja 1920. nisu bile kruto centralizovane organizacije, što protivureči prethodnoj tvrdnji.

Govoreći o uzrocima prelaska »većine srpskih socijalista« sa socijal-demokratskih na komunističke pozicije, autor kaže: »Važan faktor može da bude Oktobarska revolucija — ona je omogućila da se poveruje u ono što je nemoguće« (36). Zaboravivši na ove reči, pet stranica kasnije autor kategorički tvrdi da je do »skretanja srpskih socijalista ulevo (u klasnom smislu) u boljevizam« došlo »pod uticajem ratnih razaranja u Srbiji i socijalnih napetosti koje su iz toga mogle da proisteknu. [Kao da one u praksi nisu proisticale — T. M.] Situacija nije bila takva u Sloveniji, pa slovenački socijalisti zato i nisu došli na kongres ujedinjenja« (41). Dakle, prvo je uzrok skretanja srpskih socijalista u komunističkom pravcu mogao da bude uticaj Oktobarske revolucije u Rusiji, a zatim ratna razaranja u Srbiji. U stvari, »kriva« su oba ta faktora i neki nepomenuti. Opaska u vezi Slovenije je nedozvoljeno uprošćena. Jer, ako slovenački socijalisti nisu odmah posle rata pošli sa komunista usled toga što u njihovoј pokrajini nije bilo razaranja kao u Srbiji, kako objasniti činjenicu da je najveći deo radničke klase u Dalmaciji prosto pohrlio u komunističke redove ili iskazivao neskrivenе simpatije prema toj struci, iako ni ovde nije bilo ratnih razaranja? U Dalmaciji se u celom međuratnom periodu među radnicima nije uspeo partijsko-politički ukoreniti nijedan nekomunistički pravac. U Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni i Hercegovini i Vojvodini takođe nije bilo ratnih razaranja, pa su ipak radnički redovi pocepani; u prva dva slučaja na komuniste, centrumaše i desne socijaliste, dok u Vojvodini uopšte nije bilo centrumaša. U Srbiji desni socijalisti su bili tako malobrojni, da su samo u Beogradu uspeli da stvore slabašnu organizaciju, čiju su polovinu činili ljudi došli »iz preka« posle rata. Sve to pokazuje da su problemi mnogo brojniji i kompleksniji nego što autor misli. Oni su u našoj istoriografiji uglavnom zadovoljavajuće razrešeni, ali se on nije potrudio da upozna tu literaturu.

Deo rada koji govori o prvim ilegalnim komunističkim organizacijama u Jugoslaviji pun je netačnosti, proizvoljnosti i nedorečenosti, iako o toj problematici u nas postoji solidna literatura. Nevolja je u tome što autor nije imao volje da se s njom temeljno upozna, već je koristio najnepouzdanije izvore. Da bi se sve to ispravilo, dopunilo i dovelo u red, mogao bi se napisati novi rad, opširniji od autorovog, što je ovom prilikom nemoguće. Zato ćemo ukazati samo na neke greške.

Vidnu ulogu u prvim ilegalnim organizacijama jugoslovenskih komunista igrao je Ivan Matuzović. Za njega Nikolić kaže da je »Srbin iz Vojvodine« koji se »u zarobljeništvu [u Rusiji] izjašnjavao kao Hrvat« (38). Stvarno je on bio pekarski radnik iz Bosanskog Šamca, po narodnosti Hrvat. Odmah u produžetku autor piše da su se Filip Filipović, Lazar Vukićević i Nikola Grulović »februara 1919. godine u Budimpešti« sastali sa Belom Kunom. Tom prilikom »odlučeno je da KP Mađarske

finansijski pomaže revoluciju u Jugoslaviji» (38). Sastanak u Budimpešti održan je oko 10. februara, a citirana odluka nikako nije mogla da bude doneta, jer u to vreme mađarski komunisti još nisu bili na vlasti te ni sami nisu imali dovoljno novca, već su ih finansijski podržavali ruski boljevici.⁵

Iz Budimpešte je jugoslovenska komunistička trojka krenula za Jugoslaviju. U Novom Sadu su bili 13. ili 14. februara.⁶ Posle toga, Filipović više nikada nije odlazio u Mađarsku. Zato je netačna autorova tvrdnja da su on, Matuzović i Drobni »formirali 29. marta 1919. 'Jugoslovensku komunističku frakciju' u Mađarskoj, koja je imala 60 članova povratnika iz ruskog zarobljeništva.« Pouzdano se zna da se Filipović u to vreme nalazio u Beogradu, gde je sudelovao na prethodnim dogovorima za kongres ujedinjenja jugoslovenskih socijaldemokratskih partija.⁷ Oko 25. marta (a ne 29) formirana je Jugoslovenska frakcija Međunarodne socijalističke federacije, tako što su se ujedinile dotad posebne Jugoslovenska komunistička i Jugoslovenska socijaldemokratska grupa. Povratnici iz Rusije su činili manjinu članstva Frakcije.⁸

Vezana za te prve ilegalne komunističke organizacije u Jugoslaviji je i autorova pogrešna i neprecizna tvrdnja da je »početkom juna 1919. u Zagrebu [...] uhapšen Alfred Dijamantštajn, kurir Jugoslovenske komunističke frakcije u Mađarskoj, poverenik Bele Kuna«, koji je »imao zadatku da potpuno pripremi teren za izvođenje revolucije« u Zagrebu. Pre svega, Dijamantštajn nije uhapšen početkom juna već mesec i po dana kasnije. Sve ostalo rečeno u vezi te ličnosti zbrkano je i nejasno. Kako će čitalac primiti obaveštenje da kurir »ima zadatku da potpuno pripremi teren za izvođenje revolucije«? On će se odmah upitati da li je Dijamantštajn bio samo tehničko lice za prenošenje poruka i slično ili organizator visokog ranga koji priprema socijalističku revoluciju? I te dileme su rešene u našoj istoriografiji.⁹ Trebalo je samo pročitati već napisano.

Nepažljivom čitanju dokumenata i literature ili njihovom naknadnom nedozvoljenom »friziranju«, autor ostaje dosledan i kada (na str. 39) tvrdi da su iz Mađarske u Kraljevinu SHS dolazili »teroristi za podizanje revolucije.« Potvrdu za rečeno nalazi u izveštaju koji su 21. oktobra 1919. iz Beča L. Vukićević, I. Matuzović [a mi dodajemo i Franjo Ljuština] poslali u Moskvu. Mesto iz izveštaja koji su pomenuta trojica uputili u Moskvu glasi: »Ovaj težak položaj našeg pokreta [u Jugoslaviji — T. M.] pogoršan je i samostalnom propagandom nekih organa Mađarske Sovjetske republike, koji su, bez obzira na to što je u Budimpešti bio specijalni delegat C[entralnog] p[artijskog] veća [SRPJ(k)] (drug Vučićević) i što je tamo bila naša grupa sa jakim vojničkim odredom —

⁵ Više o tome vid.: Toma Milenković, *Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ, Socijalizam*, 1/1979, 164—167.

⁶ Isto, 167.

⁷ Isto, 172—174.

⁸ O toj problematici je prvi opširno i dokumentovano, na osnovu mađarske štampe, arhivskih i drugih izvora pisao mađarski istoričar Kővágó László (rodom iz Sente) u delu *A Magyarországi Delszlovok 1918—1919-ben* (Budapest 1964, str. 178—179).

⁹ Toma Milenković, *Vladimir Čopić u jugoslovenskom radničkom pokretu (decembar 1918—jun 1921)*, u zborniku radova: *Život i djelo Vladimira Čopića*, Rijeka 1978, 110—114.

ipak slala u Jugoslaviju elemente koji ne samo što ne znaju naš jezik, već su i bez znanja naših organizacija preduzimali akcije.¹⁰ Dakle, u citiranim redovima nema ni aluzije o slanju »terorista za podizanje revolucije«, već o samostalnom upućivanju mađarskih agitatora u Jugoslaviju.¹¹

Opsednut tajnim komunističkim terorističkim organizacijama, autor nekriticke prima svaki podatak koji o njima govori. Tako prihvata kao verodostojne konfuzne i često protivurečne izjave Dijamantštajna, koje je ovaj pod batinama davao na saslušanjima u policiji. Po tim izjavama ispada da je 1919. Filip Filipović »bio glavni organizator ilegalnih, terorističkih organizacija u Kraljevini« SHS (39). Rezultati dosadašnjih istraživanja više ozbiljnih naučnih radnika pokazuju da u Jugoslaviji 1919. nije bilo terorističkih komunističkih organizacija, ali da su postojele ilegalne komunističke organizacije. Između te dve vrste organizacija postoji bitna razlika. Problem je autora što je ne uočava, ili što to ne želi.

Jedan od najznačajnijih momenata u životu ilegalnih komunističkih organizacija u Jugoslaviji 1919. godine jeste osnivačka konferencija Jugoslovenskog revolucionarnog komunističkog saveza »Pelagić«. O tom ilegalnom skupu istoričari su decenijama pisali na osnovu sećanja Nikole Grulovića, jednog od najvažnijih aktera konferencije. Sećanja su data tridesetak godina nakon događaja i, iz razumljivih razloga, sadrže netačnosti i nepreciznosti. Te podatke i danas preuzima Nikolić (ili piše i mimo njih), iako je u međuvremenu publikovan verodostojan izveštaj sa tog skupa. Po Nikoliću, osnivačka konferencija pelagićevaca »održana je 2. marta 1919. godine u Sremskim Karlovcima, a prisustvovalo je oko 30 ljudi« (40). Međutim, sovjetski istoričar J. N. Ščerbakov je početkom sedamdesetih godina pronašao izveštaj, koji su rukovodioci pelagićevaca, posle svoje osnivačke konferencije, uputili Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika) u Moskvu. Iz njega se vidi da je konferencija održana 9. marta 1919. i da je sudelovalo 48 delegata. Iz drugih izvora znamo da je skup radio u napuštenom kamenolomu ispod Stražilova na Fruškoj gori u blizini Sremskih Karlovcaca. Inače, izveštaj je stampan u publikaciji kuće u kojoj Nikolić sada radi¹² i nije bilo nikakvih teškoća da do njega dođe. Taj izveštaj sadrži i druge podatke za kojima autorov rad prosto vapi.

Napominjemo da autor nije koristio ni druge publikovane dokumente dragocene za svoju temu, a objavljene u »Prilozima za istoriju socijalizma«.¹³ Kao da je osećao averziju prema tom časopisu (zbog njegovog

¹⁰ Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine (priredio T. Milenković), PIS, knj. 6, Beograd 1969, 354.

¹¹ Citirane reči jugoslovenske komunističke trojke zasnivaju se na izveštaju Mate Simulčaka iz Osijeka podnetom Matuzoviću u prvoj polovini maja 1919. U njemu se još konkretnije govori o nekompetentnoj agitaciji agitatora iz Mađarske u Osijeku i njegovom zaledu. Integralni tekst tog izveštaja vid. u: Nekoliko dokumenata..., 340—341.

¹² J. N. Ščerbakov, Novi dokumenat o učešću jugoslovenskih internacionalista povratnika iz Sovjetske Rusije u borbi revolucionarnih snaga radničkog pokreta Jugoslavije za stvaranje KPJ, PIS, knj. 9, Beograd 1973, 333—346.

¹³ Vid. npr.: Danilo Kecić, Dve sudske presude pelagićevcima, PIS, knj. 5, Beograd 1968, 611—632; T. Milenković, Nekoliko dokumenata..., PIS, knj. 6, 331—

naslova) smatrajući, verovatno, da se u njemu ništa vredno ne može objaviti! On nije konsultovao veliki broj studija, članaka, pa čak ni jednu obimnu monografiju,¹⁴ koja se direktno odnosi na njegovu temu. Mogao je da ne prihvati zaključke svojih prethodnika, ako su netačni, ali nije imao razloga da ignoriše i materijalne činjenice, ako su provere pokazale da su one nesporne.

Formulišući zaključak o onome što je prethodno rekao o ilegalnim komunističkim organizacijama, autor piše: »Došli su po zadatku [iz Rusije] — dizanje revolucije, osvajanje vlasti i tako se ponašali — izdavali su naređenja. Jedino što ih je rukovodilo, bila je revolucija. Postepeno je došlo do raskoraka između ilegalnih organizacija i vodstva SRPJ(k), koje nije želelo da otvoreno stane iza njih...« Taj »revolucionarni pokret bio je vezan *isključivo za Hrvatsku*, pre svega na demarkacionoj liniji prema Mađarskoj i imao je antijugoslovensku podlogu«. »U prvom planu bilo je rušenje tek stvorene države« (40—41). Koliko netačnosti i insinuacija na tako malom prostoru! Ako su jugoslovenski komunisti i došli iz Rusije sa pomenutim zadacima, oni nisu »izdavali naređenja« nikome drugome nego sebi samima (ako je to moguće) i onima koji su ih dobrovoljno sledili. Nije sačuvan nijedan dokumenat (niti je ko o tome pisao) koji bi potvrdio »raskorak« između ilegalnih komunističkih organizacija i vodstva SRPJ(k). Protiv veza sa »ilegalcima« nisu se u ovo vreme izjašnjavali ni budući centrumaši.¹⁵ Druga je stvar što su se vrhovi SRPJ(k) ogradiili od ilegalnih komunističkih organizacija, kada su ove otkrivene od strane policije i mnogi njihovi členi ljudi pohapšeni i izvedeni na sud. U takvoj situaciji od vodstva SRPJ(k) se nije ni moglo očekivati da se solidariše sa ilegalom, pa da celu partiju dovede pod udar zakona i eventualne zabrane. Ono se ponašalo racionalno i poricalo sve što je moglo da ga tereti. Inače, mreža ilegalnih komunističkih organizacija bila je daleko šire rasprostrta od prostora koji navodi autor. Ona je zahvatala ceo pojas između Save i Drave, Bosnu (pre svega njen severni deo), Banat, Bačku, Baranju i Beograd.¹⁶ U planu je bilo proširivanje ilegalnih organizacija i na ostale delove zemlje, ali su to omela velika hapšenja komunista. Komunisti nisu 1919. želeli da ruše Kraljevinu SHS iz nacionalnih već iz socijalnih pobuda.

Nikolić se opravdano dugo zadržava na Vukovarskom kongresu ju-
na 1920, ali i tu čini brojne promašaje. On ističe da se na kongresu »Naj-

¹⁴ Ubavka Vujošević, *Pisma Ilike Milkića upućena Lenjinu i Komunističkoj internacionali (1918—1921)*, PIS, knj. 5, Beograd 1968, 539—577.

¹⁵ Miroslav Nikolić, *Komunistička partija Jugoslavije od Obzname do osnivanja NRPJ*, Beograd 1979, 482.

¹⁶ Na Kongresu ujedinjenja Živko Topalović je predložio da se verifikuju mandati pelagićevaca, što je kongres prihvatio. Pored toga vid.: Živko Topalović, *Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji*, London 1960, 62, 73—74.

¹⁷ O tome u nas postoji relativno bogata literatura, a mi navodimo samo najvažnije radove: Bogumil Hrabak, *Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, knj. III (za god. 1965—1966), Priština 1967, 109—138; Ivan Očak, *Povratnici iz Sovjetske Rusije u borbi za stvaranje ilegalnih komunističkih organizacija uoči Prvog kongresa SRPJ(k)*, Historijski zbornik, Zagreb 1974—1975, 1—14; Isti, *Borba jugoslavskih internacionalistov za ideje Oktjabra u Jugoslaviji u 1918—1921. g.*, Moskva 1971; Toma Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, Beograd 1968, 112—123, 185—188; Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1818—1941*, Novi Sad 1969.

veća diskusija vodila oko toga kako treba da se osvoji politička vlast — putem izbora ili putem diktature, kroz sovjete.« Vlast se ne osvaja diktaturom nego ustankom, ratom, revolucijom, dakle, borbom. To potvrđuje i sam autor kada samo neki red kasnije citira stav iz usvojene rezolucije, koji glasi: »Diktatura je sredstvo svake klase koja hoće da održi političku i ekonomsku vlast u svojim rukama« (42). To je sitna nepreciznost u odnosu na autorovu ocenu Programa KPJ usvojenog na Vukovarskom kongresu. Za njega se kaže da je »pun fraza i parola, bez životne realnosti«. »Drugo važno pitanje je koliko je on mogao da nađe odjeka među onima kojima je bio namenjen? Nimalo, jer i nije bio nikome namenjen osim Komunističkoj i[nternacionali]« (44). Tvrđnja se odnosi na vreme kada je KPJ imala 65.000 članova koji su plaćali članarinu, dolazili na partijske skupove, disciplinovano izvršavajući sve što je partija od njih zahtevala. Sem toga, autor verovatno »zaboravlja« da je KPJ samo dva meseca kasnije na opštinskim izborima osvojila uprave u svim većim gradovima Srbije i Makedonije (Beograd, Šabac, Valjevo, Kragujevac, Užice, Pirot, Niš, Leskovac, Prizren, Skoplje, Veles), da je na parlamentarnim izborima 28. novembra 1920, uprkos pritisku od strane vlasti, osvojila 59 mandata i postala treća stranka u Jugoslaviji po broju poslanika. Pri tome je KPJ u izbornoj agitaciji izričito nastupala sa svojim maksimalnim partijskim programom. To se naglašava u svim partijskim dokumentima. Očigledno je da je autor u ovom slučaju svoje želje postavio ispred realnosti.

Mladi autor boluje od »zaboravnosti«. Od početka svog rada ponavlja da su komunisti neprekidno živeli sa idejom revolucije. A posle Vukovarskog kongresa »od posebnog značaja je bila kritika [od strane centrumaša — T. M.] koja je upućena rukovodstvu [KPJ] zbog orientacije na oružani ustankak« (45). Međutim, započinjući na istoj stranici izlaganje o odnosu jugoslovenskih komunista prema parlamentarizmu, on naglo menja stav pa kaže: »KPJ je bila protivnik parlamentarizma, jer je on bio u suprotnosti sa revolucijom i diktaturom proletarijata. U praksi je, međutim, *sva njena aktivnost u legalnom periodu bila podređena samo jednom cilju — osvajanju što većeg broja glasova i poslaničkih mesta* prilikom izbora za Konstituantu.« Samo stranicu i po ranije, pisac nam saopštava da, prema partijskom programu, proletarijat »mora da primeni takva sredstva koja će uvući 'široke mase' u velike borbe i akcije, u otvoreni sukob sa 'buržoaskom državom'. Posebno se naglašava da nije moguć bilo kakav kompromis. Sredstva mirne borbe stavljeni su u drugi plan.« Izloženi zaključci su u očiglednoj kontradikciji, pa čitalac ostaje u dilemi, da li je, po njemu, KPJ želela vlast u državi da osvoji revolucijom ili glasačkim kuglicama, jer podređivanje »svih« partijskih aktivnosti »samo jednom cilju« — osvajanju što većeg broja poslaničkih mandata, trebalo je da ima za cilj i posledicu preuzimanje vlasti u državi mirnim putem.

Posle Vukovarskog kongresa produbile su se razlike između komunista i centrumaša. Po autoru, »Prvi krug neslaganja bio je 'kobni princip homogenosti', po kome u partiji treba da vlada samo jedna struja«, tj. komunisti (44). Razlozi korektnosti su obavezivali autora da čitacce obavesti da je zahtev za formiranje »opredeljene partijske većine, ne samo za isti program nego i za istu taktiku partije i sa istovetnim razumevanjem međunarodne i unutrašnje političke situacije,« prvi

istakao dr Živko Topalović,¹⁷ centrumaški prvak, u diskusiji pred Vukovarski kongres, u trenušku kada je verovao da će centrumaši imati većinu na kongresu i dobiti vođstvo partije. U politici se takvi nagli obrti događaju, a dužnost je istraživača da ukazuje na njih i objektivno ih tumači.

Govoreći o isključenju centrumaša iz KPJ, pisac kaže: »Rukovodstvo KPJ reagovalo je na sednici od 10. decembra 1920. godine. Većina nije bila za isključenje već za oštru kritiku, ali je odlučujući bio stav Kominterne, pa je 153 potpisnika Manifesta [opozicije KPJ] isključeno iz partije« (45). U ovom citatu sadržane su dve netačnosti i jedna nepreciznost. Odmah posle pojave brošure *Naša sporna pitanja — Manifest opozicije KPJ* sredinom oktobra 1920. u Centralnom partijskom veću KPJ nije bilo jedinstvenog gledanja na taj čin. Jedan deo članova je zahtevao da se potpisnici Manifesta odmah isključe iz KPJ, drugi da se sa tom odlukom sačeka dok ne prođu izbori za Konstituantu, a treći su se izjašnjavali protiv isključenja, zalažući se samo za oštru kritiku. Samo činjenica da su potpisnici *Manifesta opozicije KPJ* isključeni iz partije posle skupštinskih izbora, pokazuje da je najbrojnija bila srednja struja, jer je ona ostvarila svoju volju. Autor je broj isključenih iz KPJ, iz nepoznatih razloga, uvećao za 100. Dovoljno je pogledati spisak potpisnika, čija su imena navedena u pomenutoj brošuri u odluci CPV,¹⁸ pa će se videti da se radi o 53 centrumaša iz Beograda. Doduše, sa *Manifestom* su se na neviđeno solidarisala i 62 centrumaša iz Bosne. Za njih je CPV rešilo da se pozovu pred partijski sud, pa ako se saglase sa *Manifestom*, onda i oni da se isključe.¹⁹ Inače, Kominterna se nije direktno mešala u spor, kako bi se to moglo shvatiti iz citiranog teksta. Činila je to indirektno, preko anticentrumaški intoniranih dokumenata usvojenih na njenom Drugom kongresu, održanom u drugoj polovini jula i početkom avgusta te godine.

Kosta Nikolić više nego ijedan njegov prethodnik zaobilazi ono što mu ne odgovara, pa o određenim događajima i procesima ili uopšte ne piše ili ih samo ovlaš spominje, a oni su ključni za razumevanje kasnijih zbivanja. On ignoriše i dokumente koji nisu u skladu sa njegovim željama, a insistira na onima koji na neki način potvrđuju njegove unapred stvorene konstrukcije. Tako i ne pominje pokušaj vlade da prosti prokrijumčari kroz Skupštinu antikomunistički zakon (uredbu) o redu i radu²⁰ i suspendovanje legalno izabrane i u dužnost uvedene komunističke opštinske uprave u Beogradu. Njegovu pažnju nije zavredila ni militarizacija rudara i železničara, te dve najbrojnije branše među radnicima, kojom im je oduzeto pravo na štrajk i borbu za popravljanje ekonomskog položaja. On ne analizira ni Obznanu, kojom je vlasta krajem 1920. pod nikad dokazanim izgovorom da komunisti spremaju oružani prevrat, zabranila rad svih komunističkih organizacija, zapečatila im prostorije, zaplenila svu imovinu i započela progone širo-

¹⁷ Drugi (Vukovarski) kongres KPJ... (priredili Ubavka Vujošević, Vujica Kovačev), Beograd 1983, 289.

¹⁸ Isto, 268—269. Pored toga vid.: T. Milenković, *Socijalreformistički pravac...* 237—240.

¹⁹ Isto, 269.

²⁰ Vid.: Branislav Gligorijević, *Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretku u državi*, u: *Istorija 20. veka*, Zbornik radova X, Beograd 1969.

kih razmiera. Obznana je praktično pogodila većinu zaposlenih, bez obzira na njihovu partijsko-političku pripadnost. Na osnovu Obznane je policija progona nepoćudne, a oni se protiv toga nisu mogli žaliti sudu, jer ova nije bila pravni akt. Protiv Obznane su se oštro izjasnili poznatiji pravnik Slobodan Jovanović i radikalni prvak Stojan Protić, kvalifikujući je kao neustavni i nezakoniti akt. Sve to Nikolić ne pominje, a bitno je, jer je kod dela komunista stvorilo čvrsto uverenje da se u Jugoslaviji ništa ne može postići legalnom borbom, a kod izvesnog broja, da treba pristupiti individualnom teroru protiv najviših nosilaca državnih vlasti. Bez ovih predznanja, kasnija događanja ostaju nejasna, postupci pristalica individualnog terora nemotivisani, kao delo patoloških zločinaca. Na atentate je vlada početkom avgusta 1921. odgovorila Zakonom o zaštiti države i dvadesetogodišnjim gonjenjem komunista. Kulminaciju je ta zakrvljenost dostigla u surovom međusobnom uništavanju tokom Drugog svetskog rata. Žestoka osveta komunista, započeta u toku rata, nastavila se i po njegovom završetku, kada su komunisti došli na vlast. Sada oni silaze sa vlasti, a već se javljaju ljudi koji bi na neki način da vrate Zakon o zaštiti države i sve ono što ga je pratilo. Ti iz istorije nisu ništa naučili.

Autor se u svom radu nekoliko puta vraća Sloveniji i uvek piše sa nepoznavanjem lokalnih prilika. Tako on kaže da je posle Prvog svetskog rata »kod slovenačkih komunista bilo teško formirati rukovodstvo zbog velikog odliva u socijal-demokratiju« (73). Misao je nejasna. Ako se odnosi na prelazak istaknutijih komunista socijaldemokratima posle formiranja komunističke stranke sredinom aprila 1920, onda je to netačno. Slovenačkim i ostalim istoričarima je poznato da se samo jedari — Rudolf Golouh, pred izbore za Konstituantu, vratio u Jugoslovensku socijaldemokratsku stranku.²¹ A ako se misli da ti sposobni ljudi nisu ni prišli komunistima, ni to nije tačno. Jér, nešto kasnije autor piše: »Slovenački komunistički pokret intelektualno je bio vrlo snažan i dobro je poznavao situaciju u Sloveniji i time obara ono što je prethodno rekao. Logično je pretpostaviti da je od intelektualno jakih ljudi, koji uz to poznaju lokalne prilike, lako formirati rukovodstvo.

Iz činjenice što su slovenački socijaldemokrati poslednji prišli komunistima i što Slovenija, kao industrijski najrazvijeniji deo Jugoslavije, »nikada [nije] u potpunosti prihvatile komunističku ideologiju« (127), autor izvodi zaključak da je komunizam u Jugoslaviji u najmanju ruku bio neprirodna pojava. Pri tome gubi izvida dugogodišnji prethodni i tekući uticaj austrijske socijaldemokratije na proletarijat Slovenije, kao i na činjenicu da je u toj pokrajini odmah posle rata izvršena najpotpunija zakonska i praktična zaštita i osiguranje radnika. Pre nego igde u Jugoslaviji, ovde je uvedeno osmočasovno radno vreme i drugi oblici higijensko-tehničke zaštite. Uvedeni su radnički poverenici i berze rada. Izvršeno je najpunije osiguranje radnika u bolesti i od povreda na radu, ali i u nezaposlenosti. Toliko se žurilo sa izlaženjem u susret radničkim zahtevima, da bi se predupredio njihov bunt, da opštine prikupljeni porez nisu slale centralama, već su prvo podmirivali potrebe lokalnih nezaposlenih, a prosleđivale su dalje ono što preostane. Svim tim merama radnici su »kupljeni« da ostanu mirni i da ne idu

²¹ Vid. npr. T. Milenković, *Socijalreformistički pravac...*, 271—278.

ulevo. Oni nisu bili prinuđeni da posežu za radikalnim sredstvima borbe i da prilaze komunistima. Međutim, kada se u Sloveniji vlast učvrstila, radnici su postepeno izgubili većinu pomenutih »privilegija« i svedeni su na nivo svojih drugova iz ostalih delova Jugoslavije. Tek tada su prišli komunistima. O tome postoji dobro dokumentovana istorijska literatura.²²

Autor naročito insistira na novcu koji su jugoslovenski komunisti dobijali iz Mađarske Bele Kuna i Rusije, gledajući u tome čin korupcije i »kupovanja duša.« On opširno piše o tome, jer smatra da time kompromituje komuniste (75—78). Pri tome pravi dosta grešaka, ali se mi na svima njima ne možemo zadržavati. Međutim, istoričari su i dosad pisali o toj temi, ali ne mnogo, ne stoga što su želeli da sakriju »grehe« komunista, nego zato što su imali na raspolaganju manje podataka. Nikolić ili ne zna za tu literaturu ili ne želi da je pominje. Definitivna reč o tome moći će da se kaže tek kada Rusi otvore za javnost novčane dokumente Kominterne, za koje se zna da postoje.

Veliku pažnju Nikolić poklanja aferi nastaloj oktobra 1921. posle hapšenja Sime Markovića i Ilije Milkića u Beču, kojom prilikom je policija kod Miklića pronašla veću sumu novca (76—77). Autor o tome piše dosta zbrkano i nejasno, tako da čitalac ne zna šta stvarno стоји iza svega. Čini se da mu je namera bila da čelne ljude KPJ, Markovića i Mikića, predstavi kao ljude koji su pokrali partijske pare. (To je brutalno jasno rekao u prvobitnom rukopisu ovog rada). On piše: »Indikativno je da se I. Milkić [...] naglo povukao iz političkog života 1922. godine. Prema zapisniku koji je sačinjen 20. aprila 1922. godine u policijskoj direkciji Uprave grada Beograda, odlučeno je da se Milkiću vratiti zaplenjeni novac prilikom njegovog povratka u Jugoslaviju.« Uslov je bio da ga ovaj »deponuje u banku i omogući policiji stalni uvid u stanje svog računa. Druga obaveza bila je da se novac ne sme upotrebljavati u političke svrhe« (76).

Autor nije rekao kad i kako je Milkić stigao u Beograd. On se tada stvarno nije ni vratio, jer bi bio uhapšen odmah na granici, novac mu oduzet i nikada vraćen. To je bila praksa jugoslovenske policije onog vremena prema komunistima koji dolaze u zemlju iz inostranstva. Sve što je citirano odnosi se na Policijsku direkciju u Beču. Da se Milkić uistinu nije vratio u zemlju 1922. vidi se iz njegovih sećanja i pisama Dragiši Lapčeviću iz 1924. i 1925. godine iz Beča, kojima ga obaveštava da se politički pasivizirao i da živi u materijalnoj bedi.²³ (Znači, vratio je pare partiji.) A beogradski list *Politika* je 9. jula 1926. stampao sledeću vest: Odeljenje Državne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS »odobrilo je povratak u domovinu Iliju Milkiću«, istaknutom komunistu od 1918. godine. Od te godine boravio je u Švajcarskoj, Rusiji i Beču, »gde se i danas nalazi«. Milkić je dao obećanje da će se manuti svake politike i komunističke propagande.

²² Toma Milenković, *Pričvremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji (od kraja Prvog svetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Zagrebu, vol. 11, Zagreb 1982, 134—145.

²³ Arhiv Srbije, Zbirka dokumenata Dragiše Lapčevića, privremena signatura br. 1039 i 1040.

Šta je stvarno stajalo iza te afere? Saznavši iz austrijskih novina o hapšenju Markovića i Milkića i zapleni novca, suparnička grupa Triše Kaclerovića u KPJ u Beogradu odmah je otpočela pravu harangu protiv njih dvojice. Išla je dotle da ih je bez saslušanja isključila iz KPJ u vreme kada su se oni nalazili u zatvoru. Rukovodeći se frakcijskim interesima (iako frakcije u ovo vreme formalno još ne postoje), cilj joj je bio da ih trajno kompromituje kao kradljivce partijske imovine, dobije zaplenjeni novac (jer onaj koji drži kasu, drži i partiju) i za uvek ih onemogući u partiji. Kada je kampanja protiv Markovića i Milkića dostigla neverovatne razmere, u Kominterni je odlučeno da se obrazuje komisija od po jednog predstavnika obe zavadene grupe, dok je trećeg člana odredila sama Kominterna. Komisija je prokontrolisala rukovanje novcem i ustanovila da nije bilo nikakvih zloupotreba. Časnim ljudima bi to bio dovoljan razlog za obustavljanje dalje borbe. Međutim, za frakcijski podeljene i zaslepljene jugoslovenske komuniste to nije važilo. Međusobice su nastavljene uz obilato korišćenje insinuacija, podmetanja i kleveta.²⁴ Taj materijal je autor iskoristio tako da sugeriše čitaocu kako su i čelnici KPJ pljačkali svoju partiju.

Autor je uložio mnogo truda da bi objasnio odnos komunista prema vojsci Kraljevine SHS (78—84). Mogao je sebe da poštedi dosta muka da je konsultovao studiju Bogumila Hrabaka, *Komunistička partija Jugoslavije i oružana sila (od avgusta 1919. do avgusta 1921.)*.²⁵ Ali, autor ni ovaj rad nije koristio.

Dosta prostora autor je poklonio velikim suđenjima komunistima, pre svega procesu po vidovdanskom atentatu. Već u drugoj rečenici tog poglavlja kaže: »Komunistima je suđeno prema odredbama Zakona o zaštiti države«, pa citira početne članove toga Zakona (102—103). Međutim, pet stranica kasnije piše: »Bitna je činjenica da njima [komunistima — T. M.] nije suđeno po Zakonu o zaštiti države« (107). Autor je stvarno morao da utvrdi tako važnu činjenicu i saopšti je čitaocima, a ne da ih dovodi u zabludu, tvrdeći na jednom mestu jedno, a na drugom suprotno. Tačno je ovo poslednje, a drukčije nije ni moglo da bude. Rukovodeći komunisti su pohapšeni i optuženi za saučesništvo u pokušaju atentata na regenta Aleksandra, dakle za delo koje se desilo pre donošenja Zakona o zaštiti države. U svima državama koje drže do prava, zakoni se ne primenjuju retroaktivno. Pisac, dalje na zavijen način, zamera sudu što je rukovodećim ljudima te stranke priznao alibi, tj. da 26. juna 1921. nisu u Novom Sadu učestvovali u dogоворима za atentat na regenta. Njemu se čini da ti alibiji nisu verodostojni. U slučaju Čopića smeta mu što je svedok alibija bio Mile Budak (104), kasniji ustaški doglavnik, kao da je on to bio već 1921., kada ustaše nisu ni postojale. On sa žaljenjem konstatiše »da su olako prihvatanе izjave svedoka koje su išle u korist optuženih« (105). Kao da su sudije bile komunistički navijači! Prvaci KPJ su na procesu osuđeni na po dve godi-

²⁴ Izloženo proistiće iz sačuvane dokumentacije Kominterne, koju obilato koristi i autor, ali dokumente drukčije »čita«. Nešto od rečenog nalazi se i u radu Miroslava Nikolića, *Komunistička partija Jugoslavije od Obzname do osnivanja NRPJ, 197—199*. Oslanjajući se verovatno na insinuacije izložene u »aferi«, autor je generalno zaključio da je Marković u svojoj karijeri imao momenata »koristoljublja« (179).

²⁵ Tokovi Revolucije, IX, Beograd 1973, 3—64.

ne strogog zatvora. U vezi toga Nikolić zaključuje: »Dobili su minimalne kazne, kao da je sud mlađe države želeo da one budu vaspitne, preventivne, da javnim procesima i velikim publicitetom ukaže na 'štetnost' komunističke ideologije i da je maksimalno diskredituje« (107). Čim je sud odustao od optužbe o saučesništvu rukovodećih ljudi KPJ u pripremanju atentata, otpočelo je suđenje programu i delovanju KPJ. To izričito konstatiše i sam autor (105). A taj program je donet na javnom kongresu, kojem su prisustvovali policijski predstavnici delegirani od strane Ministarstva unutrašnjih dela. O programu je pisala sva komunistička štampa u zemlji. U celini je objavljen u Beogradu (ćirilicom) i Zagrebu (latinicom). Sve stampano u Jugoslaviji je moralno da prođe kroz cenzuru, pa tek ako ga ona odobri, ugledalo je svetlost dana. Svim skupovima na otvorenom prostoru prisustvovali su izaslanici vlasti sa ovlašćenjem da ih rasture, ako izadu iz zakonom dozvoljenih okvira. I reći posle ispunjenja svih tih zakonskih ograničenja, da su pomenuti komunisti blago osuđeni (2 godine strogog zatvora), zvuči kao cinizam ili ironija, zavisno od toga kako ko shvata. U svakom slučaju, iza takvog mišljenja ne стоји sud objektivnog naučnog radnika.

U predgovoru ove knjige autor piše: »U poglavljju o terorizmu i o sovjetskim agentima u Kraljevini korišćena je građa iz fonda 'Jugosloveni u Oktobarskoj revoluciji'. Prezentirani podaci, nastali u obaveštajnim odelenjima Ministarstva unutrašnjih dela, imaju *prvorazredni karakter, potvrđuju se sa više strana i potpuno su pouzdani*« (17). Verovatno se na ovu građu odnosi autorova konstatacija da su istoričari komunističkog perioda selektivno koristili izvore birajući samo one »koji su unapred potvrđivali određenu tezu« (9). Ispada da pomenuta građa Ministarstva unutrašnjih dela nije potvrđivala »unapred određene teze«, te je dosad »komunistički istoričari« nisu koristili. Šta novo pruža ta građa? Pod karakterističnim naslovom *Organizovani rad KPJ na terorizmu*, autor opširno citira izveštaj Poslanstva Kraljevine SHS u Beču iz maja 1921. godine. Po njemu isпадa da je ruski diplomatski predstavnik u Austriji, po planu ČEKE, dostavio F. Filipoviću naređenje o obrazovanju terorističkih odeljenja (TA) u Jugoslaviji. Zatim se opširno izlažu organizacija i način delovanja TA. Atentat na regenta bio je posledica obrazovanja TA, a naređenje je izdala centrala u Beogradu (F. Filipović i Dragomir Marjanović). »Postojala je i jedna teroristička škola u zemlji, kojom je rukovodio izvesni M. Rakić. Magacini oružja, municije i eksploziva [dakle, više njih — T. M.] nalaze se u blizini Novog Sada pod kontrolom učitelja Mirka Vlastića« itd. u istom pravcu (134—135). Za ovaj dokumentat se znalo u vreme istrage i suđenja povodom vidovdanskog atentata, ali nije potvrđen. U istrazi, o kojoj autor čuti, trojica uhapšenika, u različitim delovima zemlje, »priznala« su da Marinković i Zlatar, tj. najbliži pomagači atentatora Stejića. Kasnije policijske provere su pokazale da su oni sasvim druge ličnosti, koje su živele stotinama kilometara daleko od Beograda i Novog Sada i nikada nisu ni videli ni čuli za Stejića. Jedan od njih je odmah po izlasku iz zatvora umro. Postavlja se pitanje: zašto su ti ljudi priznali da su direktno pripremali atentat i time se izložili smrtnoj opasnosti? I zašto je jedan od njih umro odmah po izlasku iz zatvora? Reč je o tome da su svi uhapšeni zbog atentata, izuzimajući rukovodeće komuniste, u većini slučajeva inkvizitorski mučeni i da su neki

od njih »priznaavli« sve što je policija tražila, smatrajući da je i smrt bolja od takvih muka. Pa, ipak, nijedan od tih ljudi nije potvrdio postojanje TA. Ni sud na tome nije insistirao, jer ni sam nije verovao u izloženo. Priče o terorističkoj školi i magacinima sa oružjem, municipijom i eksplozivom obične su izmišljotine. Škola ima »učenike« pa bi njihova kazivanja o njenom postojanju i radu brzo došla do ušiju policije i tu bi bio kraj škole. Sem toga, ni škola ni magacini nisu igle koje se mogu sakriti, da ih niko nikada ne nađe. Šta se kasnije desilo sa tim oružjem, kada o njemu više nema nikakvih vesti? Pored svega rečenog, u dokumentu se pominju i određene ličnosti (M. Rakšić i učitelj Mirko Vlastić). U ono vreme nisu postojali kompjuteri, pa da se pritiskom na dugme odmah detaljno identifikuju određene ličnosti. Međutim, postojali su personalni dosjei učitelja u Ministarstvu prosvete i pri svakom srezu, pa bi Vlastić bio otkriven i uhapšen u najkraćem vremenu. Ali nije otkriven! I na kraju, posle Drugog svetskog rata decenijama su uporno sakupljana sećanja »učesnika u radničkom pokretu«. Priliku da iznesu svoja sećanja dobili su svi koji su imali što da kažu. I niko se ne nađe da pomene TA, školu za teroriste i magacine sa oružjem. Iz svega rečenog proizlazi da su sve to bile prazne priče, da u njih nisu verovali ni savremenici, da su »komunistički istoričari« dobro učinili što im nisu poklonili poverenje i da im je mladi Kosta Nikolić naivno »naseo.«

Poglavlje *Sovjetski agenti u Kraljevini SHS* autor ovako započinje: »Sovjetski (boljševički) agenti ubacivali su se u Kraljevinu sa prvim kolonama ruskih izbeglica [znači, od maja 1919. — T. M.]. Među njima su se nalazili ljudi na koje se nije sumnjalo — carski oficiri [do pukovnika i generala — T. M.], plemići, ugledne ličnosti. U kasnijem periodu dolazili su specijalisti, profesionalni agenti, uvek [...] snabdeveni velikim količinama novca« (135). Zatim slede brojni konkretni podaci o pojedinim agentima i njihovim grupama. Tako je jedna grupa sovjetskih agenata »pripremala generalni štrajk železničara u Jugoslaviji, zakazan za 6. april 1922. godine« (136). Štrajka, međutim, nije bilo. Krajam 1922. u Jugoslaviji je registrovano 25 sovjetskih agenata, a početkom 1923. pristiglo ih je još 14 (136).

Pisac ovih redova se poslednjih godina intenzivno bavio ruskom emigracijom u Jugoslaviji. Susreo se sa mnogobrojnim policijskim izveštajima koji govore ne o desetinama, nego o stotinama »boljševičkih agenata.« Prema tim dokumentima, bilo ih je tako mnogo i iz svih slojeva ruskog društva, da u Jugoslaviji nisu znali šta će s njima. Na kraju je odlučeno da se tvrdava Hum kod Mostara upotrebi za »interniranje sumnjivih Rusa«. Ali, kako su internirci stizali sa svih strana u velikom broju, od sreskih načelnika je traženo da »prvo izveste okružnog načelnika u Mostaru koliko Rusa imaju za interniranje, pa tek onda, kada im on javi da ima slobodnih mesta, da ih šalju.«²⁶ Vlasti su se opravdano bojale da svi internirci neće moći da stanu u jednu tvrđavu. Neologično je bilo da se toliki »boljševici« i njihovi »agenti« nađu među ljudima koji su upravo ispred boljševika pobegli iz svoje zemlje u potpunu neizvesnost i siromaštvo, ostavljajući u Rusiji sve što su imali. I među ljudima u policiji su sejavljale sumnje, da tu nešto nije u

²⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ) 14-145-504, list 44.

redu.²⁷ Međutim, delovala je inercija i započeta praksa je nastavljana. Prolazili su dani, nedelje i meseci, a nad internircima nije sprovodena nikakva istraga, niti su izvođeni na sud. Kada su izgubili svaku nadu da će biti legalno oslobođeni, jednog dana su savladali čuvare i razbežali se na sve strane. Posle toga lokalne vlasti su »boljševičke agente« upućivale na granicu prema Bugarskoj, predavale ih bugarskim vlastima, a ove ih proterivale u Rusiju. Trebalo je da prođu dve i po godine da bi u Ministarstvu unutrašnjih dela shvatili o čemu je reč, pa se početkom juna 1923. pojavio sledeći raspis: »Mnoge naše policijske vlasti, bez dovoljno dokaza i proveravanja, a u većini slučajeva samo na osnovu tendencioznih dostava pojedinih lica, podnetih im iz lične mržnje, lišavaju slobode ruske izbeglice osumnjičene kao boljševike pa ih kao takve proteruju iz naše države.«

»Ovakav rad je skroz nepravilan i nepravedan«, kaže se u raspisu, »i gotovo uvek stradaju nevina lica, koja su žrtve gonjenja i denuncijacija svojih političkih protivnika. Sve ruske izbeglice nastanjene po raznim državama, podeljene su po političkim načelima na razne grupe, koje se među sobom ne trpe i u međusobnoj borbi ne biraju sredstva samo da svoje protivnike satru. Ovo najčešće postižu denuncijacijama i lažnim dostavama kod naših vlasti, da je neko lice boljševik. Naše vlasti, obično bez nekog daljeg proveravanja, donose odluku o proterivanju [a mi dodajemo: ranije o hapšenju] ovakvih lica.« »Da se ovo ne bi dalje ponavljalo, Ministarstvo unutrašnjih dela je odlučilo da se niko ne može proterati iz Kraljevine SHS kao boljševik bez odobrenja« tog ministarstva.²⁸ Konačno stiže objašnjenje otkud tolika hiperprodukcija »boljševika« i njihovih »agenata«, »agitatora«, »diverzanata« i sl. Po svim pravilima naučnog istraživanja, mladi magistar je morao prvo da se upozna sa dokumentacijom Ministarstva unutrašnjih dela, jer tu se najpre mogu naći podaci o stranim agentima. Ako je nije gledao, načinio je nedozvoljeni propust, a ako je gledao i prečutao, učinio je najveće profesionalno ogrešenje, jer sa izloženim saznanjima drukčije bi napisao veliki deo svog rada, ako bi ga uopšte pisao.

I kada piše o »sovjetskim agentima« autor vrda, taktizira, nije dovoljno jasan i precizan. Na jednom mestu kaže: »Izgleda da su boljševički agenti u pojednim zemljama delovali nezavisno od tamošnjih KP, čini se i u Jugoslaviji,« zbog toga što je »sovjetska vlada nameravala [kasnije] da u slučaju pobede revolucije u nekoj zemlji postavi na čelo države svog čoveka iz te paralelne organizacije« (138). Na drugom mestu piše: »Sovjetski agenti išli su utvrđenim marš-rutama, raznoseći poštu, literaturu i instrukcije i velike količine novca.« U svim mestima u koja su dolazili agenti nalazili su se specijalni, 'starateljski kuriri', koji su sakupljali poštu i dalje je prosleđivali« (137). O toj temi autor još kaže: »Činjenica je da su sovjetski organi u ovom periodu uputili u Kraljevinu više stotina profesionalnih agenata, pripadnika ČEKE i GPU-a.« Često su planirane sabotaže i diverzije, a u više navrata atentati na [...] najistaknutije ličnosti Kraljevine.« »Organi državne bezbednosti Kraljevine imali su gotovo sve podatke o ovim grupama, pa su dometi akcija bili mali. Na desetine agenata proterano je iz zemlje« (138).

²⁷ AJ, 14-127-464 i 14-145-504, list 12.

²⁸ AJ, 14-127-464, Akt Min. un. dela Pov. D. Z. br. 10.161 od 7. jun a 1923.

Autor je ostao dužan objašnjenja ko su bili »strateljski kuriri« — Rusi ili jugoslovenski komunisti i jesu li oni »sakupljali« ili preuzimali poštu i ostalo što je dolazilo iz Rusije? Prvo objašnjenje (da sovjetski agenti deluju nezavisno od jugoslovenskih komunista) čini nam se neubedljivo i praktično neizvodljivo. Ti ljudi, koji prvi put dolaze u Jugoslaviju, nisu poznavali ni njenu geografiju, saobraćaj, ljudе, jezik. Bez oslonca na domaće snage bili bi ranjivi, gotovo bespomoćni. Jer, oni su morali negde da noćivaju, da se hrane. Čim bi u hotelu predali isprave, to je isto kao da su ih uručili policiji. Dalje, činjenica je da nije bilo diverzija i atentata od strane tih agenata. Autor i sam kaže da su organi državne bezbednosti »imali gotovo sve podatke o ovim grupama« pa se postavlja pitanje zašto ih nisu hapsili i izvodili na sud, jer se pripremanje diverzija i atentata u celom svetu najoštire kažnjava. Pitanje je da li su oni izgnani iz Jugoslavije iz redova ovih »agenata« ili iz mase ruskih izbeglica, o kojima je već bilo reči. Iz svega rečenog, nameće se nekoliko pitanja: da li su ti »sovjetski agenti« bili toliko prepredeni da su bili neuhvatljivi, ili je jugoslovenska policija bila totalno nesposobna, ili su »agenti« u ogromnoj većini slučajeva plod nečije bujne mašte? Čini nam se da je upravo poslednje u pitanju. Ova dilema će se definitivno razrešiti tek kada Rusi otvore odgovarajuće arhive obaveštajnih službi.

Pojam »agent« kod autora je krajnje rastegljiv, gotovo neuhvatljiv. Ako taj izraz neprecizno koriste policijski organi, ne mora on. U jednom slučaju »agent« je kurir, u drugom diverzant, u trećem terorista, a tu svakako dolazi i politički radnik. Neće valjda neki pripadnik iz prve tri kategorije »agenata« biti doveden na čelo države od strane sovjeta u slučaju pobeđe revolucije? Kurirske dužnosti su 1919—1921. obavljali Jugosloveni — najčešće povratnici iz Sovjetske Rusije. O njima se po nešto zna i pisano je, ali su ti napisni razbacani.²⁹ Posle 1921. jugoslovenski komunisti su »poštu« za Moskvu najčešće preko svojih ljudi i kanala dostavljali do Beča i Sofije, a odатle su prosleđivani dalje. Istim kanalima i na isti način »pošta« im je vraćana. Iz dokumentacije KPJ i dosadašnje istoriografske literature uglavnom se tačno zna kada su iz Kominterne, Profinterne i Komunističke omladinske internacionale dolazili njihovi emisari u Jugoslaviju, s kojim ciljem i šta su radiли. Ponekad se, iz konspirativnih razloga, ne zna njihov pravi identitet, već samo pseudonim. Domaćini i vodiči su im uvek bili jugoslovenski komunisti. U toj dokumentaciji nema ni traga o ovoj vrsti »agenata«, što takođe upućuje na zaključak da su oni fikcija.

Autor mnogo insistira na tome da su »sovjetski agenti« stizali u Jugoslaviju »snabdeveni velikim količinama novca«. Po njemu, ponutim kanalima je KPJ »polovinom jula 1924. godine dobila od Kominterne 750.000 zlatnih rubalja« (135, 137). I ova vrsta podataka je krajnje sumnjiva. Novac je kabast. Ne mogu se neupdaljivo nositi hiljadama banknota i savladati carinske i druge kontrole gotovo kroz pola Evrope. Iz istih razloga kovani novac treba potpuno isključiti. A cifra od »750.000 zlatnih rubalja« je neverovatna iz više razloga. Pre svega, boljševici nikada nisu kovali zlatan novac, niti su izdavali rublje sa

²⁹ Vid.: T. Milenković, Vladimir Copic..., 103—104; Filip Filipović, *Sabrana dela*, knj. 6, Beograd 1987, 168—169, 377—378, 418.

zlatnom podlogom. Kada su krajem 1920. i početkom 1921. izbeglice iz Rusije donele u Jugoslaviju izvesne količine boljševičkih papirnatih rubalja i pokušali da ih zamene za dinare, Ministarstvo finansija je odmah obavestilo javnost da »ove rublje niko ne kupuje, pošto one nemaju apsolutno nikakvu vrednost.³⁰ Takav odnos prema boljševičkom novcu je zadržan i narednih godina. Carske rublje sa zlatnom podlogom takođe treba isključiti, jer boljševici nisu hteli da za njih daju inostranstvu zlatno pokriće.

Postoje i drugi argumenti koji govore da tih basnoslovnih 750 hiljada zlatnih rubalja nikada nije stiglo u Kraljevinu SHS. Jugoslovenski komunisti su od svojih početaka imali manjih ili većih materijalnih teškoća, koje su se pojačale posle prelaska u ilegalnost.³¹ U periodu kraj marta — kraj jula 1919. izvesna sredstva su dobijali iz Mađarske Sovjetske Republike. O tome je u našoj istoriografiji pisano na nivou raspoloživih izvora.³² Pre i posle Mađarske komune materijalnu podršku su dobijali iz Moskve i to više u dragocenostima (zlato, dijamanti), a manje u novcu.³³ Jugoslovenski i ruski komunisti jednostavno nisu imali potrebu da preko granica kriju velike količine novca i time se izlažu brojnim rizicima. Mnogo jednostavnije i bezbednije je bilo da taj novac legalno stiže u jugoslovenske banke preko tekućih računa firmi koje su vodili komunisti ili njihovi simpatizeri, pa da ih ovi zatim ilegalno prosleđuju gde treba. Upravo tako je i činjeno. Zbog toga se može smatrati da su i priče policijskih dostavljača o ilegalnom unošenju u zemlju velikih sumi boljševičkog novca, posredstvom »boljševičkih agentata«, prosta izmišljotina.

Kosta Nikolić opravdano zamera jugoslovenskoj istoriografiji komunističkog perioda što nije učinila ozbiljniji pokušaj da se »istorija radničkog pokreta sagleda u celini socijalne, političke i kulturne istorije jugoslovenskog društva i da se značaj KPJ oceni kroz tu prizmu. Njena socijalna osnova ostala je neistražena«, zaključuje on. Za primer ističe zagrebačku istoričarku Miru Kolar-Dimitrijević koja je prva »izučavala socijalnu zasnovanost radničke klase i iz toga izvlačila relevantne zaključke o političkom opredeljenju i vezi sa KPJ« (10). On ispravno smatra »da samo iz složene, strukturalistički uobičajene slike čitave društvene i državne celine, proizilazi i istorija jedne partije« (15). Pošto je tako lepo uočio propuste svojih prethodnika, ostaje nam samo da vidimo kako ih je otklonio u svom radu. Dosledan izloženom shvataju, autor je celu prvu glavu trećeg dela rada posvetio prikazivanju socijalne osnove KPJ. Pokušaj vredan pohvale, ali rezultati mršavi. Pročitav-

³⁰ *Politika* (Beograd), 2. II 1921.

³¹ Nezavisni sindikati su upravo te 1924, kada su komunisti, navodno, dobili basnoslovnu sumu zlatnih rubalja, trpeli veliku novčanu oskudicu (M. Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1921—1929*, 396).

³² Vid.: T. Milenković, *Međusobne veze...*, 14—16; Isti, *Vladimir Copic* 102, 104, 106—110; Isti, *Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ* 171—172; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, Beograd 1987, 115.

³³ Reč je o tome da se dragocenosti mogu lakše sakriti i neopaženo preneti preko granice. Te dragocenosti je zatim supruga komuniste dr Živka Jovanovića (Ruskinja plemićkog porekla) odnosila češće u Pariz, a ređe u Beč, tamo ih unovčavala, a novac predavala partiji. (O tome opširno pišem u monografiji: dr Živko Jovanović — ličnost u senci KPJ, koja je u rukopisu). Parcijalni podaci o pristizanju sredstava iz Rusije mogu se naći razbacani po drugim objavljenim radovima.

ši tih 13 stranica, čitalac shvati da nije postao bogatiji ni za kakvo značajnije novo saznanje. Nema produbljenih analiza, koje su obećane u predgovoru. Sve je površno i nesređeno, tako da ne predstavlja ni surrogat onoga što je trebalo da ispadne. Glavni »krivac« za takve rezultate jeste nedostatak odgovarajućih izvora i činjenica da se takva materija ne može studijski izlagati u ovako malom radu. Verovatno je toga postao svestan i sam autor. Kako je mlađ i sa velikim pretenzijama, htio je da obuhvati sve. Zbog toga je samo »jednim okom«, na brzinu i površno, osmotrio deo relevantnih izvora i literature. Posledica je: prostо neverovatan broj promašaja, faktografskih grešaka i sličnog. Ne ulazeći u sve, idemo samo na jedan mali pasus njegovog teksta.

Započinjući konkretno izlaganje o odnosu države prema radnicima, Nikolić piše: »Problematiku radničkog osiguranja i socijalne zaštite najkompletnije je tretirao Zakon o zaštiti radnika, usvojen u Narodnoj skupštini 22. februara 1922. godine, a objavljen i stupio na snagu 14. juna iste godine. Obuhvatilo je sva zanatska, industrijska, trgovačka, saobraćajna i rudarska preduzeća. Odredbe zakona bile su veoma progresivne; odlikovao se svim principima modernog evropskog socijalnog zakonodavstva, pre svega po broju lica koja su bila obavezna na osiguranje, po vrstama prava i granama osiguranja« (15). Mladi naučnik meritorno sudi o jugoslovenskom radničkom zakonodavstvu, a osnovne stvari iz njega nije shvatio! U tri citirane rečenice malo je šta tačno, jasno i dorečeno. Problematiku o kojoj autor govori regulisala su ne jedan, nego dva zakona: Zakon o zaštiti radnika i Zakon o osiguranju radnika. Prvi je obuhvatao, uglavnom, ono što danas nazivamo higijensko-tehničkom zaštitom, radno vreme i radničke komore. Drugi zakon, pak, regulisao je materiju koju danas nazivamo socijalnim osiguranjem. Tačno je to da oba zakona pominju saobraćajna i rudarska preduzeća, ali su ona odmah izuzeta iz opšteradničke zaštite i osiguranja. Kontrolu zaštite radnika u tim preduzećima obavljale su posebne inspekcije. Osiguranje rudara vršeno je u bratimskim blagajnama, a saobraćajnog osoblja u posebnom fondu.

Pogrešna je autorova konstatacija da je »među prvim zakonima prve jugoslovenske vlade, decembra 1918. godine bio zakon o osiguranju radnika, kako bi se uvelo jednoobrazno osiguranje (u slučaju bolesti i nesreće na poslu) u celoj zemlji.« O tom zakonu se tada samo raspravljalo, jer da je uveden u život, ne bi imalo potrebe da se donosi novi Zakon o osiguranju radnika 1922. godine.

Autor nekoliko puta insistira na modernosti i progresivnosti radničkog zakonodavstva u Jugoslaviji, želeći da kaže kako se država ozbiljno starala o svim društvenim klasama, kako radnici nisu imali razloga za nezadovoljstvo i radikalizam, i sledstveno: da je komunizam u nas veštačka i neprirodna pojava. Ako se o tom zakonodavstvu sudi samo na osnovu onoga što u njemu piše, onda su te ocene tačne, ali ako se sudi po nekim drugim merilima (među ostalim, po praksi), onda one otpadaju. Tako npr. zakonskom zaštitom i osiguranjem nisu bili obuhvatići zapošleni u državnim ustanovama, ako su im službenim propisima zajamčena bar ista prava što ih pruža Zakon o osiguranju radnika, zatim vrlo brojni poljoprivredni radnici u Vojvodini, vinogradarski radnici u Sloveniji, sluge, kućna posluga i neke druge manje brojne kate-

gorije radnika. Osiguranje je na papiru bilo kompletno, ali je u praksi sprovedeno samo osiguranje u bolesti i od povreda na radu, dok je osiguranje u starosti, iznemoglosti (penzиона osiguranje) i smrti odloženo do jula 1925, a zatim nije uvedeno ni do 1929. godine.³⁴ Osiguranje nezaposlenih nije u Zakonu ni pomenuto.

Uz ovu problematiku i jedno obaveštenje, uz malo pre citirano autorovo zapažanje, Mira Kolar-Dimitrijević je bila u stanju da, u izvesnoj meri, rekonstruiše strukturu radničke klase u Zagrebu i Hrvatskoj, zahvaljujući činjenici što je raspolagala arhivskim fondovima pokrajinske Radničke komore Hrvatske i Slavonije u Zagrebu, jedine radničke komore u Jugoslaviji čija je građa sačuvana. Inače, i ostale radničke komore su sistematski prikupljale raznovrsne podatke o radničkoj klasi, koji bi dobro došli baš u ovom delu rada, ali su oni uništeni.

Glava *Psihološki profil pripadnika ilegalne organizacije* sadrži materiju za čije su kompetentno tumačenje i ocenjivanje pozvani psiho-lozi i psihijatri nego istoričari. Oni su bili pozvani i da je napišu. Glava predstavlja više kompilaciju negativnih sudova o komunistima od strane ljudi različitih profesija, nego samostalno autorovo razmišljanje i ocenjivanje. Na neka mesta ipak treba ukazati. Tako se tvrdi da je među komunistima postojao »prezir prema intelektualcima« (166) i da »Intelektualac komunista — nije bio intelektualac« (172). Ako je to tako, postavlja se pitanje, otkud onoliki intelektualci u KPJ i uopšte u komunističkom pokretu? Otkud onoliki doktori nauka, lekari, inženjeri, profesori, advokati i drugi? Zar Trocki, Zinovjev i Buharin, ma šta mi danas mislili o njima, nisu intelektualci? Da ne pominjemo druge intelektualne veličine u svetu. Njegova neobjektivnost prema komunistima ide dotele da postaje iracionalna i okreće se protiv njega samoga. Koji će mu čitalac poverovati kada napiše: »Glavna vrlina pravog revolucionara bila je ne misliti ništa« (189). Kako ti ljudi, čija je glavna vrlina »ne misliti ništa«, uspeše da uzmuhlast u velikom delu sveta i da se na njoj održe 70 ili 50 godina, a neki je i danas drže?

U poslednjem delu svog rada autor je dao portrete petorice jugoslovenskih komunista (Sime Markovića, Filipa Filipovića, Vladimira Čopića, Triše Kaclerovića i Moše Pijade) za koje tvrdi da »odslikavaju najvažnije opšte karakteristike« jugoslovenskih komunista (175), što već u startu nije tačno. Zar su KPJ činili samo intelektualci? Svaku inovaciju u nauci uopšte treba pozdraviti i ohrabriti, jer se samo tako osvajaju novi nepoznati prostori. Prave inovacije se ne postižu lako. Za njih je potrebno mnogo znanja, razmišljanja, intuicije, mašt... Improvizacije tu ne prolaze. A baš to pokušava Kosta Nikolić. On se nije dovoljno upoznao sa ličnostima petorice pomenutih komunista, a već hoće da im slika kompletne portrete. Ono što je on htio, posao je za stručno dobro »potkovani« duet istoričara i psihologa.

Za Simu Markovića već u prvoj rečenici kaže da je »čovek blage naravi« (175), a na sledećoj stranici da je u »kasnijem periodu, često ispoljavao veliku žestinu u polemikama, a neretko je pribegavao metodima razračunavanja sa idejnim neistomišljenicima.« Mogu li ova dva

³⁴ Vid.: Al. Vegner, *Iz primene Zakona o osiguranju radnika*, Socijalni preporodaj 1—2/1925, 22—27; Đoka Ćurčin, *Osiguranje za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti*, Socijalni preporodaj 7—8/1925, 401—404.

suda da opstanu uporedo? Taj »čovek blage naravi« bio je pravi kolegik, brze pameti i brzog jezika. Od njegovih stalnih upadica, govornici protivničkih partija u Ustavotvornoj skupštini nisu mogli da dišu. U to se može uveriti svako ko zaviri u stenografske beleške Ustavotvorne skupštine. Njemu nasuprot, Filip Filipović nikada nikome nije upadao u reč. Time što se zaustavljam samo na dve izrečene primedbe ne znači da drugih nemamo.

Najbolji i najkompletnejši portret autor je mogao da uradi za Filipa Filipovića, jer je o tom čoveku održan ceo jedan međunarodni naučni skup, saopštenja sa njega štampana, a Filipovićevo sabrana dela objavljena. Ali, on obimni zbornik saopštenja sa pomenutog skupa nije koristio. Zbog toga mu se u Filipovićevoj biografiji potkralo nekoliko nepotrebnih faktografskih grešaka. Međutim, mi se na njima ne zadržavamo, već prelazimo na ono što nije rečeno, jer je to važnije. Autor konstatiše da je Filipović bio »tip intelektualca-dogmata« (birokrata) i karijeriste, naročito posle odlaska iz zemlje 1924. godine. »Nedostatak mu je bilo slabo poznavanje prilika u sopstvenoj zemlji« (180). Tako su stvoreni uslovi da se »preskoči« skoro ceo prethodni period Filipovićeve delatnosti koji direktno ruši izrečenu jednostranu ocenu. Filipović je bio taj koji se suprostavio nameri jugoslovenskih povratnika iz Rusije da stvore posebnu KP i uspeo da ih »slomi«. On je bio protivnik pokretanja diskusije pred Vukovarski kongres, jer je poznavao mentalitet naših ljudi: posle rasprave dolazi svađa, pa tuča i — razlaz. Upravo to se desilo. Paradoksalno zvuči, ali on se, kao sekretar KPJ, suprotstavljao isključenju centrumaša iz KPJ, posle pojave *Manifesta opozicije*. Govorio je: »Bolje je i najgore jedinstvo nego najbolji rascep!« Zar se tako ponaša dogmata i vernik KI? U stvari, on je u legalnom periodu od istaknutijih komunista, najčešće dolazio u najdublje opreke sa politikom KI. Većinu ovih podataka Nikolić je svakako našao u dokumentima fonda Kominterne, ali ih je prečutao, jer se nisu uklapali u njegovu unapred stvorenu koncepciju. Sem toga, o svemu tome je već pisano u našoj istoriografiji.³⁵

Autor je prvenstveno usmeren da kod komunista pojedinaca ili cele partije traži »tamna mesta« da može da ih eksplatiše za ostvarenje svojih unapred postavljenih šema. Međutim, on ne zna mnogo o komunističkom pokretu — tek je počeo da ulazi u njegovu bit. Tako piše da je Moša Pijade »pripadao onoj grupi jugoslovenskih komunista koja je od samog početka delovanja revolucionarnog pokreta bila za puni boljevički kurs« (185), a ne zna da Moša nije »od početka« bio u pokretu. Prišao mu je tek početkom 1920. godine. Moša Pijade je pokrenuo i bio prvi glavni i odgovorni urednik beogradskog građanskog lista *Pravda*, čiji se prvi broj pojavio kada Beograd još nije bio sav oslobođen od okupatora. List je uređivan u nacionalnom duhu. Kasnije je smenjen sa položaja urednika lista, ali je ostao kao njegov novinar. O svemu rečenom podaci se mogu naći u *Pravdi*. Od marta do septembra 1919. Moša je u Beogradu izdavao list građanske orientacije *Slobodna reč*.

³⁵ T. Milenković, *Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ, 157—164*; Isti, *Socijalreformistički pravac..., 230* i dr.

Autor je napisao knjigu o boljševizaciji KPJ, a nigde nije dao celovito objašnjenje šta podrazumeva pod tim pojmom. Trebalo je da dođemo bukvalno do njenog kraja da bi tu saznali nešto više o tome (ako je i tu sve rečeno?) Nije napravljena razlika između boljševizma i staljinizma. Čini se da autor namerno nije htio da razgraniči ta dva pojava, jer smatra da među njima i nema bitne razlike. Naime, on više uzgred konstatiše da se »početak staljinizacije KPJ poklapa [...] sa povećanim odlaskom jugoslovenskih komunista na školovanje u Sovjetski Savez« od 1924. godine (74). Sledeći put se staljinizam opet uzgred pominje kao sredstvo obračuna sa Simom Markovićem 1927. godine (176), a zatim da je »staljinistička ortodoksija uvela u KPJ još jedan mehanizam — samokritiku« (166). Dakle, staljinizam u KPJ postoji, on deluje, ali nas autor o tome ne obaveštava, jer ne želi da napravi razliku između boljševizma i staljinizma, trpajući sve »u isti koš.«

Šta na kraju reći o magistarskoj tezi — monografiji Koste Nikolića *Boljševizacija KPJ 1919—1929?* Tema nije srećno izabrana za magistarski rad. Više je odgovarala iskusnom naučnom radniku u ovoj oblasti nego početniku. Onako kako je koncipirana i izložena preopširna je. Iz njenog sadržaja moglo je da proizide 5—6 doktorskih teza. Delovi, koji nisu direktno vezani za naslov rada, najslabiji su; ne predstavljaju nikakav doprinos istorijskoj nauci i vraćaju istoriografiju na početke. Isto važi i za odeljke rada napisane na osnovu dokumentacije policijske provenijencije (»boljševički agenti«, »boljševičke pare«).

Nešto zbog unapred ustanovljene šeme, nešto zbog širokih vremenskih i teritorijalnih okvira rada i kratkoće vremena, autor nije stigao (ili nije želeo) da se upozna sa svom relevantnom literaturom i izvorima, nije uspeo da uđe u srž problematike koju obrađuje. Zbog toga mu je rad pun netačnosti, ispraznosti, nepreciznosti, nedorečenosti. Umetno produbljenih analiza i stamenih sinteza, često imamo površne i pogrešne improvizacije.

A sada nešto o autorovom pristupu radu. Od njega, koji oštro globalno kritikuje brojne slabosti prethodne istoriografije (a naročito njenu naklonjenost komunistima), moglo se očekivati da će u pristupu temi biti strogo objektivan. Ništa od toga. On je jednu pristrasnost zamenio suprotnom — još većom. Nijedan njegov prethodnik nije tako nisko pao u neobjektivnosti i navijaštvu za jednu stranu kao on. A ponovljene greške su uvek teže i strožije se ocenjuju od prvih. O čemu je ovde reč? Mladi magistar je otvoreni antikomunista. To mu niko ne može zabraniti u privatnom životu i u politici. Međutim, sa naukom to ne ide. U nauci se privatna osećanja i politička ubeđenja ostavljaju kod kuće, a nauci se pristupa »hladne glave« i »čista srca«, uz odlučnu rešenost da se sve obavezne radnje obave maksimalno objektivno. On je ovom radu pristupio sa već formiranim ideoškim predubeđenjima, unapred spreman da iznevari tradicionalni istorijski metod. Nije obavio celovita istraživanja izvora i literature, iz sakupljenih izvora koristio je i forisirao samo ono što ide u prilog njegovim iskonstruisanim tezama, a prečutkivao ili ovlaš prelazio preko onih koji ih osporavaju. Ima kod njega i krivotvorenja, mada nije uvek jasno da li su to mahinalne greške ili svesni falsifikati.

Nosioci novog antikomunističkog talasa u našoj istoriografiji će odmah ove redove okarakterisati kao »boljševizam« i kao odbranu »ko-

munističke istoriografije«. Takvu namjeru nisam imao i zbog toga sam nastojao da u kritici idem samo na konkretnе primedbe. Preispitivanja, pa i revizije, u nauci su prirodna pojava i potreba u normalnom i sredenom društvu. U društvu koje preživljava kompletne lomove, kao naše današnje, ta potreba je još nasušnija. Dakle, zalažem se za objektivno i naučno preispitivanje celokupne naše prethodne istoriografije, ali se protivim novom i još većem zastranjivanju! (Čak i jedan Vaclav Havel reče: »Samo je antikomunizam gori od komunizma«!). Tipičan reprezentant te nove pristrasne tendencije jeste rad o kojem je dosad bila reč. Upravo zbog toga što ne vidim da je preterivanje udesno bolje od preterivanja ulevo i nagnalo me je da knjigu pažljivo pročitam, analiziram je i posvetim joj ovoliko vremena i prostora. Umesto svakog navijanja, pristrasnosti i preterivanja, danas je više nego ikada potreban strogo objektivan, kritički i naučni pristup u radu. Mladi magistar Nikolić se sada nalazi na prekretnici i samo od njega zavisi hoće li postati ozbiljan naučni radnik, čiji će se naučni rezultati trajno uvažavati, ili će stvarati dela za »jednokratnu upotrebu«, o kojima će se kroz koju godinu pisati sa većim omalovažavanjem, nego što on danas piše o rezultatima svojih prethodnika.

| BRANKO PETRANOVIC |

Rédovan profesor Beogradskog univerziteta u penziji
Beograd, Smiljanićeva 41

IZMEĐU POVRŠNOSTI I NERAZUMEVANJA

(povodom osvrta dr DRAGOLJUBA PETROVIĆA na studiju Branka Petranovića »SRBIJA U DRUGOM SVETSKOM RATU 1939—1945.«, Beograd 1992, izd. VINC, str. 790, objavljenog u časopisu »ISTORIJA 20. VEKA«, br. 1—2, 1993, str. 238—243).

Dr Petrović i ja smo stare kolege. Kritikovao sam pre nekoliko godina Petrovićevu studiju o stvaranju Srbije kao federalne jedinice smatrajući da je formalističko-juristička politura nadmašila stvarni odgovor o tome kako je ova jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) nastala. Sada je Petrović kritikovao moju studiju o Srbiji u Drugom svetskom ratu. Petrovićeva kritika je objavljena u časopisu u kome sam član redakcije. Ni jedan ni drugi u pomenutim kritikama nismo radikalni negatori ili ljudi koji su vredali jedan drugog. Hteli smo da utvrdimo istinu, da joj se bar primaknemo.

Moramo priznati da je kod nas stručna kritika beskrajno dugo spavala, »snom mrtvijem« bila omamljena, te da je naš dug da je oživimo. Društvene nauke ne mogu izbeći odgovornost za svoj rad. Pa i istorija, kao delom društvena a delom humanistička nauka. Koliko li je promašenih argumentacija poteklo od ekonomista prilikom gradnji »političkih fabrika«, kreiranja »privrednih reformi«, izrade »dugoročnog programa privredne stabilizacije«, neuspelih projekcija slamanja inflacije, olakog obrazlaganja za uzimanje i potrošnju kredita, itd? Da li da spominjemo disertacije o planiranju kao Staljinovom zakonu razvoja, kolektivizaciji, samoupravnom društveno-ekonomskom odnosu, itd? Pravnici su decenijama živeli od primene Kardeljevog samoupravnog prava. Engels u »Seljačkim ratovima u Nemačkoj« pominje da su ustanici — seljaci prvo napadali doktore prava, jer su oni opravdavali prava feudalaca zapisana u urbarijalnim knjigama. Istoričari su slavili KPJ i NOB, bili neizostavni dekor prilikom raznih godišnjica iz bliske prošlosti rukovodećeg subjekta. Ali, niko kao književnici nije uzdizao Tita do nebesa. Bio je član svih akademija nauka i umetnosti i ne znam nijednog uvaženog akademika da se suprotstavio prijemu vrhovnog komunističkog žreca u društvo »besmrtnika«. Mehanička propaganda o Titu u novinama i publicistici je pomutila pamet, prešla svaku meru. Tito je nesumnjivo bio neprevaziđeni majstor primenjene dijalektike u prošlom ratu, ali se već tada začeo kult ličnosti sa neprikosnovenošću vođe jugoslovenskih komunista. Kasnije je, posle jednog internacionalističkog transa nastupio nacionalistički, ne manje uprošćen, usijan, nerazuman, ubitačno jednostran i netolerantan.

*

U dugom bavljenju savremenom istorijom piscu ove studije nije nedostajalo pohvala i kritika, rasprava i polemika sa ljudima od nauke i nabeđenim istoričarima, novinarima i političarima, ljudima »iz naroda«, spontanim i nameštenim kritičarima, površnim i nadobudnim kolegama iz najuže »branše«.

Naslovio sam odgovor dr Petroviću: »IZMEĐU POVRŠNOSTI I NERAZUMEVANJA«. U čemu vidim površnost Petrovićevo teksta? Pre svega, u nesistematičnosti pristupa i prikaza, nepozivanju na stranice koje se kritikuju, nepreciznostima kritikovanih iskaza i ocena koje se ne daju u navodima ili navode samo delimično, ispuštanju delova rečenica ili celih rečenica iz konteksta kritikovanih pojava, previda bitnih piščevih iskaza. Za posebnu priču je iznošenje vlastitih refleksija, nerazrađenih, ili, što je važnije u datom slučaju nerazgraničenih sa shvatanjima pisca studije. Ostaje nejasno pored svega napora: da li kritičar iznosi svoje gledište ili polemiše sa piscem studije? Tek u naslovu kritike u zagradi stoji »rasprava«, što nam izgleda više nego pretenciozno, jer bi ona zahtevala obaranje stavova autora studije i formulisanje svojih teza, ubedljivo obrazloženih, što zaista nije slučaj. Nastojaćemo to da i dokažemo.

Zašto govorimo o nerazumevanju kritičara? Neobjasnivi su neki previdi — koncepcijski ili činjenički u slučaju nacionalnog fenomena u Jugoslaviji, posebno stvaranja jugoslovenske federacije, ako je ceniti po promašenim ocenama. O tome u daljem tekstu daleko opširnije, a na samom početku kritikovani ne može da se ne zapita: da li dr Petrović razume neke pojmove zbog kojih kritikuje pisca (»Pijemont«, »pijemontizam«, »glorifikacija« 13-julskog ustanka, tobožnja »antisrpska zavera«, navodna sklonost kritikovanog prema Dinarcima, itd.). Izgleda, takođe, dr dr Petrović misli u školskim kategorijama da svaki zaključak mora biti »rezime« istraživanja i da, samim tim, svako nadograđivanje materije na osnovu opsežnih istraživanja predstavlja »hipotetičko« rasuđivanje.

*

Smatramo da nema ništa nepovoljnije po objavljenu knjigu nego da se njena pojava prečuti, da je jednostavno prekrije zaborav, da se nikо na nju ne osvrne. Stoga nam i imponuje prostor koji je redakcija časopisa »Istoriјa 20. veka« ustupila Petrovićevoj kritici, pa i verbalna pažnja sa kojom je kolega Petrović prišao knjizi. O ustupljenom prostoru govore strane: 238—243, gustog dvostubačnog teksta. Pomenuta verbalna pažnja je iskazana u ocenama kritičara da je u pitanju »gromadno delo«, »delo jednog erudit«; »Pred nama je«, kaže, »jedno značajno delo o izuzetno aktuelnoj tematiki«, »izvesne inovacije velikog istoričara savremene istorije (su) jamačne«, itd. Recimo da su iznete ocene umetnute i nalaze se u okviru ili sklopu relativizirajućih i kontroverznih formulacija.

*

Najpre čemo se zadržati na nekim načelnim pitanjima o spoznajnim mogućnostima istoričara savremene epohe.

Osnovna ocena je Petrovića da autor studije nije odoleo klimi, vremenu sadašnjem, pritisku nove političke atmosfere, »nacionalnom zovu«, čime je »unekoliko svoje inače gromadno delo devalviraо« (str. 239, st. 2), »ali je«, citiram Petrovića, »istorijski pomak učinjen ovim delom nesumnjiv, uprkos nedorečenostima pa i izvesnom subjektivnom pristupu problemima. Formalno, subjektivnom, naš utisak je da je autor pod velikom presijom vremena u kome je mukotrpno kreirao svoje delo« (str. 243, stav 1). I dalje: »Valja imati u vidu činjenicu da je autor bio pred velikim iskušenjem i teškoćama u ovim kriznim vremenima čemu je veoma teško odoleti« (str. 243, stav 3).

»Pritisku vremena« izložen je nesumnjivo svaki istoričar, bilo da ispituje savremenu epohu ili davno propale civilizacije. Nije li u našem vremenu jednako pod pritiskom i istraživač srednjovekovnih granica, porekla Albanaca, etničkih pojaseva u prošlosti...? Zar to ne proizilazi iz bića istorije kao nauke? Naučni pristup duguje dokumentovanu analizu »onovremene situacije«, koju, na drugoj strani, izvodi istoričar koji je, objektivno, »čedo svoga vremena«. Koliko je konkretni istoričar uvažavao prirodu istorijske nauke, da predstavi događaje objektivno; prošlost, ono što se zabilo, u skladu sa zakonima struke, i to iz žarišta savremenosti, bez modernizacije (osavremenjivanja) — bitno je pitanje. Uvodno metodološko-koncepcijsko »veruju« istraživača (5—17) kao da nije zanimalo dr Petrovića. Da li je prethodna istorija bila mitomanska? Nije li istorija, bez obzira na značaj Titove uloge u ratu, bila u službi kulta ličnosti? Jednopartijska diktatura nije dozvoljavala naučnu raspravu u punom značenju reći. Može li se napisati istorija revolucije pre nego što ona doživi poraz? Da li se može pisati istorija bez sagledavanja posledica dugoročnog procesa? Ima li istorijske nauke dok nije prošla kroz rešeto kritike — istoriografije i proteka vremena? Da li se istorija može pisati ideološko-političkom diskriminacijom poraženih subjekata? Šta reći o nauci koja ignoriše stranu literaturu o nama ili literaturu na srpskohrvatskom koja je izlazila u inostranstvu (tzv. emigrantsku literaturu), bez obzira na njenu ništa manju ideologizaciju od one koja je proslavljala pobednički subjekt? Kritičara ta pitanja nisu zanimala, iako su naučno relevantna u načelu i u konkretnoj analizi.

Kritičar je prihvatio početnu granicu studije kao inovaciju. Zadržao se i na naslovu i predmetu studije, pitajući se da li je pisac studije dosledan, jer umesto »o Srbiji« velikim delom govori o srpskom narodu, zapravo kaže da je reč o Srbiji, ali da se ne može izbeći istorija srpskog naroda. Sem verbalno, kritičar nije dokazao nedoslednost autora u prilazu Srbiji i srpskom narodu. Želeli bismo da nam kritičar po kaže kako je i gde autor uspostavio »znak jednakosti između ova dva subjektiviteta državnog i nacionalnog« (str. 238, stav 2 kritike). *Autor studije to nije nigde uradio.* A drugo, Srbija ni u jednoj fazi okupacije nije država. Srpskom narodu pisac studije je morao prilaziti zbog izbeglica u Srbiji, genocida nad srpskim narodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), pod bugarskom okupacijom, na Kosmetu, u mađar-

skom okupacionom prostoru, zbog sADBine Srpske pravoslavne crkve (SPC), svesrpskog karaktera četničkog pokreta, sADBine predratnih srpskih stranaka, pokušaja sabiranja srpskog naroda, stava Nemaca prema srpskom narodu posle pobeDE, itd.

Nije mi zaista jasno koji su to »nesrpski narodi« između Drine i Timoka, koji nisu pomenuti u studiji (str. 238, stav 2). Misli li na Vlade (oni se smatraju Srbima), Cigane (Rome), koji se izjašnjavaju kao Srbi (pominjani su u slučaju represija i genocida), Albance (posvećeni su im posebni odeljci), muslimane (tretiraju se kao vera); pa ni Bugari nisu izostavljeni (345, 552 studije, i dr.).

Sme li se kritičar oglušiti o usvojena načelna rešenja obrazložena na str. 5—17 studije? Mislimo da ne sme.

Kontinuitet istorijske nauke u smislu utvrđenih činjenica i ocena, ako su izdržala kritiku, ostaje, ali novi izvori menjaju nekadašnje sudslove. Čim sam našao izvor — poruku Josipa Broza od 13. maja 1941. Moskvi (Kominterni) da se spremi početak borbe sa stupanjem SSSR u rat, otpale su sve ranije priče o neophodnosti da se sačeka razređivanje vojnog prostora (iako je i to, objektivno gledano, stvaralo povoljnije uslove za borbu). Znači, danas su pristupačni izvori koji nisu bili poznati u vreme kada smo pisali naše ranije studije. Zahvaljujući istraživanju dr Ubavke Vujošević danas znamo da je Josip Broz sa Josipom Kopiničem od Kominterne (Manuilskog i Dimitrova) tražio finansijska sredstva za Partiju, što uveliko dovodi u pitanje tezu o finansijskoj emancipaciji KPJ od Kominterne. Ili, da je Broz dostavljaov sovjetskim agentima izveštaje o radu ruskih emigranata (»belih«) za GESTAPO, itd. Mogli bismo tako nabrajati unedogled, ali nema potrebe. Šta tek reći za one izvore koji su i danas, pod katancem Britanaca, Rusa i drugih? Prošle godine je Džon Emeri rekao u Beogradu da će se sutrašnji publicisti hvatati za glavu od silnih iznenadenja koja ih očekuju kada svi papiri postanu dostupni. Neka nas je Emeri i platio, ali savremeni istoričari o tome i te kako moraju voditi računa.

Umrli su ili nestali sa istorijske scene mnogi vodeći ljudi, tvorci istorije, što znači da se o njima sada može slobodnije suditi čim je nestao njihov politički monopol. Ta vrsta ljudi je bila neobično osjetljiva da se genealogija (rodoslovi) vođa ne tumače prema izvorima već prema propisanim ili prečutanim pravilima. Više je nego ilustrativan razvoj Titovog kulta: od anonimnog generalnog sekretara KPJ za članstvo, nepoznatog vrhovnog komandanta NOV koji se skrivao za nadimkom Tito, velikog vojskovođe i državnika kako ga predstavljaju najbliži saradnici posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, pa do faraona pod kraj života.

Ratovao sam praktično protiv distance od 1958. godine, ali nisam gubio iz vida da celoviti istorijski reljef ostaje daleko utisnutiji u svesti posle dobrog odstojanja. Pokrovski ne kaže slučajno da pogled pukne tek iza planinskog zavijutka. U alpskoj dolini vidici su zatvoreni; sa »dnu jame« vidljiv je tek krajičak neba.

U savremenim zapletima ne može da ne deluje »pritisak vremena«, ogledajući se u raspodu »starog svijeta«, zameni jedne ideologije drugom, ili koegzistencijom raznorodnih ideoških fragmenata, novim političkim monopolima, zapletima i mutljazima neraščišćenih situacija.

Predmet analize je sudbina srpskog naroda na dva velika istorijska raskršća: 1914—1918. i 1941.—1945. godine. Taj »pritisak vremena« ne može da se ne oseti, ali pitanje je do koje mere; pitanje je, da li pri datim objektivnim okolnostima taj pritisak ugrožava naučni rezultat. Iskustva nastala iz ova dva ostvarena istorijska rešenja, pozitivna i negativna, mogu biti značajan putokaz na savremenom razmeđu. Istorische situacije su nesumnjivo drukčije, ali suština srpskog izbora koja se nametnula u našem vremenu nepromenljiva je i krajnje dramatična kao i prilikom opredeljivanja 1914—1918. i 1941—1945. (problem jedinstva srpskog naroda, demokratizacija matice, ravnopravnost manjina, obustavljanje svirepog rata za teritorije, geopolitički položaj, odnos svetskih sila na Balkanu, itd.).

Kakav li je tek bio »pritisak vremena« u vremenu nastajanja rada sviju nas u prethodnom periodu.

Odupirali smo se promeni vrednosnih sudova koji su znali dovesti do značajnih revizija istorije, ali ne budući uvek i naučno zasnovani. Recimo, da je NOB bila beznačajna pojava u Drugom svetskom ratu, ili »obična bježanija«. Težili smo zasnivanju jednog novog modela istraživanja (globalnijeg i hronološki proširenijeg), uključivanju u analizu i druge strane koja je izgubila rat, postizanju istorije naroda bez ideoloških predubeđenja.

Nekorektno je autoru studije podmetati neka »srpska« ili juče »antisrpska« raspoloženja. Od ideoloških komponenti u vidu bogatijih ili siromašnijih sedimenata nikо od nas nije bio imun, što je i razumljivo, kako zbog karaktera jednopartijske diktature, tako i zbog saznajnih ograničenja u datom vremenu. Ova studija dolazi kao rezultat višegodišnjeg istraživanja i promišljanja na bazi dovokumentacije o sudbini srpskog naroda u Drugom svetskom ratu razgrtanjem ideološkog klišea o »bratstvu i jedinstvu«, bez razlikovanja, odbacivanjem pariteta, ali i neprihvatanjem apsolutizacije egzistencijalnog faktora kao antiistorijske kategorije u funkcionalno-političkom značenju. Pisac studije ne govori na prazno o »antisrpsku« navodeći dokumentarno — kako se i zašto vodila antisrpska politika (umanjena Srbija, genocid, karakter represivne politike Nemaca, itd.). Zainteresovanog čitaoca upućujemo na str. 111, 113, 117 studije. Besmislena je i tvrdnja kritičara da je autor studije podlegao »nacionalnom zovu« (str. 239). »I suviše ističe«, veli kritičar, »značaj srpskog faktora, a pod uticajem aktuelnih nacionalnih poziva delom se konfrontira prema susednim nacionalnim faktorima proglašavajući mnogo štošta za antisrpsko« (239, stav 2).

Politika prema srpskom narodu dokumentovano je izložena sa manifestacijama antisrpske politike 1941.: tako Nemci govore o »srpskoj vladи«; ustaše više nego prenaglašavaju teror između dva svetska rata; politika Bugara i Mađara je u znaku antisrpskstva; albanska politika je u ime »Velike Alabaniјe« takođe uperena protiv Srba; protiv Srba su sve revisionističke države pre 1941. i 1941. godine; tzv. ugnjeteni narodi napadaju Srbe kao »hegemoniste«; zar Nemci ne stavljuju u istu ravan »srpsko« sa »jugoslovenskim« i obratno?

Kritičar na str. 239 smatra da je »akcentiranje srpskog činioca derogativno jugoslovenstvu« (str. 239, stav 2). Već je stav o »akcentiranju srpskog činioca« proizvoljan van objektivnih okolnosti i manife-

stacija antisrpske politike. Dr Petroviću izmiče da je studija pisana u znaku jugoslovenske, a ne srpske koncepcije. Snaga koja je izgubila iz vida jugoslovensku perspektivu raspleta 1941—1945. pretrpela je katastrofalan poraz u Drugom svetskom ratu. Mihailović je izgubio svaku šansu više zbog kolebanja između srpstva i jugoslovenstva nego zbog neborbenosti svojih jedinica.

Oko dokumentacije vezane za brojčano iskazivanje pojava (kvantifikacija) autor je najmanje odgovoran (str. 241 kritike, stav 1), pripadajući onoj vrsti pisaca — istraživača rata i posleratne jugoslovenske stvarnosti koji su od prvog dana iskazivali rezerve prema postojećim pokazateljima (usled ideooloških projekcija, rudimentarnosti organa vlasti, nepismenosti učesnika rata u zabačenim krajevima, uništavanja trgovaca, kamuflaže masovnih ubistava, statističkih manipulacija, itd.). Stoga nismo mogli ni utvrditi broj Albanaca koji su iz Albanije ostali na tlu Kosova i Metohije i posle sloma Velike Albanije kao kvislinške tvorevine u obliku italijanskog, a od 1943. nemačkog protektorata. Taj broj danas varira od nekoliko desetina hiljada do 300.000 (sto je svakako preterano). Za Jasenovac smo koristili broj koji je objavila Komisija za utvrđivanje ratnih zločina. Kao što znamo pojavljuju se slučajevi krajnjeg minimiziranja žrtava, ali i hipertrofiranja njihovog broja u analizama istoričara, sociologa, antropologa.

Može li se gubiti iz vida da je sama ideja o Balkanskoj federaciji, i delatnost Tita na njenoj realizaciji, bila antijugoslovenska, u biti nanosila štetu ideji Jugoslavije kao države? Bez Politbiroa CK KPJ (faktički Biroa sa Titom na čelu), Ministarstvo unutrašnjih poslova DFJ nije moglo doneti odluku da se zabrani povratak naseljenika Srba i Crnogoraca na Kosmet. O tome sam dokumentovano mogao pisati tek 1983. kada sam došao do zapisnika Politbiroa CK KPJ iz aprila 1945. o klasnom pristupu Šiptarima (internacionalističkom, agrarnim prilazom, to jest putem davanja zemlje na račun naseljenika).

*

Nerazumevanje dr Petrovića oko značenja pojedinih pojmoveva došla su do izražaja u kritici, kako u njihovom poimanju, tako i u njihovoj primeni, raščlanjavanju u istorijskoj stvarnosti. Prilikom jednog mog predavanja u Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu, došlo je u razgovoru sa dr Petrovićem do nerazumevanja pojmoveva »pseudofederacija« i »pravna država«. U svojoj kritici dr Petrović prigovara piscu studije zbog tretmana Srbije u Prvom svetskom ratu kao Pijemonta, to jest da je Srbiji u ratu pripala pijemonteška uloga. Nije li Pijemont centar oslobođilačkog pokreta za Italiju, koji je odigrao glavnu ulogu u ujedinjenju? Pa to je i Srbija u Prvom svetskom ratu. Ratni ciljevi su definisani u Niškoj deklaraciji. Ko bi to mogao odrediti? Ne znam ozbiljnog istoričara — hrvatskog i slovenačkog koji je tu vodeću ulogu Srbije dovodio u pitanje. Drugo je što su pojedinci isticali (kao dr Ljubo Boban prilikom jednog razgovora na Radio—Beogradu) da je Hrvatska bila neravnopravna strana prilikom ujedinjenja. Bilo je svakako još činilaca, subjekata ujedinjenja, ali njihove uloge nisu jednake, sem ako ne želimo simetriju po svaku cenu. Nije to borba za prvenstvo, kolega

Petroviću, već pokušaj da se istoriografiji utvrdi ko je stvarno i koliko čemu doprineo. Istorija je racionalna nauka u kojoj se ne mogu izjednačavati nejednaki subjekti. Jugoslovenski krajevi zapadno od Drine i severno od Save su se nalazili u sastavu Austro-Ugarske i samim tim bili u protivničkom frontu 1914—1918. godine. Srbija je imala diplomatski aparat, vojsku, vladu, monarha, bila saveznik Antante, iako bez ugovornog osnova. Nije reč o potcenjivanju Jugoslovenskog odbora, već uočavanju da je neravnopravan faktor srpskoj vladi. Treba li istoričare podsećati koliko je Trumbić nastojao da egalizuje Jugoslovenski odbor sa Srpskom vladom i dobije međunarodno priznanje? Nije li članove tog Odbora plaćala Srpska vlast, sem Frana Supila i braće Gazari? U studiji se lako uveriti da nije zaboravljena uloga Srpsko-hrvatske koalicije i naročito Svetozara Pribićevića u procesu neposrednog ujedinjenja; značaj antiaustrijskog pokreta pod kraj rata; uloga Dalmacije; slovenački interes da se preko nove države obezbedi nacionalni integritet.

Dr Petrović prigovara piscu studije da je zanemario ostale narode u borbi za slovenačku nacionalnu integraciju. U knjizi na str. 754 izričito kažem: »Slovenačka nacionalna integracija ostvarena je zahvaljujući, između ostalog, i podršci srpskog naroda, (povukao B. P.) koji je 1944—1945. mobilisao oko 400.000 novih boraca, stvorio trajno ekonomsko uporište za oslobođenje cele Jugoslavije i po drugi put u ovom veku dosegao Karavanke i Soču« (754—755). NOV u Sloveniji, kao što je poznato, nije izlazila iz okvira Slovenije, da ne bi — kako je govorio Kardelj — dovela u pitanje svoju organsku osnovu u vidu Osvobodilne fronte. Srpski komunisti nisu postavili pitanje srpskih manjina u Rumunji, Mađarskoj i Albaniji, ali su se i te kako zalagali za nacionalnu integraciju svih Slovenaca u sklopu spoljne politike »druge Jugoslavije«.

Protivim se takođe tezi nekih drugih istoričara, kojima je nacionalizam oduzeo moć objektivnog rasuđivanja, po kojoj su Slovenci bili separatisti od 1918. godine. Neobjektivno je zaboravljati da je jugoslovenska država obezbedila slovenački nacionalni preporod, razvoj jezika i kulture, kao glavnog nacionalnog identifikacijskog činioca, ekonomsku renesansu i državnost u krajnjoj liniji, zbog čega su oni i podržavali budući zainteresovani za njen opstanak. Slovenački komунисти su posle Kapitulacionog akta obrazovali Antiimperialističku frontu slovenskog naroda (Osvobodilnu frontu od 22. juna 1941). Između Edvarda Kardelja i Mihe Kreka nije bilo bitnih razlika oko slovenske nacionalne integracije u Drugom svetskom ratu. Meni nije poznato da su srpski komunisti imali svog Kardelja u zaštiti srpske nacionalne manjine u susednim zemljama, i uopšte tumača svog nacionalnog interesa, pa ma i sa internacionalističkom mimikrijom.

U prilazu pitanju ujedinjenja Dr Petrović previđa niz bitnih činjenica, pravi proizvoljne ograde, izostavlja delove fragmenata bez kojih je nemoguće precizno zaključivati. Već smo rekli da se ne radi o potcenjivanju Jugoslovenskog odbora već o opšteprihvaćenoj istoriografiskoj valorizaciji na bazi realnih činjenica. Petrović zamera piscu studije što ističe da Hrvati, za razliku od Srba i Crnogoraca, nisu imali svoju državu, pri čemu se misli na period 1914—1918 (do obrazovanja nepriznate Države SHS). Šta pisac studije misli o toj državi u daljoj proš-

losti svakako proizilazi iz određenja na str. 21 studije gde se govori o »povjesnom državnom pravu«, »o dva iskustva i svesti o državi: jedno, po kome država nastaje u procesu nacionaloslobodilačkih ratova, potirući ono drugo hrvatsko, koje je Maček (podvukao B. P.) jednom prilikom nazvao — asociranjem na ugovore i nagodbe, sa njihovim obnavljanjima i revizijama, notarskim« (str. 21 studije). Dakle, saglediva je i druga nesrpska tradicija državnosti i ne vidimo da se ona diskriminiše, čak sa Mačekovim ironičnim prizvukom. Slovenci su bili nedržavni narod, a Makedonci nacionalno nerazvijeni i njihova svest o individualnosti još nedovoljno izražena. Hrvatska i Slavonija su se približile Dalmaciji, svi duhovno osetili kao jedinstveni narod, kao Hrvati. Dalmatinci su iz straha od Italije imali najjači jugoslovenski pokret među Hrvatima. Savršena je proizvoljnost Petrovića da niz sličnih zapažanja nemaju »logičkog skладa« (str. 239, stav 2 kritike). Kritičar misli na činjenicu da su jugoslovenski krajevi pod Austro-Ugarskom bili razvijeniji od Crne Gore i Srbije (zar nisu?); da je Hrvatska živila u Austro-Ugarskoj državi kao polufeudalnoj državi, te da je Hrvatska tek ulaskom u Kraljevinu SHS postala jedinstven pojам povezivanjem Hrvatske i Slavonije sa Dalmacijom. Na str. 239 svoje kritike dr Petrović ne razume da autor na odgovarajućem mestu govori o tome da su zemlje Austro-Ugarske koje su se našle u sastavu Kraljevine SHS bile nerazvijene u odnosu na Češku, Moravsku, deo Austrije, predstavljajući jezgro industrijske moći dualne monarhije; prema tome nije reč o njihovom »perifernom položaju«. Čemu će Petroviću uprošćavanje (na str. 239 kritike) da je jugoslovenska država nastala kao rezultat činjenice da jugoslovenski narodi nisu imali »izrazite i trajne državnosti«? Ili, doslovno navedena rečenica: »Svi jugoslovenski narodi nisu imali izrazite i trajne državnosti što je uslovilo stvaranje opštijugoslovenske države«. Zašto bismo poređ nesumnjive činjenice da su Srbija i Crna Gora imali državnost i međunarodno priznanje, od Berlinskog kongresa uvodili relativizirajuće kategorije »izrazita i trajna državnost«? Kritičar nije u pravu da pisac ništa ne kaže o prednostima Srba u jugoslovenskoj državi, ispuštajući početnu rečenicu studije na str. 19 koja glasi: »Stvaranjem Kraljevine SHS Srbi su smatrali da je rešeno srpsko pitanje otvoreno 1804. okupljanjem svih Srba, sem manjeg broja u Rumuniji i Mađarskoj, u jedinstvenoj jugoslovenskoj državi«. Mislimo da nijednom znalcu neće biti jasno koji je to veći deo slovenačkog prostora ostao van zajedničke jugoslovenske države (str. 239 kritike). Na str. 240, stav 1 kritike dr Petrović pridaje »istorijski značaj« odluci o prisajedinjenju Vojvodine Kraljevini Srbiji, ali istovremeno smatra da ona nije »punovažnog karaktera«. Tako bi se moglo prići, dakle sa stanovišta državnopravne perfekcije i odluci Podgoričke skupštine, pa i 1-decembarskom aktu. Da ne govorimo o odlikama AVNOJ-a i drugim partizanskim načinima. Mi o tome imamo dručiji stav izražen na str. 20 studije: »Poznato je da nijedna država koja izrasta iz protivurečnih istorijskih kretanja ne bi formalnim cepidlačenjem mogla zadovoljiti savršenstvo merila; uvek bi joj nedostajao neki element«. Izgleda nam mnogo važnije ko je odbranio ugroženi etnički teritorij 1918—1919. godine, što valjda ulazi u »istorijski značaj« koji spominje i moj kritičar.

*

Površno čitanje studije koju dr Petrović analizira i ocenjuje uticalo je na kritičara da moje stranice o 13-julskom ustanku (str. 185—192) shvati kao »glorifikovanje« (kao staru težnju glorifikovanja, kako kaže), iako su merila izdvajanja ustanka kao specifične pojave jasno izneta na str. 186 studije. Odlikovala ih je »eruptivnost, silovitost udara, masovnost, razmere i intenzitet borbi« u uslovima »privilegovane okupacije«. Naš pokušaj komparacije ove pojave u evropskoj stvarnosti 1941. pokazao se kao neuporediv. Cilj autora očigledno nije bio da iznosi vojno-borbene podatke, uostalom i školski poznate, već da, pored pomenu-tih strana pojave, ukaže i na jedinstvo nastupa, bez obzira na nerazumevanje od početka, komunističkih i unionističkih snaga u ustanku, naroda praktično, ako zanemarimo proitalijansku (»zelenašku«) struju kao malobrojnu.

Bez ikakvog osnova, suprotно osnovnim intencijama pisca studije, a naročito konkretnoj analizi, dr Petrović smatra da stojim na pozicijama nekakve »antisrpske zavere« (ili, precizno, »blizu teze o opštoj antisrpskoj zaveri«, str. 242, stav 2 kritike). Pisac je međutim odlučni protivnik teorije zavere ili konspiracije protiv srpskog naroda, kako u ovoj studiji tako još od vremena kada su snage srpskog nacional-šovinizma počele da se razmeću komplotima koje svet pravi protiv »Srbijice«. Nisu li baš u našoj studiji demistifikovane pojave i ličnosti, srušeni decenijama narastani mitovi, odbačena shvatanja o »krticama« u SOE, razotkrivena politika saveznika prema suparničkim pokretima pod uglom promenljive dinamike ratne situacije koja je određivala ponašanje i politiku prema jugoslovenskom pitanju?

Celo poglavlje u studiji je posvećeno stvaranju jugoslovenske federacije na principu ravnoteže. Loša politika prema Srbima bila je protivna toj ravnoteži, bez obzira iz kojih motiva bila vođena: straha, netrpeljivosti, predubeđenja, iskorišćavanja trenutne situacije, ozakonjivanja »velikosrpskog hegemonizma« u politici i praksi KPJ kao najveće napasti i opasnosti, realne snage četničkog pokreta (sa drukčijom socijalnom i nacionalnom politikom), ali ništa manje i iz ideoškog slepila srpskih komunista, defetištičke atantističke strategije Mihailovića i pronačake opcije Nedića.

*

Golu konstrukciju kritičara predstavlja shvatanje (str. 241, stav treći) da se u studiji ogledaju »izvesne bliskosti antropološkoj tezi Jovana Cvijića o prednosti stanovništva dinarskog tipa.« Želeo bih zaista da kritičar navede ta mesta. Kako je to plod mašte, to mu ne može poći za rukom. Cvijićevim i Dvornikovićevim shvatanjima se nisam bavio. Neverovatno je da dr Petrović nije shvatio da kazivanje o Srbima zapadno od Drine nije izraž uverenja o njihovoј prednosti nad ostalim Srbima, recimo moravskim (kakvo neprihvatljivo razmišljanje; pa neka sada čitalac zaključi ko je od nas pod uticajem »nacionalističkog zova«, čak rasnog prilaza) već iz niza istorijskih okolnosti koje su nužno pro-

širivale polje analize van okvira Srbije. Reč je o demonstraciji različitih strategija KPJ i četnika, ofanzivnosti strategije Narodnooslobodilačkog pokreta, genocida ustaša nad Srbima, trajnih žarišta ustanka u srpskim krajevima (Lika, Banija, Kordun, Bosanska krajina...); tamo su stvoreni i najviši organi vlasti »druge Jugoslavije«, narasle borbe snage s kojima je Tito računao da u odgovarajućem času kreće na istok Srbije (»Put na istok vodi preko zapada«).

Autor studije smatra, kao i Tito i Mihailović, pa i svetski faktori u toku rata da je Srbija ključna zemlja jugoslovenskog raspleta (str. 158). Pogledajte izvore, pa će te se lako uveriti. Komunisti uspevaju daleko uspešnije od četnika da na strategiji bezrezervne antiokupatorske borbe okupe pod svojim barjakom srpski svet na zapadu. U Narodnooslobodilačkom pokretu nema hegemonije dinaraca, ali ima negativnih tragova u sistemu i manipulacija sa dinarcima do poslednje ure komunističke vlasti, čemu pogoduje karakter poretka, kult vođe, navike brđana, način shvatanja politike i političkih borbi, ratna renta itd.), ali je to druga tema koja seže do naših dana.

*

Dr Petrović smatra da sam »prepotencirao«, tako kaže, genocid, vraćajući se toj pojavi gotovo u svakom poglavljiju studije. Kritičar nije samo pogrešno razumeo pisca, već daleko više začuđuje nerazumevanje negocida u prošlom ratu, to jest do kog stepena je u toj složenoj pojavi sadržana stvarnost Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, pa i do danas. Ustaše su genocidom želete da se oslobođe Srba, pre svega, da bi likvidacijom jedne trećine stanovništva — ustanovili čistu nacionalnu državu. Članovi KPJ prihvataju proganjeni srpski narod, i uključuju ga u borbu protiv okupatora, da bi izbegli bratoubilački rat. Simetrija genocida u ratu i posle završetka rata sprečila je da dođe do saosećanja hrvatske politike sa žrtvama. Kazivanje o genocidu nema za cilj podjarianje strasti već je reakcija na čutanje, izvesnu vrstu zaborava, paritet žrtava. Nije reč o odmazdi, jer je ovaj autor krajnje kritičan prema revanšističkoj četničkoj ideologiji (masovna osveta nad vinovnicima izdaje aprila 1941, kolektivna odgovornost Hrvata za genocid, radikalni obračun sa svim nacionalnim manjinama). Jedna politika — komunistička je skrila genocid u ime mira, a inteligencija — hrvatska nije ustala protiv crimeni u ime moralnog očišćenja, u ime budućeg života. Vrhovna norma humanističkog »veruju« upućuje nas da je priznanje kolektivnog zločina najbolji način da se sa nacije skine nepravedno ogrešenje: vid je iskupljenja pred žrtvama i njihovim najbližim, prema celom jednom narodu; put uspostavljanja stvarno stabilnih međunarodnih odnosa, bedem da se na sceni ne pojave novi krvnici.

O genocidu se mora govoriti, jer je to čvorni problem naših nacionalnih odnosa, položaja i sudbine Jugoslavije, presedan bez primera u svetu. U »Revoluciji i kontrarevoluciji u Jugoslaviji« pisao sam (1983.) protiv onih koji su tretirali analizu genocida kao nekrofilnu istoriju, otkrivajući u pomenutim kritičarima koji su želeti da pepeo zaborava prekrije infernalni zločin Drugog svetskog rata. U ime jugoslovenskog

preduzeća komunisti su čutali o suštini genocida i na toj osnovi gradi- li državu na zaboravu ili strategiji čutanja, što nije moglo da se negativno ne reflektuje, kad—tad. Čim dr Petrović kaže da je u studiji mnogo genocida, onda se pitamo da li on razume da je to jedno od ključnih pitanja Jugoslavije u Drugom svetskom ratu. I jednom engleskom lordu — Dejvidu Ovenu nije promaklo u predavanju održanom u Londonu krajem novembra 1993. (predavanju koje je prenela »Politika«) da je pozadina savremenih događaja neraščišćeno pitanje genocida. Nije li u vreme mas pokreta 1971. nad srpskim narodom u Hrvatskoj lebdela opasnost novog genocida, a da ne govorimo posle pobeđe HDZ-ea i Franje Tuđmana na izborima 1991. godine? Dr Svetozar Stojanović se u jednom ciklusu predavanja o uzrocima raspada Jugoslavije u organizaciji Instituta za savremenu istoriju u Beogradu zapitao: da li je posle »apsolutnog zla« (Jasenovca) bilo uopšte moguće obnoviti Jugoslaviju? Pitanje genocida se manifestovalo i u Prvom svetskom ratu, da ne zalažimo u dalju prošlost, pod uticajem feudalaca i mađarske politike zainteresovane za trajni sukob Srba i Hrvata. Izvori pokazuju da se o genocidu govorilo i u vezi pripreme kolonizacije severozapadne Bosne uoči rata, 1941. godine, pa i prinudnog iseljavanja Srba sa Kozare u prostor Plevalja (Sandžaka), pre epopeje i stratišta Kozare juna 1942. godine. Nije li u genocidu sadržano i pitanje klerikalizma i politika Vatikana, to jest vraćanja »otpadnika na vjeru otaca«, što je prozelitizam, koji je u biću i doktrini Katoličke crkve? Nije li genocid uslovljen težnjom da NDH postane jednonacionalna katolička država na Balkanu, kao eksponent nemačke politike? Zar genocid nije i pitanje revanša — verbalne odmazde Draže Mihailovića prema Hrvatima, po kome nema mira dok se prethodno ne otkotrlja 700.000 »njihovih« glava. Može li se razumeti kriza izbegličke vlade bez genocida, svađa i rascepa oko memoranduma Srpske pravoslavne crkve? To je, dragi kolega Petroviću, i pitanje oko 250.000—400.000 srpskih izbeglica. Nije li to i pitanje uspeha ustanka u srpskim krajevima na zapadu, kao vid fizičkog spasa? Šta tek da kažemo o stavljanju ovih Srba pod crveni barjak Tita? Podsetio bih dr Petrovića da je naš kolega — Janko Pleterski iznosio čak i tezu da su zapadni Srbi išli na Srbiju 1944. godine da skinu sa sebe kompleks hegemonizma. Genocid je i seča muslimanskog življa u Sandžaku i istočnoj Bosni od strane Đurišićevih i drugih četnika u ime osiguranja pozadine uoči pohoda na Bosnu i odgovor na prethodne muslimanske zločine nad Srbima.

•

Petrović se zalaže za kritički pristup AVNOJ-u što pre kako bi se, veli, izbegla proizvoljna tumačenja ove pojave (str. 243). Moj kritičar doslovno kaže: »Petranović je u ovom delu jako kritičan prema avnojevskom konceptu što uz svo razumevanje za potrebotom novog pristupa ipak predstavlja teško prihvatljiv odnos kada imamo u vidu ranije stavove autora iznete u nekadašnjim priznatim i počastovanim u javnosti, delima. On prihvata danas aktuelnu političku tezu da su srpske zemlje avnojskim konceptom pocepane...« (str. 243, stav 3). Kritičar najverovatnije misli na nagradu koju sam dobio za studiju »AVNOJ — revolucionarna smena vlasti 1942—1945«, zaboravljujući da nisam nikada kan-

didovan za nagradu AVNOJ-a. Sećam se makedonskog i jugoslovenskog političara Krsteta Crvenkovskog koji mi je jednom prilikom pisao da sam posle jedne izvanredne studije (misleći na ovu o AVNOJ-u) skrenuo u pogrešnom pravcu, čim sam došao na šovinističku katedru Filozofskog fakulteta (iako sam na tu katedru došao daleko ranije). Prof. Mihailo Vojvodić obavestio me da albanski istoričari nisu dali saglasnost za prevođenje studije o AVNOJ-u na jedan o svetskim jezika 1977. godine. Andrej Mitrović je ovu studiju ocenio kao model ostvarivanja jedne revolucije, a ne kao studiju o nacionalnom pitanju. U toj studiji najmanje je bilo reči o federativnom konceptu, i sa toga gledišta posmatrano studija zaista nije bila inovativna. Ali se već bez tematske zbirke »Jugoslovenski federalizam — ideje i stvarnost« (sa M. Zečevićem) ovaj fenomen nije mogao razumeti, niti dokumentovano predstaviti, o čemu govore mnogobrojna pozivanja uglednih istraživača na ovu knjigu. Filozof Ljuba Tadić mi je jednom prigovorio što se pozivam na AVNOJ, našta sam odgovorio onako kako bih i danas — da AVNOJ ne smatram nikakvim fetišem, ali da ne znam nijednu zastavu koja bi bila bolja te 1943. godine od one o federaciji ravnopravnih naroda. Među prvima sam na kongresu istoričara u Ohridu 1969. kritički analizirao Bujansku rezoluciju. Slovenski istoričar dr Tone Zorn u »Zgodovinskom časopisu Slovenije« analizirao je moje razvojne istraživačke faze: državnu stranu pitanja video je u disertaciji, anatomiju partijske države u monografiji o jugoslovenskoj obnovi, a u pomenutoj knjizi o AVNOJ-u međunarodnu dimenziju jugoslovenske revolucije s oslonom na tada publikovanu britansku dokumentaciju.

Petrovićeva kritika pokazuje se kao deplasirana čim se navede što je kritičar izostavio ili »preskočio«. Zar na str. 530 studije ne стоји: »Odluke AVNOJ-a, pre svega ova o federaciji, u datoj istorijskoj situaciji na najvidljiviji način predstavljala je antitezu nacionalno čistim državama, bila izraz neprikosnovenosti Jugoslavije i njenog teritorijalnog integriteta... »Jugoslovenska federacija stvorena na Drugom zasedanju AVNOJ-a nesumnjivo je trijumfovala nad svim nacionalističkim politikama, ideologijama, institucionalizovanim pokretima i vazalnim državama koje su negirale Jugoslaviju, nastavljale bratoubilački rat i nacionalistički delirijum u znaku rata svih sa svima«... »Jugoslavija je obnavljana na federalnim osnovama, što je bila želja progresivnih snaga u srpskom narodu izražena i pre rata, iako neostvarena zbog fašističke agresije na Jugoslaviju« (532). Da li kritičar površno čita, preskače, ili ne razume značenje ovih ocena, zaista mi nije jasno. U svakom slučaju, jednom savesnom kritičaru ne pristaju ovakva izostavljanja. *U studiji je istaknuto, kao jako važno, da delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini imaju status naroda i da su konstitutivni činioци ovih dveju jedinica i jugoslovenske federacije* (podvukao B. P.). Kritičar je i to propustio da navede. Petrović je ispustio i stav na str. 533 studije da je tek »Pre nekoliko godina otvoreno u našoj literaturi pitanje nejednakih etničkih merila oblikovanja članica jugoslovenske federacije«. Da li se ovo novo saznanje moglo izostavljati iz savremene analize? Po mome, nikako. U vreme rada na studiji o AVNOJ-u pisac nije znao za projekt Moše Pijade o uspostavljanju srpske zemlje u federalnoj Hrvatskoj, koji je Tito sa Rankovićem odbio,

mada je prvi naveo projekt za autonomiju Dalmacije. Istina je da 1962. nije razumeo ovaj pokušaj iz 1945. o uspostavljanju ravnoteže u jugoslovenskoj federaciji putem oblikovanja autonomija u Srbiji i Hrvatskoj.

Danas se kritikuje suština posleratne federacije nastale u ratu kao jedan vid pseudofederacije. Federacija je bila izraz volje jedne Partije i najvišeg tela na vrhu piramide Partije — Politbiroa. Federacija se kritikuje i zato što nije bila demokratska, ali jednovremenim isticanjem da Jugoslavija ne zna za demokratiju od 1929. godine do danas. Navodi se, takođe, da ona nije integrisana na ekonomskim osnovama već da počiva na partijsko političko-partijskim temeljima i konstrukciji jedinstvene državne svojine kao osnove moći Partije i neodgovornosti sve dok se poštuju pravila birokratsko-tehnokratske strukture. AVNOJ je zamislio Jugoslaviju kao federaciju ravnoteže, ali ta ideja od početka nije ostvarena. Ratna federacija (jednopartijska i centralistička) na kraju je pretvorena u konfederaciju. Put transformacije je vodio preko kooperativnog federalizma (ili samoupravnog federalizma).

*

Kritičar zamera piscu studije što pridaje četničkom pokretu »antifašistička obeležja« (str. 242, stav 1). Od 1983. uveo sam formulaciju o četnicima kao pokretu »antifašističke deklaracije«. Mislim da izneta ocena izvire iz jednog kompleksnijeg pristupa koji nema ideoološku označku. Mihailović je bio blizak snagama koje su izvele prevrat 27. marta 1941; nije prihvatio kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije i maja 1941. na Ravnoj gori je organizovao antiokupatorsku organizaciju, u stvari pokret; aktivno je učestvovao u borbama protiv okupatora do novembra 1941. godine, nezavisno od motivacije i nekih prinudnih okolnosti; posred legalizovanih odreda Mihailovića u strukturi okupatorskog sistema, postojali su i ilegalni odredi Mihailovića; u četničkoj propagandi slavili su se saveznici i kritikovala Nemačka; Nemci su primenjivali odmazde protiv četnika i partizana (vodili u logore, organizovali racije, itd.); za Nemce su oni do kraja bili velikosrpski i probritanski pokret, jedno vreme nemački neprijatelj br. 1; Nemci im nikada nisu verovali; od januara 1942. Mihailović je član vlade koja je prišla saveznicima u Londonu juna 1941, prihvatala Atlantsku povelju septembra 1941. u palati Sent Džemsa, potpisala Vašingtonsku deklaraciju januara 1942. kojom je Jugoslavija prišla koaliciji Ujedinjenih naroda; u toj vladi su sedeli poznati antifašisti poput Slobodana Jovanovića, Milana Grola, Božidara Markovića i drugih. Mihailovićevoj odredi koji nisu sarađivali sa okupatorom (bar ne trajno, već taktički) povremeno su izvodili i manje akcije protiv okupatora, spasavali savezničke avijatičare, primali savezničke misije (britanske i američke), održavali vezu sa albanskim i bugarskim prozapadnim snagama itd. U pristupu ovom pitanju ne sme se previđati da se četnički pokret ne može jednako procenjivati u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori, Sloveniji, itd., jer i egzistencijalna situacija srpskog naroda nije bila svuda ista, a na drugoj strani suštinu kolaboracije dela Mihailovićevih snaga treba tražiti u promašenoj strategiji Mihailovića koja ga je koštala života.

Dr Petrović osporava i tezu o građanskom ratu (str. 242 kritike). Ne znamo kako istoričar može ignorisati ideoološku isključivost i jednog

i drugog pokreta koji nisu mogli da nađu modus vivendi 1941. godine? Četnici su hteli očuvanje status quo i kolektivnu nacionalnu odmazdu nad Hrvatima, muslimanima i nacionalnim manjinama, a komunisti ofanzivnu borbu kao pretpostavku socijalne revolucije, osvajanja vlasti i reorganizacije države na federativnoj osnovi u skladu sa svojom nacionalnom politikom. Decenijama se građanski rat u nas odričao. A onda su počeli da se navode elementi građanskog rata: novembra 1941. u Srbiji, u zimu 1941—1942. u Crnoj Gori, u proleće 1942. u Hercegovini, 1943. na Neretvi i Drini, 1944. u Srbiji. Opasnost od građanskog rata sa zapletom među saveznicima je uveliko povećana dolaskom Rusa na Dunav. Zapad je htio Jugoslaviju i Tita između sfera uticaja SSSR-a i zapadnih sila, a ne Srbiju i Mihailovića. Iznete činjenice ne treba skrivati, ako želimo da govorimo objektivno. Teza o građanskom ratu je dugo dominirala i danas dominira u tzv. emigrantskoj literaturi. Ova literatura nije manje ideologizovana od komunističke, ako se izuzme deo stručnih istoričara. U njoj su komunisti predstavljeni kao slučajnost 1941., nuz-prodукт koji je sve zamutio. Pomalo fatalistički stav. Gde su i kakvi su odgovori srpskih građanskih snaga u zamršenim situacijama Drugog svetskog rata? Oni koji su i formulisani, pokazali su se i kao pogrešni.

Kritičar kao da nije zadovoljan tvrdnjom autora studije da je Jugoslavija u Drugom svetskom ratu bila zemlja sa najmasovnijom kolaboracijom, pri čemu uzroke nalazi u »nacionalnom nezadovoljstvu« (str. 242 kritike). Ne znamo zaista kako bi se ova teza mogla pobiti, odbaciti, demantovati? Kriza Kraljevine je bila trajna, a naročito izražena uoči rata; zemlja je već 1939. bila duhovno podeljena; agresori (okupatori) su produbljivali krizu. Sem Srba (i Crnogoraca) i Slovenaca, većina ostalih naroda je smatrala da je sa okupatorima stiglo nacionalno oslobođenje od srpske tiranije (Hrvati, sem Dalmatinaca, antifašističkih slojeva naroda, komunista i prozapadnih demokratskih političara; Makedonci masovno, manjinsko stanovništvo na Kosovu i Metohiji, Mađari...). Pripadnici nemačke narodnosne grupe su se deklarisali kao nemački državlјani aprila 1941. godine).

Deplasirano je shvatanje dr Petrovića da je »traženje krvica za aprilski slom zaludan posao (str. 239, stav 1), jer ni francuska armija nije mogla da se suprotstavi nemačkoj vojsci maja—juna 1940. godine«. Naš kritičar olako zaboravlja da aprilska vojna katastrofa Kraljevine Jugoslavije nije samo vojno pitanje nego i prinudni rasplet duboke krize jednog društva, opterećenog nacionalnim suprotnostima, okretanjem manjina matici, delovanjem masovne »pete kolone«, nastupanjem posledica psihološkog rata u uslovima nacionalno ranjivih odnosa, negacije tzv. versajskog međunarodnog poretka, nemačkog uništavanja Jugoslavije kao države.

*

Ima nekoliko pojedinačnih primedaba i zapažanja o koje takođe ne bih želeo da se oglušim.

Zamereno mi je, takođe, što smatram da su srpski (i crnogorski) komunisti bili opterećeni internacionalizmom više od komunista dru-

gih nacija. Na Osnivačkom kongresu KP Srbije naveden je kao primarni zadatak borba protiv »srpskog hegemonizma«. Stalno je pretila opasnost da srpski komunisti budu optuženi da nisu dovoljno internacionalisti. Postavljanje srpskog pitanja moglo je naličiti na težnju za revizijom nacionalne politike KPJ, izazivati otpor drugih naroda, a da ne govorimo o reakcijama u vrhu rukovodstva KPJ. Srpski komunisti nisu ni imali snage da postave svoje pitanje. Smatrali su da je bitno osvojiti vlast, da je pitanje samostalnosti Jugoslavije privremeno (Sreten Žujović), kao i pitanje granica. »Nikako«, kaže Petrović, »ne mogu da shvatim da ovakva tvrdnja može da egzistira na terenu nauke, odnosno u sferi realnosti« (str. 242, stav 2). Ako je naučno zaključivanje zasnovano na dokazima, na nepotkupljivim činjenicama, onda je zaista nešvatljiva metafizika moga kritičara.

Kritičar nije poštено pretresao knjigu koju kritikuje. Zar bi u suprotnom prigovarao autoru studije da je jednostran zato što ne pominje odnos vladajućeg srpsko-crnogorskog sloja prema Albancima između dva svetska rata? Kao da autor nije analizirao duhovnu i materijalnu zaostalost na Kosmetu, nepoverenje prema albanskom stanovništvu prilikom služenja vojske i zapošljavanja, u slučaju jezika i školovanja (str. 60). Stoga, između ostalog, pod uticajem propagande potiče i mržnja Albanaca protiv Srba i Jugoslavije koja je opšta, masovna i evidentna, iako je pacifikovana kroz sistem državnog aparata i Partije posle rata. O mržnji Srba prema Šiptarima govori se opširno prilikom razglabanja četničkih dokumenata, naročito nacionalnih programa. Nasuprot četnicima, NOP internacionalističkim prilazom — istina bez uspeha — pokušava da omasovi svoj pokret. U antisrpskoj mržnji citiram pismo Ali Šukrije na str. 208. Svoj načelni stav o tom pitanju pisac je izrazio na str. 209 studije. Zašto kritičar prelazi preko pišćeve kritike četničke politike protiv »Arnauta« na str. 213 studije?

Ne znam čemu će dr Petroviću licitiranje između istočne i zapadne Srbije, jer se u studiji govori o izboru prostora između Dunava i Morave za prvobitni borbeni poligon, ali i o prednostima zapadne Srbije u novoj proceni na osnovu analize nepovoljnog stanja na Istočnom frontu. Autoru studije zaista nisu bila potrebna neistorična hipotetička razmišljanja o tome da li bi bilo tzv. Užičke republike da se Bor nekim slučajem nalazio u zapadnoj Srbiji, to jest da onda ne bi bilo ni te »republike« (str. 241, stav 3). Zar i autor kritikovane studije nema u vidu taj strateški značaj istočne Srbije zbog Dunava i Bora (str. 244 studije)? O određivanju zapadne Srbije ne može se razmišljati ako se prethodno ne istakne, kao što je i ukazano u studiji (str. 158), da je za prvi borbeni prostor, usled očekivanja brzog raspleta na Istočnom frontu, izabrano Homolje.

Opširno razglabanje dr Petrovića o položaju Banata (str. 240, stav 1) smatramo nepotrebnim, jer ono što je za njega bitno ima bitni značaj i za mene. Dovoljno je videti str. 113 studije. Stvaranje švapske države se odlaže, a pretenzije Mađarske i Rumunije su se isključivale. Nemci su pokušali izmiriti sve strane preko uključivanja Banata u »Dunavsku banovinu«, čime su obezbeđene veze i oslon Banata na Beograd. Faktička vlast folksdojčera u datim okolnostima daleko je značajnija od »čudnog statusa« da se Banat nađe u sastavu Nedićeve Srbije i pod njenom jurisdikcijom, kako kaže kritičar. Treba, nesumnjivo, zapaziti

i »čudna« formalna rešenja, ali nikako po cenu gubljenja iz vida suštine zaštitnog sistema nemačke vlasti.

Piscu studije prigovoreno je i zbog kritičkog raščlanjivanja datuma ustanka u Srbiji, sedmog jula 1941. godine. Poznato je da datumi ustanaka u komunističkoj Jugoslaviji nisu utvrđivani u skladu sa faktičkim događajima već iz providnih ideooloških razloga. Nisu li zato ispuštani: majske ustanak (đurđevdanski) u okolini Sanskog Mosta ili hercegovački juna 1941? Svestan istorijskog značaja tih ustanaka autor studije ističe ono što je u NOB-ovskoj istoriografiji decenijski bilo prečutkivano ili zabranjivano (da je i druga strana, četnička, bila jedno vreme nosilac borbe protiv Nemaca). Nasuprot jednom događaju, 7. julu, koliko god taj događaj bio neizolovan od politike i htenja KPJ, autor prati događaje u procesu, nalazeći da je ustanički talas za srpsko selo karakterističan početkom septembra 1941, kao rezultanta delovanja dva antiokupatorska pokreta, označivši stvaranje prostrane slobodne teritorije, reakciju Hitlera i stvaranje nove vlasti. Pisac je, dakle, skloniji da se događaj veže za pogibiju Nemaca nego njihovih izmećara, tim pre ako je borba za Loznicu otkrivala razmere i intenzitet borbi. Slavljenje »ustaničkog pucnja« je, kaže pisac studije, »neadekvatno kasnjem rasplamsavanju ustaničkih borbi« (str. 182). Isto tako, on smatra da se posle pola veka istorija Srbije i Jugoslavije u Drugom svetskom ratu mora približiti i izjednačiti, na kraju, sa istorijom naroda u tom svetskom vrtlogu umesto da ostane na jednoj ideoološkoj struji. Autor studije nikako ne dovodi u pitanje suštinu antiokupatorske borbe i ne opravdava kolaboraciju. Samim tim, izneti stav ostaje njegovo individualno gledište koje je argumentovano ubedljivije od razloga koje kritičar suprotstavlja. Pogotovu u delu neslaganja, kako kaže, »opovrgavanja posle pola veka jednog jubileja«. Kakav je to argument? Jeste navika, ali nije dokaz. Akcija Veselina Misite je svakako antiokupatorska i samostalna, a ne revolucionarna i izvedena po komitetskoj direktivi.

Prigovara mi se, takođe, da sam preterano crpeo sećanja jednog četničkog starešine — Zvonka Vučkovića, ali se gubi iz vida za dešavanje u okolini Vrhovne komande Mihailovića, sliku netrpeljivosti između ustaničkih snaga, ispitivanje uzroka građanskog rata, lik Mihailovića. Drago mi je što sam nedavno čitao tek objavljene analize uticajnog učesnika događaja sa partizanske strane, jer sam mogao ustanoviti da obostranog nezadovoljstva, neverice, sumnji, mržnji i ideooloških isključivosti nije nedostajalo ni na jednoj ni na drugoj strani.

Koliko je manjkav zaključak dr Petrovića da Hitler nije htio do kraja da ponizi Srbe jer »ne bi dozvolio prostor za tzv. Nedićevu Srbiju«, vidi se već iz instrumentalne uloge okupatora koji ne može vladati niti iskorisćavati bogatstva Srbije bez pomoći kolaboracionista. Svoju »tezu« kritičar negira već dva stava niže kada kaže: »Vidno je da su kvislinške tvorevine poslužile nemačkom Rajhu, jer je kroz njih angažovan deo naroda koji je prihvatio orientaciju kvislinških vlada« (str. 240, stav 3). Šta znači da se »kvislinška Srbija (se) približavala kvislinškoj Hrvatskoj, mada nije dostigla taj stepen poverenja i makar prividne autonomnosti u okviru Rajha«? Drugi deo rečenice ukida prvi. Srbija se nije »približila« NDH ni 1943. godine, iako se nemačka politika posle Staljingrada počela menjati. Uostalom, ovo su dve kategorije režima koje

nisu jedinice za upoređivanja sa stanovišta nemačke politike i ciljeva. Višegodišnja istraživanja istoričara u nemačkim arhivima pokazala su da za Srbiju nije bilo mesta u »novom poretku« (ili, bar za vreme vladavine Hitlera), zbog čega se njegov nesporni kompleks srbofobije u studiji i navodi, što Petrović neumesno smatra »preterivanjem« (str. 240, stav 1 kritike).

*

Prema dr Petroviću, zaključak studije je najviše »hipotetičan«. Najverovatnije da je kritičar očekivao »zaključak« u formi školskog »rezimea«, a naišao je na pokušaj globalnog utvrđivanja uzroka, okvira zbijanja i kauzalnih veza među njima, uspostavljanja veza i paralela između srodnih događaja i pojava, identifikacije pojava dugog trajanja. Najzanimljivije je da cela studija počiva na odbacivanju »antisrpskih zavera u svetu«, dok moj kritičar u njoj vidi dominaciju zavereničkih ideja protiv srpskog »naciona«. Gotovo je neshvatljivo kako dr Petrović ne razume da »antisrska zavera« nije isticanje komunističke koncepcije nacionalne politike koja se radikalno razilazila sa onom građanske politike, sa težistem na tome da je velikosrpski hegemonizam glavna opasnost i vid trajne hipoteke, te objektivnog sticaja situacije 1941. godine koji je upućivao na razmnožene nosioce tzv. antiversajskog sistema i unutrašnjeg separatizma protiv Srba kao krivaca za Jugoslaviju i režim ugnjetavanja. Petrović ne prihvata ili ne razume funkciju »Opštег zaključka«. Kritičar će navesti istrgnuto mesto o hrvatskoj »samouverenosti u svoje kulturne prednosti i istorijsku slavu...« do »nacionalnog ludila« (str. 242, stav 2), ali će izostaviti da napomene kako se u širem kontekstu govori o tome kako je pripremana duhovna strana genocida; antijugoslovenstvo klerikalizma od 1937. naročito; pobija teza da su zločini u Kraljevini Jugoslaviji protiv Hrvata kompenzacija za ustaški zločin 1941; izlaže teza o agresivnosti fašističkih snaga, terorizmu ustaške organizacije, uticaju nacional-socijalističke rasne doktrine i prakse na ustaše; prikazuje Mačekov defetizam (str. 741 studije); u datum okvira je reč i o istorijskoj grandomaniji i nacionalizmu Trumbića, itd.

Analizirajući ova pitanja na sintetičkoj ravni opštег zaključka, na bogatoj empiričkoj osnovi prethodne analize, autor studije je ukazao i na promašena rešenja srpske i jugoslovenske politike međuratnog razdoblja: na formulu etničkog jedinstva i na integralno jugoslovenstvo uvedeno i održavano silom kraljevske diktature (str. 744).

*

Završili bismo onim čime smo i počeli: zadovoljstvo je kada se kolega kome je rat trajna i gotovo isključiva profesionalna orientacija pozabavi, među drugima, našim delom, ne dopuštajući da ga prekrije veo čutnje, pogotovu kada to uradi na opširan način i u uglednom stručnom časopisu. Zadovoljstvo nas obuzima što su knjigom, delom kritikom, pa i ovim razgovorom pokrenuta neka važna pitanja, da ne ka-

žemo fundamentalna pitanja za istoriju Srbije i Jugoslavije u Drugom svetskom ratu koja su čekala i još čekaju da se o njima raspravlja: nacionalizam-internacionalizam, avnojevski koncept federacije, kolaboracionizam, građanski rat, klerikalizam, genocid, itd. Žao nam je, međutim, što je kritika dr Petrovića ostala na niskom stručnom nivou, neprecizna, mutna, na trenutke konfuzna, lišena originalnosti, snage argumentacije i kritičarske probajnosti. Kritičar se nije odredio ni prema metodološko-koncepcijskim osnovama kritikovanog dela. Najveći deo tvrdnji kritičara ostao je na nivou opservacija; izdvajao je misli iz konteksta, izostavljao bitna mesta kritikovanih stavova ili ih jednostavno nije uočavao. Zna se ko markira pojedina mesta u prošlosti i danas, i čemu služi takva metoda, inače za nas više nego krajnje prihvatljiva ukoliko se na taj način prati evolucija razvoja istoriografije, faze kroz koje ona prolazi, mene autora u skladu sa novim činjenicama i suočavanju sa posledicama; otkrivanje nekih ranije nevidljivih tačaka, inače bitnih u genezi savremenog raspadanja naše države i njenog već dugo degenerisanog sistema. Prvi način je poznat kao pokušaj inkriminacije, a drugi kao put zasnivanja istorije istoriografije.

Vasilije Krestić, ISTORIJA SRBA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1848—1914, Beograd 1991.

Prošlost srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji izuzetno je bogata i zanimljiva, ali uprkos tome nedovoljno proučena. Vekovno prisustvo Srba na tim prostorima svakako zahteva sistematska istraživanja i pažljive analize. Posebnu pažnju naučnika privlači druga polovina 19. i početak 20. veka, period ispunjen dubokim promenama i složenim procesima koji su odlučujuće uticali na budućnost srpskog naroda, raseljenog daleko od svoje matice. Osim studija i članaka rasutih po časopisima i monografijama, najcelovitiji uvid u taj period srpske prošlosti dat je u »Istорији srpsког народа«. Međutim, ni taj pregled, iako je nesumnjivo doneo nova saznanja, nije popunio prazninu koja se osećala zbog nedostatka jednog dela sintetičkog karaktera koje bi pružilo zaokruženu sliku srpske istorije u Hrvatskoj i Slavoniji od revolucije 1848. do početka Prvog svetskog rata. Stoga su brojni čitaoci prethodnih knjiga prof. Vasilija Krestića, našeg najboljeg poznavaoца srpsko-hrvatskih odnosa u 19. veku, s pravom od njega očekivali da obuhvati, promisli i u sintezi sažme sve rezultate do kojih se došlo u ovoj naučnoj oblasti. Pored niza studija, rasprava, članaka, Krestić je objavio i veći broj knjiga: »Hrvatsko-ugarska nagodba 1868«, »Protokol kneza Miloša Obrenovića 1824—1825« (sa N. Petrovićem), »Istoriја srpsке štampe u Ugarskoj 1791—1914«, »Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka«, »Srbija i oslobođilački pokreti na Balkanu od Pariskog mira do Berlinskog konгреса (1856—1878)« (sa R. Ljušićem), »Uspomene« Vladimira Jovanovića, »Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918« (sa R. Ljušićem), i jedan je od pisaca »Istорије srpsког народа«.

Iako se pojavila u veoma osetljivom političkom trenutku, »Istoriја Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848—1914« nije pisana sa ciljem da izađe u susret trenutno naraslomu interesovanju javnosti za ovu problematiku, već je rezultat višegodišnjeg mukotrpнog istraživačkog rada po arhivima i bibliotekama u zemlji i inostranstvu. Da bi što preciznije i objektivnije sagledao i objasnio srpsku ulogu u zbivanjima koja su u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka potresala Habsburšku monarhiju, a posebno odnose Srba i Hrvata, prof. Krestić je analizirao i sintetički uobičio ogromnu istorijsku građu i obimnu literaturu. Kao rezultat takvog rada, nastala je knjiga koja predstavlja klasičan primer istorijske sinteze u koju su ugrađena kako nova otkrića, tako i svi do sada postignuti naučni rezultati, pažljivo osmišljeni na način koji odaje umnog i zrelog naučnika, jasno i ubedljivo prezentirani. Smelo i energično, ali uz doslednu primenu naučne metodologije, Krestić se uhvatio u koštač sa mnoštvom dilema. Mnoge je uspešno rešio, pružajući nepobitne dokaze koji ne ostavljaju gotovo ni najmanjeg mesta sumnji, izbegnuvši da upadne u zamku nenaučnog polemisanja, napadanja i osporavanja jednih, a odbrane i veličanja drugih.

Istoriја Srba u Hrvatskoj i Slavoniji sagledana je u širim državnim i međunarodnim okvirima, s obzirom na to da je geopolitički značaj prostora koji su Srbi naseljavali uveliko opredelio njihovu sudbinu. Zauzevši prostoranstva na granicama svetova, oni su nužno navukli na sebe omrazu moćnih, pošto su bili prepreka njihovim kolonijalističkim planovima o apsolutnoj supremaciji nad varvarskim, »vizantijskim« Balkonom.

Iako je nastojao da život srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji sagleda u svim vidovima, Krestić je najviše pažnje posvetio nacionalnopoličkim problemima, koji su dominirali javnim životom i činili okosnicu egzistencije Srba i Hrvata. Istražujući tu problematiku, Krestić je ukazao kako na sve izvore nesuglasica i sukoba, tako i na trenutke sloge i saradnje za vreme revolucije 1848—49, u drugoj polovini šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. veka, kao i na početku 20. veka, kada su postale jasne mnoge zablude i sazrele nove ideje koje su krčile put u prethodnim decenijama. Uvažavajući sve faktore spajanja i razdvajanja dva naroda, Krestić je težište knjige zasno-

vao na pitanjima neprekidne borbe Srbija za opstanak i odbranu nacionalnog identiteta koji je postao ugrožen kada su hrvatski političari, po ugledu na Mađare, prihvatali tezu o jedinstvenom »političkom« ili »diplomatičkom« naruču, pogrešno procenjujući da bi priznavanje Srbija ugrozilo državnonapravne temelje njihovog suprotstavljanja ugarskoj hegemoniji. To je označilo početak sistematske antisrpske kampanje koju su poveli Ante Starčević i Eugen Kvaternik i koja je, preko Josipa Franaka i njegovih pristalica, rezultirala stravičnim zločinima čiji je cilj bio konacno istrebljenje srpskog naroda na ovim prostorima. Ovi problemi pažljivo su analizirani, uz nastojanje da im se pronađu dublji uzroci i da se posmatraju u najširem kontekstu ekonomskih, socijalnih, političkih i duhovnih istorijskih procesa u kojima su živeli i razvijali se srpski i hrvatski narod u građanskom razdoblju od 1848. do 1914.

Citajući Krestića, postaje jasno zašto su ovaj naš ugledni istoričar i njegovo delo pre nekoliko godina postali meta napada i predmet manipulacija hrvatskih političara. I ovom knjigom on je još jednom srušio ideološki uspostavljene simetrije, ne ustručavajući se da iznese one činjenice iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa koje je zvanična istoriografija dugo prikrivala. Sve je to urađeno vrlo brižljivo i s merom, ali faktografski čvrsto utemeljeno, tako da je Krestić s punim opravdanjem započeo svoje delo Mirabovim rečima: »Osoporite, ako možete, istinitost mojih navoda, a posle klevetajte do mile volje!«

Iako nije pisana sa namerom da pobije sve zablude i falsifikate koji vladaju jednim delom evropske nauke, »Istorijska Srbija u Hrvatskoj i Slavoniji 1848—1914« nesumnjivo postiže i taj cilj, argumentovano rušeci konvencionalne predstave o Srbima građene na osnovu ideoloških i političkih interesa vladajućih krugova Zapada. Ona stvara novu sliku o istorijskom učinku srpskog naroda koja bitno menja shvatnju o njegovoj istorijskoj, političkoj i duhovnoj ulozi na međunarodnoj sceni. Nema nikakve sumnje da će ova knjiga ne samo doprineti buđenju nacionalne svesti, već će dati snažan podstrek novim nepričastnim istraživanjima ove problematike i predstavljati pouzdan putokaz u daljim promišljanjima srpske prošlosti.

Sofija Božić

Gligor Popi, ROMANII DIN BANATUL SIRBESC IN SECOALELE XVIII—XX — PAGINI DE ISTORIE ȘI CULTURA — »Editura Fundatiei culturale române«, București 1993, str. 273

Nema sumnje da najnoviju knjigu prof. dr Gligora Popija pod naslovom »Rumuni iz srpskog Banata u vekovima XVIII—XX« treba pozdraviti. Delo pružava položaj Rumuna od 18. do pre polovine 20. veka u srpskom, odnosno, jugoslovenskom Banatu. Kako sam autor kaže u predgovoru, do sada nije bilo mogućno sačiniti ovaku sintezu, jer nije bilo radova o pojedinim mestima i događajima. Taj nedostatak i danas nije u celosti otklonjen. Pored objavljene literature o sudbini ove nacionalne manjine na jugoslovenskom prostoru, na rumunskom, nemačkom i mađarskom jeziku, autor koristi i građu jugoslovenskih i rumunskih arhiva. Gligor Popi nije novajlija u ovoj problematici. Autor ovih redova je i ranije prikazao dve njegove knjige sa sličnom tematikom u stručnim časopisima; »Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918—1941)« (Novi Sad 1976) i »Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918—1941« (Novi Sad 1984). U novoj knjizi, Gligor Popi umnogome dopunjuje ranija istraživanja o rumunskoj nacionalnoj manjini u Jugoslaviji.

U predgovoru autor konstatiše da su Rumuni u Vojvodini živeli i žive više vekova u harmoniji sa Srbima i drugim nacionalnim manjinama na tlu jugoslovenskog Banata. U toku vekova entiteti u Vojvodini delili su istu sudbinu, što ih je i ujedinjavalo u borbi za opstanak. Prisustvo rumunske manjine u ekonomskom, političkom i kulturnom životu u Vojvodini bilo je i ostalo veoma aktivno. Autor zatim daje literaturu o Banatu (VIII—XII) i uvod (1—2), u kome navodi brojno stanje rumunske manjine prema popisima stanovništva i konstatiše da pripadnici ove manjine žive u 38 sela, a manji broj u gradovima Vršcu, Beloj Crkvi, Pančevu, Zrenjaninu i Novom Sadu.

Autor je knjigu podelio na tri dela. Prvi deo (3—87) sačinjava osam poglav-

lja koja obrađuju Banat od najstarijih vremena do kraja 13. veka, Banat u 14. do polovine 15. veka i Banat pod turškom vladavinom 1552—1716. Zatim, Banat pod austrijskom vladavinom 1716—1779, kolonizaciju Banata i organizovanje vojne granice u Banatu. Na kraju, obrađuje položaj Rumuna u Banatu za vreme mađarske vladavine 1779—1850, i učešće banatskih Rumuna u revoluciji od 1848. godine.

U drugom delu (88—182), u sedam poglavljaja, obuhvaćen je ekonomski razvoj Banata u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka, razvitak radničkog pokreta, borba banatskih Rumuna za nacionalna prava i rumunsko-srpska saradnja. Dalje, obrađuje se položaj škola u jugoslovenskom Banatu s kraja 19. i početkom 20. veka i rumunskih učitelja za osnovno obrazovanje. Na kraju ovog dela autor obrađuje kulturu i umetnost banatskih Rumuna u drugoj polovini 19. i na početku 20. veka i položaj Rumunske pravoslavne crkve.

Treći deo (183—210) sastavljen je od pet poglavљaja u kojima autor analizira ekonomski i politički položaj Rumuna u jugoslovenskom Banatu u periodu 1918—1941. godine. Poslednja dva poglavljija odnose se na probleme osnovnog obrazovanja, kao i na kulturni život Rumuna u jugoslovenskom delu Banata.

Knjiga sadrži i dva aneksa: prvi (211—243), o značajnim ljudima u oblasti prosvete, nauke i kulture u jugoslovenskom Banatu, a drugi (244—267) daje kratak istorijat mesta sa rumunskim stanovništvom u ovom regionu. Na kraju, autor prilaže mapu sa rumunskim stanovništvom u jugoslovenskom delu Banata.

Treba odati puno priznanje autoru što je knjigu dopunio i biografijama poznatih ličnosti iz prosvete, nauke i kulture sa ovog područja. Postavljamo samo jedno pitanje: da li su biografije mogле da budu potpunije i da li su u izbor ušle sve ličnosti koje to zasljužuju? No, svakako da to ne utiče na značaj ove knjige u koju je Gligor Popi uložio dosta vremena u istraživanju arhivske građe, literature i štampe iz obeju zemalja — Jugoslavije i Rumunije — da što svestranije osvetli ekonomski, politički, prosvetni i kulturni položaj Rumuna u jugoslovenskom Banatu od najstarijih dana do prve polovine našeg veka.

Imajući u vidu da je ova monografija o rumunskoj manjini u Vojvodini pisana na osnovu bogate arhivske građe,

štampe i literature, bilo bi poželjno da se objavi i na srpskom jeziku, čime bi bila obogaćena i jugoslovenska istoriografija.

Milan Vanku

Ljubinka Trgovčević, ISTORIJA SRPSKE KNJIŽEVNE ZADRUGE, BEOGRAD 1992, str. 364

Ljubinka Trgovčević je među istoričarima jedna od retkih koja se bavi izučavanjem istorije kulture srpskog naroda, posebno srpske inteligencije, njenim nastankom, školovanjem i javnim životom. Postala je poznata posle objavljivanja monografije »Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914—1920.« (1987). Nova studija istog autora »Istorijske književne zadruge« (1992) bavi se jednom od najznačajnijih kulturnih institucija srpskog naroda modernog doba — Srpskom književnom zadrugom.

U knjizi se prikazuje istorija Srpske književne zadruge od njenog osnivanja aprila 1892. godine do danas, kroz sto godina njenog trajanja. U prvoj glavi »Sto godina« (7—145) autor izlaže njeni osnivanje, uspon, iskušenja Prvog svetskog rata, borbu za opstanak Zadruge i novi uspon u međuratnom periodu, kao i događanja za vreme Drugog svetskog rata i posle njega. Prati se razvoj Zadruge kroz burne istorijske tokove, prvo samostalne srpske države, a zatim Jugoslavije. U posebnim poglavljima se izlaže njenja izdavačka politika i delatnost (147—230). U glavi »Ustanova i javnost« (237—346) autor prikazuje Zadrugu i njenu poziciju između države i javnosti, kao i sporove i promene kroz koje je prošla, do socijalne strukture zadrugara. Knjiga ima imenski registar, napomenu i belešku o piscu.

Srpska književna zadruga je osnovana od grupe beogradskih književnika i naučnika 3. aprila 1892. godine, prvo kao društvo za izдавanje knjiga za narod i pomaganje savremenih književnika. Nastala iz »posebnog osećanja« srpske inteligencije i shvatanja o njenoj ulozi u izgradnji samostalne i nezavisne Srbije na pragu 20. veka, Zadruga je artikulisala i težnju uključivanja srpske kulture u tokove modernizacije ta-

dašnje Evrope. Njena jasna orijentacija od samog početka je bila učvršćivanje nacionalnog identiteta i razvoj nacionalne kulture i evropeizacija. Njen prvi predsednik Stojan Novaković podjednako je bio okrenut i prema nacionalnim i prema univerzalnim vrednostima. Poseban cilj je bilo objedinjavanje srpskog naroda (»Kad se srpsko pleme ne može politički da ujedini, i kad nema ideja... da se Srbi, ma gde bili, priznaju za jedan narod, onda neka bito činila srpska knjiga«).

Članovi Zadruge su bili dobrovrtori, osnivači i ulagači, a finansijska sredstva su činili njihovi ulozi, kamate i dobit od knjiga, kao i pokloni i zaveštanjia. Zadrugini poverioci su smatrani »nacionalnim radnicima«. Trojica njih (D. Čosić iz Šapca, R. Raketić iz Beograda i K. Zega iz Obrenovca) godine 1911. dobili su orden Svetog Save petog reda. Godine 1910. ulozi Zadruge su iznosili 48.464 din., a stalni kapital oko 63.000 dinara. U toku Prvog svetskog rata, međutim, Zadruga je pretrpela štetu od 44.820, a za vreme Drugoga 3.939.449 dinara. U posleratnim periodima uložen je ogroman trud za njeno obnavljanje. Obnovljena i ponovo konstituisana, posle Prvog rata, ona će u novoj jugoslovenskoj državi postati značajan činilac književnog i kulturnog života Srbije i Jugoslavije, ali i iseljeništva. Godine 1925. Zadruga će imati najviše pretplatnika, dok je 1923. njeno Kolo štampano u 15.000 primeraka.

Za vreme Drugog svetskog rata Zadruga je doživela sudbinu mnogih srpskih institucija. Bila je pod ratnom komesarskom upravom sa kojom su, za razliku od nekih, odbili iz patriotskih razloga da sarađuju Ivo Andrić i Isidora Sekulić. Mnogi članovi Zadruge su poginuli u ovom ratu, kao i u Prvom, neki su dopali logora. Posle Drugog svetskog rata, ona će doživeti novu obnovu, inkorpotirana u novo vreme i nove ideje (predsednik Veljko Petrović), ali i kritike od kojih je bila ideološki najizrazitija Milovana Đilasa upućena 1951. godine na knjigu Isidora Sekulić *Njegošu — knjiga duboke odanosti*. U socijalističkoj Jugoslaviji Zadruga će se naći još jedanput na ideoleskoj vetrometini 1971. godine za vreme političkih razračunavanja oko »nacionalizma«, kada će njen predsednik Dobrica Čosić i neki članovi Glavnog odbora 1972. podneti ostavku. Godine 1971. Zadruga (Čosić ne) učestvuje na Kongresu kulturne akcije, široko organizovanom sku-

pu Saveza komunista o razvojnoj politici u kulturi.

U vreme čitavog svoga postojanja i delovanja Zadruga je imala u svom programu i prostiranju i jugoslovenski karakter, Trgovčevićova analizira njen odnos sa Maticom hrvatskom, sarajevskom »Prosvjetom«, Maticom slovenskom, prema makedonskoj književnosti. Zadruga je objavila Šišićevu knjigu *Biskup Štrosmajer i jugoslovenska misao*, A. Šenou *Cuvaj se senjske ruke*, izbor iz makedonske književnosti i dr., ali i kapitalna dela Apola S. Renalka, *Istoriju Vizantije* G. Ostrogorskog, *Lepenski vir* D. Srejovića, kao i nekoliko važnih biblioteka kao što je »Savremеник«, biblioteka živih pisaca. Nije moguće nabrojati sve poznate naučnike i književnike čija dela je tokom svoje stogodišnje delatnosti objavljiva i popularisala ova značajna institucija, edukujući najširu srpsku i jugoslovensku javnost. Pomenemo samo neke: Dositij Obradović, Prota Matija Nenadović, Lav Tolstoj, Milovan Glišić, Jovan Skerlić, Svetozar Corović, Petar Kočić, Slobodan Jovanović, Desanka Maksimović, Ivo Andrić, Isidora Sekulić, Jovan Dučić, Vasko Popa, Jovan Hristić, Dušan Matić, Mihajlo Marković, Mihailo Đurić i mnogi drugi. Od značajnih projekata, koji su u njoj začeti, ostvarena je *Istorija srpskog naroda* u 10 tomova, između 1981. i 1992. godine (realizovali: S. Ćirković, R. Samardžić, A. Mitrović, D. Đorđević, F. Barišić, S. Gavrilović, V. Stojančević).

Jedna od knjiga koja je izazvala najviše polemike, a objavljena je u Zadrudi, bila je *Antologija srpske poezije* (XIII—XX vek) Miodraga Pavlovića. Vudio se povodom nje 60-tih godina pravi »stogodišnji rat za antologiju« zbog drugaćijeg vrednovanja poezije nego u tada već klasičnoj antologiji Bogdana Popovića, objavljenoj takođe u Zadrudi, ali između dva svetska rata, i smatranoj za osnovno merilo vrednosti. Sedamdesetih godina neke knjige bile su i zabranjene, na primer knjiga filozofa Mihajla Markovića *Preispitivanja*.

Srpska književna zadruga je bila deo društva u kome se razvijala i delovala. Okupljala je ljude različitih gledišta i htenja, ali se, zaključuje Trgovčevićeva, »trudila da ne pripada nekom užem sloju, društvenoj grupi ili političkoj opciji. Zato ona nikada nije bila ni sasvim uz vlast niti protiv nje, jer su njeni ciljevi bili opštiji i nisu trpeli izvankulturne promenjivosti«.

Osnovni izvor za ovu studiju su dokumenti iz Arhiva Srpske književne zadruge, Arhivu SANU, Arhiva Srbije, Rukopisnog odeljenja Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, zatim bibliografije Srpske književne zadruge 1892—1982, kao i relevantna literatura. Autor navodi da istraživanja u Parizu i Beču nisu dala povoljne rezultate.

Smiljana Đurović

Grupa autora, SRPSKA AVIJATIKA 1912—1918, Muzej jugoslovenskog vazduhoplovstva, Beograd. »SKY«. Gradisca d'Isonzo, »Eurosini«, 1993. Str. 261 + 8 strana ilustracija i tabela. Edicija: Istorija jugoslovenskog vazduhoplovstva, knjiga 1.

Potreba da se napiše metodološki primerenija istorije jugoslovenskog vazduhoplovstva od istorije koju je 1932. godine napisao Sava Mikić postoji koliko i Muzej jugoslovenskog vazduhoplovstva. Ta preokupacija i rad na formiranju Muzeja u Beogradu i gradnja njegove zgrade u ataru aerodroma »Beograd« u Surčinu, delovi su iste ideje i jedinstvenog projekta. U pitanju je bio samo redosled realizacije. Primat je i dodeljen zgraditi i muzejskoj postavci kao nukleusu aktivnosti na rekonstrukciji vazduhoplovne prošlosti u zemljama koje su 1918. godine ušle u sastav Kraljevine SHS, zatim Kraljevine Jugoslavije, perioda Drugog svetskog rata i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Uporedno sa intenzivnim radom na formiranju muzejskih zbirki i izgradnjom zgrade, prikuplja se i proširuje biblioteчки fond. Rezultat tri i po decenije dugog traganja za investicionim novcem, eksponatima, dokumentima i knjigama su: velelepna zgrada Muzeja, u svetu priznata muzejska zbirka aviona i drugih letilica, a od nedavno verifikovani projekat Muzeja, edicija »Istorijski jugoslovenski vazduhoplovstva«, izdavački poduhvat u pet knjiga i sedam tomova.

Po sadržaju, knjige će obuhvatiti sledeće tematske oblasti: prva, *Pionirski*

period. To su počeci letenja balonima i avionima (Kostović, Sarić, Rusjan, Merćep i drugi), zaključno sa godinom u kojoj počinje Prvi svetski rat. Knjiga druga objavljena je kao prvenac edicije pod naslovom *Srpska avijatika 1912—1918*. Knjiga treća obradiće *Vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije 1918—1941. godine a četvrtka, Jugoslovenski vazduhoplovci u Drugom svetskom ratu (1941—1945)* u dva toma. I peta knjiga *Jugoslovensko vazduhoplovstvo od 1945. do 1991. godine*, takođe bi imala dva toma.

Objavljena druga knjiga iz ovog projekta, »Srpska avijatika 1912—1918«, delo je grupe autora: Čedomira Janića, Biserke Isaković, Ognjena Petrovića, Nenada Đokića i Šima Oštirača i napisana je na osnovu bogate arhivske građe, štampe i literature. Temeljiti pristup omogućio je autorima da daju celovitu i preglednu sliku srpske avijatike od 1912. do 1918. godine, odnosno tokom ratova za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda.

Vrednost knjige je i u tome, što je ovo prvi pokušaj da se prikaže učešće i značaj avijatike kao novog roda u vojsci Kraljevine Srbije u balkanskim i Prvom svetskom ratu. Uloga aviona u izviđanju fronta i neposrednog izafrontovskog prostora u tim ratovima bila je nezamenjiva. Nikakva klasična obaveštajna aktivnost nije mogla da dà tako brzu i tačnu sliku nekog terena kao snimak učinjen okom pilota ili fotografskim aparatom.

Publikacija je koncipirana u tri dela. Prva dva poglavlja hronološki su sistematizovana (prvo: Nastanak, razvoj i dejstva srpske avijatike u periodu 1912—1916. godine; drugo: Srpska avijatika na Solunskom frontu). U trećem poglavlju tematski su prikazani vazduhoplovni pojmovi bez kojih se, u celini, ne može razumeti razvoj avijatike kod nas i njene veze sa svetom. Zbog toga ovo poglavlje ima dosta elemenata leksikonsko — enciklopedijskog karaktera. Za potvrdu ove konstatacije navodimo tekstove Biserke Isaković, »Prvi srpski piloti — biografije srpskih ratnih avijatičara«, zatim tekst O. Petrovića i N. Đokića, »Naoružanje srpskih aviona« i ova teksta Šima Oštirača o boji i oznakama srpskih vazduhoplovaca. Crteži aviona u koloru su male studije o tim letilicama, šteta je što vazduhoplovne oznake takođe nisu urađene u boji.

U predgovoru i uvodnom tekstu Čedomira Janića istaknut je i značaj te-

matike ove knjige, a koncizno su dati počeci avijatike u Srbiji. Na kraju knjige nalaze se napomene (arhivski izvori, bibliografski podaci, objašnjenja) i rezime na francuskom jeziku. Knjiga je izuzetno bogato ilustrovana stručno odabranim fotografijama, dobro urađenim tabelama, crtežima i faksimilima.

Iako je delo više autora, knjiga de luje koherentno u pogledu stila i prezentacije tekstova i ilustrativnog materijala. Neke primedbe, koje se mogu staviti na raspored ukupnog materijala, nemaju uticaja na opšti, vrlo povoljan utisak o knjizi.

Imajući u vidu sve rečeno, posebno dokumentarnu vrednost i pouzdanost iznetih činjenica, stilsku i jezičku pristupačnost širem krugu čitalaca, ova knjiga bez dvojbe predstavlja značajan doprinos proučavanju istorije srpskog vazduhoplovstva do stvaranja Kraljevine Srb, Hrvata i Slovenaca 1918. godine.

Aleksandar Kale Spasojević

SOVJETSKO - JUGOSLOVENSKI ODNOSI 1917—1941. zbornik dokumenata, »Nauk«, Moskva 1992, str. 412

U uslovima sveopšte blokade Jugoslavije, koja se proširila i na naučnu komunikaciju, do nas je nedavno do pro jedan primerak zbornika dokumenata »Sovjetsko-jugoslovenski odnosi 1917—1941. g.«, objavljenog u Moskvi još 1992. godine. Ovaj značajan zbornik dokumenata nastao je kao rezultat projekta koji je davne 1979. godine zasnovan od strane Saveta akademije nauka SFRJ i Akademije nauka SSSR, u čiju realizaciju je tada uključena poznata Zajednica instituta za noviju istoriju Jugoslavije, koja je okupljala republičke i pokrajinske istorijske institute, kao i mnoge arhive. Sa jugoslovenske strane u realizaciji projekta bili su uključeni: Institut za savremenu istoriju u Beogradu, Arhiv Jugoslavije, Makedonska akademija nauka i umetnosti, Institut za nacionalnu istoriju u Skoplju, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu i Istoriski institut Bosne i Hercegovine u Sa-

rajevu. Sa sovjetske strane realizovali su ga: Institut slovenskih izučavanja i balkanistike, Ruski nezavisni institut socijalnih i nacionalnih problema, Komitet za poslove arhiva pri vladu Ruske federacije i Istorisko-diplomatska uprava MID Ruske federacije. Rad na zborniku okupio je veliki broj poznatih specijalista za istoriju jugoslovensko-sovjetskih odnosa u 20. veku, a realizovala ga je Jugoslovensko-sovjetska redakcija: V. M. Jendakova, I. I. Kostjuško, K. K. Mironova, M. M. Sumarokova, M. Vasić, O. Ivanovski, M. Todorovski, M. Bosić, M. Apostolski, Z. Stipetić i dr., sa odgovornim urednicima V. V. Zeleninom i S. Cvetkovićem.

Prezentovan zbornik dokumenata je pionirski poduhvat u jugoslovensko-sovjetskoj istoriografskoj komunikaciji, koja je dobar deo ovoga veka, kao i međudržavna i politička, kulturna i ekonomska, bila opterećena ideološkim i dnevno-političkim državnim interesima. I ona se provlačila kroz zamršene laverinte jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Posao na ovom zborniku dokumenata je bio gornja tačka normalizacije naučne saradnje između Jugoslavije i SSSR u oblasti istorijskih nauka, posebno tako ideološki osetljivog perioda najnovije istorije, koji je zvanično hronološki počeo 1917. stvaranjem Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike i 1918. Kraljevine Srb, Hrvata i Slovenaca. Ceo međuratni period od 1917. do 1941. godine Kraljevina Srb, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevina Jugoslavija (od 1929) nije oficijelno priznavaла mladu sovjetsku državu, zbog njenog ideološkog i klasnog bojkota od strane vodećih zapadnoevropskih buržoaskih država, stavljajući se jasno na antisovjetske pozicije. Nijedan od perioda u 20. veku u odnosima između velike i moćne Sovjetske države i male i nezavisne Jugoslavije, iako slovenskih država, nije bio jednostavan. Ne može se, čak, reći ni da su odnosi za vreme Kraljevine Jugoslavije sa početka ovoga veka bili komplikovani, nego što će biti u vreme socijalističke Jugoslavije posle 1945. godine i završetka Drugog svetskog rata, posebno ako se uzme u obzir veliki ideološki, državni i personalni sukob 1948. godine i sve njegove dugotrajne posledice na sovjetsko-jugoslovenske odnose, čiji tragi se još i danas vuku, iako je došlo do kraha SSSR i socijalističke Jugoslavije. Za razumevanje sve složenosti jugoslovensko-sovjetskih odnosa sa početka ovoga veka, ovaj zbornik doku-

menata je dragocen zbog svoje strukturalne složenosti i prezentacije dokumenta različitog nivoa vrednosti, od onih iz domena klasične diplomatičke do oblasti ekonomije, kulture, ideologije, međudržanačkih, partijskih i personalnih dokumenata.

Kao prvi dokumenat u zborniku se daje poznati »Dekret o miru«, donesen 26. oktobra 1917. godine na II Sveruškom zasedanju sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. Dekret, koji čini fundament spoljne politike mlaude Sovjetske države, deklarisao je politiku mira i prijateljskog razumevanja sa svim državama i narodima, predviđao zaključivanje mira »bez aneksije« tudi u zemalja i prisajedinjenja tudi u teritorija i naroda, kao i pravo nacije na samoopredeljenje. Već na početku zbornika dato je, takođe, niz dokumenata vezanih za Brest—Litovski mir, koji se odnose na stav i akcije Sovjetske Rusije prema rešavanju jugoslovenskog pitanja. Među njima je i telegram Jugoslovenskog odbora, koji je potpisao A. Trumbić, upućen 30. decembra 1917. godine delegaciji Ruske republike na mirovnim pregovorima u Brest—Litovsku, u kome se osporava podobnost austro-ugarske delegacije da predstavlja jugoslovenske narode Austro-Ugarske.

Brojna su dokumenta koja daju podatke važne za istoriju jugoslovenskih zarobljenika u Rusiji (oko 300.000) u Prvom svetskom ratu, koji su se našli na Istočnom frontu u sastavu austro-ugarske vojske, i od kojih su mnogi prešli put od zarobljenika do boljevička i poznatih članova KPJ. Prezentovani su dokumenti o Srpskom dobrovoljačkom korpusu formiranom 1917. godine, koji posle dobija ime Dobrovoљački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca. U isto vreme niz dokumenata daje podatke o izbeglicama iz carske Rusije pred Oktobarskim događajima, koji su našli utočište u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i stavljeni pod direktnu zaštitu kraljevske kuće Karađorđevića, što je otežavalo normalizaciju odnosa sa Sovjetskom Rusijom. U Beogradu tada po nekim istraživanjima živi oko devet hiljada belogardejaca i vangelovaca, koji uglavnom rade u državnim ustanovama.

Izrazito klasnog karaktera i sa usmerenošću na svetsku proletersku revolucioniju, spoljna politika sovjetske države nije mogla naći zajednički jezik celog međuratnog razdoblja Kraljevine Jugoslavije, koja je bila uključena u opšte

evropske antisovjetske akcije. Državni odnosi između njih će biti ustavljeni juna 1940. godine. U Moskvi će tako 5. aprila 1941. biti potписан Ugovor o prijateljstvu i nemiru između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a. U zborniku se prvi put objavljaju neki dokumenti koji osvetljavaju ove odnose, kao i događaje oko 27. marta i njegove posledice, posebno u svetu jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Daje se niz sovjetskih vrlo interesantnih dokumenata, koji su prvi put objavljeni u letu 1989. godine u »Vesniku MID SSSR«. Oni daju mogućnost novih ocena delatnosti generala Dušana Simovića, koji je kao predsednik vlade izražavao namere o punoj političkoj i vojnoj saradnji Jugoslavije i SSSR. Posebno je moguće istraživati na osnovu ovih dokumenata stavove raznih političkih grupa u vladajućoj eliti Jugoslavije.

Veliki broj dokumenata se odnosi na saradnju jugoslovenskih komunista sa KP SS, kao i drugih političkih subjekata i pojedinaca (S. Radića i dr.). Donose se i dokumenti ekonomске provinijencije, koji ukazuju da je i pored toga što zvanični državni odnosi nisu postojali, vršena trgovinska razmena između SSSR i Kraljevine Jugoslavije. Narocito su impresivna dokumenta o kulturnoj i naučnoj saradnji, kao i saradnji na nivou akademija.

U komentariima sovjetskih istraživača datim uz sva dokumenta, koji čine posebnu dragocenost knjige, izneseni su podaci, na primer, da se u Kraljevini Jugoslaviji 1940—41. godine prikazivalo više od 40 sovjetskih filmova, koje je mahom proizveo »Mosfilm« (»Stjenka Razin«, »Suvorov«, »Tihi Don«, »Volga-Volga« i dr.). Među kulturnim radnicima leve orijentacije bio je snažan pokret za priznavanje SSSR, sakupljana je pomoć za gladne u Rusiji, osnivana društva prijateljstva sa SSSR. Sa sovjetske strane, sakupljana je pomoć za postrandale od zemljotresa u Splitu.

Zbornik ima i predgovor, koji je saставila sovjetska strana, pošto je ovo sovjetsko, odnosno rusko izdanje. Naše izdanje nije objavljeno, iako je trebalo da bude. U predgovoru se objašnjava rad na projektu, skreće pažnja na ključna dokumenta u zborniku, kao i daje kratak osvrt na jugoslovensko-sovjetske odnose 1917—1941. godine. U tumačenju nekih pojava ni ovaj put se ne odustaje od ocene o »velikosrpskoj« konцепциji vladajućih krugova Srbije 1917. godine, ili pak »velikosrpskoj« politici koju su sprovodili srpski oficiri u Dobro-

voljačkom korpusu Srba, Hrvata i Slovenaca. Tvrdi se da su vladajući kružovi Srbije dočekali uspostavljanje sovjetske vlasti u Rusiji neprijateljski, pa čak i njenu orijentaciju na zaključenje sveopšteg mira, jer su svoje planove o stvaranju »Velike Srbije« bili vezali za ruski carizam.

Smiljana Đurović

Mile Bjelajac, VOJSKA KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA/JUGOSLAVIJE 1922—1935, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1994, str. 327

Nova knjiga Mileta Bjelajca o Jugoslovenskoj vojsci predstavlja nastavak istraživanja izloženih u monografiji »Vojska Kraljevine SHS 1918—1921«. Rad koji se predaje široj čitalačkoj javnosti ne predstavlja usko specijalističku studiju o razvoju vojske, njenoj efikasnosti i borbenoj doktrini, već je to istorija međuzavisnosti vojske i društvenog i političkog okruženja, uključujući i međunarodno. Knjiga Bjelajca nije, dakle, svoparna istorija vojne formacije i njenog naoružanja. To je moderno istoriografsko ostvarenje koje na najneposredniji način pretresa sve mitove koji su bili vezani za vojsku Kraljevine Jugoslavije, strogo naučno identificujući pojedine predrasude.

Strukturu knjige čine predgovor, 4 poglavlja, zaključak i 7 dokumenata u prilogu. Prva glava (Postavljanje temelja za razvoj oružane sile u miru i ratne pripreme 1922—1928, str. 15—80) predstavlja studiju o razvoju vojske i prvim ratnim iskušenjima u periodu od 1922. do 1928. godine, sa preciznom analizom o tome koliko je na politiku naoružavanja, razvoja infrastrukture, projektovanja ratne industrije, saradnju sa savezničkim vojskama, uticala velika međunarodna kriza i konfrontacija sa Italijom 1926/27. godine.

U drugoj glavi (Razvoj vojske Kraljevine Jugoslavije 1929—1935, str. 81—189) rekonstruisan je formacijski razvoj Jugoslovenske vojske, sa opširnom rekonstrukcijom programa i nabavke naoružanja, sa svim političkim implikacijama. Na osnovu precizno i savesno istražene grade, Bjelajac je došao do re-

levantnih zaključaka o sudbini siromašne i industrijski nerazvijene zemlje, koja je bila u neprestanom raskoraku između potreba i materijalnih mogućnosti (posebno u vreme recesije). Pоказан je složen odnos međunarodno-političkih, finansijskih, strateških i vojnih okolnosti koje su imale presudan značaj za Jugoslaviju.

Treće poglavje (U odbrani nezavistnosti, str. 191—240) analizira Jugoslovensku vojsku sa stanovišta njenog osnovnog zadatka — odbrane zemlje u periodu ispunjenom krizama i na unutrašnjem i na međunarodnom planu. Četvrto poglavje (Vojska u političkom okruženju, str. 241—282) ispituje (u povratnoj reakciji) ulogu vojske u jugoslovenskom društvu. Posebna pažnja poklonjena je ponašanju vojske u multietničkoj zajednici.

Pisac je tragao za dubljim korenima stanja u kome se našla vojska Kraljevine Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata. U okvirima nove metodologije i teorijskog zasnivanja socijalne istorije, Bjelajac je izuzeo sve značajne činjenice na relaciji vojska i društvo, vojska i politika, vojska i ekonomija, vojska i tradicija. Istoriski mitovi i negativni stereotipi o vojsci svedeni su na pravu meru. Razbijene su ideoološke predrasude o vojsci kao isključivo represivnoj sili, kada se potcenjivala njena uloga u odbrani granica mlade države, a na drugoj strani precenjivala povlašćenost stareinskog sloja. Takođe, Bjelajac je razbio i političku mitologiju o »okupatorskoj vojsci« zapadno od Drine i severno od Save i Dunava, srpskim oficirima kao nosiocima nasilja i batinaškog mentaliteta.

Sedam je osnovnih tematskih celina koje pokriva knjiga Bjelajca. Na prvom mestu je sagledavanje uzroka, doprinosa subjektivnog faktora i objektivnih okolnosti koji su doveli do nezavidnog stanja u kome se nalazila Jugoslovenska vojska 1937—38. godine, što je bio jedan od elemenata brzog sloma u apriškom ratu 1941. godine. Druga celina je analiza ratnog karaktera vojno-političkog okruženja Jugoslavije, kome je osnovni tom davalо držanje Italije.

Treća tematska celina je ispitivala karakter vojne saradnje sa Francuskom i državama Male Antante. Odnos kralja Aleksandra i njegovih generala, držanje oficirskog kora, osobine tog društvenog sloja na koji se kralj sa sigurnošću oslonio, uvodeći lični režim, formirali su četvrtu tematsku celinu. Peta tema

je ideologija jugoslovenstva i pokušaj njenog uspostavljanja u institucijama vojske. Autor pokazuje da se nije radi o prikrivenoj »velikosrpskoj hegemoniji«, već su na delu bile nove pojave koje su nadilazile postojeće. Šesta celina je dala odgovore o odnosu vojske i društva (politike).

Na sedmom mestu, autor je ispitivao brojne savremene političke ocene, izrečene ili napisane o vojsci koje su, kako konstatuje, »na našem prostoru preživele kao 'istine' o tom vremenu pa i samoj vojsci«. Tako su otklonjene političke floskule o sudelovanju vojske u »velikosrpskoj hegemoniji«, o »izrabiljivanju nesrpskih krajeva«, »kulturnom zatiranju i smišljenoj srbizaciji« i sl.

Za nacionalnu istoriju, ali i širu političku kulturu, ilustrativna su saznanja o subbini odbrane zemlje u siro-mašnom društvu i pravljjenju zajedničke vojske u višenacionalnoj zajednici nakon bratoubilačkog rata. Knjiga je pisana na osnovu izvora prvog reda iz jugoslovenskih, britanskih i francuskih arhiva, najnovije svetske literaturе, svedočenja anketiranih savremenika i dokumenata u privatnom posedu generalskih porodica iz Beograda. Autor nije zapostavio tradicionalne oblike izučavanja vojske, ukazujući na tromost birokratske organizacije u dugom razdoblju mira. Posebnu vrednost predstavlja pedesetak odabranih fotografija, do sada neobjavljenih, sa brojnim likovima »prečutane generacije«.

Ova monografija zaista podiže veo sa jedne zaboravljene i nepravedno zapostavljene generacije, koja je na svojim plećima iznela oslobođilačke ratove 1912—1918. godine, a potom činila sve što je bilo u njenoj moći da očuva te tekovine pred brojnim nasrtajima, spolja i iznutra. Pomenuto je oko 200 generala i admirala, desetine pukovnika i drugih oficira, u raznim prilikama i situacijama.

Predajući sudu javnosti ovu knjigu, Bjelajac je krenuo krupnim koracima u treću etapu — u zaokruživanje mirnodopske istorije vojske Kraljevine Jugoslavije.

Kosta Nikolić

Branko Lazić (Branislav J. Stranjaković), Milorad M. Drašković, BIOGRAFSKI REČNIK KOMINTERNE, Jedinstvo, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1992, str. 504. Pogovor akademik Ljubomir Tadić. Prevod s engleskog Vera Gligorijević, Mira Gligorijević.

Biografski rečnik Kominterne, čiji su autori Milorad Drašković i Branko Lazić (pseudonim Branislav J. Stranjaković), nastao je kao rezultat istraživanja dvojice istraživača sa Stenford univerziteta koji su se dugo godina bavili uporednim političkim studijama Istočne Evrope i posebno, Komunističke internacionale. Univerzitet Stenford u Kaliforniji jedan je od najkompetentnijih istraživačkih centara koji je na osnovu obimne građe zasnovao multidisciplinarna istraživanja komunističkog pokreta i prakse sada bivših socijalističkih zemalja. Ovaj rečnik u originalnom izdanju poznat je istoričarima i drugim istraživačima Komunističke internacionale. Objavljen je 1969. godine i bio je jedan od osnovnih izvora za izradu *registara imena i biografija* ličnosti uz stenograme kongresa Kominterne, koje je u 12 knjiga objavio Institut za međunarodni radnički pokret u Beogradu od 1981. do 1983. godine. Istraživači koji su koristili prvo izdanje rečnika znaju da nedostatke i teškoće stručnog karaktera u njemu, na koje ćemo se kratko osvrnuti pre istorijsko-teorijske eksplikacije konteksta u kome treba čitati ovaj rečnik. Podaci koji su u njemu sadržani prikupljeni su na osnovu objavljene literature, a ne istraživanjem u Arhivu Kominterne u Moskvi. Zato su izostale mnoge značajne ličnosti koje su imale odlučujući uticaj u donošenju najvažnijih odluka, a to su bile odluke Izvršnog komiteta Kominterne, a ne samih kongresa. Izvršni komitet odlučivao je o promenama u radu partija, njihovom suspendovanju, pa i raspушtanju. Primarna građa, posebno biografije učesnika kongresa i plenuma Izvršnog komiteta, nije bila objavljena pre nastanka rečnika, tako da je primarno istraživanje ostalo kao dodatna obaveza, što se može ustanoviti upoređenjem sa po-

menutim izdanjem stenograma kongresa. Posebno je bilo potrebno izvršiti dodatna istraživanja da bi bili razrešeni svi pseudonimi koje su pojedinci koristili u raznim prilikama i periodima svoje aktivnosti. Karakteristično je da u ovom rečniku ima malo ličnosti koje su odlučivale o radu komunističkih partija balkanskih zemalja, preko odluka Zemaljskog sekretarijata (Lender-Sekretarijat). Sem Hrista Kabakčieva i Višnjevskog, koji su imali najveća ovlašćenja u odlučivanju o ovim partijama, druge ličnosti nisu obrađene, tako da čitalac koji želi da sagleda veze između Komunističke partije Jugoslavije, ostalih balkanskih komunističkih partija i centra u Moskvi, nema dovoljno podataka, za razliku od komunista iz zemalja Zapadne Evrope. Stoga je beogradsko izdanje moralno da bude zasnovano na znatno širim istraživanjima od rečnika Lazića i Draškovića. Što se tiče prevoda, zamerili bismo dve stvari: imena nisu ispisana i u originalu, što će otežati korišćenje priručnika, a ima i grubih materijalnih grešaka (permutovane godine rođenja i smrti), što je nedopustivo kada je reč o enciklopedijskom priručniku koji je postao klasični izvor za istoriju Kominterne. Ipak, sve primedbe ne mogu da umanje značaj objavljivanja jednog priručnika, koji na osoben način, kroz biografije ličnosti, osvetljava složenu i specifičnu organizaciju kakva je bila Komunistička internacionala. Već površan pregled rečnika ukazuje da je Kominterna sasvim osoben fenomen u istoriji, ne samo 20. veka, već uopšte. Osnovana 1919. godine kao međunarodna organizacija koja okuplja komunističke partije (i druge organizacije, kao što su Komunistička omladinska internacionala, Međunarodna seljačka internacionala i druge), ona je nasledila tradiciju radničkog pokreta u pogledu internacionalnog organizovanja, jedinstvenog političkog programa i utvrđivanja zajedničkih političkih ideja i ciljeva koji su postojali i u prethodne dve organizacije radničkog pokreta, Prvoj i Drugoj internacionali. U svemu ostalom, po centralističkom tipu odlučivanja, birokratskoj hierarhiji, načinu donošenja i sprovođenja odluka rukovodećih organa, potpunoj organizacionoj i finansijskoj zavisnosti komunističkih partija od centra u Moskvi, ona postaje nov tip političke organizacije. Ličnosti njenih rukovodilaca pokazuju dve strane revolucije — jednu javnu, stvaralačku, političku i teorijsku delatnost vođa revolucije, i

drugu, prikrivenu ali ne manje važnu »senovitu stranu revolucije«, odnosno obimnu obaveštajnu i policijsku delatnost. Uz autentične revolucionare, kakvi su bili Lenjin, Trocki, Buharin, Kamenjev, Zinovjev, Filip Filipović, javljaju se aparatičci poput Ota Kusinena ili Milana Gorkića. Proces »boljševizacije«, koja je bila stvarna pobeda staljinističkog jednoumlja, proglašen je na Petom kongresu Kominterne 1924. godine, značio je politički poraz, a kasnije fizičku likvidaciju za većinu vodećih ruskih revolucionara i najveći broj stranih komunista koji su tokom dvadesetih i tridesetih godina emigrirali u Moskvu i radili u aparatu Kominterne. Komunistička internacionala je do krajnog stupnja dovela degeneraciju ideje revolucije, stvarajući poslušnike bez ikakvog kritičkog političkog opredeljenja i uništavajući autentične revolucionare. Oni koji su stvarali revoluciju sa idejom o konačnom razrešenju društvenih protivrečnosti i stvaranju besklasnog društva, prvo su politički a zatim fizički uništeni. Broj istaknutih ličnosti koje su učestvovali u konstituisanju Kominterne i njenim prvim kongresima a preživele su staljinističke čistke tridesetih godina neznatan je, što je značajan dokaz o staljinizmu i karakteru Kominterne.

Kraj 20. veka obavezuje istoričare i politikologe da bez ideoloških predrašuda i političkih floskula, preuzetih iz perioda bipolarne političke podele svedeta i hladnog rata, objektivno procene razvoj i slom niza političkih ideja, pokreta i njihovih vođa. Ovaj vek je protekao u uzaludnim procenama da postoje konačna rešenja društvenih problema: kao što Prvi svetski rat nije doveo do pravičnog međunarodnog poretku, tako ni Oktobarska i druge socijalističke revolucije nisu razrešile protivrečnosti kapitalističkog društva, već su se izrodile u birokratsku degeneraciju revolucionarne ideje. Vreme u kome živimo je vreme bez velikih ideja i novih pokreta, vreme destrukcije. Ideje i ideo- logije su ili istorijski istrošene, ili su se degenerisale. Epoха revolucija je prošla, a sa njom i tip ličnosti predstavljen u biografskom rečniku Kominterne — ličnost profesionalnog revolucionara. Ideja revolucije kao promene društva i čoveka, odnosno ovlađavanje zakonima istorije od strane ljudi, nasledena iz Francuske revolucije i nemačke klasične filozofije, najpotpunije i pragmatički je obesmišljena kroz delatnost Ko-

minterne, koja je boreći se protiv svetskog imperijalizma, konačno i sama, staljinističkom politikom, postala centar imperijalizma. Složenost ovih istorijskih procesa lakše će razumeti čitaoci koji budu upoznali biografije vodećih ličnosti Kominterne, te je prevod *Biografskog rečnika Kominterne* značajan doprinos razumevanju istorije 20. veka.

Dubravka Stajić

13-JULSKI USTANAK — PREDMET NAUKE I UMJETNOSTI, Zbornik radova, Podgorica 1993.

Svaki Crnogorac ima svoju priču o 13-to julske ustanaku; nosi je u sebi bez obzira na starosno doba kome pripada. Ima svoje viđenje o ustanku formirano po osnovu ličnog sjećanja ili još više — po osnovu stečenih saznanja — jer su svi značajniji spisatelji, posebno istoričari, pisali o 13-to julske ustanaku. Rekli su da je ustanak dosegao vrhove antifašističke borbe evropskih naroda, da je bio prvi svenarodni ustanak u porobljenoj Evropi 1941. godine; ocijenjen je kao svojevrstan fenomen Drugog svjetskog rata. Jednom riječju — ni manjeg naroda — ni veće smjelosti.

Takvog su ga vidjeli i književnici, filozofi, estetičari. Slične likovne zapise o njemu ostavili su slikari, muzičari su komponovali osobenu muziku, filmski umjetnici su oživjeli na ekrantu i vrijeme i likove. I narod je ispjевao svoje pjesme, u kojima nalazimo i njihovu svijest o ustanku. Upravo zato je teško govoriti o 13-to julske ustanaku, makar taj govor išao i preko jedne, odmah da kažem — kapitalne knjige, kakav je Zbornik *CANU 13-to julski ustanak — predmet nauke i umjetnosti*, koji je upravo izašao iz štampe i kojeg sa zadovoljstvom predstavljamo javnosti.

Nema događaja iz naše prošlosti o kome se više pisalo od 13-to julske ustanake 1941. godine. Nema istoričara koji nije pisao o njemu. Nesporno je, dakle, da je i do sada o ustanku dosta napisano. Ali je istina da nije sve rečeno — to pokazuje ovaj Zbornik radova, stručnjaka vrlo različitih disciplina i umjetnosti.

Sve saradnike na ovom zborniku, a bilo ih je oko 30, obavezivao je 50-godišnji razvoj nauke i umjetnosti — na produbljenu misao i originalnu kreaciju. Svi su oni sa svoga stanovišta dali doprinos — zbog čega ovaj Zbornik ubjedljivo ide naprijed ispred svih dosadašnjih ostvarenja koja nijesu bila mala ni po načinu obrade, niti po ukupnim rezultatima.

Za razliku od dosadašnjih tekstova o 13-to julske ustanaku, ovaj Zbornik donosi i suprotstavljenia mišljenja uvaženih autora o nekim suptilnim pitanjima nauke — što knjigu čini zanimljivom, a čitaoca stavlja u aktivan odnos prema svim tekstovima — bilo da je riječ o naučnim saopštenjima ili o diskusiji koja je data u prilogu i ima izrazito polemički ton.

Najbrojnija su pitanja o kojima postoji saglasnost autora. U svim tekstovima ističe se antifašistički karakter Ustanaka. To su zaista bili zvezdani trenuci antifašizma — ne samo na našim balkanskim prostorima. Ustanak se posmatra kao dio velikih frontova u Drugom svjetskom ratu — čime se umanjuje uticaj ideoologiziranih ocjena. Apostrofiran je ruski faktor koji nije sporan niti kod jednog autora. Zatim masovnost ustanaka koja je očigledna i koja mu daje izrazito obilježje. Evidentna je i saglasnost u pogledu jugoslovenske orientacije svih ustanika, bez obzira po kom osnovu su svrstani u ustaničke redove. Nema bitnih neslaganja ni kada je riječ o vojnoj dimenziji ustanaka i utvrđivanju osnovnih činjenica koje se odnose na ustaničku vojsku i okupatorske jedinice.

Ključno pitanje koje je dovelo do suprotstavljenih mišljenja je rukovođenje ustanakom. Činjenica je da je ustanak bio najjači tamo — gdje je KPJ bila u organizacionom smislu jaka. Ali je ustanak bio jak i tamo gdje nije bilo čak ni partijske organizacije KPJ. Uostalom, u to vrijeme KPJ je imala 1800 članova, a ustanika je bilo preko 30 hiljada.

Ovo pitanje se produbljuje preko odnosa spontanitetu i organizovanosti ustanaka. Na jednoj strani se apsolutizira spontanitet, da bi se umanjila rukovođeca uloga KPJ, koja se i sasvim negira u tzv. emigrantskoj literaturi. Na drugoj strani postoji tendencija da se čitav ustanak priprije u djelo KPJ; uloga ostalih subjekata se negira ili svodi na minimum. Ovo pitanje će nesporno još dugo biti predmet pažnje istraživača.

Slijedeće sporno pitanje je ustanička vlast, koja se javlja kao vododelnica kasnjeg razlaza. Na ustaničkom miljeu imamo crvene barjake i jugoslovenske trobojke. Građanski režim međuratne Jugoslavije objavio je rat komunistima još 1920. i 1921. godine, kada je donešen Zakon o zaštiti države. Tokom rata 1941—1945. godine četnički sudovi su zasnavali svoje presude s pozivom upravo na ovaj Zakon. Na drugoj strani, pripreme KPJ za ustanak išle su uporedo sa pripremama za osvajanje vlasti, a samim tim — za odbacivanje starog režima. Drugim riječima, klice budućeg razlaza posijane su mnogo prije ustanaka. Osnovni uzrok kasnjeg razlaza bili su različiti ciljevi kome su težila dva suprotstavljenja pokreta.

Kada je riječ o spornim pitanjima — reći ću još da je sporna hronologija nekih događaja, zatim komandovanje u nekim velikim bitkama. Sporna su i neka druga pitanja, koja izlaze iz hronološkog okvira 13-to julskog ustanka, pa ih ne bih komentarisao.

Pod upitnik se stavljuju i neke druge vrijednosti 13-to julskog ustanka — u smislu da su sve istorijske ideje onoliko realne, koliko su se kroz istoriju potvrdile. Riječ je konkretno o jugoslovenstvu, jugoslovenskom federalizmu i najzad — socijalizmu. Pod znak pitanja stavljena su i ona objašnjenja i tumačenja — kod kojih su pomiješane kategorije rodoljublja, moralja i ideologije. Drugim riječima, antikomunizam je izjednačavan sa fašizmom — a Jugoslavija je u antifašističkom bloku po međunarodnim ugovorima koje je potpisala Kraljevska izbjeglička vlada. Antikomunizam je često kvalifikovan i kao izdaja — a na međunarodnom planu organizovan je antifašistički pokret otpora u 18 evropskih zemalja, od kojih samo u Jugoslaviji i Albaniji ima komunističko obilježe u smislu da mu je na čelu kompartija.

Zbornik je zapaženim tekstovima načeo i neke sasvim nove teme, kao što su: duhovnost i moralne norme, ponasanje i uloga građanskih stranaka, saradnja ustanika sa pokretima u okruženju, zatim — psihološka i filozofska dimenzija ustanka, stvaralaštvo i ustankar itd. Posebno bih apostrofirao tekst o 13-to julskom ustanku u tzv. emigranskoj literaturi koja je otvorila za dijalog — mnoga od navedenih pitanja.

No i pored značajne sveobuhvatnosti — vidljive u odnosu na dosadašnju literaturu, Zbornik nije ni pokušao da obradi »sva pitanja« iz prostog razloga

što je 13-to julski ustanak 1941. godine — tako slojevita tema o kojoj će se još dugo i dosta pisati. Među zapostavljenim temama spadaju: nacionalno u ustanku, socijalna struktura ustanika, izbjeglice 1941. godine, I da ne nabram više, jer treba govoriti o onome čega ima, a ne o onome čega nema u ovom Zborniku.

I ova knjiga ima svoje bjeline. One bi se umanjile da su se na okupu našli svi pozvani — a njih je bilo 44. Odgovornost zato dijele neodazvani i Redakcija zbornika (čiji sam i ja član) što nije ispoljila više upornosti da se rečeno ne poriče.

Već prvi kontakt sa ovom knjigom nameće utisak o velikom trudu koji je uložen. Posebno se to odnosi na akademika prof. dr Dima Vujovića, koji je glavni urednik. Malo je reći da je svaki tekst prošao kroz njegovu analizu, ocjenu i redakturu. S obzirom na uloženi rad, ogromno iskustvo i veliko umjeće — bezmalo je, njegovom zaslugom, svaki tekst dobio u kvalitetu. Prava je prilika da se akademiku Dimu Vujoviću oda puno priznanje.

I pored rečenog — Zbornik se pojavio pune dvije godine nakon održanog naučnog skupa. To je ono što zabilježava sve poklonike nauke. Jer riječ je o izuzetnoj temi, nema je značajnije u našoj prošlosti, jer se preko nje vežemo za svjetsku istoriju. Riječ je zatim o izuzetnom skupu uglednih naučnika i umjetnika; rijetko je koja tema okupila reprezentativniji broj stvarača. Riječ je, takođe, o izdavaču koji se svuda, pa i kod nas — naziva hramom nauke i umjetnosti. I najzad riječ je o knjizi koja našu istoriografiju čini sačuvanim dijelom svjetske istoriografije o Drugom svjetskom ratu. Pa kada jedna tako pripremana knjiga, sa svim navedenim atributima, čeka toliko vremena da bi bila publikovana — razlog je da se ozbiljno zamisle — svi koji su dužni da brinu o budućnosti naše nauke i umjetnosti.

Jedna arapska poslovica kaže: ako treba — podi po znanje u Kinu. Takvo traganje za znanjem o 13-to julskom ustanku — nudi ovaj Zbornik radova. Pri tome imamo u vidu — da on ne govori samo o prošlom. Savremeno viđenje 13-to julskog ustanka 1941. godine — pomaže da se bolje razumiju i istorijski procesi koji su sada na političkoj sceni.

Završiću svoje izlaganje njegoševskom mudrošću: ko na brijezu, ako i malom stoji — više vidi no onaj pod

brijegom. U metaforičnom značenju — brijeđ bi mogao da bude i vrijeme. A prošlo ga je punih 50 godina. Zato su istine o 13-to julkom ustaniku kompletne i kompetentnije.

Zoran Lakić

ZLOČINI NA JUGOSLOVENSKIM PROSTORIMA U PRVOM I DRUGOM SVETSKOM RATU, Zbornik dokumenata, tom I, knjiga 1, ZLOČINI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE 1941. Vojnoistorijski institut, Beograd 1993, str. 1051.

Masovni zločini počinjeni nad Srbinima, Jevrejima i Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u periodu 1941—1945, ni posle 50 godina nisu celovito istraženi, niti su o njima sistemske objavljivani izvori. Iako to nije bila tabu tema jugoslovenske istoriografije, istoričari su se nerado prihvatali da je obraduju, jer su u istraživanjima nailazili na razne prepreke, pre svega političke prirode, da se podsećanjem na zločine ne bi rušilo bratstvo i jedinstvo, koje je proglašivala Komunistička partija Jugoslavije. Osim toga, trebalo je uložiti veliki trud da se prodre u sruštinu problema i objasne uzroci ogromne erupcije nacionalističke i verske mržnje, koja se preko ustaško-terorističke i klerico-fašističke organizacije izlila na Srbe, Jevreje, Rome, ali i na antifašiste Hrvate i muslimane. Onda nije čudo što ni danas nemamo značajnijih rezultata na tu temu. Doduše, postoje parcialni radovi i određene zbirke izvora, pre svega za Jasenovac (Miletić, Dedić), ali celovitog dela nema. Kasno se pristupilo izučavanju tog pitanja, tek 80-tih godina, i to više na inicijativu pojedinaca (Miletić, Dedić, Bulajić i dr.), a manje organizovanim naporima naučnih institucija. U Hrvatskoj se godinama izbegavalo da se ozbiljnije pristupi izučavanju ovog fenomena. Ako se to činilo, bilo je površno i sračunato da se umanji broj žrtava, kao što su to radili Franjo Tuđman, Ljubo Boban i drugi. Retki su bili autori, kao Stanko Lasić, koji su insistirali na tome da hrvatski naučnici prvi treba da obradeovo pitanje, jer su ustaše pripadale hr-

vatskom narodu. Da je tako urađeno, verovatno ne bi došlo do primene naučnog metoda u izučavanju ovog problema i određivanju broja žrtava između pojedinih istoričara sa hrvatske i srpske strane. Dok su se Tuđman i Boban držali nepotpunog popisa žrtava iz 1964. godine kao jedinog izvora, drugi su nekritički prihvatali rezultate Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, među njima Miletić, Dedić, Bulajić i drugi. Tuđman je svake godine smanjivao broj žrtava u Jasenovcu, da bi nedavno izrekao da broj žrtava od 600 hiljada u Jasenovcu, koji navodi Državna komisija za zločine, nije podnela ni cela Jugoslavija u Drugom svetskom ratu, naglašavajući da je Jasenovac jedan od srpskih mitova. Te nenaučne polemike se i dalje nastavljaju, pa je nedavno započet naučni projekat Vojnoistorijskog instituta — objavljivanje dokumenta o zločinima u Prvom i Drugom svetskom ratu, kao zasebna edicija vredna pažnje.

Krajem 1993. godine pojavila se iz štampe prva knjiga edicije, u kojoj se objavljaju dokumenta o zločinima Nezavisne Države Hrvatske u 1941. godini. Knjiga sadrži oko 350 dokumenata, koja pretežno potiču od vojnih i policajskih jedinica, državnih organa i organizacija NDH, a samo mali broj dokumenata su nemačkog i italijanskog porekla. Dat je i memorandum Srpske pravoslavne crkve iz avgusta 1941. nemačkom vojnom zapovedniku u Srbiji generalu Dankelmanu o zločinima počinjenim u prvim mesecima postojanja NDH. To su dokumenta koja se čuvaju u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, a za štampu ih je pripremila redakcija kojom je rukovodio pukovnik Slavko Vukčević, načelnik Instituta. Vojnoistorijski institut je poznat u naučnoj javnosti kao priređivač i izdavač oko 150 knjiga izvora za istoriju Narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda. Objavljeni su izvori koji su poticali od Narodnooslobodilačke vojske, nemačkih i italijanskih okupacionih ustanova i jedinica, i četnička dokumenta. Jedino su nedostajala ustaška dokumenta, koja sada tek počinju celovitije da se objavljuju, i to pretežno ona koja se odnose na ustaške zločine.

Kada je reč o ovoj zbirci izvora, neminovno se nameće nekoliko pitanja. Prvo, da li je trebalo u okviru već postojeće edicije *Zbornika dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* objaviti i doku-

menta NDH, kao što je to urađeno sa četničkim, nemačkim i italijanskim dokumentima. Drugo, ako je započet rad na posebnoj tematskoj zbirci izvora o zločinima, trebalo je istražiti sva relevantna dokumenta i u drugim arhivskim ustanovama. Ovako, opet se parcialno izdaje samo jedan deo dokumentacije ustaškog porekla o zločinima, dok je viđan nedostatak izvora nemačke i italijanske provenijencije, pa i Nedićeve vlade, koji sadrže podatke o ustaškim zločinima. Na taj način ne možemo zaokružiti istraživanja o zločinima koji su počinjeni u NDH.

Pošto je tek izašla prva knjiga, to se dopunskim istraživanjima može nadoknaditi i izdati još jedna knjiga dokumentata o zločinima 1941. godine, koja poseduju druge arhivske ustanove u zemlji i van nje. Ovo je neophodno uraditi, jer parcialna proučavanja i izdavanja izvora o problemu zločina u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu nisu do sada dali željene i celovite rezultate. Inicijativu Vojnoistorijskog instituta o što potpunijem objavljuvanju izvora o zločinima u NDH nije dovoljno da podrže samo naučni radnici koji se tim pitanjem bave, nego je neophodno da se za to zainteresuje i država SR Jugoslavija. Poznato je da su Srbi podneli ogromne žrtve boreći se za slobodu tokom 19. i 20. veka. Međutim, zbog nemarnog odnosa ni do danas nismo egzaktno utvrdili kolike su žrtve podneli Srbi u Drugom svetskom ratu i ko im je naneo najviše gubitaka. Naučni projekat o zločinima u Prvom i Drugom svetskom ratu, koji je pokrenuo Vojnostorinski institut, treba shvatiti kao prvi korak u tom pravcu.

Venceslav Glišić

Milan B. Matić, PARTIZANSKA ŠTAMPA U SRBIJI 1941—1944, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1993, str. 317

Do pronalaska i masovog korišćenja elektronskih medija poslednjih decenija, štampa je bilo osnovno sredstvo masovnih komunikacija. Novovekovna, a naročito savremena istorija, teško bi mogla da bude predmet ozbiljnijeg nau-

čnog istraživanja bez korišćenja štampe kao istorijskog izvora. Štampa levih revolucionarnih partija i pokreta imala je, pogotovo ako je izdavana ilegalno (što je bio čest slučaj), osobine koje su je izdvajale od većine ostalih javnih glasila. Instrumentalizacija, ideološka isključivost, uniformnost, nisu bili rezervisani samo za revolucionarnu štampu, ali kod nje ove osobine došle su do punog izražaja. To je, uostalom, razumljivo za pokrete koji su težili temeljnoj promeni društvenih odnosa za koju je neophodan uslov bila manje-više potpuna negacija postojećeg i, kako se smatralo, preživelog društvenog uređenja.

Jugoslovenski komunisti od početka svog političkog delovanja veliku pažnju posvećivali su štampi kao jednom od osnovnih sredstava svoje revolucionarne borbe. Ona se ubrzano pretvorila u ilegalno delovanje, tako da je i revolucionarna komunistička štampa morala da se prilagodi novim uslovima. Rat, komadjanje zemlje i okupacija 1941. godine stvorili su novu istorijsku situaciju u kojoj je ova štampa dobila umnogome drugačije mesto, mada su joj ciljevi, pa i metodi, u suštini ostali isti.

Sve razvijenije istoriografije veliku pažnju posvećivale su istoriji štampe upravo zbog njenog značaja u novovekovnoj istoriji. Za razliku od perioda pre Prvog svetskog rata, o štampi međuratne Jugoslavije nema značajnijih istorijskih radova. Izuzetak je upravo revolucionarna komunistička štampa obrađena u monografijama Milana Vesovića. O štampi u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, izuzev monografije Dušana Popova o partizanskoj štampi u Vojvodini i više manjih priloga, nema krupnijih istoriografskih radova. Ovu značajnu prazninu u našoj istoriografiji o Drugom svetskom ratu u okupiranoj Srbiji velikim delom popunjava nedavno objavljena monografija Milana Matića »Partizanska štampa u Srbiji 1941—1944.«

Pojmom partizanska štampa u ovoj knjizi obuhvaćena je sva štampa koju su izdavali vojni i politički organi Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), pre svega Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), kao i ustanove revolucionarne vlasti. Obrađena je partizanska štampa na teritoriji nemačkog okupacionog područja u Srbiji (bez Banata), ali i partizanska štampa nastala izvan ovog područja, na Kosovu i Metohiji i u Sandžaku.

Naučnu potrebu za pisanjem knjige o partizanskoj štampi, kao i osnovne informacije o istorijskim izvorima, autor je izneo u predgovoru (5—8). U kratkom uvodu (9—14) iznete su osnovne karakteristike okupacionog režima u Srbiji, kao i regulativa okupatora u oblasti javnog informisanja. Uredbom o štampi u Srbiji iz maja i Uredbom o štampanju spisa i knjiga iz jula 1941, štampa je tretirana samo kao jedan od vidova štampane ili izgovorene reči. Pod pretnjom rigoroznih kazni zabranjeno je ne samo izdavanje ili umnožavanje svega što je bilo izvan okupatorove kontrole, nego se i za samo slušanje neprijateljskih radio-stanica upućivalo u logor. I pored toga, ocenjuje autor, okupatoru nije uspelo da onemogući ilegalnu izdavačku aktivnost (14).

Potpuno opravданo, na osnovu hronološkog kriterijuma, izlaganje u knjizi podeljeno je na četiri glave. One su hronološko-tematski uskladene sa uobičajenom periodizacijom razvoja NOP-a u Srbiji u čijoj direktnoj funkciji je partizanska štampa i bila. U okvirima glava najveća pažnja posvećena je najvažnijim partizanskim glasilima, njihovom pokretanju, uslovima izdavanja, saradnicima, sadržajnim karakteristikama, rasprostranjenosti i distribuciji. Osim ovih centralnih glasila prikazana je i, praktično sva dostupna, lokalna i vojna partizanska štampa koja je, i pored svih specifičnosti, bila u stvari »transmisija« glavnih listova.

U prvoj glavi (Partizanska štampa 1941, 15—103) iscrpljeno je prikazana centralna partizanska štampa, kao i listovi partizanskih odreda. Na osnovu iskustva iz međuratnog ilegalnog izdavanja partizanske štampe, rukovodstvo KPJ je u vreme priprema za oružanu borbu utvrdilo osnove svoje delatnosti na ovom planu u novim uslovima. Sve vreme rata, KPJ je usmeravala partizansku štampu angažujući na tom poslu svoje najbolje ljude (20). Prikaz izdavanja »Proletera«, »Borbe«, »Biltena Glavnog (Vrhovnog) štaba NOVJ« i »Omladinske borbe« ujedno je i priča o pokretanju i rasplamsavanju ustanka u okupiranoj Srbiji u letu i jesen 1941. iz jednog osobenog ugla. S puno prava, autor je najviše prostora u ovoj glavi posvetio sadržajnim karakteristikama centralne partizanske štampe (32—74). Programski članci, izveštaji o borbama, teroru okupatora i kvizilingu, odnosima sa pokretom Draže Mihailovića, o borbi saveznika, posebno Sovjetskog Saveza, o radu novih organa vlasti ispunjavali

su stranice glavnih partizanskih listova, koji su uz puno teškoća dospevali i u druge krajeve Jugoslavije. Bilo bi zanimljivo da je istraženo i kako su protivnici NOP-a ocenjivali značaj i domete partizanske štampe.

Poraz partizanskih snaga i reokupacija najvećeg dela Srbije u jesen 1941, doveli su i do zamiranja najvećeg broja partizanskih listova. Ipak, i u ovom periodu opadanja, a zatim i postepenog jačanja NOP-a u Srbiji u izuzetno teškim uslovima izdavani su partizanski listovi od kojih su najznačajniji bili »Glas Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije« i »Mladi borac«. Prikaz partizanske štampe u ovom periodu tema je druge glave (Štampa u uslovima krize i oživljavanja NOP-a, 1942—1944, str. 105—163). Relativna izolovanost oslabljenog NOP-a u Srbiji odrazila se i na pisanje partizanske štampe tako da je instrukcijom Vrhovnog štaba iz januara 1944. osuđeno sektaško pisanje koje šteti ciljevima borbe (136).

U trećoj glavi (Ilegalne partizanske štamparije i tehnike, 165—264) veoma iscrpljeno, možda i preopširno, obrađeni su uslovi i načini štampanja partizanskih listova od početka okupacije do oslobođenja Srbije. Ova neobično zanimljiva i uzbudljiva istorija partizanskih štamparija, donekle hronološki remeti izlaganje u knjizi i čini gotovo zasebnu celinu.

Oslobođenjem najvećeg dela Srbije u jesen 1944. nastali su sasvim drugačiji uslovi za izdavanje štampe NOP-a. O obnovljenim listovima »Politici«, »Glasu«, »Borbi« i brojnim drugim skoro da se ne može više govoriti kao o partizanskoj štampi. U oslobođenoj Srbiji, štampa je postala deo već uglavnom uobličenog koncepta opravdano nazvanog »agitprop kultura«. Posebno место добila je »Borba«, čije zadatke je Milovan Đilas ovako definisao u jednom programskom članku: »Treba shvatiti: 'Borba' je opštepolitička novina, ali za komuniste ona je i direktivni organ, a za mase organizator i pokretač borbe i rada« (277).

Rezultate svojih istraživanja autor je sažeо u izuzetno sadržajnom i pregnantnom zaključku (292—299). Od oko 150 listova koji su tokom rata izlazili u okupiranoj Srbiji preko 50 bili su partizanski, sa tiražom od nekoliko desetina do više hiljada primeraka. Partizanska štampa bila je verna »transmisijskih političkih i vojnog delovanja KPJ usmerenog na oslobođenje i

kommunističku revoluciju po ugledu na SSSR. »Gledano sa tog stanovišta partizanska štampa odlikovala se jednostranošću, netolerancijom, bila je opterećena ideološkim zastranjivanjima, nacijačkim strastima, demagogijom, neadekvatnom terminologijom i sl.« (298).

Monografija Milana B. Matića sigurno pripada redu onih knjiga, koje su neophodne svima koji se bave istorijom Drugog svetskog rata u okupiranoj Srbiji. Pred naučnom i širom zainteresovanom javnošću je delo koje podstiče na razmišljanje o vremenu kojim se bavi, ali i o našim danima.

Milan Koljanin

Miroslav Jevtić, Od ISLAMSKE DEKLARACIJE DO VERSKOG RATA U BiH, »Filip Višnjić«, Beograd 1993, str. 234

Tema najnovije knjige prof. dr Miroslava Jevtića precizno je saopšten u naslovu, ali je u zahvatu i opisu i više od toga. To nije mana, već vrlina, a do toga je došlo što je autor ispravno metodološki postupio, objasnivši da islam nije samo religija, već i politička ideologija, koja neminovno postavlja politički cilj, stvara instrumente — pokret i partiju — i realizuje ga silom — ratom. Univerzalnost islama prenebregava nacionalnost, sledi iz Jevtićeve knjige, i teži stvaranju islamske države (islamistana) tamo gde može, kao etape do stvaranja svetskog islamistana. Ako je to tako, a tako ubeđljivo proizlazi iz ove knjige, onda je rat u BiH sa strane muslimana, verski rat u cilju stvaranja islamistana.

Izvorna podloga ove studije nije imponantna, kao kod pojedinih istoriografskih monografija, ali je autoru dala dovoljno faktografskog materijala da svako postavljeno pitanje analizira do kraja i čitaoca ne ostavi u nedoumici. Savremeni dokumenti iz svetskih islamskih kancelarija, verskih i državnih, govoru islamskih vođa, intelektualaca, državnika i dr., sami po sebi, nadovezuju se jedan na drugi, tako da je njihova crvena nit snažna i lako uhvatljiva. Iz obimne svetske literature o islamu i islamskom fundamentalizmu, autor je metodom znalca i specijaliste, koristio

releventna dela. Savremena periodika i publicistika muslimanskog porekla i z BiH za temu ove knjige su prvorazredan izvor, a na takav način su i korišćeni. Izvorna podloga mogla je biti i obimnija i raznovrsnija, ali sumnjam da bi dovela u pitanje autorove sudove i naučni rezultat. Načelno sam uvek mislio, i mislim, da, ako se autoru zamera nekorišćenje bilo kog izvora, poshteno je odmah i reći da li bi taj izvor osporio konkretni zaključak ili otvorio novo pitanje. U skladu s tim, vidiš da je Jevtićevom oku izmakao časopis »Islamska misao«, koji izdaje Mešihat Islamske zajednice BiH, a u kome se nalazi muslimanski pogled na srpski nacionalni program i cilj. To je, u svakom slučaju, deo utemeljenja muslimanskog cilja, koji negativnom kritikom konkurentnog, krči prostor za sebe.

Tema knjige opisana je u 26 odeljaka, organizovanih u pet glava (Korenje islamske republike u BiH; Ideja bošnjaštva i islamska država u BiH; Ideološki temelji islamistana; Međunarodne pretpostavke islamske transformacije u BiH; Faza realizacije).

U postavljanju teme knjige i njene problematike, autor se držao osnovne metodološke premise da se nijedno pitanje ne dà objasniti bez istorijskog prilaza i istorijskog razmišljanja. Stoga je posegao u prošlost da pokaže da ideja o islamskoj državi na teritoriji BiH, kako je doneta sa prvim muslimanima (Turcima), nikada nije prestala da živi među njima. Ta ideja, uverljivo pokaže autor, biće je islama. Objasnjavana je, u prvom redu, kroz verske ustavove, a u moderno doba otvoreno kroz političke partie i sredstva masovnog komuniciranja. Tako poglavar Islamske zajednice Jakub Selimovski kaže: »Sa vjerskog aspekta gledano, nikoga ne treba da iritira što samo gdje Muslimani čine veliku većinu stanovništva, njihova je religijska obaveza da se vrati organiziraju svih društvenih odnosa na bazi islama. Jer, islam ima svoje stavove za društveno-politički, ekonomski, socijalni, čak i finansijski sistem« (18).

Kada je reč o tome gde i kada se uspostavlja islamistan, važno je upozoriti na institut hidžre iz šerijatskog prava. Po tome, »kada jednom zemljom zavladaju nemuslimani i kada se više tamo ne mogu ostvarivati muslimanski zakoni, pripadnici islama se moraju iseliti u prvu muslimansku zemlju i tamo se organizovati za povratak na 'svoja ognjišta'« (26). Iz hidžre je sledeći fun-

damentalistički stav: »Svaka zemlja gde je rečeno nema boga osim Alaha, deo je naše otadžbine. Ona je sveta i za nju se mora voditi sveti rat« (27).

Dužnu pažnju autor Jevtić je posvetio prvim pokušajima stvaranja pretpostavki za obrazovanje islamske države u BiH i Kosmetu. To je vezano za nastanak terorističke organizacije (sa pretencijama da postane pokret) »Mladi muslimani« 1941. godine, u koju je ranо ušao u Alija Izetbegović. Nastanak muslimanske nacije u BiH i politika Saveza komunista BiH, iši su na ruku protagonistima islama i islamskog fundamentalizma, u čemu je vidnu ulogu imala i Islamska zajednica.

Središnje mesto u svojoj knjizi, autor je odredio za objašnjavanje ideologije Alike Izetbegovića i Adila Zulfikarpašića, dva istinska lidera muslimana u BiH. »Islamska deklaracija«, po Jevtićevom mišljenju, jeste »sublimisani politički program iz koga se jasno vidi sve ono za što se Izetbegović zalaže«. No, koristeći i druge izvore, pa i citirajući karakteristične stavove, autor je reljefno i ubedljivo pokazao kakva je ideologija A. Izetbegovića, njegove Stranke demokratske akcije i u kom cilju, danas, vodi rat protiv Srba i Hrvata u BiH.

A. Izetbegović nije krio svoja shvatanja i svoj politički cilj, a to što njezove tekstove nisu pročitali, i govore ozbiljno saslušali, srpski političari i intelektualci, drugo je pitanje. Da li je islamu imanentna politika, Izetbegović rešava jednom rečenicom: »Povijest ne pozna nijedan istinski islamski pokret koji nije bio istovremeno i politički pokret« (103). U skladu s iznetim je i sledeće: »Islamski preporod ne može početi bez vjerske, ali se ne može uspješno nastaviti i dovršiti bez političke revolucije« (113).

Temeljna Jevtićeva teza jeste da je za muslimana-vernika, nacionalna pripadnost drugostepena u odnosu na versku-islamsku povezanost. Kod Izetbegovića stoji sledeće: »U muslimanskim zemljama se po pravilu sreće jedan zakržljali oblik nacionalizma, ili čak jedna vrsta anacionalnog ili nenarodnog nacionalizma. Objasnjenje ove činjenice treba tražiti s jedne strane u činjenici što je narodna osjećanja apsorbirao panislamizam, a s druge što je ovdje nacionalizam zamišljen kao zamjena islamu i kao takav je od početka predstavljao anti-islamski pokret« (125). Za autora, tu je »sva suština problema«,

iz čega proističe da primanjem islama »muslimani su dobili obavezu da private jedno novo jedinstvo, po veri« (125).

Izvore i povezanost stavova A. Izetbegovića sa Kuronom i nekim islamskim misliocima, Jevtić je plastično prikazao, te citira samog Izetbegovića da njegova Islamska deklaracija »ne sadrži ideje koje bi se mogle smatrati potpuno novim« (127). Ono što je novo, po piscu Deklaracije, jeste što on »traži da se sa ideja i planova pređe na organizovanje akcija za njihovo ostvarenje« (127).

Druga vredna metodološka premlisa, primenjena u ovoj knjizi, jeste što sav napor i rad bosanskih muslimana, zasnovan na islamu, nije posmatran, a ni objašnjavan, odvojeno od drugih muslimanskih, panislamskih i fundamentalističkih pokreta i organizacija: Opšti islamski kongres za halifat 1926. godine, Svetski islamski kongres (sedište u Karačiju od 1949. godine), Svetska islamska liga (Rabita — osnovana 1962. godine), Vrhovni savet za džamije, Islamski savet, Organizacija islamske konferencije.

U poslednjoj glavi, autor opisuje formiranje muslimanskih političkih partija u BiH, program SDA i džihad (»samo sveti rat — džihad može spasiti Bosnu«), kao oblik borbe za islamsku državu. O ratu kao sredstvu za ostvarenje političkog cilja, Izetbegović kaže: »Najvjerojatnije se ovaj rat nije mogao preskočiti. Mi smo ovu nesreću odlagali koliko god smo mogli. Navjerovaljivo da bi se stvorila jedna država, da bi se oblikovao jedan narod, on mora proći kroz ovo. To je nekakva sudbina, usud, istorijska istina« (220).

U zaključku, Jevtić osnovano skreće pažnju na to da se u svetu i Jugoslaviji slabo zna islam, te da su i sva politička predviđanja bila i naivna i pogrešna, pa čak i od naučnika specijalista — islamologa i orientalista. Sam Jevtić je jasan: »SDA i IZ potpomognute svetskim faktorima, zaista teže stvaranju nukleusa buduće islamske države u Evropi i da zbog toga stiže sva vojna pomoć. Isto tako, mora se ukazivati na to da je sâm koncept nezavisne i unitarne BiH u svakoj varijanti, bilo laičkoj tipa Nijaza Durakovića, bilo nazovi laičkoj MBO, uvek samo ulazak u predsjedstvilo iza koga opet sledi islamska soba. I da će to trajati sve dok se islam sâm ne emancipuje

od interpretacije koja je sada vladajuća» (228). Neće se, mislim, emancipovati, jer zašto bi...?

Nikola B. Popović

KOSMET, Priština, urednik Branko Bošković, 1991, str. 342

U prvom broju zbornika KOSMET za 1991. godinu, organu Instituta za istoriju Kosova i Metohije u Prištini, objavljeno je 13 naučnih radova i jedan kritički prikaz.

Darinka Vučinić je prikazala kneza Lazara u istoriji i narodnoj tradiciji (3—14), ističući da je mašta narodnog pesnika različitim povodima i u različitim vremenima obradivala mitove i uobličavala njegov lik. Miomir Dašić je opisao Šekular-srednjovekovno srpsko naselje, proučio poreklo njegovog imena, osvrnuo se na istočne granice Šekulara i njegove odnose sa Rugovom (15—39). Naoružanje i oprema Crnogorske vojske predmet je rada Miloja Vučovića (41—60).

Rusija i albanski ustanci 1910. i 1911. naslov je priloga Sretena Martinovića (61—88), u kome se konstatiše da je do ustanaka došlo kada su Albanci uvideli da parlamentarnim putem u skupštini otomanske Turske ne mogu od mладотурaka dobiti autonomiju. Rusija se nije protivila merama carigradske vlade za ugušenje ustanka Albanaca, jer je bila protiv revolucionarnih pokreta na Balkanu.

Milorad Filipović je prikazao odnos Austro-Ugarske prema Novopazarskom sandžaku i Kosovu i Metohiji u periodu od 1897—1908. godine (89—107), istakavši da su se austro-ugarski interesi podudarali sa arnautskim. Dvojna monarhija je od Berlinskog kongresa isticala da Sandžak mora biti veliki kanal koji razdvaja Srbiju od Crne Gore. Nastojala je da ostvari albansku autonomiju, oštroti se protiveći stvaranju ja-ke slovenske države na Balkanu.

Stanje na jugoslovensko-arbanaškoj granici na sektoru Metohije i Makedonije (sektoru 3. armijske oblasti) u prvoj polovini i u letu 1919. godine (109—156) tema je rada Bogumila Hrabaka. On je detaljno opisao sukobe sa Italij-

jom na tom terenu i držanje Albanaca čija su plemena bila spremna na direktne akcije.

Socijalni i posednički odnosi na kosovsko-metohijskom selu i njihovo razrešavanje 1918—1941. predmet je priloga Branka Boškovića (157—186). Autor razmatra nasleđene agrarne odnose, provizorno stanje u sprovodenju agrarne reforme, posedičke odnose, agrarnu reformu, agrarnu naseljenost i kolonizaciju.

Bodrožić Milica je obradila arbanašku političku emigraciju sa Kosova i Metohije u Albaniju i njen rad na razbijanju Jugoslavije (187—210). Kačaci su iz raznih uzroka emigrirali sa Kosmeta u Albaniju i upadali u Jugoslaviju. Kosovski komitet osnovan je još krajem 19. veka i bio više puta zabranjivan i obnavljan, a 1941. postao glavni organizator progona Srba sa Kosmeta.

Branko Bošković je svestrano prikazao specifičnosti NOP-a na Kosovu i Metohiji 1941—1945. godine (211—281), opisujući okupaciju i zaoštrevanje socijalnih i nacionalnih suprotnosti, paljenje naseljeničkih sela i pogon Srba, KPJ kao faktor organizovanja NOB i četnički pokret. Bošković piše i o grčevitim naporima KPJ u obrazovanju Narodnoslobodilačkog fronta, kao i njenom uticaju na razvitak NOP-a, potom o NO odborima, partizanskim jedinicama, teroru okupatora i kvislinga, Drugoj prizrenskoj ligi, provalamama i hapšenjima, Bujanskoj konferenciji, kosmetskim oslobodilačkim jedinicama na susednim teritorijama, operacijama za oslobođenje Kosmeta, likvidaciji četnika i balističkoj pobuni.

Slobodan Milošević je analizrao politiku nacističke Nemačke na Kosmetu posle kapitulacije fašističke Italije 8. septembra 1943. godine (283—298) i ukazao na teror nad Srbima i Crnogorcima, njihovo iseljavanje, osnivanje i rad Druge prizrenske lige, stvaranje i aktivnost 21. brdske SS divizije »Skenderbeg« i Kosovskog puka, omladinske vojne organizacije i dr.

Prva redovna skupština Oblasnog narodnog odbora za Kosovo i Metohiju u Prizrenu (8—10. jula 1945), kao revizija Bujanske konferencije (299—313), predmet je rada Đorda Stavretovića. U radu se iznosi značaj ove skupštine, jer je na njoj osuđena rezolucija Bujanske konferencije, koja je bila u suprotnosti s politikom KPJ i protiv odluka

AVNOJ-a i opasnost za integritet Jugoslavije kao državne celine.

Razvoj školstva za gluve na Kosovu i Metohiji od 1950. na dalje obradili su Stanislavka Stavretović i Đorđe Stavretović (315—324), a Darinka Vučinić je svestrano rasvetlila estetske kriterijume u epskom viđenju sveta i života (323—337), ukazujući da se narod i svojim stvaralaštvom suprotstavljao neprijateljima. B. Bošković je napisao prikaz dela Milenka Stojanovića »Goli otok,

anatomija zločina«, koje je izašlo u izdanju »Stručne knjige« iz Beograda 1991.

Nesumnjivo je da ovaj zbornik predstavlja doprinos istoriografiji Kosova i Metohije, Crne Gore i Srbije. Njegovi autori su na osnovu arhivske građe, štampe i literature obradili nove probleme i osvetlili mnoge dosad nedovoljno obrađene teme.

Milica Bodrožić

IN MEMORIAM

BRANKO PETRANOVIĆ (1927—1994)

Sa svojom ogromnom radnom energijom i velikom zaljubljenosću u istoriju, više od dve decenije, Branko Petranović bio je doajen jugoslovenske istoriografije 20. veka. Dominirao je istoriografskom produkcijom među jugoslovenskim istoričarima: objavio je 26 knjiga u 36 tomova i preko šest stotina članaka, rasprava, eseja, prikaza i drugih priloga u periodici. Bio je član brojnih redakcija, naučnih i stručnih časopisa. U prostorima veoma bogate istoriografije savremene istorije, istraživač će se uvek susresti s naučnim rezultatima velikog eruditeta Branka Petranovića. Sa prof. Jovanom Marjanovićem, bio je utemeljivač predmeta najnovije istorije Jugoslavije (od 1945) na Odjeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Direktni je učesnik u formiranju jugoslovenske istoriografske škole savremene istorije. Učesnik je mnogih okruglih stolova i naučnih skupova, za koje je pisao idejne skice ili direktno donosio otkucane obimne tekstove; idejni je začetnik mnogih naučnih projekata. Jedan od poslednjih je »Modernizacija Srbije«, koji se radi u Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu.

Njegova višegodišnja saradnja sa radiom i televizijom u njihovim naučnim i dokumentarnim programima, ostavila je dubok trag na popularizaciji istoriografije u ovim medijima i doprinela širenju istorijske kulture o našoj novijoj prošlosti. Neumorno je, na predavanjima, u diskusijama, u pauzama naučnih skupova ili okruglih stolova, razgovarao o istoriji, ali i o živoj, tekućoj problematici. Bio je pionir u pomeranju istorijske distance u izučavanju istorije novije Jugoslavije, tj. najnovijih zbivanja, gde procesi nisu još završeni, za šta mu je trebala, u našim uslovima, velika profesionalna hrabrost i istrajnost.

Petranović je bio neumorni istraživač u jugoslovenskim i stranim arhivima, duboko uveren da samo nove činjenice mogu voditi ka objektivnim predstavama o minulim događajima i omogućiti njihovu optimalnu istoriografsku analizu. Njegovo ogromno poznavanje istorijskih činjenica iz moderne jugoslovenske istorije, uvrstilo ga je u nezaobilaznog arbitra svih važnijih poduhvata, kako pojedinaca, tako i institucija na izdavanju istorijske građe. Pored toga što je priredio više izdanja istorijskih izvora (samostalno ili u koautorstvu) po najvišim standardima moderne istoriografije, kao što su: »Istorijski socijalističke Jugoslavije«, knj. 1—2 (Beograd 1977), »Jugoslovenske izbegličke vlade«, knj. 2, Dokumenti (Beograd, Zagreb 1981), »Jugoslovenski federalizam — ideje i stvarnost«, Tematska zbirka dokumenata, tom 1—2, (Beograd 1987), »Jugoslavija 1918—1988«, Tematska zbirka dokumenata, (2. izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1988) i dr., kao član redakcija dao je kreativni doprinos pokretanju i izdavanju višetomnih edicija, kao što su »Sabrana djela« Josipa Broza Tita, istorijski izvori SKJ, diplomatska građa SFRJ i dr.

Roden je 31. oktobra 1927. godine na Cetinju u uglednoj trgovackoj porodici. Školovao se u rodnom gradu, zatim u Kotoru, da bi posle Drugog svetskog rata, 1946. godine, završio gimnaziju u Beogradu. Bio je

učesnik NOR-a od januara 1944. i borac Lovćenskog partizanskog odreda. Ignorišući političku i diplomatsku karijeru, za šta mu se onda pružala šansa, po cenu neprijatnosti zbog »političke« nediscipline, Petranović je izabrao put nauke. Godine 1950. završava Pravni fakultet u Beogradu. Nastojanje oca Stevana da jedinca sina usmeri u advokaturu, završilo se Brankovim kratkim pripravnim radom u advokatskoj kancelariji (1951—52), odakle ga je ljubav prema nauci odvela na studije istorije. Pošto je 1952. godine završio viši arhivistički tečaj, određeno vreme, iste godine, radio je u Gradskom arhivu u Nišu. Na istorijskoj grupi Filozofskog fakulteta u Beogradu, diplomirao je 1956. godine. Kraće vreme, potom, radio je u Direkciji za informacije Vlade FNRJ, a 1958. godine izabran je za asistenta u Istorijском одељењу Instituta društvenih nauka u Beogradu. Godine 1962. odranrio je doktorsku disertaciju »Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ«, na Pravnom fakultetu u Beogradu, objavljene 1964. u seriji monografije Istorijskog odjeljenja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Ovom knjigom, Petranović je otvorio istraživačko područje istorije socijalističke Jugoslavije, kojim se, pored ostalog, istraživački bavio do kraja života.

Stručnu i naučnu afirmaciju, B. Petranović stiče radeći u Istorijском odjeljenju Instituta društvenih nauka (1958—1963), u Institutu za izučavanje radničkog pokreta (1963—1968), a potom i Institutu za savremenu istoriju u Beogradu. Za vanrednog profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu — predmet istorija naroda Jugoslavije, izabran je novembra 1969. godine. Kao redovan profesor, a zatim i šef Katedre za istoriju na istom fakultetu, otišao je u penziju 1990. godine. U toku poslednje tri godine života, objavljuje niz novih studija. Svoju poslednju knjigu »Istoričar i savremena epoha« (1994), sa kojom se, sintetizujući u njoj svoje naučno i životno iskustvo u susretu sa velikim suočavanjima moderne istorije na jugoslovenskom istorijskom prostoru, zapravo oprostio od istoriografije i istoričara, jer je ona izašla samo mesec dana pre njegove smrti. Smrt je presekla i njegove druge, već započete naučne projekte, pre svega rad na izuzetno aktuelnoj temi — Srpski narod u Jugoslaviji 1918—1991. godine.

U toku bogate naučne i pedagoške karijere, bio je na više studijskih i istraživačkih boravaka u inostranstvu: u Italiji, Francuskoj, SSSR-u, Sjedinjenim Američkim Državama, Kini i drugim zemljama. Govorio je francuski, italijanski i ruski jezik, a služio se engleskim. Kao ličnost evropskog obrazovanja i svestranog interesovanja, proputovao je veliki broj zemalja gotovo na svim kontinentima.

Svoje prvobitno naučno istraživanje istorije konstituisanja jugoslovenske socijalističke države posle 1945. godine, Petranović je produbio raspravama o aktivnostima rimokatoličkog klera protiv nove Jugoslavije, ulozi građanske opozicije u Privremenoj narodnoj skupštini i narodnoj vlasti, pomoći UNRE, industrijalizaciji i dr., a posebno monografijom »Politička i ekonomска основа народне власти у Југославији за време обнове«, objavljenom 1969. godine. Duži period svog daljeg istraživačkog rada, Petranović je vezao za Drugi svetski rat i revoluciju 1941—1945. godine. I sam učesnik i svedok revolucionarnog raspleta, nije mogao da odoli preispitivanju svoje »mladalačke avanture«, izazovima i kontroverzama izmešanosti oslobodilačke borbe i borbe za socijalnu pravdu i jed-

nakost, sa bratoubilačkim obračunima i građanskim ratom. Uporno i sistematski je radio, kritički na svojstven način promišljaо, nastojeći da se otme opštim ideološkim i političkim pritiscima. Petranovićeve obimne monografije o »AVNOJ-u kao revolucionarnoj smeni vlasti« (1976), »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945«, knj. 1—2 (1983), »Istoriografija i revolucija« (1984), »Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939—1945« (1985), »Balkanska federacija 1943—1948« (1990) i dr., kao i više desetina njegovih naučnih radova objavljenih u jugoslovenskoj periodici, zaokružuju izuzetno plodan »ratni« istoriografski ciklus ovog istoričara, u čemu se iskazao kao vodeći utežljivač izučavanja toka idejnih i drugih društvenih procesa, bez kojih se, inače, bogata istoriografska produkcija iz oblasti istorije 1941—1945, ne bi mogla razumeti. Sagledavajući ulogu i značaj KPJ za nastanak i razvoj socijalističke Jugoslavije, posebno se bavio i istorijom komunističkog pokreta, a bio je i jedan od autora »Istорија SKЈ« objavljene u Beogradu 1985. godine.

Izuzetna istraživačka radoznalost i velika radna energija, usmerili su Petranovića na samu pučinu jugoslovenske moderne istorije. Svojim prilozima, smelo se upuštao u atare nacionalnih istoriografskih zbivanja, pišući i o Makedoncima, Slovencima, Albancima, Hrvatima i dr. Takve zahvate, pratile su i polemike, najčešće sa pogledima nacionalističkim i ideološkodogmatskim. Rezultat njegovog širokog interesovanja o sudbini jugoslovenske države i društva, bila je »Istoriја Jugoslavije« (1986), iz čijeg je drugog dopunjenoг izdanja nastalo Petranovićevo kapitalno delo »Istoriја Jugoslavije 1918—1988« u tri toma (1988). Sa više drugih autorskih ili koautorskih monografija, tematskih zbirki građe ili zbornika o celovitom razvitku jugoslovenske ideje i države, Petranović je svoja istraživanja, vremenski pomerio na početak XX veka, sagledavajući tako osnove i celinu ključnih pitanja istorije našeg vremena. Takvim svojim radom, širio je granice poznavanja savremene istorije, vezujući nacionalno (»jugoslovensko« i »srpsko«) za opštu istoriju, posebno za uticaj Sovjetskog Saveza i KPSS. Istorografsko delo B. Petranovića o jugoslovenskoj državi od 1918. do naših dana, počiva na bogatim faktografskim osnovama, objektivnoj i svestranoj analizi iskusnog istoričara sa širokom erudicijom i kritičkom opservacijom. Stoga ono ostaje kao nezabilazno za savremene i buduće istraživače, bez obzira što će trpeti kritike, kojih je već bilo u nekim segmentima.

Kao istoričar, pedagog, pisac, mislilac i humanista naglašene jugoslovenske orientacije, B. Petranović se u vreme početka raspada SFR Jugoslavije, opet kao svetodok događanja, za njega bolnog, ali punog izazova za istoričare, intenzivno usmerio na razmišljanje o uzrocima njenih kriza i lomova. Tragao je za tim uzrocima u istoriji, iako je znao da oni nisu danas primarni i odlučujući. Knjige »Agonija dve Jugoslavije« (1991), »Srbija u Drugom svetskom ratu 1939—1945« (1993), i, konačno monografija »Istoričar i savremena epoha« (1994), svedoče koliko je intelektualne snage ovaj istoričar uložio u borbu da se na našim prostorima zaustavi zlo koje je nastupilo. Interese srpskog naroda, video je, pre svega, u demokratskom i ekonomskom prosperitetu.

Pojedine knjige iz Petranovićevog bogatog opusa, dobole su značajna društvena priznanja, kao što su: Nagrada 4. jul, Oktobarska nagrada

grada Beograda, NIN-ova nagrada za publicistiku, Sedmojulska nagrada SR Srbije i Nagrada izdavačke kuće »Nolit«.

Petranović je isticao, s razlogom, da je »istoričar svog vremena u samoj matici istorije«, određen i omeđen datim okvirima, ali se sa poslednjom činjenicom teško mirio. Nastojao je da bogatstvom oblika stručnog delovanja, uvećavanjem broja istoriografskih vrsta, metodološkim inovacijama i zagovaračići multidisciplinarni pristup, prevaziđe ideološko-politička i interesna ograničenja nametana istoriografiji savremene epohe. Za najveću opasnost, smatrao je dezintegraciju istorijske svesti pod uticajem konzervativnog shvatanja nacionalizma. Tako se ponašao u svojim delima, ali i u izuzetno plodnom pedagoškom radu. Pod njegovom budnom, predanom stručnom i ljudskom brigom, formirane su nove generacije istoričara, koje je Petranović znalački usmeravao na otkrivanje novih tema iz savremene istorije. Sa izuzetnim entuzijazmom, podsticao je mlade, talentovane istoričare na sistematičnost i upornost u radu, kontinuirano je pratio naučni i stručni razvoj svakog svog kandidata, saživljavao se sa njihovim problemima i dilemama, imao razumevanja i za njihove zdravstvene ili porodične neprilike, pomagao ih i ohrađivao. Podatak da je pod njegovim neposrednim vođenjem diplomiralo više od 60 istoričara, naučno zvanje steklo 29 magistara i 18 doktora nauka, dovoljno govori kakav je trag ostavio u našoj modernoj istoriografiji. Može se, s pravom, reći da je B. Petranović sebe nesebično trošio i istrošio u naučnom stvaralaštvu, na pružanju pomoći saradnicima u struci, na svoje prijatelje kojima je bio nesebično odan; rečju: imao je veliko srce, voleo je ljude i bio častan i plemenit čovek. Nije slučajno rečeno da će se obimno istoriografsko delo i ličnost Branka Petranovića tek otkrivati i izučavati. Istraživačima će biti izazov da objasne autorsku evoluciju Petranovića kao istoričara, da utvrde koliko je ona bila spoznaja visokih stručnih dometa, zakonitost istoriografije i etičnost tumača istorije.

I pored toga što je uživao u svakodnevnom stvaralačkom radu i najveći deo vremena provodio za pisaćim stolom, prof. Petranović je uporno širio krug prijatelja i poznanika, sa njima se često sastajao provodeći vreme u razgovorima oko stručnih problema i zbivanja iz svakodnevnog života. Omiljen među prijateljima i poznanicima voleo je šalu, po meri dobrog ukusa. Izuzetno je bio privržen svojoj porodici, supruzi Nadeždi Petranović, redovnom profesoru na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu i kćerkama Ivani i Nataši. Njegovim iznenadnim odlaskom ostali smo bez sagovornika o životu i vremenu.

Redakcija

Izdavač

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Trg Nikole Pašića 11
ISTORIJA 20. VEKA, 1994, 1

Za izdavača
Petar Kačavenda

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovali su:
Ministarstvo za nauku Srbije

i

NEW S. — export-import, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju broj: 451-03-941/94-02 od
30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Stampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

U toku 1994. godine Institut za savremenu istoriju objavio je sledeće knjige:

Dr Milan B. Matić
PARTIZANSKA ŠTAMPA U SRBIJI
1941–1944.

Dr Ubavka Ostojić-Fejić
SAD I SRBIJA 1881–1918.

Mr Kosta Nikolić
BOLJŠEVIZACIJA KPJ 1919–1929.
Istorijske posledice

Mr Mira Radojević
UDRUŽENA OPOZICIJA 1935–1939.

Gojko Riste Dakina
GENOCID NAD SRBIMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
Budi katolik ili umri

Dr Nikola Živković
NOVČANA PRIVREDA KAO OBLIK EKSPLOATACIJE I PLJAČKE
ZLATA, ARHIVA I KULTURNIH DOBARA JUGOSLAVIJE
1941–1945.

Petar Višnjić
BEOGRADSKI OKTOBAR 1944.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11 ILI TELEFONOM 334-517